

Мирослав Перишић

ОД СТАЉИНА **КА** САРТРУ

ФОРМИРАЊЕ

ЈУГОСЛОВЕНСКЕ

ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ

НА ЕВРОПСКИМ

УНИВЕРЗИТЕТИМА

1945–1958

ОД СТАЉИНА КА САРТРУ

Архив Војводине
Институт за новију историју Србије

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић

Уредник
Весна Башић

Рецензент
Др Миле Бјелајац

Редакција Института за новију историју Србије
Др Бојан Симић
Проф. др Саша Мишић
Др Петар Драгишић
Др Борис Милосављевић
Др Сања Петровић Тодосијевић

Лектор
Јелица Рељић

Дизајн
Драгана Лацмановић

Мирослав Перишић

ОД СТАЉИНА КА САРТРУ

ФОРМИРАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ НА
ЕВРОПСКИМ УНИВЕРЗИТЕТИМА

1945–1958

Треће издање

Београд – Нови Сад
2023.

Јасмини, Марку и Михаилу

ПРЕДГОВОР

УВОД

ИСТОРИЈСКА УПУЋЕНОСТ БАЛКАНА НА ЕВРОПУ: ПРИМЕР ШКОЛОВАЊА СРПСКИХ И ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА 1839–1939.	27
---	----

ИДЕОЛОГИЈА И ЗНАЊЕ

1. Политика и просветна политика – пројектовање новог лика југословенског друштва	51
2. Партија и нови идентитет југословенског друштва	73
3. Упућивање студената на европске универзитете 1945–1948.	83
4. Београд 1945.	92
5. Југословенска слика совјетске стварности	106
6. Осећање уметника: <i>Не отићи у Париз – исто је што и умрети</i>	113

ИСКУСТВО СА ЗАПАДА

1. Железничка станица <i>Gare de Lyon</i> и долазак у западни свет	119
2. Француска престоница – највеће средиште југословенске интелигенције на Западу	126
3. У трци за знањем	148
4. Совјетско-југословенски сукоб доживљен из Француске	158
5. Заводљивост Париза и верност партији	168

СТУДИЈЕ НА ИСТОКУ

1. Одлазак. Возови: вагони треће класе, фургони, “Красная стрела”	177
2. Суочавање са совјетском стварношћу – сукобљене перцепције	180
3. Како је Москва ошамућивала величином	197
4. Лењинград – “најевропскији” совјетски град	201
5. Студенти и аспиранти	203
6. Војна елита	225
7. Резолуција ИБ и повратак	238
8. Од привилегије до разочарања. Жртве својих уверења	252

У ЗЕМЉИ СРЕДЊОЕВРОПСКЕ ТРАДИЦИЈЕ

1. Између културног наслеђа и наступајућег соцреализма.
Праг – слика за поређење 257
2. Студенти и студије 276
3. Године узбудљивог политичког сазревања или године
неразумевања политике 295

НОВА ПОЛИТИКА: ТРАГАЊЕ ЗА ВЛАСТИТИМ ПУТЕМ

1. 1948: Ни на Западу ни на Истоку 333
2. Велики заокрет 1950: Мање идеологије – више знања.
Досезање западних вредности 340
3. Култура – претходница и саставни део спољне политике 359
4. “Сликарева земља”. Наговештај другачијег западноевропског
погледа на културу у Југославији посредством дела
југословенских уметника 390
5. “Словенски паризирани свет” 393
6. Корак са европском науком. Студијски боравци и стручна
усавршавања у иностранству 1950–1958. 396
7. Немачки град и људи десет година после рата у доживљају
Југословена – стипендисте 419
8. Да ли Европа узима под своје? О уједињеној Европи, миту,
утопији, идеологији, независном судству 424
9. Културни продор изван европског круга. Сарадња са земљама
“трећег света” – израз вишестране међународне оријентације 431

ЗАКЉУЧАК

- РАЗЛИЧИТЕ СУДБИНЕ ИСТЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ
И ДРУШТВЕНА МОЋ ПЛАНИРАНЕ ЕЛИТЕ 439

ПРИЛОЗИ

- Списак стипендиста у СССР-у 1946/47. 469
Списак стипендиста у СССР-у 1947/48. 489
Списак аспираната у СССР-у 1945–1948. 502
Списак студената у Француској 1945/46. 503
Списак стипендиста у Чехословачкој 1945/46. 514
Списак стипендиста у Чехословачкој 1946/47. 520
Списак војних академија и школа у СССР-у 1945–1948. 524

- SUMMARY 529

- ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА 537

- БЕЛЕШКА О АУТОРУ 545

ПРЕДГОВОР

Студије у иностранству за младе људе са Балкана никада нису биле само стицање образовања и стручног знања. Увек је реч о драгоценом искуству, упознавању других култура, усвајању идеја, спознаји духовних кретања, проналажењу узора, суочавањима са различитим политичким мишљењима, посебној врсти личног опробавања. Школовање на европским универзитетима пружало је могућност упоређивања, као једног од најпоузданијих начина да се изгради тачнија слика о себи и другима. Одласци у непознато, у унутрашњост Европе или на неке од њених крајњих тачака, доживљаји другачијих пејзажа, сусретања са различитим начинима живота и навикама људи, застајање пред достигнућима човековог ума, мајсторством његових руку и осведоченим напорима да се хуманизују услови живљења, али и сусретања са заточеницима идеологија и траговима људских патњи, оружаних револуција и ратних страдања – само су део онога што је морало обузимати пажњу српских и југословенских интелектуалаца који су у потрази за знањем у 19. и 20. веку одлазили ван граница своје земље и изван балканске дуговечне скупености. После сваког привременог одвајања од животног окружења у којем се формирао и са којим је срастао човек другачије размишља, његови хоризонти се шире, добија могућност за преиспитивање претходних знања и дотадашњих размишљања. Залазак у унутрашњост цивилизацијских кругова или кретање по његовим ободима увек изнова богати човеково знање и животно искуство, изоштрава моћ запажања, помаже бољем разумевању историје и историјских процеса, културе, политике. Било да се запути ка Западу или ка Истоку, човеку са Балкана већ само кретање омогућавало је да уочи много тога различитог или сличног, трудећи се при том да пред сликама које пред њим промичу задржи поглед на целини или детаљу, да понешто очима украде, сачува у сећању и понесе у средину из које долази и којој припада не би ли је нечим од тога унапредио. Пред онима који у току последња два века са Балкана одлазе и враћају се и савлађују европске даљине, смењују се међу собом измешани и раздељени народи, различити системи и идеологије, старе и нове државе, палате и уџерице, боје и мириси, симболична обележја претходних раздобља и достигнућа савремене епохе, богати и сиромашни, некадашња царства или њихова каснија угасла али још увек видљива моћ. Европа је и у 19. и у 20. веку на неки начин заводила.

У основи природне потребе за стицањем знања и европског искуства стајала је и жеља за потврдом сопственог европског идентитета. Одлазило се са свешћу да ће се вратити и отуда жеља да се по повратку у своју земљу унесу промене у друштву и у свакодневном животу. Стварни резултати појединачних и генерацијских потреба за таквим нечим зависили су од епохе у којој су живели, односно од друштвених прилика у којима су стварали, од начина на који су разумевали европско или од идеологије која је онемогућавала, духовно заробљавала, ређе и прогонила.

Европа никада није била извор само једне идеје. У њеној историји препознају се различитости, супротности и супротстављени покрети који су пресудно одређивали токове историје у њеним појединим деловима или на читавом континенту. У Европи се родила идеја грађанских права, и уставне државе грађана, али су биле снажне и колективистичке идеологије које су потирале индивидуалност; у неким њеним земљама настао је фашизам али у њеном већем делу и антифашизам; екстремна десница и радикална левица, али и демократска алтернатива; капитализам и социјализам; демократија али и диктатура; догодиле су се револуције које су носиле у себи вредност човекових права и слобода, али и револуције које су један део континента удаљиле од темељних принципа грађанског друштва. Оно што је заједнички именитељ за Европу, како у моћним државама тако и међу малим народима, ипак јесте унапређивање и освајање науке. Рационални тумачи прошлости, размишљајући о европском утицају на Србију у 19. веку, истичу да се учење математике усвајало не зато што је то европско већ зато што се схватало да је знање математике предност.

Ако су кејови и улице Париза и првих година после Другог светског рата будили историјско сећање на Француску револуцију, а плочници Кремља подсећали на Октобарску револуцију, онда је то поуздан знак да су у свести савременика послератног доба историју Европе и њену подељеност одредили догађаји који нису доминантно везани само за историју и исход последњег светског рата. Једно сећање на револуцију и идеју која је поставила демократске темеље и друго сећање на идеју која је тежила да измени слику света у супротном правцу – два света, два начина мишљења, две културе, две историје. И једна и друга утицале су на неравномерност развоја два дела континента – источног и западног. Обе су донеле идеје и идеолошке обрасце који су се ширили и изван простора земаља у којима су настали. Француска револуција је још

од краја 18. века имала утицај ван граница земље у којој се догодила, идеје Октобарске револуције прекорачиле су, нарочито после Другог светског рата, границе Совјетског Савеза. Мада су се у једном тренутку западна и источна европска тачка (Париз и Москва) нашле у савезништву у заједничкој борби против фашизма, после победе над њим настаљале су својим ранијим путевима. На Балкану су и једна и друга идеја и култура проналазиле свој пут. А 1945. и 1946. године из Југославије, управо су у та два европска центра, у жељи за знањем а вољом и потребом саме државе, кренуле две најбројније групе студената које су се икада у послератној Југославији организовано запутиле ка Западу и ка Истоку. Којим од та два пута се ишло није било без значаја за њихово интелектуално и политичко формирање, а поготово не за појединачну судбину, генерацијско животно искуство, као ни по укупан друштвени ефекат у појединим деценијама историје социјалистичке Југославије.

***

Проучавање социјалистичког раздобља историје Југославије у домаћој историографији, започето радовима о изградњи партијске власти, политичким и правним приликама, а настављено објављивањем тематских зборника грађе о федерализму и спољној политици, обогатило је сазнања о прошлости и последњих година, или могло би се рећи деценија, подстакло историчаре на комплекснија и тематски разуђенија истраживања. Појава студија о привреди, селу, културној политици, односу државе и цркве, универзитету, затим о самом историчару и "историографији под надзором", па и покушаји трагања за начином и последицама односно феноменом владавине Јосипа Броза Тита, што се временски приближно подударило са узмицањем проучаваног раздобља, резултат је видно оствареног напретка историографије. Са више критичности него раније према свом идеолошком наслеђу и богатија за извесна теоријска знања, уз објективно проширење истраживачке основе, савремена историографија почела је да се искушава на темама које, осим политичких, осветљавају и бројне друге, за историју послератног југословенског друштва и државе такође релевантне садржаје. То је, иако са значајним закашњењем, помогло данашњим генерацијама историчара да се са више осећаја упусте у "изазов" писања "нове историје" и у сложенија проучавања историјских процеса. Уз савлађивање бројних непознаница из доминантне политичке историје, знања о друштву и његовим особеностима, регионалним неује-

дначеностима, војсци, култури, елитама, страним утицајима, сударима идеологије и традиције, процесима модернизације, узроцима и последицама неуспелих економских реформи и бројна друга, приближавају историчаре целовитијем сагледавању искуства југословенске државе.

Наведеном комплексу припада и тема *Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958*, као један од неистражених и историографски необрађених процеса који је имао велики утицај на политичку и друштвену стварност послератне Југославије. Још од тридесетих година 19. века, када је прва генерација студената из Србије – “благодејанаца”, кренула пут европских универзитета, започет је дуготрајан процес који је са обнављањем југословенске државе после Другог светског рата, односно у њеним првим годинама, у складу са идеолошком природом друштва попримио нешто другачија обележја.

Излажући свој избор ризику неуспеха, југословенска држава се убрзо по ослобођењу, 1945. године, определила да, било као своје или стипендисте страних влада, младе, у већем броју политички “проверене” кадрове, претежно пожељног сељачког или радничког социјалног порекла, одабирани без нарочитог уважавања личних склоности а и не водећи у потпуности рачуна о квалитету њиховог дотадашњег образовања упуту на школовање у европске земље. Под контролом партије, у мери у којој је то било могуће, што је зависило и од земље у којој су се школовали, њихов задатак је био да што је пре могуће заврше студије, врате се у земљу и своје искуство и стечена знања уграде у сасвим јасан и чврст идеолошки оквир друштва у којем су виђени као интелектуално водећа и друштвено и партијски ангажована снага. Та два момента – знање обogaћено животним искуством боравка у некој од европских земаља, на једној, те држава ограничених слобода, која је захтевала апсолутну политичку и идеолошку лојалност свог новоформираног интелектуалног језгра, на другој страни, битно су одређивала како њихову каснију појединачну друштвену улогу и животну судбину, тако и укупан друштвени, научни и културни ефекат боравка и школовања у страним земљама. Упућивање једног броја студената и стручњака на иностране универзитете у почетку је због недостатка стручњака свих профила било неопходно. Држава, међутим, свакако није занемаривала ни политички ефекат. Радило се о демонстрирању сопствене отворености према све израженије подељеној Европи на земље Истока и Запада, и о испољавању велике способности политичког прилагођава-

ња послератним процесима помирења и интеграција, односно процесу превазилажења непријатељстава из минулог рата. За саму политику школовања и усавршавања југословенских студената и стручњака на европским универзитетима у проучаваном раздобљу карактеристична су два периода: први, од 1945. до 1948. и други, од 1950. године. Она је била двоструко условљена – вишеструким унутрашњим потребама партије, друштва и државе истовремено мотивисана спољнополитичким оријентацијама Југославије.

Због политичке и идеолошке блискости државних руководстава, највећи број студената упућен је у СССР, али "тек" 1946. године. По броју југословенских студената после СССР-а била је Чехословачка чија је влада понудила највећи број стипендија у 1945. години, а потом Француска у коју су Југословени отишли на студије годину дана пре него у Совјетски Савез. Дакле, прво се отишло на Запад а потом на Исток. За југословенске власти студије на Западу из идеолошких разлога нису биле нарочито пожељне, али будући да Совјетски Савез није отворио врата својих универзитета за Југословене 1945. године и да није могао да прими онолики број студената колике су биле југословенске потребе, понуђени број стипендија од влада Француске, Велике Британије, Швајцарске и Италије био је прихваћен, па се део југословенских студената запутио ка универзитетима западне Европе. До промене такве политике дошло је после политичког сукоба са СССР-ом 1948. године. Југословени нису више били радо виђени на Истоку, односно у земљама "народне демократије". Смањивање броја земаља са којима је било која врста сарадње после обрта у политичким односима са СССР-ом могла да се очува и практично сужавање европског простора за студије југословенских грађана утицало је на преиспитивање дотадашње политике у тој сфери. Она је процењивана са становишта неминовних промена спољнополитичке оријентације Југославије, на основу искуства са студентима које из више разлога није донело очекиване резултате и на темељу уверења партије о већим могућностима ослањања на сопствене снаге, или тачније речено о неминовности или опредељењу, или и о једном и о другом, да трага за властитим путем у социјализам истовремено трагајући за својом међународном позицијом. То је довело до напуштања праксе слања студената на студије у иностранство и определило просветне власти да даљу стратегију базирају искључиво на усавршавању стручњака, које је од 1948. године било могуће једино на Западу. У 1950. години гласно

се најављивало: "Ми морамо да упознамо Запад и да учимо од њега". И Југославија се, заиста, наредних година више окренула Западу. Са повећањем земаља са којима су успостављани дипломатски односи и потписивани државни споразуми о привредној, трговинској и културној сарадњи повећавао се и број земаља у којима су југословенски стручњаци боравили на стручном усавршавању да би тај број у току педесетих година за око четири пута надмашивао број земаља са којима је Југославија имала потписане културне конвенције. Све више се отворено говорило о знању а све мање о идеологији на начин на који је она господарила у југословенском друштву од 1945. до 1950. године. Централно место заузимале су Француска, Велика Британија, Немачка, Аустрија, Италија. Без обзира што је већи број стручњака био финансиран од влада земаља у које су одлазили, југословенске власти, односно институције, задржале су право избора стипендиста.

Тема о школовању и усавршавању југословенских студената и стручњака на европским универзитетима 1945–1958. године, као једном аспекту државне политике, припада кругу значајнијих за сагледавање процеса израстања југословенске интелектуалне елите после Другог светског рата. У средишту теме су студенти и стручњаци – стипендисти, дакле онај део интелигенције на чије је формирање и отварање европских путева пресудан утицај имала држава, односно партија која се "преко ноћи преобразила у државу". Истраживачки задатак подразумевао је испитивање циљева, праваца, обима и начина упућивања, затим укупног друштвеног ефекта и стручног учинка њихових додира са научним центрима у појединим земљама, различитим искуствима, идејама и културама земаља и универзитетских центара у којима су студирали или се усавршавали, као и анализу структура (националне, републичке, старосне, образовне, стручне, социјалне). Неизоставно су се наметнула и питања како су изгледали судари комунистичке идеологије и живота на Западу (заводљивост Париза и верност партији) и како је изгледало суочавање са социјалистичком стварношћу на Истоку у односу на пропагандну и улепшану слику понету из Југославије (сукобљене прецепције), као и каква је социјална слика једних и других. Најзад, у истраживањима је требало пронаћи и одговоре на питање како то да у државној политици једне комунистичке државе, као што је то случај са Југославијом, школовање њене интелигенције на Западу заузима тако значајно место.

Тема једним својим делом има европски контекст, па су се отворили

и проблемски кругови и нивои од којих је спољнополитички оквир Југославије и њено место у међународним односима најопштији, југословенско друштво, просветна политика и планирање развоја нешто ужи, а сама политика формирања интелигенције и њени резултати средњи део.

Пре ове књиге у српској и југословенској историографији постојао је само један чланак од девет страна, под насловом "Југословенски студенти – стипендисти у иностранству и страни студенти на југословенским универзитетима 1945–1948", аутора Бранка Петрановића, који делимично и за период од три године отвара тему школовања југословенских студената на европским универзитетима. Због тога је ова књига, у недостатку литературе, заснована готово искључиво на архивској грађи. Уобичајени истраживачки пут историчара водио је у архивске фондове надлежних министарстава, државних тела, институција, комисија, дипломатских представништава. Преовлађујућу истраживачку основу, ипак, чини партијска грађа – сама по себи штура, непрецизна, фразеолошка, језички једнообразна, али обилна до мере да је њено савлађивање изузетан и физички а не само стручни напор, који је истраживачима и познаваоцима те врсте грађе познат. Она не нуди велику могућност за расписаност и стилизован језички израз. Међутим, оно што је битнији недостатак грађе тог порекла је да она не садржи прецизне податке за бројна питања која искрсавају приликом анализе докумената. Отуда су у појединим деловима рада изостала прецизнија утврђивања, на пример, броја и структуре стипендиста. У разним документима партијске провенијенције налазе се различити подаци о броју стипендиста, поготово оних који су се школовали у Совјетском Савезу. Затвореност совјетске државе, наметнута ограничења у комуникацији југословенских дипломатских и војних представника у Москви са стипендистима, тешкоће у стицању увида у њихов рад, проблеме, понашање, политичко држање и утиске о совјетским факултетима и професорима, својеврсна изолација којој су били изложени од стране совјетских власти – оставили су празнину у документима. Једна од истраживачких побуда да се прецизно преброје сви стипендисти, да се напишу њихова тачна имена са подацима о старосној, националној, образовној, партијској структури, о местима из којих су потицали, о заступљености по републикама, испоставила се као задатак неостварив у потпуности. Ни саме власти у држави и њени представници у Москви нису располагали прецизним подацима те

врсте. У једном документу, на пример, наведено је да је војних лица из Југославије 1947. године било у 80 академија и војних школа у СССР-у, а у другом да их је било у 65, стим да југословенски партијски опуномоћеник у Москви није имао никакав контакт и сазнања о стипендистима у око 27 војних школа. О судбини појединаца мало или готово ништа се није знало. Тако се дешавало да о смрти војног питомца сахрањеног у Совјетском Савезу нису били обавештени ни представници југословенске државе у Москви, ни југословенска влада и војне власти у Београду, нити његова породица. Уз то, треба додати још две чињенице: прву, да је у питању Стаљинова држава, неповерљива према странцима, па и према Југословенима, држава у којој живот није много значао и која није имала потребу да било кога извештава о било чему, и другу – немоћ једне државе каква је била Југославија у почетном периоду учвршћивања једнопартијске владавине. У питању су прве послератне године у којима су југословенски комунисти још увек деловали илегално или полуилегално, није се знало ко је ко и које све партијске и државне задатке обавља. Државне институције још увек нису биле довољно изграђене и нису функционисале до нивоа да имају ефикасну и педантну државну и партијску администрацију, која оставља прецизне писане трагове о себи. То је било у природи југословенских комуниста. Начин рада и навика из предратног времена. Пуно конспирације, неповерења, избегавања да се извештаји подносе у писаној форми, промена у ходу, непоузданих карактеристика о појединцима, немогућност да се подаци провере. На бројним списковима дописивани су подаци, прецртавана су имена, додаване напомене – “вратио се”, “није отишао”, “не треба одобрити”, “проверити”, “размислити”, “променио грану студија”, а да при том није могуће утврдити када су интервенције те врсте учињене. Већи број спискова је недатиран и непотписан, не зна се да ли садрже имена оних који су одабрани или оних који су и када упућени. Као да је свако од сваког понешто скривао и имао потребу да свој податак заштити од других. Уз немоћ државних институција несумњиво је у питању и моћ партије, свест о својој неприкосновености изражена у одсуству осећања и потребе за педантно бележење, писану комуникацију, званичност аката. Ипак, упорност у прикупљању имена и осталих података који иду уз то, укрштање разних спискова, прибирање и упоређивање података из више десетина хиљада докумената донели су резултат видљив у приближној реконструкцији броја, имена и стручних профила стипендиста који су студирали у СССР-у, Чехословачкој и Француској

од 1945. до 1948. године. При том су могуће грешке у понеком имену и презимену или пак у неком од осталих података. У периоду од 1945. до 1948. године, по опет недовољно прецизним подацима из расположиве документације, на европским универзитетима налазило се око 1300 цивилних студената, од чега око 1000 стипендиста, а осим њих у Совјетском Савезу налазило се у истом периоду, по једном податку 5135 југословенских војних лица на совјетским војним академијама и школама, односно, по другом податку, од 1944. до 1948. године око 12000 војних лица, укључујући и оне који су били на краћим обукама и курсевима, али њихово школовање није била тема овог рада.

Подаци у грађи о југословенским студентима у Чехословачкој и Француској су нешто прецизнији али су и они непотпуни. Сачувано је више спискова југословенских студената у Чехословачкој којима су обухваћени и они који су студирали о свом трошку. Утврђивање њихових имена и броја било је донекле лакше, с тим што су искрсле тешкоће друге врсте. Југословенски извори садрже спискове студената за које је наведено који факултет студирају, али њихова имена се не налазе у уписницама тих факултета у чешким архивима, или обрнуто, у уписницама су имена студената који су уписани на пример на медицински, филозофски или неки од техничких факултета док су на списковима вођеним у југословенским институцијама подаци о избору студија другачији. Ипак, број таквих примера је безначајан у односу на оно у чему су се подаци истражени у архивској грађи у Београду и архивској грађи у Прагу поклопили. Истраживања у четири чешка архива (Централном државном архиву Чешке Републике, Архиву Министарства спољних послова Чешке Републике, Архиву Карловог универзитета у Прагу и Архиву Високих техничких школа у Прагу), мада нису променила општу слику стечену на основу документације из домаћих архива, делимично су је допунила, обогатила и дала извесну сигурност у утврђивању чињеница.

Најзад, проблем приликом обраде грађе о студентима у Француској био је опет потпуно другачији, као што је и средина у којој су студирали била потпуно другачија у односу на совјетску и чехословачку. Извештаји партијских руководилаца у Удружењу југословенских студената у Француској најсадржајнији су по информацијама које нуде за студенте појединачно, али су, испоставило се, недовољно поуздани. У питању су карактеристике за сваког студента које су партијски руководиоци у Паризу исписивали, извештаји које су слали у земљу и мишљења кога

треба вратити у земљу а кога треба задржати на студијама. Илегално и тврдо партијско руководство студената у Паризу било је сувише идеолошки екстремно, уплашено, у страху од француске средине. У сваком поступку појединог студента који је одударао од круто прокламованог идеолошког курса видели су непријатељско деловање, па су и извештаји препуни таквих квалификација. А ствари су стајале другачије, некада чак и супротно, чему је у овој књизи посвећена већа пажња.

У периоду од 1950. до 1963. године, по подацима којима су располагале државне институције надлежне за праћење додељивања стипендија за усавршавање југословенских стручњака у страним земљама, на специјализацијама, краћим стручним усавршавањима, студијским боравцима, научним конгресима и конференцијама, било је око 17000 грађана. Све то учинило је да сâм број стипендиста буде утврђен као оријентациони, али довољан за разумевање процеса и да буде у функцији сагледавања укупног обима, праваца, мотива и делимично ефекта политике школовања и усавршавања југословенских грађана у страним земљама, као и животног искуства првих послератних генерација. Оно што је у истраживањима о студентима од 1945. до 1948. године уз велики напор ипак било донекле оствариво, за стипендисте на специјализацијама и студијским боравцима од 1950. године било је готово немогуће (попис свих имена, структуре, начин живота, свакодневни проблеми). Пре свега због великог броја стипендиста, због увећања броја земаља у које се одлазило, затим због тога што је више реч о појединцима него о групама, а поготово не о тако великим групама какве су биле од 1945. до 1948, затим због тога што надлежне институције у земљи нису имале потпуну евиденцију ко све одлази на специјализације јер је у питању период децентрализације у којем су право да шаљу стручњаке у иностранство имале републике, министарства, предузећа, институције. Због тога је истраживачка пажња усредсређена на утврђивање по ком су све основу стручњаци одлазили, у које земље, шта је то значило у контексту промењене спољнополитичке оријентације Југославије и како је утицало на саме промене у културној и научној политици југословенске државе у педесетим годинама 20. века.

Тема обавезује и да се одредимо према употреби појма интелигенција. Љубинка Трговчевић у књизи *Планирана елита* наводи више дефиниција тог појма насталих у различитим историјским периодима и у радовима научника у разним земљама. Оне су саме по себи

основ и за сагледавање еволуције самог појма у складу са временом када су настале и историјским искуством. Тако их је Жак ле Гоф, пишући о интелектуалцима у средњем веку, назвао људима “којима је занат мислити и преносити своје мишљење на друге”. Везујући појаву интелектуалаца за доба просвећености ставом да “културним новинама 18. века припада и идеја интелектуалаца: писца који говори за себе самог и истовремено у име општег добра”, Ралф Конерсман је том значењу додао и савременији поглед: “Интелектуалац користи литературу да би литературу прекорачио и изборио се за шири идеал, морални став и политички захтев. Карактеристично је да деловање његовог утицаја превазилази његово сопствено време. Пошто је он исковао духовни облик једног доба, потомство његове формуле и начин мишљења сматра разумљивим саме по себи”. Ставовe савремених истраживача Љубинка Трговчевић сажима у оне који су настали на Западу и оне који су настали на Истоку. Тако наводи да се савремени западни ставови слажу у једном: “Интелектуалци су друштвена група или слој који то није по статусу или функцији у друштву, већ по томе како делује у јавности; они нису само људи који мисле већ су они који с другима комуницирају помоћу мишљења, било личним односом или јавним деловањем – петицијама, есејима, трибинама..., то су личности из области културе, ствараоци или медијатори који се стављају у улогу политичара, односно творца или поборника идеологија. Ова дефиниција не значи само статус одређене особе већ подразумева и жељу за јавним ангажманом. Њихова улога је да бране универзалне вредности”. Љубинка Трговчевић најширу дефиницију уочава код Жилијена Бенде, који у интелектуалце убраја “оне чија активност суштински није тежња ка практичним циљевима, који своју радост траже у бављењу уметношћу, науком или метафизичким спекулацијама, укратко у поседовању нематеријалних преимућстава”. Западним ставовима супротстављено је гледиште којим је тај појам дефинисан у совјетској терминологији. По совјетском схватању интелектуалцима су означени они који нису радници и сељаци, већ који стварају умом, где убрајају професоре, уметнике, инжењере, правнике, односно све са високим образовањем. Тиме је политички критеријум занемарен и истакнут начин рада – умни или физички.

Основна амбиција у овом раду није била да дајемо нову дефиницију појма интелигенција већ да сходно времену о којем пишемо, односно сходно оновременој стварности, упутимо читаоца у начин на који кори-

стимо тај термин и шта под њим у тој врсти употребе подразумевамо. Он је ближи совјетском тумачењу, првенствено због природе друштва и улоге интелигенције у првим годинама југословенске државе под комунистичким режимом. Разлози нису у томе што је западно гледиште мање прихватљиво. Напротив. Али, ако бисмо изабрали критеријум по којем је интелигенција друштвена група која у свом ангажовању обједињује залагање за универзалне вредности, исказује их и примењује у свом раду и јавном ангажману, тежи критичком мишљењу, јавно изражава сумњу, комуницира са другима помоћу сопственог мишљења не само стручног већ неизоставно и политичког, онда бисмо могли рад да започнемо и завршимо констатацијом да у Југославији интелигенције није ни било. Тачније, да је као групације није било међу онима који су предмет нашег истраживања. То, ипак, не би разрешило проблем и не би донело очекивани резултат са становишта схватања који су процеси у југословенском друштву започети. Реч је, дакле, из угла теме, о онима који треба да постану интелигенција, са новим идентитетом онаквим како га формира једно друштво и доминантна идеологија. У питању је интелигенција у настајању. У послератној југословенској друштвеној пракси појам интелигенције би могао да буде проширен и на оне који нису поседовали високо образовање. Јер како, на пример, сврстати учитеље који су по природи свог позива преносиоци знања, заступници одређених етичких норми и темељ сваког друштва у значајној мери независно од идеологије. Дакле, појам интелигенција у овом раду употребљаван је у значењу умног рада, свих који имају или се школују за више или високо образовање најширег спектра од професора и уметника до инжењера и лекара, затим сви они који имају просветну мисију у заосталој и преовлађујуће неписменом друштву и свакако свих оних који се баве науком. У оквиру тако широког, рекло би се најшире схваћеног појма, могуће су извесне поделе унутар самог појма.

Свака, па и тема ове књиге, по правилу отвара се у својој дубини и ширини, сложености, испреплетености, прожимању и сударању процеса, општег и појединачног. Тема никада нема само један контекст. Увек постоји више контекста и нивоа. На примеру овог рада, између осталих, то су и однос једне велике силе и малог савезника, идеологија и знање, дух времена и доживљај тог времена у рационалном виђењу или емоционалном стању појединца, прокламовано и стварно, стања и процеси, упоређивања, послератни светови: балкански, западноевро-

пски, средњоевропски и источноевропски у једном историјском периоду, у једној години, у једном месецу, чак и у једном дану, виђени и доживљени у свести и свакодневном животу младих људи који су већ у првој послератној години имали срећу, која је за многе убрзо постала животни понор, да крену стопама претходника од којих су појединци досегли високе домете у науци, уметности, политици, националним и државним пословима. Околности су једино биле битно другачије, а оне су одредиле и све остало.

У току истраживања отварале су се и наметале и подтеме, само наизглед мање битне за ток основне теме, а суштински у њеној функцији. Тако се тема града, између осталог и као делимична слика друштва, иако у другом плану, појавила у виду понорнице – у једном делу рада извире, затим понире, да би на неким удаљенијим страницама поново изронила, али на другим европским меридијанима и паралелама, тамо где су најбројније групе југословенских студената боравиле. Југословенски студенти одлазили су из једне средине, започињали живот и студије у другој, суштински другачијој, страниј средини и то је морало да има утицај на њихов живот и доживљај историје. У видном пољу, у виду тек понеке коцкице за мозаик, у мери у којој су то дозвољавали истражени извори и литература, а пре свега средишна тема рада, тако су се појавиле неке од европских престоница у првој послератној години (Београд, Париз, Москва, Лењинград, Праг), али и доживљај Немачке и њеног града непуну деценију после рата. Такав приступ подразумевао је и повремено застајкивање на документу, по осећају за његову вредност и врсту сазнања које нуди. Структура рада, проистекла је из истраживачких резултата и самог погледа на тему, али из потребе да се, уз уважавање политичког контекста, задржимо, повремено застанемо, па на кратко и удаљимо од извора и запитамо се о атмосфери времена, судбини појединца, његовој перцепцији стварности, дакле нечему што је најчешће дубоко сакривено у изворима и тек понегде успутно садржано. Живот у Београду 1945. године тек фрагментарно је реконструисан на основу штампе и однегованих сећања Миодрага Протића сабраних у делу *Нојева барка*. Париз, као и Праг – на основу дипломатске и партијске грађе, а Москва и Лењинград – на основу необјављених, али срећом сачуваних забелешки Бранка Шотре из СССР-а 1947. године и књиге Ђузепе Бофе *Повијест Совјетског Савеза*. Свесни смо да су те слике тек детаљи, али и сигурни да би без њих рад био знатно сиромашнији. У недостатку извора изостала је могућност да

“зађемо” у слушаонице и кабинете факултета на којима се школовала југословенска интелигенција. Ван резултата истраживања, а тиме и ван наших сазнања, објективно, остали су одговори на бројна питања, међу којима и на питање са каквим знањима су се прве послератне генерације југословенских студената вратиле у земљу. Домети истраживања због недостатка архивске грађе у том погледу били су неумољиви. Одговор на то питање, међутим, могуће је потражити у неким новим темама које припадају комплексу тема о историји науке. Као што се овом књигом не исцрпљује ни њена основна тема.

Историчари имају потребу, с времена на време, да подсети на правила струке и узвикну да “историје нема без теорије”, као што и “историје нема без емпирије”, али теорија не значи механичко примењивање одређених модела на историографски празно, односно истраживачки необрађено поље, као што, са друге стране, ни сам документ није историја, није сам по себи довољан, јер када би било тако историчар и не би био потребан већ би се његова улога свела на сакупљача података и пасивног регистратора свега до чега се у истраживањима дошло. Почетно виђење теме, као доминатно припадајуће друштвеној историји, преобразило се у току истраживања и у тему која има не само политички контекст већ сувише додирних тачака са политичком историјом, чак у мери да су уочене и неке нове преломнице у историји социјалистичке Југославије као што је 1950. година, можда израженије него што је то досадашња историографија примећивала. Нови аспект гледања на 1950. годину, односно бацање светла на “идејни прелом” из угла културне и научне сарадње Југославије са иностранством, водио је од истраживачке претпоставке до сазнања да су у питању промене у погледима комунистичког вођства које имају веће размере и далекосежније циљеве од самог ослобађања од културног и политичког утицаја Москве. До те мере да ни закључак да је Југославија у својој отворености да прихвати западне утицаје и спремности да се “преда” учењу од Запада направила један од највећих искорака у културној политици као саставном делу спољне политике. Идеолошки погледи у педесетим, када је реч о научној и културној сарадњи са Западом, нису више ни близу личили на оне из 1945, 1946, 1947, одједном су се одблокирали, са мање страха, постепеног стицања већег самопоуздања, са више свести о кашњењу и изгубљеном времену у соцреализму. Инсистирање на стручности, знању, упознавању различитих уметничких праваца, афирмација културних вредности Југославије у иностра-

нству, стратегија да се започне са представљањем средњовековног културног наслеђа, да се преко културе направи продор политике и сама земља представи у позитивно другачијем светлу од оног на који се на њу са Запада гледало у првих неколико послератних година били су, заправо, нека врста тачке ослонца за излазак Југославије на међународну сцену и заузимање неког простора за који се увиђало да је слободан или једино могућ. Ту су и први културни контакти са појединим афроазијским земљама, опет као претходница политике која је Југославију изводила на светску међународну сцену и усмеравала је ка вишестраној међународној оријентацији. Целокупна политика формирања југословенске интелигенције на страним универзитетима пролазила је кроз различите етапе видљиве у заокретима и променама начина на који је то чињено, а били су истовремено израз трагања за властитим путем.

***

Од Стаљина ка Сартру – књига је у чијој основи је рукопис докторске дисертације под насловом *Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958*, одбрањене на Филозофском факултету у Београду, на Катедри за историју Југославије 2006. године, пред комисијом у саставу: проф. др Ђорђе Станковић, проф др Љубодраг Димић и др Момчило Митровић. У односу на рукопис докторске дисертације нису извршене никакве битније измене. Сам наслов књиге *Од Стаљина ка Сартру* покушај је да се на нивоу симбола у најопштијем смислу изрази процес настајања, формирања и условно речено идејног и интелектуалног преображаја претежног дела југословенске интелигенције. Тај процес никако није био једносмеран, нити искључиво карактеристичан само за део интелигенције која се формирала или школовала на европским универзитетима, као што није ни општеважећи за целокупну југословенску интелигенцију.

Захвалност је увек пријатна обавеза сваког аутора. На помоћи у току истраживања, захваљујем бројним колегама у београдским, чешким и руским архивима. Захвалност за стручну и пријатељску подршку приликом дугогодишњих истраживања дугујем директорима Института за новију историју Србије, бившем – др Жарку Јовановићу и садашњем – др Момчилу Митровићу.

Највећу захвалност за помоћ при изради докторске дисертације, дугујем ментору проф. др Ђорђу Станковићу, пре свега имајући у ви-

ду веома садржајне стручне разговоре вођене протеклих година у којима сам добио оно што је за историчара најзначајније – поверење у стручну самосталност да рад обликујем по властитом виђењу теме и на основу сопственог погледа на изворе и историографију. Посебну захвалност дугујем рецензентима књиге проф. др Љубинки Трговчевић, др Светозару Рајаку и проф. др Љубодрагу Димићу, затим колеги проф. др Мирославу Јовановићу на стручним разговорима о наслову књиге, колегама мр Предрагу Лажетићу и Благоју Исаиловићу, такође за пријатне стручне разговоре о теми књиге, Драгани Лацмановић, која је са пуно креативне посвећености израдила дизајн корица, Јелици Релјић на преданом лекторском изоштравању рукописа и, најзад, издавачу, Институту за новију историју Србије у Београду који је преузео једну од најтежих обавеза – да објави рукопис докторске дисертације.

Напомена уз треће издање

Треће издање књиге *Од Стаљина ка Сартру*, појављује се захваљујући заједничкој иницијативи др Небојше Кузмановића, директора Архива Војводине и др Милета Бјелајца, директора Института за новију историју Србије у Београду. Колегама др Небојши Кузмановићу и др Милету Бјелајцу изражавам велику захвалност на њиховом подстицају и спремности да ово издање буде објављено. Моја захвалност припада, такође, колегиници Весни Башић на уредничким пословима и посвећеном праћењу штампања књиге.

Издавачима трећег издања, двома значајним установама, Архиву Војводине и Институту за новију историју Србије у којем сам провео низ научно плодних и незаборавних година изражавам посебну захвалност.

Београд, јун 2023.

Мирослав Перишић

ИСТОРИЈСКА УПУЋЕНОСТ БАЛКАНА НА ЕВРОПУ: ПРИМЕР ШКОЛОВАЊА СРПСКИХ И ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА 1839–1939.

Европа је у 19. и 20. веку имала магичну привлачност за младе људе са Балкана. У европске земље одлазило се по националном задатку, ради успостављања политичких и дипломатских веза, због трговине, у 19. веку у потрази за “добрим еспапом”, било је и појединачног авантуристичког отискивања у другачији свет, загледаности у тај свет и његовог упознавања, али у значајној мери и ради школовања, стицања и усавршавања знања, освајања науке. У 19. веку балкански народи су стекли своје националне и независне државе. У процесима модернизације балканских друштава најважнији чинилац било је образовање. Оно је било посебно важно због тога што је живот под турском влашћу био живот без школа, односно без услова и основних претпоставки за стицање образовања. Прве школе и универзитети на Балкану настали су у току 19. века. Универзитет у Атини основан је 1837. године, у Румунији су после уједињења Влашке и Молдавије отворени универзитети у Јашију (1860) и Букурешту (1864), у Бугарској је најпре основано Високо училиште 1888. године, које је 1904. прерасло у Софијски универзитет, а у Србији је прво основан Лицеј 1839, затим Велика школа са три факултета 1863, а из ње је 1905. године изникло Београдски универзитет.¹ Закашњење у односу на европске државе приморало је балканске народе и државе у 19. веку да до првих генерација образованих појединаца долазе упућивањем на школовање у стране земље. То се односи на планско школовање које је иницирала и помагала држава додељујући државне стипендије, а не и на појединце из имућнијих трговачких породица, нарочито грчких, који су на стране универзитете одлазили још у 18. и почетком 19. века.

Као најразвијенија од свих балканских држава, Грчка је већ почетком 19. века имала око 300 својих студената у Пизи и изван број на немачким универзитетима. Између 1815. и 1870. године у Берлину је студирало 125 Грка, у Минхену 105, у Лајпцигу 25 и у Халеу 22, а у мањем броју одлазили су и у Француску. Досадашња истраживања која наводи Љубинка Трговчевић, показују да је до 1878. године, односно до стицања независности њихове државе, 627 Бугара стекло више образовање у иностранству, највише у руским школама (31,7%), око једне петине у Турској, затим у Румунији, а посебно у Букурешту

¹ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003, 211.

где је до 1878. године око 100 Бугара завршило медицину, а мањи број њих школовао се у Аустрији, Грчкој, Француској и Немачкој.² Од 1878. до 1910. године на страним универзитетима бугарска држава је стипендирала 451 студента, док је укупан број бугарских студената на страним универзитетима између 1879. и 1915. године износио 1148. Највише их је било у Аустро-Угарској, Русији, Француској и Немачкој. Почетком 19. века највише Румуна, посебно из кнежевине Молдавије, одлазило је на школовање у Француску и Италију, а студенти из Влашке и Трансилваније у највећем броју студирали су на аустријским и немачким школама. Од средине 19. века (1850) Молдавија је почела да стипендира младе људе за школовање у иностранству, највише у Паризу и Торину, а потом и на немачким универзитетима, док је Влашка додељивала стипендије од 1854. године. У периоду од 1850. до 1906. године само у Паризу је 170 Румуна стекло докторате из права. У току 19. века око 3000 румунских интелектуалаца стекло је образовање на страним универзитетима. Србија је од краја четврте деценије 19. века стипендисте слала у пет земаља: Аустрију, Немачку, Француску, Швајцарску и Русију. Највише их је било у Немачкој: у Берлину – до 1914. године 213 студената на Универзитету и 69 на Политехници, затим у Минхену 207, у Хајделбергу 117, у Лајпцигу 140. У истом периоду у Бечу је студирало око 400 студената из Србије а у Цириху 138. Од 1882. године до Првог светског рата више од 850 студената државних питомаца из Србије студирало је на европским универзитетима.³ По досадашњим истраживањима збирни подаци говоре да се, крајем 19. и почетком 20. века, највише студената са Балкана, имајући у виду четири наведене земље, школовало у Француској и Немачкој, затим у Аустро-Угарској и у много мањем броју у Русији, Италији и Швајцарској. Они су до краја 19. века чинили око једне трећине свих страних студената на француским универзитетима.

Највише их је било на самом крају века (1899), када је у Француској било 34,4% студената са Балкана, а најмање једну деценију касније, када су чинили 11% свих студената. Од балканских студената највише је било Румуна, увек око 40% до 50%, а затим су по броју били студенти из Бугарске, који су сачињавали око једне трећине, док је Грка и Срба неупоредиво мање – Грка у просеку око 13%, а Срба око 7%.⁴

² Детаљније о школовању студената из балканских земаља на европским универзитетима: Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003, 212–231.

³ Исто.

⁴ Исто, 213–215.

Балкански студенти на универзитетима у Француској 1894–1914.⁵

Година	Укупно студената	Странци	Бугари	Румуни	Грци	Срби	Укупно
1894.	24 795	1680	145	189	91	26	451
1899.	28 254	1635	218	243	74	27	562
1900.	29 377	1779	216	252	66	29	563
1903.	31 277	2045	145	237	73	19	474
1904.	32 407	2099	128	212	67	32	487
1905.	33 618	2450	137	214	50	21	422
1906.	36 570	2879	119	243	56	59	477
1909.	41 044	5241	202	271	57	52	582
1910.	41 944	5241	254	330	71	53	708
1911.	41 190	5380	305	319	82	61	770
1912.	41 194	5569	338	353	106	64	861
1913.	44 409	5560	223	408	107	52	790
1914.	42 037	6188	291	459	134	103	987

На немачким универзитетима, који су после француских привлачили највећу пажњу студената са Балкана, њихово учешће у укупном броју страних студената кретало се просечно око 10%. За године за које историографија располаже подацима најмање их је било 1896, око 8% а највише 1909/10.године – нешто више од 11%, док су у укупном броју свих студената на немачким универзитетима чинили мање од једног процента.

Балкански студенти на немачким универзитетима 1896–1911.⁶

Година	Укупно студената	Странаца	Бугара	Грка	Румуна	Срба	Укупно
1886/7.	27 655	1749	17	55	33	15	120
1891/2.	27 398	1916	33	51	25	21	130
1892/3.	27 342	1783	43	45	24	19	131
1895/6.	28 567	2127	107	20	24	19	170
1896/7.	29 476	2168	77	20	33	27	147
1897/8.	30 573	2201	88	27	29	36	180
1898/9.	31 677	2198	72	25	32	41	170
1899/1900	32 334	2369	74	22	38	44	178
1903/4.	37 130	2930	73	52	63	56	244
1904/5.	38 761	2921	92	52	75	55	274
1905/6.	41 335	3346	104	51	76	54	285
1906/7.	43 494	3831	133	38	83	55	309

⁵ Статистички преглед преузет из: Љ. Трговчевић, н. д. 216.

⁶ Статистички преглед преузет из: Љ. Трговчевић, н. д., 218.

1907/8.	44 614	3618	159	51	87	67	364
1908/9.	46 381	3578	152	51	96	64	363
1909/10.	49 377	3907	174	66	105	69	414
1910/11.	50 993	4152	145	67	120	70	402
1911/12.	52 759	4320	140	86	124	78	428

Анализе Љубинке Трговчевић показују једну карактеристику, а то је да је број студената са Балкана имао тренд бржег раста него раст броја немачких и осталих страних студената на немачким универзитетима, при чему је просечно годишње од свих балканских студената највише било Бугара (38,8%), затим Румуна (23%), Грка (19,4%) и Срба (18,2%).⁷

Континуитет школовања српских интелектуалаца на европским универзитетима успостављен је за владавине Милоша Обреновића.⁸ Школовање српских студената на европским универзитетима започело је 1839. уз додељивање државних стипендија, мада је кнез Милош и пре тога, 1830. године, послао шест српских младића на студије медицине и још по једног на студије фармације и сликарства, а неке и на изучавање војних наука на академије у Влашкој и Русији.⁹ Ипак, 1839. година сматра се почетком остваривања замисли о планском школовању младих људи из Србије. Према плану министра просвете Стефана Стефановића Тенке, Србија је те године послала једанаест младих људи, и то 4 у Шемниц на Рударску академију и 7 у Беч да науче немачки језик и припреме се за студије у Бечу и Паризу.¹⁰ После тога Србија је у току 19. века из године у годину имала одређени број студената на школовању у европским земљама. Они су се кретали углавном у "три културна круга": највише их је било на средњоевропским универзитетима, мање у Паризу, а најмање у Русији. До краја 19. века Срби су се највише школовали на немачким универзитетима и то је трајало све до 1913/14. године, када је број уписаних на француске универзитете био највећи. У односу на све остале немачке универзитете, студенти из Србије су се највише школовали у Берлину и Минхену, а за младе људе из Србије на Вилхелм фон Хумболт универзитету није била небитна чињеница да је тамо професор био Леополд Ранке, аутор дела *Српска револуција*. Осим на

⁷ Исто.

⁸ Детаљније о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку: Љ. Трговчевић, н. д.

⁹ Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 1986, 401; Љ. Трговчевић, н. д., 33.

¹⁰ Ј. Милићевић, *Прва група србијанских студената, државних питомаца, школованих у иностранству (1839–1842)*, *Историјски часопис*, IX–X, Београд 1960, 363–373; Љ. Трговчевић, н. д., 34.

немачким универзитетима Срби су се у великом броју школовали у Аустрији и Угарској. Љубинка Трговчевић наводи да се у Бечу од 1840. године школовало 420 студената из Србије, за које су најпримамљивије области биле медицина и филозофске науке. Од осталих универзитета "средњоевропског културног круга" досадашња истраживања показују да је интересовање студената из Србије владало за студије у Цириху, који је посебно 60-их и 70-их година 19. века због великог присуства Руса имао велики политички утицај на прихватање социјалистичке идеје. У "француском културном кругу" највеће интересовање српских студената владало је за студије у Паризу. Мада њихов број до сада није утврђен, познато је да је од 1841. године, када је тамо упућен први стипендиста из Србије, увек био изванредан број српских студената. Најмање студената из Србије у току 19. века било је у "руском културном кругу", али осим за Москву не располажемо прецизним подацима колико их је било. У првој половини века у Москви се на школовању налазио само један студент из Србије, а од 1851. године до Првог светског рата било је укупно 33 студента из Србије и других јужнословенских земаља. Нешто већи значај за Србију имале су три руске духовне академије: у Кијеву, Москви и Харкову, као "највиша теолошка училишта у православном свету". У Кијеву је од 1846. године теологију студирало 6 студената, затим још 5 од 1850. и три од 1857. године. На школовању у Паризу, Брлину и Русији било је и "војних питомаца" из Србије.¹¹

За период Краљевине Србије, изузимајући године Првог светског рата, утврђено је да се на студијама на страним универзитетима налазило 853 питомца из Србије. Највише их се школовало у Аустро-Угарској (36,7%), затим у Немачкој (23,2%), Русији (16,7%), Француској (15,2%), Швајцарској (3,8%), Белгији (2,4%) и незнатан број у Италији, Атини и Мадриду.¹²

У току 19. века формирано је више генерација образованих Срба. Љубинка Трговчевић уочава три: прву која се у друштвеном и политичком животу Србије појавила средином века, другу која је деловала од почетка пете до краја седме деценије 19. века и трећу, која је стварала од осамдесетих година. Првој генерацији припадали су Срби образовани на домаћем Лицеју, на којем су први професори били појединци који су се самостално школовали на угарским и аустријским школама: Исидор Стојановић, Константин Бранковић, Атанасије Николић, Антоније Арно, Гаврило Поповић, Ђорђе Мушицки, Јован Стерија Поповић,

¹¹ Љ. Трговчевић, н. д., 41–43.

¹² Исто, 50–51.

Јован Рајић, Игњат Стратимировић, Јанко Шафарик, Симеон Прица и професор француског језика родом из Пољске Алексије Окољски. Са том генерацијом професора Лицеја у Србију су почеле значајније да пристижу идеје из Угарске, које су се највише осећале у организацији школства, а што је опет било највидљивије у томе што је правни одсек Лицеја скоро у потпуности преузео предмете истоимене будимпештанске школе. Друга генерација образованих Срба је генерација рођених у Србији а школованих у иностранству: Коста Цукић, Димитрије Матић, Ђорђе Ценић, Рајко Лешјанин, Владимир Јакшић, Филип Христић, Милован Јанковић, Алекса Вукомановић, Стојан Вељковић, Коста Јовановић. Сви они, осим Вукомановића, школовани су на Западу – у Паризу, Хајделбергу, Берлину, Бечу. Њиховим повратком у земљу у Србији је и политички организована прва генерација либерала, који су са посебном упорношћу и жестином почели да се укључују у политички живот надахнути либералним идејама Запада. Љубомир Ненадовић, после студија у Берлину и Хајделбергу и упознавања више европских земаља, постао је, као први из Србије, професор гимназије у Београду. Од осамдесетих година са студија из Хајделберга вратило се више од 70 школованих Срба, из Минхена шездесетак, из Москве 33. У периоду између 1863. и 1873. године у Цириху је било 59 српских студената, а у исто време у Берлину 34, Лајпцигу 59, у Бечу 54. Трећа генерација унела је у Србију већ различите утицаје и идеје, што је довело и до развоја и разграђавања науке и научних праваца који су изучавани на Великој школи, али и различите политичке идеје. Из те генерације познати су и српски научници који су се својим научним резултатима препознавали и изван граница своје земље: Милутин Миланковић, Сима Лозанић, Јован Цвијић, Михаило Петровић, Марко Леко, Јован Жујовић.¹³

Свест о потреби образовања стручњака није, међутим, била присутна код свих појединаца који су обављали државне послове. По преузимању дужности начелника Санитетског одељења у Министарству војном 1886. године, др Мика Марковић обратио се “опширним рефератом” војном министру Хорватовићу са образложењем о потреби школовања војних лекара на шта је овај одговорио да има “кудикамо пречих потреба за војску, но што је образовање војних лекара”.¹⁴

И у току Првог светског рата било је на страним универзитетима

¹³ Исто, 237–241.

¹⁴ В. Станојевић, *Историја српског војног санитета. Наше ратно санитетско искуство* (приредили: М. Јовановић, М. Перишић), Војноиздавачки и новински центар, Београд 1992, 159.

студената из Србије, мада они нису били предмет истраживања за све земље у којима су се школовали српски студенти. По истраживањима објављеним у књизи Ђорђа Станковића *Студенти и универзитет 1914-1954*, Београдски универзитет је 1915. године имао око 1500 редовних и ванредних студената и 120 професора и асистената, док је на разним универзитетима и вишим школама Аустро-Угарске и Немачке у то време студирало око 500 српских студената.¹⁵ На француским универзитетима 1916. године студирао је 461 студент, а пред крај рата, 1918. године, око 1200 студената. Према истраживањима Јелице Рељић на универзитетима у Француској у Бордоу, Греноблу, Клермон-Ферану, Лиону, Монпељеу, Нансију, Паризу, Поатјеу, Тулузу и осталим француским градовима крајем 1916. године право, медицину, филозофске и техничке науке студирало је 296 српских студената о којима се старало Просветно одељење у Паризу српског Министарства просвете на Крфу.¹⁶ У Швајцарској је 1916. године било око 80 студената, а пред крај рата око 300. Док су у Француској студирали искључиво студенти из Србије (у тај број улазе и студенти затечени на студијама 1914.), у Швајцарској је студирало и 112 студената из јужнословенских земаља Аустро-Угарске које је помагала српска влада. У Швајцарској је студирало 159 црногорских студената, које је материјално помагала црногорска и српска влада.¹⁷ Број српских студената у Италији у Првом светском рату, а посебно 1918. године, стално се повећавао. Ђорђе Станковић наводи податке из различитих периода: само у току 1918. године број се мењао од 157, затим 163, па 181 до 243 који су студирали у Напуљу, Риму, Торину. Станковић наводи да се у збирном попису Министарства просвете од 14. јула 1918. године, који је био урађен за потребе буџетског планирања трошкова по министарствима, налазе подаци да је у Француској било 3429 ђака и студената, у Грчкој 749, у Енглеској 345, у Швајцарској 313 у Италији 243.¹⁸ Известан број српских студената студирао је у Русији, али њихов списак и број није сачуван.¹⁹

¹⁵ Ђ. Станковић, *Студенти и универзитет 1914–1954*, Центар за савремену историју југоисточне Европе, Београд 2000, 5.

¹⁶ Ј. Рељић, *Архивска грађа Министарства просвете на Крфу*, у: Зборник радова књ. 5, Историјски институт Београд, Београд 1987, 283. Досијеа студената сачувана су у Архиву Србије у фонду А/34 – Крф Министарство просвете на Крфу (1916–1924) Просветно одељење у Паризу.

¹⁷ Ђ. Станковић, н. д., 5.

¹⁸ Исто, 23.

¹⁹ Ј. Рељић, *Школовање српске омладине у Русији 1916–1918. године*, у: *Архивска грађа као извор за историју*, Зборник радова са Научног скупа поводом стогодишњице Архива Србије, Архив Србије, Београд 2000, 667–672.

Према истраживањима Јелице Рељић крајем 1917. године српских ђака и студената – питомаца Српског потпорног фонда у Великој Британији било је 314 и то у Абердину, Бирмингему, Глазгову, Дандију, Единбургу, Кардифу, Кемриџу, Лидсу, Лондону, Манчестеру, Мејденхеду, Оксфорду, Редингу, Чендлерсфорду.²⁰

За период између два светска рата подаци о југословенским студентима – државним стипендистима још су оскуднији. Познато је да је Министарство просвете у Краљевини Југославији стипендирано изванредан број југословенских студената на страним универзитетима, али посебна истраживања те проблематике још увек нису обављена. Истраживања отежава и чињеница да се у међуратном периоду велики број југословенских интелектуалаца школовао, усавршавао и стицао докторске дипломе на страним универзитетима о свом трошку, што је за истраживача додатни проблем. Спорадично, располажемо подацима тек за понеку земљу и понеку годину. Тако нам је познато да је 1924/25. године у Чехословачкој било око 80 студената државних стипендиста и око 50 стручњака на специјализацијама.²¹ Само до почетка 1925. године укупно 370 студената потписало је обавезу Министарству просвете у Београду да ће по завршетку студија у Чехословачкој “одслужити у државној служби двапут толико времена за колико је уживао потпоре и стипендије”.²² После смрти краља Александра чехословачка влада је 12. октобра 1934. године основала “Задужбину Витешког Краља Александра I Ујединитеља за југословенске слушаоце високих школа у Чехословачкој Републици”, којом је управљало чехословачко министарство просвете и из ње годишње додељивало 20 стипендија југословенским студентима.²³ У школској 1938/39. у Прагу, Прибрану, Олмову и на Богословском факултету у Братислави била су уписана 193 југословенска студента.²⁴ Првих година после стварања Краљевине СХС у Прагу је културну мисију између две словенске државе, Чехословачке и Краљевине СХС, вршио Просветни инспекторат Краљевине СХС, на чијем се челу налазио Драгутин Прохаска. Просветни инспекторат је организовао курсеве из српскохрватског језика и књижевности, из економије, економске и културне историје и обављао улогу лектората

²⁰ Ј. Рељић, *Школовање српске омладине у Великој Британији 1916–1919. године*, у: *Balkanica* XXIV, Београд 1993, 115–116.

²¹ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, III, 232.

²² АЈ, 66–441.

²³ АЈ, 66–130; Nadace jugoslovanskaho krale Alexandra I, Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kulture, k. 1688, 26.

²⁴ Исто.

српскохрватског језика. Истовремено се бринуо и о режиму студија и надзору над државним стипендистима, којих је највише било у Прагу и Брну.²⁵

Младе људе и интелектуалце у Краљевини Југославији нарочито је привлачила Француска. У 1933. години стипендије краљевске владе добило је 28 студената, а у нешто више од две деценије дугом животу Краљевине Југославије, по извесним истраживачким проценама, било је око 8000 француских ђака.²⁶ Отуда је француски културни утицај у Краљевини Југославији, а посебно у Србији био најприсутнији од свих страних културних утицаја. Његово присуство исказивало се кроз науку, уметност, књижевност, просвету, затим кроз начин живота, манире и моду у ужим затвореним круговима градских средина. У југословенском и српском политичком и културном животу већ је било три генерације француских ђака.²⁷ Љубодраг Димић у прву сврстава оне који су се у друштвени живот укључили у периоду пре Првог светског рата, а свој пуни ангажман испољили у годинама између два светска рата. Знања стечена на школовању у Француској, идеје, манире, једном речју француски дух и културу афирмисали су бројни правници, инжењери, историчари, филозофи, географи, математичари, лекари, сликари, песници, преводиоци. Поклоници француске правне мисли у Краљевини Југославији били су интелектуалци који су докторска звања стекли у Француској: Војислав Вељковић, Драгутин Протић, Славко Грујић, Мирослав Спалајковић, Момчило Нинчић, Коста Кумануди, Војислав Маринковић, Миле Новаковић, Тома Живановић, Живан Спасојевић, Нинко Перић, Милан Гавриловић, Илија Шуменковић, Драгутин Којић.²⁸ Међу историчарима такође је било више француских ђака: Михаило Гавриловић, Гргур Јакшић, Војислав Јовановић Марамбо, Слободан Јовановић, као и међу научницима који су заузимали престижно место у области природних наука и медицине: Михајло Петровић и Иван Ђаја. Неизоставно, ту су и сликари Коста Милићевић и Милан Милановић, песници Јован Дучић, Милан Ракић, књижевни теоретичари и критичари Богдан Поповић, Павле Поповић, Бранко Лазаревић.²⁹ У другој генерацији француских ђака, по истом аутору, били су између осталих, Миодраг Ибровац, Александар Арнаутовић, Милан Марковић, Душан

²⁵ Исто.

²⁶ Љ. Димић, н. д., 187.

²⁷ Исто, 188–204.

²⁸ Исто, 188–189.

²⁹ Исто, 189.

Милачић.³⁰ Најзад, трећу генерацију сачињавали су сви они који су се после Првог светског рата запутили ка француским универзитетима. У недостатку потпунијих података о броју југословенских студената и стручњака који су се школовали и усавршавали у земљи са којом је српску интелигенцију и војску спајало много тога у прошлости, користимо податак из литературе који говори да се нова генерација српских и југословенских интелектуалаца формирала на књижевним факултетима у Поатјеу, Лилу, Клермон-Ферану, Лиону, Дижону, затим на Школи лепих вештина у Паризу, Теолошком факултету у Паризу, Школи политичких наука у Паризу, Факултету књижевности у Безансону, Научном факултету у Паризу, Архитектонској школи у Паризу, Агрономском институту у Паризу, Школи за мостове у Паризу, Вишој електротехничкој школи у Греноблу, Факултету књижевности у Паризу, Школи за индустријску физику и хемију у Паризу, Институту за радиотерапију у Паризу.³¹

На Универзитету у Београду у периоду од 1918. до 1941. године у просеку је дипломе страних универзитета имало 59,4% професора, а проценат оних који су докторате стекли у иностранству износио је 74,1%.³² Знања из области медицине најчешће су стицана на универзитетима у Бечу и Паризу, а из правних наука у Паризу и Женеви. Филозофске и историјске дисциплине изучаване су на универзитетима у Немачкој и Аустрији, ређе у Француској, а професори Техничког факултета школовани су у највећем броју у Француској и Немачкој, док су професори са Пољопривредно-шумарског и Ветеринарског факултета имали дипломе универзитета у Бечу и Паризу.³³ Отуда и закључак да "међуратна Југославија није била провинција духа" и да су "њени истакнути књижевници, уметници, научници, интелектуалци били учесници и сведоци свих европских духовних покрета чију су судбину делили".³⁴ Несумњиво је да су европски културни утицаји у Краљевини Југославији баштинили већ дугу традицију из времена Кнежевине Србије и Краљевине Србије. На Универзитету у Београду се и 1950. године налазио велики број професора који је пре Првог светског рата или у међуратном периоду стекао факултетске дипломе или докторате на неком од страних универзитета. На Филозофском

³⁰ Исто, 190–191.

³¹ Исто, 192.

³² Исто, 347.

³³ Исто, 347–348.

³⁴ Исто, 265.

факултету у Београду то су били: Јован С. Томић, Иван Ђаја, Миодраг Ибровац, Виктор Новак, Фехим Барјактаревић, Боривоје Милојевић, Петар С. Јовановић, Миливоје Лозанић, Петар Колендић, Љубиша Глишић, Перо Слијепчевић, Павле Савић, Станко Шкерљ, Вукић Мићовић, Михаило Динић, Георгије Острогорски, Јован Карамата, Стојан Павловић, Светозар Радојчић, Кајица Миланов, Радомир Алексић, Милош Радојчић, Михаило Стевановић, Милан Будимир, Павле Вујевић, Владета Поповић, Баја Бајић, Сретен Шљивић, Спасоје Гарзичић, Витомир Павловић, Слободан Ристић, Светозар Русић, Милан Мојашевић, Милутин Радошевић, Кирил Тарановски.³⁵ Факултетске дипломе или докторате стекли су: на Сорбони, на Кембрицу, у Греноблу, Лозани, Риму, Бечу, Прагу, Кракову, Лондону, Алжиру, Берлину, Берну, Фиренци, Данцигу, Женеви, Фрајбургу, Нансију, Монпељеу, Хајделбергу, Потсдаму, Грацу, Москви, Лењинграду, Двинску.³⁶ На Правном факултету у Београду то су били: Милорад Симић, Драгољуб Јовановић, Миодраг Аћимовић, Михаило Константиновић, Милан Жујовић, Јован Ловчевић, Јован Савић, Мехмед Беговић, Милош Радојковић, Ђорђе Ж. Марковић. Борислав Т. Благојевић, Никола Стјепановић, Јован Ђорђевић, Душан Пантелић, Душан Јевтић, Бранислав Недељковић, Љубомир Дуканац, Радомир Лукић, Душан Дохлевић, Радивој Увалић, Миливоје Марковић, Никола Алексејев, Светислав Божовић.³⁷ Дипломе или докторате стекли су у Паризу, Бечу, Берлину, Минхену, Невшателу, Грацу, Лиону, Берну, Лондону, Москви, Хајделбергу, Женеви.³⁸

***

Историја Србије у 19. веку у многим сегментима више је саставни део Европе него што није. Шта је то што је у том веку Србију спајало са Европом? То, свакако, нису апстрактна залагања за европску будућност. Србија је у 19. веку, уз помоћ и у сарадњи са тадашњим европским земљама, започела своје издвајање из једног цивилизацијског круга и запутила се ка другом, оном из којег је насилно била одвојена. Уз помоћ и у сарадњи са појединим европским државама Србија је повела и довршила борбу за национално ослобођење, од 1804. године развијала је дипломатију, изграђивала институције, ударала темеље модерне државности, изборила државну независност и добила међународно

³⁵ АЈ, Министарство за науку и културу при Влади ФНРЈ, ф-114.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

³⁸ Исто.

признање. Из једног “празног простора” или “безвременог света”, како историчари називају период српске историје под турском влашћу, о којем се недовољно зна, Србија је постала део европског политичког, културног, економског и цивилизацијског простора. Политичке везе са европским дворовима донеле су Србији 19. века историјски резултат – признање државне независности. Привредне везе омогућиле су јој да колико-толико надокнади заостајање. Прихватање европске културе учинило је Београд једном од ретких балканских престоница које су биле осветљене електричном енергијом. У Београду се крајем 19. века возило трамвајем, железница је спајала север и југ земље. Студенти из Србије школовали су се на најбољим европским универзитетима и доносили модерне европске идеје у своју земљу, *Новине српске* прављене су по узору на бечке, а велики број чланака чинили су преводи из аустријске штампе, заинтересованост страних путописаца за земљу која тежи модернизацији расла је из деценије у деценију, страни писци и научници објављивали су књиге о Србији и српској историји, страни стручњаци радили су у Србији, европски капитал улазио је у српске градове, осниване су болнице, апотеке, школе, универзитет, започет је и у много чему довршен процес институционализације културе. Све то стигло је из Европе и уз помоћ појединих европских земаља у веку у којем је Србија градила везе са њима. Са Запада и из средње Европе нису стизали само капитал и политичка подршка приликом дипломатских настојања за добијање независности, већ и духовни утицаји. Најлибералнији устави Србије у 19. веку настали су по узору на западноевропске. Српски грађански законик израђен је по угледу на Аустријски општи грађански законик, изградња институције народне скупштине заправо је рађање парламентаризма по угледу на западноевропски. Тако је и свет политичких идеја продирао у Србију и добијао своје заступнике. Француско схватање слободе, британски парламентаризам, белгијски и швајцарски либерални уставни, немачка и италијанска идеја националног уједињења не само да нису били непознати српским политичарима и интелектуалцима, већ су међу њима имали чврсте поклонице.

Трагови европских утицаја у Србији 19. века одводе истраживача до самог почетка тог века и временски се поклапају са избијањем Првог српског устанка. Проучаваоци их препознају у залагању Божићара Грујовића да први српски устанак, “поред национално-ослободилачког добије и изразито либерално-демократско обележје” које произлази

из његовог схватања појма слободе.³⁹ По њему, била је потребна не само спољна већ и унутрашња слобода, која би била обезбеђена искључивањем било чије самовоље, а то би, по истом тумачењу, било омогућено установљивањем закона и власти, односно законите власти или власти подређене закону. Идеју законитости, правник по образовању, професор у Харкову који је био добро упознат са идејама Француске револуције 1789, Божидар Грујовић образлагао је следећим речима: "Закон је воља вилајетска. Први дакле господар и судија у вилајету јест закон. Под законом мораду и господари, поглавари и Совјет правитељствујуши и свјашченство и војинство и сав народ бити и то под једним и истим законом".⁴⁰ Из залагања за успостављање законитости проистицао је, заправо, поглед на државу. Изграђивање државе на модерним европским принципима, од којих је владавина права равна идеалу ослобођења од турске власти, била је, по Грујовићу, историјска потреба. Ослобођење од турске власти, изграђивање државе на начелима правних вредности, спречавање самовоље устаничких старешина, правна сигурност, лична права, гарантоване опште и личне слободе, заштита имовине – политичке су идеје Божидара Грујовића, које су у суштини представљале визију државно-правног и политичког развоја Србије на принципима либерално-демократских уверења. Неспорно, реч је о рађању либерално-демократских идеја у Србији већ у првој години Првог српског устанка, које никада нису у потпуности превладале али су у политичком животу Србије у 19. веку често оживљаване, делимично и оствариване.

Европских либерално-демократских идеја у Србији, осим у равни политике, у 19. веку било је у праву, погледима на економију, уставним решењима, просветитељском раду. Тешко су биле прихватане и дуго су егзистирале као индивидуалне, мањинске, као искуство и знање појединаца или неколицине која је, захваљујући боравку и школовању изван граница своје земље, имала прилику да упозна велики свет, да савлада високе науке и да изблиза види све оно што погледима обичног српског човека није било доступно. Те идеје нису само богатиле и усложњавале разбуђени политички живот у Србији 19. века, али су преко политике најдаље досезале. Европске либералне идеје присутне су у Сретењском уставу 1835. године. У поглављу о грађанским правима, преузетим из француске повеље из 1814. године, помињу се једнакост

³⁹ D. N. Basta, *Životni put Božidara Grujovića (Teodora Filipovića)*, u: *Liberalna misao u Srbiji*, Friedrich Naumann Stiftung, Beograd 2001, 11-29.

⁴⁰ Исто, 19.

пред законом, Народна скупштина, независно и тростепено судство.⁴¹ Либерално мислећи појединци организовали су се већ четрдесетих година 19. века, а у јавном животу појавили су се и препознавали као групација која политички мисли и истиче политичке захтеве 1848. године.⁴² Те идеје у Србији 19. века нису самоникле. Оне нису настале из социјалне историје, али су утицале на друштво, друштвене промене и убрзанији процес модернизације. Усвојене су из тадашње реалности развијенијих европских држава, у средиштима духовно, научно и културно развијенијих средина, центрима усавршених и примењених политичких доктрина, местима материјално богатијег живота и развијене индустрије. У политичком животу Србије појавиле су се са генерацијама српских интелектуалаца које су се школовале на европским универзитетима. Међутим, сама чињеница да су се школовали изван граница своје земље за младу српску интелигенцију није била опредељујућа у формирању њихових политичких уверења у мери у којој су на то утицале земље и универзитети на којима су студирали. Већ је подела на “паризлије”, како су називани интелектуалци либералних уверења и на “немачкаре”, школоване у Хабзбуршкој монархији, означавала и политичке разлике међу њима. Оне су у третирању основних политичких, спољнополитичких, привредних и социјалних питања, а посебно у погледима на облик владавине и начин организације државе, биле велике и толико суштинске да су постали међусобни идеолошки и политички противници. “Паризлије” су били поборници скупштине као заступника народних права, укидања полицијске и остварења правне државе, представничке владе, просвете и слободе штампе, а “немачкари” су били присталице ауторитарне бирократске власти, заговорници чврсте руке, декрета, наредба, спровођења власти одозго. Једни су под уставобранитељима били антирежимски а други режимски. Париске ђаке “немачкари” су доживљавали као опасност по државу. Они су за њих били потенцијални изазивачи револуције, “политичких потреса”, “политички незрели”, без “државничког искуства”.

Највећа снага водећих личности у српском јавном животу које су се

⁴¹ Р. Љушић, *Политичка делатност Димитрија Давидовића у Србији (1821-1835)*, у: *Стваралаштво Димитрија Давидовића*, Београд 1989; С. Јовановић, *Наше уставно питање у XIX веку, политичке и правне расправе, Сабрана дела*, том 2, Београд 1990, 17; D. Popović, *Dimitrije Davidović – od narodne k pojedinačnoj slobodi*, у: *Liberalna misao u Srbiji*, Friedrich Naumann Stiftung, Beograd 2001, 31–43.

⁴² Најпре у оквиру “Дружине младежи српске”, а потом на Петровској Народној скупштини 1848. године.

школовале у иностранству у 19. веку била је у њиховој учености. Осим завршених студија, бројни од њих су били доктори наука, писали су и објављивали научне радове, оглашавали се у штампи, били писци закона, уџбеника, полемичари, оснивачи научних институција. Чи-тали су Хегела, Канта, Савињија, Монтескјеа, Жан-Жак Русоа, Џона Стјуарта Мила, Џеремија Бентама, Херберта Спенсера, Карла Хајнриха Рауа, Сипријена Робера, Фредерика Бастија... Поједини су, често за ондашње прилике, одлазили у стране земље. Владимир Јовановић, кога историчари називају "апостолом либерализма" у Србији, није припадао кругу француских ђака као његови претходници – либерали четрдесетих и педесетих година 19. века, али је имао несвакидашње широк круг познанстава међу либералним идеолозима у Европи, међу којима и са италијанским либералним националистом Ђузепеом Мацинијем, енглеским либералом Вилијемом Гледстоном, француским министром Жилом Феријем. Јовановићев *Политички речник*, написан почетком седамдесетих година 19. века али необјављен у целини, представљао је дело енциклопедијског карактера, "истински водич кроз свет идеја и политичких доктрина" и својеврсни пример примењеног либералног усклика "просветом до слободе". Од свих идеја са којима су се могли сусрести током студија на Западу, за младе људе који су се формирали у либералном духу најзаводљивија је била идеја слободе. Политички противници пребацивали су им да боље познају европске престонице него српска села и вароши, да су упућенији у науку него у душу сопственог народа, да су књишки занесени, далеко од стварности српског друштва. Оспоравана им је оригиналност, мада нису крили да су обраде западног начина живота желели да пренесу у Србију. Они јесу били преносиоци знања и туђих искустава, у својим књигама најчешће тумачи страних аутора, али народу којем су припадали та знања и искуства су била неопходна.⁴³

Европске идеје продирале су у Србију у епохама када се ослобађала земља, када се стварала држава, када је освајана наука, када су постављани темељи институција, када су стваране претпоставке за убрзанију модернизацију друштва, када се у једној сељачкој земљи рађао неки нови, грађански свет на Балкану, када су истискивани духовно наслеђе и турска материјална култура, када је успостављана и учвршћивања европска вертикала српске историје. Династијска подељеност, аграрни карактер друштва, распрострањена неписменост, неразвијеност науке,

⁴³ Детаљније у: М. Перишић, *Либерали и либерализам у Србији 19. века*, Центар за либерална истраживања, Београд 2004.

недовољна изграђеност државних институција, низак ниво политичке културе, недовољно политичких слобода, самовоља владара – било је све оно што је требало мењати у Србији у 19. веку. Учинак српских интелектуалаца који су се школовали у страним земљама био је испод резултата њихових политичких узора у западноевропским државама, али је за околности у којима се Србија у 19. веку кретала ка својој европској перспективи био веома велики. Границе слобода су померене, унапређене су просвета, економија, спољна политика, постигнута је државна независност, освојена су прва искуства из парламентаризма, скупштина се редовно састајала... Тешко мерљив учинак за друштво у којем је и крајем века, на територији од близу 50 000 квадратних километара, укупна дужина путева износила око 400 километара,⁴⁴ 84,11% становништва се бавило земљорадњом и сточарством,⁴⁵ а са 96% преовлађивао ситни и средњи сељачки посед,⁴⁶ и у којем је 1890. године само пет градских насеља (Београд, Ниш, Крагујевац, Лесковац и Пожаревац) имало више од 10 000 становника,⁴⁷ а 1884. године било 43,7% писмених међу варошким, а 6,4% међу сеоским становништвом⁴⁸, док је социјална мобилност била толико ниска да, по проценама истраживача, више од 85% становника за цео животни век није изашло изван свог округа.

Европски утицаји у Србији 19. века имали су пресудан значај за рађање и обликовање грађанског живота. Природно, највише су се осећали у Београду, али поготово у последњим деценијама 19. века неравномерно су се ширили и на градове у унутрашњости Србије. У Београду их је могуће нешто детаљније пратити од четврте деценије 19. века. Српски човек, грађанин Београда, у претходној генерацији најчешће човек села, патријархалног карактера, крајем тридесетих година није више доживљавао град у којем је живео као средину која припада само туђинцу, већ се навикавао на чињеницу да град припада и њему, да живи поред и наспрам Турчина, да заједно са њим, Јеврејином или неким страним подаником дели исте и сличне проблеме. Неко са стране ко се тих година у потрази са послом затекао у Београду, или неко кога су путеви којима га је водио радознали дух доводили до

⁴⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 2, Београд 1989, 74.

⁴⁵ Ч. Попов, *Привреда, друштво, политика, у: Историја српског народа*, Београд 1983, 28.

⁴⁶ Исто, 9.

⁴⁷ *Статистика Краљевине Србије од 1890. године*.

⁴⁸ М. Екмечић, н. д., 64.

руба двају царстава, могао је да види град у којем пролазност турске материјалне културе још увек није била ухватила замах, иако су услови за њен опстанак постепено ишчезавали, односно град у којем су трагови прошлости били снажно присутни. Куће трошне, скромних размера, неограђене и у великом броју без оцака. Сокаци тесни, са дотрајалом калдрмом, закрчени колским саобраћајем, између осталог и због тога што је свако хтео испред своје куће да пазари нешто од робе која је довозена из села у град. Дућани и механе подигнути без неког реда и плана. Неодржаване чесме, које је по навици свако користио онако како му је то највише одговарало, за прање, умивање, чак одвођење воде до својих кућа, извијене и од надолажења воде оштећене даске на ћупријама. Неразграничени градски и сеоски атари, напуштена стока, нечиста дворишта. Ноћни "шетачи" без фењера и још много штошта што је остављало утисак средине у којој је време стало и у којој се на сваком кораку осећао амбијент оријенталне учмалости. Међутим, то је могла бити само једна, недовољно осматрана слика Београда. Град на две велике реке, гранични град, град који се простирао на европско-оријенталном ободу већ је био испољен и у значајној мери постао подложен утицајима европске културе. Ти утицаји нису освајали Београд оном снагом коју су прижељкивали ондашњи носиоци модернизацијских процеса, па стога нису били у видљивој мери присутни, али су се, у суштини, негде у напорима и настојањима појединаца, институција и градских власти препознавали, наговештавајући контуре онога што ће уследити наредних деценија – Београд више грађански, више европски, можда најевропскији од свих оријенталних градова.

Трагове европских утицаја у престоници Србије ширили су и присутни странци – лекари, инжењери, апотекари – али су их с посебном вољом утирали и домаћи људи. Могуће их је пронаћи у ономе што је представљало тежњу за унапређивањем градског живота по неком новом, другачијем, преиначеном "поретку ствари", у мислима, настојањима, покушајима и остварењима. О томе најбоље сведоче наредбе, препоруке, усмени налози, забране и друге врсте објава градских и полицијских власти о одржавању чистоће, регулисању улица, уклањању нелегално подигнутих механа, оправкама оштећене калдрме и постављању нове, о зидању оцака, поправци ћуприја, исправљању путева, одржавању обала Саве и Дунава, забрани пуштања стоке по вароши, обавезној пријави градње кућа, премеравању плацева, доношењу зако-

нске регулативе за премеравање грађевинског земљишта, спречавању заузимања уличног простора, забрани препродаје намирница... Помињање грађанског друштва ("гражданског дружества") у енергичном захтеву министра унутрашњих дела Цветка Рајевића, 30. јула 1841. године, да се за тридесет дана поправе све ћуприје и друмови у атару београдском,⁴⁹ уверљиво говори о томе који су, заправо, процеси у београдском друштву започети. Препреке за подизање нивоа културе живљења нису биле мале. Навике, менталитет, склоност ка превари, изигравање обавеза, одсуство осећаја да је уређивање и одржавање чистоће дворишта и сокака битно не само зарад себе и своје породице већ и због "страних погледа" – како то трајно остаје записано у једном од докумената из 1841. године – били су нешто са чим су се власти свакодневно суочавале.

У годинама које су га приближавале средини 19. века Београд је, осим политичког, живео и друштвени живот који је у појединим сегментима био у складу са стеченим коначним статусом престонице Србије. Од политике до културе било је нескривених знакова града који је преузео своју нову улогу и који је умео да је понесе, постајући све више репрезент српског друштва и његове културе. Четрдесетих година у њему су свој живот започели свет позоришта и облици музичке културе, онакве какве је западноевропски дух познавао и развио. Систем школства се разграђивао, унапређивао и заокруживао од основне школе до Лицеја, а касније до Велике школе. Књижевно и песничко стваралаштво добијало је неопходан почетни национални замах. Усложњавала се друштвена структура, интелигенција је била бројнија, а њен утицај на јавни живот снажнији и препознатљивији. Уз помоћ државе утиран је пут ка формирању елита, у модерном смислу те речи. Појединци добијају шири простор да се опробају у разним пословима, а индивидуални продор у ономе што је имало обележја или истински било креативно био је мање спутан, а тиме и више могућ. Ширило се занимање за садржаје културе и изван круга "одабраних". Град је постајао привлачнији не само за људе из унутрашњости већ и за странце, а европске вредности све чешће су постајале узор. И интересовање за политику добијало је облик почетних политичких борби младих српских интелектуалаца за остварење оних слобода које су на Западу биле освојене. Средином века Београд је постајао изразитији центар грађанског живота, али још увек недовољно развијен да би потпуније зрачио на српско друштво.

⁴⁹ ИАБ, УГБ, 1841, к. 14, ф IV, 531.

Кључна новина београдског друштва четрдесетих година 19. века била је институционализација културе и културно-просветног живота. Те године обележене су оснивањем београдског читалишта, Библиотеке Друштва српске словесности – прве научне библиотеке у Србији, Лекарске библиотеке, Библиотеке Лицеја, првог музеја под називом “Музеум Србски”, прве трговачке школе, прве женске школе, прве Инжењерске школе, приватне школе на немачком и грчком језику. На Лицеју је основано прво ђачко удружење под називом Дружина младежи српске, у оквиру које је деловала и прва генерација либерално мислећих људи по повратку са школовања из страних земаља. Расло је интересовање за прошлост и њено поштовање на начин који омогућава стицање знања. На Лицеју је као посебан предмет уведена Историја Срба, а Љубомир Ненадовић је написао први уџбеник српске историје за основне школе, подигнут је први јавни споменик у славу погинулих устаника приликом ослобађања Београда 1806. године, Друштво српске словесности објавило је “План како би се могло доћи до новије српске историје” и покренуло иницијативу да се сви “древни” предмети који буду пронађени приликом рушења старих зграда или копања земље “поднесу на увид”. На празним просторима ницале су приватне куће бољестојећих људи, које су грађене у европском градитељском духу. Иницијатива за нумерисање кућа “по добро устројеном начину” како би се “домови довели у ред”, покренута 1843. године те постојање Комисије за уредно постројение вароши Београда, говоре о напорима да се живот учини организованијим и у складу са потребама градске администрације и захтевима времена. Био је то веома битан наговештај издвајања престонице из просечности градских насеља у Србији и уједно саставни део модернизације која га је брже водила путем европске будућности.

У много чему што је било саставни део културног и друштвеног живота у “главној вароши” Србије средином 19. века европски дух још увек није предњачио, али се увелико препознавао и осећао. Београд је педесетих, а посебно шездесетих година 19. века био град чија је европска перспектива била сасвим извесна. Друштвену основу за другачије погледе и нове идеје усвојене из Европе како да се уреди и унапреди живот у престоници сачињавало је тада већ издиференцирано београдско грађанство. На местима са којих се управљало јавним државним пословима налазио се већи број школованих људи, међу стручњацима у разним областима било је странаца више него икада ра-

није, материјалне претпоставке су захваљујући привредном замаху и имовинском раслојавању постале богатије. Појединци су за град могли да ураде доста тога што држава, водећи рачуна о целини, није имала могућности. Од окупљања око идеје оснивања сталног позоришта и изградње зграде позоришта, преко напора да се град плански регулише и уређује на европским узорима, до амбиције појединаца да о свом трошку организују, рецимо, школу цртања или школу модерних игара – све је говорило о подстицајима који су у културу једне средине уносили битне и далекосежне новине. У граду је из године у годину све више било нових људи, са њима нових идеја, које су некада долазиле од самих власти а некада од образованих или богатих појединаца изван власти. Карактеристично је да су се те идеје најчешће поклапале и сусретале на нечему што је било саставни део унапређења нивоа културе живљења или културе у ужем смислу речи. Школа и школовање потомства, а са тим и просвећивање, били су свакако међу најважнијим упоришним тачкама европског Београда у настајању. Димитрије Матић је са места министра просвете и црквених дела 1868. године поручивао: "Већ је као дан јасно да је знање светлост а незнање мрак, да је прво снага а друго немоћ, да прво олакшава сваковрстан напредак, а друго проузрокује непомићност, множи сиромаштво и спрема пропаст".⁵⁰ Увођењу ванредне катедре за немачки језик на Лицеју ишла је у сусрет жеља грађанина Сојара да отвори приватну школу на француском језику.⁵¹ И једна и друга чињеница говоре у прилог томе да је у Београду било довољно заинтересованих за учење страних језика. Наука је добијала на значају и све већом практичном применом, као што су, на пример, 1859. године створене могућности за обављање хемијских анализа оснивањем хемијске лабораторије на Лицеју и њеним опремањем свим неопходним инструментима.

Са школом и науком ишло је и просвећивање посредством штампе. Више и смелије схватан је значај писане речи у државним и националним пословима, као и у указивању на друштвену, културну и просветну мисију књиге и штампе у народу. Она је утицала на политичке и духовне прилике. Развој штампе је људе који знају да читају преобразио у људе који читају, доносио преокрет у њиховом мишљењу, говору, понашању. Познавање слова је незауостављиво постајало привилегија. Скроман фонд речи којима се располагало, недовољну или никакву

⁵⁰ Наведено према: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига прва, Београд 1990, 102.

⁵¹ ИАБ, УГБ, 1865, к. 882, ф. XXXI, 343.

обавештеност о много чему, почели су убрзано да смењују богатији речник, упознатост са многим догађајима из прошлости и садашњости, усвајање низа политичких, образовних и научних обавештења. Штампa је нудила сплет информација од којих су бројне имале општекултурну и општеобразовну, а поједине и практичну вредност. Унела је живост у свакодневни живот и кафанске разговоре и постала обележје грађанског живота, чиме се становник града, односно читалац штампе, пресудно одвајао од становника села и неписменог становника града. Распричаност о ономе што се прочитало, на основу тога сазнало, претпостављало, назирало, маштало, веровало или сумњало, пробудила је интересовање, подстакла на питања и одговоре. Путем штампе, али и посредством позоришних представа, комуницирало се са неким непознатим, далеким или прошлим светом. Гостовање страних позоришних дружина и извођача музичких дела наставило се и у току прве деценије после одласка Турака. У Београду су гостовали грчко позориште и италијанска опера, а податак из молбе за отварање школе салонских игара о већем броју заинтересованих "отменијих" лица, само је један детаљ који уверљиво сведочи о издиференцираном грађанству и европском утицају на израстање грађанског живота у Београду. Тај утицај, независно од политичких разлика које су постојале међу њима, свакако су резултат непроцењивог доприноса интелектуалаца из Србије који су се школовали на европским универзитетима. Њихова појава не само у Београду, већ и у друштвеном животу града у унутрашњости Србије повукла је српско друштво напред. Са доприносом југословенских интелектуалаца, пак, који су се школовали у европским земљама после 1945. године готово све је било другачије.

ИДЕОЛОГИЈА И ЗНАЊЕ

Политика и просветна политика – пројектовање новог лика југословенског друштва

Узроци најчешће навођених проблема у политичким анализама, дуго после завршетка Другог светског рата, сажимани су у констатацији “наслеђено стање”.⁵² Под тим изразом, који је постао опште место у суочавању са тешкоћама, нису подразумеване само последице рата већ је у његовом значењу тежишно садржан негативан однос према природи предратног друштва и свему што је обележило живот Краљевине Југославије. Рат оружјем ослобађањем земље био је завршен и југословенски комунисти су се по освајању власти вратили сукобу са својим старим унутрашњополитичким идеолошким противником. Снажна критика предратног друштва није била ништа ново у деловању југословенских комуниста и већ увелико бољшевизиране партије. Она је била само наставак борбе против идеолошког непријатеља, овог пута вођене у измењеној улози – са позиције власти против политички пораженог противника. Са учвршћивањем сопствене власти и изгра-

⁵² О просветним приликама у Србији и у Југославији непосредно после Другог светског рата у историографији не постоји посебна студија. Ипак, поједини сегменти просветних прилика, упоредне анализе статистичких података за просветне прилике пре и после Другог светског рата, као и сагледавање интенција нових просветних власти били су тема бројних радова у часописима и предмет интересовања појединих историчара у оквиру ширих истраживачких захвата. Теме које су, када је реч о просвети, највише привлачиле истраживаче усмерене су ка приликама на Београдском универзитету, облицима и формама народног просвећивања, организацији и административним променама у школству, функционисању Агитпроп апарата, омасовљењу становништва обухваћеног школовањем, броју основних и средњих стручних и индустријских школа, односу државе према верској настави. У избору из библиографије радова са појединим од тих сегмената просветне политике, односно просветних приликама, који су били од највеће користи за општи поглед на просветну политику као основну упоришну тачку пројектовања новог лика југословенског друштва наводимо следеће радове: Б. Петрановић, *Историја Југославије, III*, Београд, 1988; Љ. Димић, *Агитпроп култура 1945–1952*, Београд 1988; Ћ. Станковић, *Студенти и универзитет 1914–1954*, Београд 2000; М. Митровић, *Изгубљене шулице, Прилози за друштвено историју Србије 1944–1952*, Београд 1997; Зборник радова *Универзитет у Београду 1838–1988*, Београд 1988; Зборник радова *Београдски универзитет у предратном периоду, НОР и револуцији, II*, Београд 1986; Зборник радова *Идеје и покрети на Београдском универзитету, I*, Београд 1989; Д. Биланчић, *Идеје и пракса друштвеног развоја Југославије 1945–1973*, Београд 1973; *Записници и извештаји универзитетског комитета КПС 1945–1948*, приредили Момчило Митровић и Ђорђе Станковић, Београд 1985; *Записници и извештаји универзитетског комитета КПС 1948–1958*, приредили Момчило Митровић и Ђорђе Станковић, Београд 1987.

У овој књизи нису преузимани бројни објављени статистички подаци о развоју школства и просветним приликама у Југославији, већ су дате само табеле односно статистички подаци који су истраживачки нови.

дњом државног апарата она се примицала оној тачки која је означавала апсолутну негацију претходних владајућих вредности. Одбацивање свега што није имало додирне тачке са новим системом било је саставни део схватања да у историју, заједно са претходним режимом, мора заувек да оде и систем вредности који је он изградио. То је због посебне осетљивости, како политичке тако и у сфери духа, најтеже било извести у области просвете, науке и уметности.

Друштво које је бежало од прошлости, раскидало са грађанском традицијом, одбацивало културно наслеђе, доводило у сумњу, обезвређивало и поништавало све претходно, установљивало је нови систем вредности. За југословенске комунисте живот и историја државе, на чијем челу су неприкосновено започињали своју владавину са свешћу да ће она бити дуга, почињали су од почетка. Школи и универзитету у том новоуспостављаном систему вредности била је намењена улога главног ослонаца и средства које је требало да оствари жељену брзину друштвених промена. Нова школа, како су је видели носиоци власти, требало је током започетих промена да изнедри нове људе и образује нове профиле стручњака а, пре свега, да пресудно утиче на оно што је свест победника чинило револуционарном – формирање новог друштва, које је било незамисливо без измене социјалне структуре. Због тога критика просветне политике Краљевине Југославије, извођена на идеолошкој равни, најчешће у виду политичких оцена али и у форми стручних анализа, била је усмерена не само ка школском систему и наставно-научним садржајима који нису одговарали новој југословенској стварности, већ је посебно наглашавала неодговарајући социјални састав ученика и студената, пре свега са становишта занемаривања интереса највећег дела становништва.⁵³

Уз доста лутања, с општим позивом на бескомпромисан раскид са пређашњим и преовлађујуће политичко над стручним, просветна политика грађена првих послератних година као свој основни задатак на образовном и васпитном плану формулисала је проналажење најпогодније организационе форме и облике педагошког израза за започете друштвене промене. Са своје стране, она је требало да омогући појединим категоријама школа да својом друштвеном улогом, васпитно - образовним садржајима, циљевима и унутрашњом организацијом иду у корак са променама, а укупним деловањем на младе генерације и "испред времена". То је у организационом погледу значило унети

⁵³ Школство у ФНРЈ 1945–1951, Београд 1952.

промене у трајању и карактеру обавезног школовања, ублажити разлике између опште образовне и средњих стручних школа, створити услове за школовање квалификованих радника и образовање одраслих, обезбедити проходност радника на високе школе и експанзију високог школства. Улога просвете била је вишеструка: преко просвете социјализам је требало показати као праведнији друштвени систем, који даје шансу свима без обзира на порекло и економске могућности.

Велики противник социјалистичког друштва, због њене елитистичке природе, виђен је у гимназији – општеобразовној школи са централним местом у школском систему предратне Југославије. Из угла повлашћеног положаја гимназије, као једине школе која је младим људима отвара врата факултета, претходни школски систем је оцењиван као социјално неправедан и педагошки неоправдан. Задржавање једностраног начина проходности универзитетски образованим стручњацима искључиво из једног језгра – гимназијског – било је у супротности са идеолошком суштином идеја револуције. Такав систем доводио је до запостављености средњих стручних школа и одражавао је, по мишљењу просветних власти, дубоку хијерархијску поделу друштвених позива, одговарао је карактеру старог друштва, чувао је и продубљивао јаз између интелектуалног позива као вишег у односу на остале.

Идеолошки концепт нове просветне политике прокламовао је непомирљив став према предратном школском систему и због његове “недемократичности”, класних разлика које је одржавао и одражавао, гушења интереса најширих слојева становништва, предодређености одређених категорија становништва за извесна занимања. Његова неодрживост у друштву засниваном на сасвим другим темељима, са различитим интересима и тенденцијама од оних које су сачињавале суштину предратног, била је једно од основних полазних становишта. Императив промене друштвене свести, између осталог и мењање схватања о односу интелектуалног и физичког рада, уз сасвим другачије потребе, изискивали су напуштање наслеђеног и изградњу новог школског система “прожетог новим вредностима”. У партијским пројекцијама просветна политика била је окосница процеса друштвених промена, која је требало да да импулс развоју социјализма. На њеном тако замишљеном задатку стајале су тешкоће за које се веровало да су много лакше премостиве него што се подразумевало под толико истичаним превазилажењем наслеђеног стања. Пракса је показала да је реч о процесу који је потрајао дуже од очекиваног јер је задирао у су-

штину друштва и који упркос послератном револуционарном заносу и енергији није било могуће убрзати у складу са поједностављеним представама.

Обухватајући целокупан школски систем од основне школе до универзитета, нова просветна политика била је усмерена у три правца. Први је био окренут ка народном просвећивању и основном образовању и он је захтевао најмасовније ангажовање, с обзиром на културну заосталост, аграрни карактер друштва и на чињеницу да је уочи рата у земљи било више од 40% неписменог становништва. Други је требало да исправи неправду између средњих стручних школа и гимназије, односно да унапреди стручно школство и обезбеди његов повољнији статус од оног у којем се раније налазило, а сходно томе и да му омогући нову друштвену улогу. Истакнут је захтев за проширењем основе високог школства, што би у пракси упис на факултет омогућавало и онима који су завршили техничке, индустријске и друге стручне школе. Ипак, све до педесетих година пут ка интелектуалном позиву водио је преко гимназије. Она је остала кичма школског система, а ученицима средњих стручних школа упис на факултет омогућен је тек 1953. године. Гимназија је, дакле, и у социјализму задржала традиционални оквир школе општег образовања, са донекле измењеним наставним планом, насталим комбиновањем предратног гимназијског наставног плана, нових схватања и усвојених утицаја програма средњих школа у Совјетском Савезу. Веронаука је постала факултативни предмет, чиме се настојало да се смање религиозна схватања код млађих генерација, у историји књижевности предратно градиво је редуковано по идеолошком критеријуму а проширено садржајима до "најновијег времена", уместо немачког уведен је руски језик, изучавање историје постављено је у складу са марксистичким погледом, уведена је историја НОБ-а. Позитиван став према веронауци у појединим републикама посебно је забрињавао партију. Непотпуна анализа стања по републикама 1949. године показала је да су религиозна осећања још увек била снажна код становништва поготово у Словенији и Хрватској. По подацима Министарства за науку и културу Владе ФНРЈ у Словенији се од 162 478 ученика основних и седмогодишњих школа за учење веронауке пријавило 101 893 ученика, а верску наставу похађало је 90 620 ученика што је било 55,8%, док се у нижим гимназијама од 22 657 ученика за учење веронауке пријавило 6550 а похађало 7020 ученика или 31,4%, што значи да је више похађало него што се пријавило. У

Хрватској од 265 345 ученика основних школа верску наставу похађало је 42 015 ученика, од чега 32 274 је похађало у школи, а 9741 у цркви, док је недељом у цркве у просеку долазило 44% ученика. Од 96 203 ученика седмогодишњих школа верску наставу је похађало 17 712 (у школи 11 007, а у цркви 6705), док је у цркву долазило у просеку 34,9%. При том веронаука се учила само у 10 гимназија, док је за ученике 11 гимназија верска настава организована у цркви. У Србији веронауку је посећивало у основним школама 14 618 ученика, а у средњим школама 5226 ученика. У Београду је верску наставу посећивало 15,84% ученика основних и 13,90% ученика средњих школа. У Босни и Херцеговини се, по истим подацима за које ни подносилац реферата министру за науку и културу није био сигуран да су тачни, верска настава није одржавала у средњим школама, док је у основним школама веронауку посећивало 10 418 ученика и то: 1468 православних, 5354 католика и 3646 муслимана. У Македонији верска настава није била организована ни у основним, ни у средњим ни у мањинским школама, осим што је постојала "сумња" да је тајно одржавана у појединим селима.⁵⁴ У Црној Гори верску наставу похађало је свега 310 ученика углавном у црквама и црквеним зградама и то скоро само у Которском срезу (277). За просветне власти посебно забрињавајућа чињеница била је да су у Словенији, Хрватској и Босни и Херцеговини верску наставу посећивали и наставници и да је број заинтересованих био већи, с обзиром да у свим деловима тих република није било услова за верску наставу због недостатка предавача и просторија у којима би се она одржавала. Министарство је располагало и информацијама да у Хрватској и Словенији постоји низ школа у чијим просторијама се налазе крст и икона, да се за бројне вероучитеље не зна ко их плаћа, да наставници подстичу децу да иду у цркву.⁵⁵ Инсистирало се да просветни органи, уз помоћ омладинских и синдикалних организација, предузму кораке у политици постепеног али потпуног гашења верске наставе.

Трећи правац ка којем су били усмерени напори просветних власти водио је ка експанзији високог школства. Рад на универзитетима обновљен је новембра 1945, а поред постојећих (у Београду са 24 364 студента, у Загребу са 13 437 и Љубљани са 4122 студента) у плану је било отварање нових универзитета – у Сарајеву и Скопљу.⁵⁶ Осим недостатка наставног кадра и материјалних могућности, тешко надокнадивим по-

⁵⁴ АЈ, Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ, ф-114.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Б. Петрановић, *Историја Југославије*, III, Београд, 1988, 148.

казало се и одсуство универзитетске традиције у срединама као што су Сарајево и Скопље, па су највећа средишта југословенске интелигенције задуго остали Београд и Загреб. Та два центра била су водећа не само због највећег броја факултета, студената, професора и научних радника, већ и због тога што су по националном саставу били највише југословенски, за разлику од љубљанског који је окупљао Словенце и скопског на којем је студирало највише Македонаца. Београд и Загреб били су центри којима је гравитирао највећи део Југославије. Број факултета у Југославији је са 25 у 1946/47. години порастао на 56 у 1957/58. години⁵⁷, а у односу на 1938/39. број факултета се утростручио.⁵⁸

Број факултета у Југославији по годинама и универзитетима

Универзитет	Година оснивања	1938/9	1946/7	1948/9	1950/1	1954/5	1956/7	1957/8
Укупно		18	25	36	50	53	52	56
Београд	1838	8	9	15	17	19	19	19
Загреб	1874	6	8	9	9	9	15	14
Љубљана	1913	4	5	6	13	13	5	9
Сарајево	1949	-	2	3	6	7	7	8
Скопље	1946	-	1	3	5	5	6	6

Број уметничких академија повећао се са пет у 1938/9. школској години на 11 у 1957/58. години, а број студената повећао се за око шест пута.

После Другог светског рата основана је Музичка академија у Љубљани (1945/46) уместо раније "Глазбене матице", затим Висока филмска школа у Београду (1947/48), Академија за примењену уметност и

⁵⁷ У број факултета нису урачунати теолошки факултети.

⁵⁸ АЈ, Савезни секретаријат за просвету, ф-18. – Мрежа универзитета, факултета, високих школа и уметничких академија у ФНРЈ. На Универзитету у Београду постојали су 1957/58. године следећи факултети: Филозофски (у Београду и Новом Саду), Природно–математички, Правни, Економски, Пољопривредни (у Београду и Новом Саду), Шумарски, Ветеринарски, Медицински, Стоматолошки, Фармацеутски, Архитектонски, Грађевински, Машински, Електротехнички, Технолошки, Рударско–геолошки. У Загребу су постојали следећи факултети: Филозофски, Природно–математички, Правни, Економски, Пољопривредно–шумарски, Ветеринарски, Медицински, Фармацеутски, Архитектонско–грађевинско–геодетски, Машинско–бродарски, Електротехнички, Технолошки. У Љубљани су постојали следећи факултети: Филозофски, Природно–математички, Правни, Економски, Пољопривредно–шумарско–ветеринарски, Медицински, Архитектонско–грађевинско–геодетски, Машинско–електротехнички, Рударско–металуршко–хемијски. У Сарајеву су постојали следећи факултети: Филозофски, Правни, Економски, Пољопривредно–шумарски, Ветеринарски, Медицински, Технички, Рударско–металуршки. У Скопљу су постојали следећи факултети: Филозофски, Правни, Економски, Пољопривредно–шумарски, Медицински, Технички.

Мрежа уметничких академија у Југославији 1957/58. школске године

Београд	Загреб	Љубљана	Сарајево
Академија ликовних уметности	Академија ликовних уметности	Академија ликовних уметности	
Академија примењених уметности			
Музичка академија	Музичка академија	Музичка академија	Музичка академија
Позоришна академија	Позоришна академија	Позоришна академија	

Позоришна академија у Београду (1948/49), Академија за примењену уметност у Загребу (1949/50), која је укинута 1955/56. године, академије за позоришну и филмску уметност у Загребу и Љубљани (1951/52.) и Музичка академија у Сарајеву (1956/57).⁵⁹

Структура и број студената на ликовним академијама по одсецима у Југославији у школској 1957/58. години

Одсек	Укупно	Београд	Загреб	Љубљана
Укупно	12	161	104	58
сликарски	3	100	59	40
вајарски	3	27	31	12
графички	3	8	12	4
специјални течај	1	28	-	-
уметн.архитектура	1	-	2	-
рестаураторски	1	-	-	2

На дванаест одсека ових трију ликовних академија колико их је у школској 1957/58. години било у Југославији студирало је 323 студента. Загреб је предњачио по вајарима и графичарима, а на свим осталим одсецима највише студената је било у Београду.

Израђивање просветне политике није било праволинијско и, иако није тако замишљено, обављало се етапно. Првом периоду до 1948. и другом после 1948. године основна обележја давали су различити утицаји на садржај оног што је изучавано. Први је период доминантног совјетског утицаја, а други окретања властитом искуству, који се поклапа са политиком отрежњења од Совјетског Савеза и покушаја југословенских политичара и научника да уопштавају и дефинишу властита искуства. То је резултат снажнијег продирања свести о аутентичности југословенске револуције и сопственог пута у социјализам.

⁵⁹ АЈ, Савезни секретаријат за просвету, ф-18. – Мрежа универзитета, факултета, високих школа и уметничких академија у ФНРЈ.

Друга врста периодизације условљена је различитим фазама у самом изграђивању школског система. То је најпре период консолидације школе карактеристичан за прве две послератне године, затим период прилагођавања школског система и просветне политике петогодишњем плану – период када се увећава значај средњих стручних школа и када школа добија задатак да формира кадрове који би се “уливали у привреду и производњу”. Једна од битних граница у изграђивању нове просветне политике је децентрализација до које је дошло 1951. године оснивањем просветних савета, односно локалних органа друштвеног управљања. Као даљи резултат започетог процеса децентрализације уследило је напуштање јединственог концепта школског система 1953. године оснивањем републичких комисија за реформу школства, после чега се јављају знатније разлике у наставним плановима по републикама.

О резултатима нове просветне политике тешко је судити искључиво на основу статистике, уз то не сасвим поуздане, али уз одређене резерве према прецизности језик бројева говори о општим тенденцијама и рељефно одражава неравномерност остваривања просветне политике у свим деловима Југославије. Према подацима пописа из 1953. године, у Југославији је било 24, 8% неписменог становништва старости десет и више година. То је 3 318 401 од укупно 13 381 602 становника наведеног узраста. У односу на број неписмених уочи рата постигнути су велики резултати, али су они карактеристични за прве три послератне године, док се проценат неписмених у периоду од 1948. до 1953. године смањио за 0,6%, односно са 25,4% на 24,6%. Број неписмених се до 1953. године смањио са око 45% на око 27%, број школа за радничку омладину повећан је до школске 1949/50. године за 92%, број некадашњих занатских а после рата индустријских школа повећан је за 559%, број основних школа повећан је за око 62%, а број ученика гимназије за око 2,5 пута.⁶⁰ Од 1945. до 1950. године течајеве за описмењавање похађало је око 2 130 000 неписмених. Пораст педагошких кадрова није био еквивалентан порасту броја ученика и школа. На једног учитеља 1947. године у ФНРЈ долазило је 69 ученика основних школа а 45 седмогодишњих. Проблем је представљала и чињеница да су се апсолвенти учитељских школа у већем броју запошљавали на административним пословима у разним установама, а мање у школама. Од дипломираних на учитељским школама, на пример у Хрватској 1947.

⁶⁰ Б. Петрановић, н. д.

године свега једна четвртина је обављала учитељску дужност.⁶¹ Босна и Херцеговина упркос обећањима није добијала неопходну помоћ у учитељским кадровима, тако да је у тој републици на једног учитеља долазило 125 ученика, док је тај однос у Словенији и Хрватској био повољнији него што је био југословенски просек. У Словенији је на једног учитеља долазило 42, а у Хрватској 63 ученика⁶².

Реорганизација високог школства везивана је за кадровске и материјалне претпоставке, под којима се подразумевало одбацивање извесног броја наставника, задовољење привреде у стручњацима, изградња новог наставног кадра, формирање другачијег типа интелигенције. У исти мах универзитети су због потреба привреде све више постајали "фабрике" за производњу стручњака. Уведена је могућност масовних стипендија за најнеопходнија занимања као што су техника, пољопривреда, ветерина, медицина, фармација, економске и педагошке науке. По угледу на СССР градиво је свођено на специјализације, дипломираним студентима одлаган је војни рок само да би што пре ушли у производњу и помогли индустријализацију. Квантитет је надвлађивао квалитет. У школској 1947/48. години први пут је извршен плански упис студената. У свим среским местима организоване су конференције са свршеним матурантима, а Народна студентска омладина упутила је специјалне екипе студената-агитатора за упис. Од 4919 ученика осмих разреда средњих школа Србије на универзитет се уписало 96%, а сваки трећи студент био је стипендиста. После уписа, текла је борба за премашивање плана дипломираних студената. Нов однос према образовању и универзитету довео је тако до "експлозије" високог школства, чиме је започет процес стварања новог типа интелигенције. Број студената у Југославији се од школске 1948/49. до школске 1950/51. године повећао са 48 000 на 60 000, док је тај број 1938/39. године износио 17 734.⁶³ Такав раст броја студената довео је до тешке ситуације када је реч о наставном особљу. Док је пре рата на Београдском универзитету било 327 наставника на 9972 студента, 1948. године било је 374 наставника на 24 364 студента; број наставника се повећао за 14% а број студената за 244%. Док је пре рата на једног професора долазило 30 студената, јануара 1948. године на једног наставника долазило је 65 студената. Различит темпо пораста броја студената појединих факултета утицао је да се структура

⁶¹ АЈ, Комитет за школе и науку, ф-17.

⁶² Исто.

⁶³ АЈ, Министарство за науку и културу ФНРЈ, ф-114.

студената знатно измени. Пре рата највише студената је студирало правни факултет (сваки трећи студент или 35,9%), затим филозофски или природно-математички (17,1%) и техничке школе (16%), а најмање уметничке академије (1,4%) и ветеринарски факултет (4,2%). До 1957/58. године структура студената се битно изменила. Број студената на правном факултету се смањило за око 20%, на медицинском за 2,8%, на ветеринарском за 2,6% и на пољопривредно-шумарском за 0,1%, док се повећао на филозофском и природно-математичком (за око 7,7%), техничком (за 7,3%), економском (за 7,1%) и на уметничким академијама (за 0,6%).⁶⁴

Структура студената у процентима по факултетима за 1938/39. и 1957/58. школску годину

Факултет	1938/39	1957/58
Филозофски и природно-математички	17,1	24,8
Правни	35,9	15,3
Економски	5,9	13,0
Пољопривредно-шумарски	7,0	6,9
Ветеринарски	4,2	1,6
Медицински	12,5	9,7
Стоматолошки	-	2,1
Фармацеутски	-	0,9
Технички	-	23,3
Висока школа за фискултуру	-	0,4
Уметничке академије	1,4	2,0

Степен развијености високог школства у једној земљи одређује се односом броја студената и укупног броја становништва. Овај однос који се изражава статистичким коефицијентима "број студената на 10000 становника" омогућава и упоређивање развоја високог школства између појединих земаља. У свим земљама забележен је релативан пораст броја студената после рата у односу на предратно стање, осим у Грчкој и Великој Британији.

Највећи напредак остварен је у Мађарској и Југославији, у којима је број студената порастао за преко три пута и у Чехословачкој где се број студената утростручио. У поређењу са осталим земљама приказаним у горњем прегледу, пре рата развијеност високог школства у Југославији била је на најнижем нивоу. У Југославији је 1938. године на

⁶⁴ АЈ, Савезни секретаријат за просвету, ф-18.

10 000 становника долазило свега 12 студената. Међутим упоређење послератног стања показује велике измене. Број студената у Југославији порастао је са 12 на 41 у односу на 10 000 становника па је Југославија била на трећем месту.

Однос броја студената и становништва пре и после рата у европским земљама

Земља	Година пописа	Коефицијент	Година пописа	Коефицијент
Југославија	1938.	12	1955.	41
Чехословачка	1936.	20	1950.	60
Француска	1934.	21	1951.	36
Грчка	1937.	15	1951.	15
Холандија	1937.	14	1952.	35
Италија	1938.	17	1951.	33
Мађарска	1938.	14	1952.	49
Румунија	1938.	19	1953.	37
Швајцарска	1938.	26	1952.	33
Шведска	1938.	13	1952.	24
Велика Британија	1938.	13	1951.	13

У послератном развоју високог школства у Југославији дошло је до великог повећања броја студената и до врло битних измена у структури студената по социјалном пореклу. У школској 1955/56. години, у односу на предратно стање, све категорије студената по социјалном пореклу забележиле су и апсолутни и релативни пораст изузев категорије "слободне професије", која је апсолутно и релативно опала. Нарочито је изражен њен релативни пад, јер се у односу на укупан број проценат ове категорије студената смањило са 26,4% у 1938/39. години на 2,6% у 1955/56. години. Највећи напредак у овом периоду учињен је код категорије студената чији су родитељи радници. У школској 1955/56. години било је 6148 студената деце радника, што износи 11 пута више него што их је било пре рата. Такође, дошло је и до битне измене у релативном учешћу ове категорије студената у укупном броју, јер у школској 1955/56. години сваки десети студент потицао је из радничке породице, док је то пре рата био тек сваки тридесети студент. Број студената чији су родитељи службеници и у школској 1955/56. години остао је најбројнија категорија. Скоро половина студената (49,8%) потицало је из службеничких породица, што је било повећање од пет пута. Знатно је порастао и број студената чији су родитељи пољопривредници

односно занатлије (22,8% односно 6,9%).⁶⁵ У школској 1957/58. години дошло је до даљег повећања броја студената свих категорија осим категорије “слободне професије”.

Број студената по социјалном пореклу за године 1938/39, 1955/56. и 1957/58.

Школска година	Укупно	Пољо-привредници	Радници	Службеници	Занатлије	Слоб. професије	Остало и непознато
1938/39.	16 612	3263	557	6340	908	4392	1152
1955/56.	61 340	13 989	6148	30 539	4240	1620	484
1957/58.	70 115	17 690	8328	33 500	4569	1369	4659

Структура студената појединих социјалних категорија по групама факултета које су студирали за године 1938/39. и 1957/58.

Групе факултета	шк. година	укупно	пољопривредници	радници	службеници	занатлије	слоб. проф.	остали
Друштвених наука	1938/39.	59,7	65,3	56,5	59,0	68,1	55,7	58,0
	1957/58.	54,4	54,5	54,8	53,6	53,3	61,6	56,6
Пољопривредно-шумарско-ветеринарских наука	1938/39.	11,4	15,8	11,3	11,2	10,1	9,0	9,6
	1957/58.	8,9	14,7	9,0	6,2	6,9	4,1	8,2
Медицинских наука	1938/39.	12,7	9,6	11,4	12,0	9,8	16,8	12,9
	1957/58.	12,9	12,2	10,2	14,2	13,4	14,8	11,4
Техничких наука	1938/39.	16,2	9,3	20,8	17,8	12,2	18,5	19,5
	1957/58.	23,8	18,6	26,0	26,0	26,4	19,5	23,8

Из наведеног прегледа произлази да су студенти свих социјалних категорија највише студирали друштвене науке, а најмање пољопривредно-шумарско-ветеринарске, изузев студената из пољопривредних и занатских породица. У послератном периоду био је мањи број студената, деце пољопривредника, на студијама друштвених наука (процент се смањује са 65,3% у 1938/39. на 54,5% у 1957/58. години) и делимично пољопривредно-шумарско-ветеринарских наука (са 15,8% на 14,7%). Велики пораст броја студената свих категорија уочава се на техничким наукама – удвостручава се, са 9,3% на 18,6%, запажен је и знатан пораст на медицинским наукама (са 9,6% на 12,2%). Број студената из радничких породица показује делимичан пад на друштвеним наукама (са 56,5% на 54,8%), на пољопривредно-шумарско-ветеринарским наукама (са 11,3% на 9,0%) и медицинским наукама (са 28% на 26%), а једино, и то знатан пораст, на техничким наукама (са 20,8% на 26%). Уједно, број студената из радничких породица на техничким наукама

⁶⁵ АЈ, Савезни секретаријат за просвету, ф-18.

показао је и апсолутни раст за око 20 пута; он се повећао са 113 у школској 1938/39. на 2141 у школској 1957/58. години. Број студената из породица службеника смањио се на друштвеним наукама (са 59,0% на 53,6%) и на пољопривредно-шумарско-ветеринарским наукама (са 11,2% на 6,2%), док се повећао на медицинским наукама (са 12,0% на 14,2%) и на техничким наукама (са 17,8% на 26,0%). Број студената из занатлијских породица показује исте тенденције у измени структуре школовања по групама факултета као и број студената из породица службеника. За студенте ове социјалне категорије карактеристично је да се у периоду од 1938/39. до 1957/58. школске године њихов број знатно повећао на техничким наукама (са 12,2% на 26,4%). Од свих социјалних категорија једино је број студената “слободне професије” показао пораст на друштвеним наукама (са 55,7% на 61%).⁶⁶

У периоду од 1945. до 1957. године у Југославији је докторирало 904 кандидата, од чега су 824 стечена на универзитетима, 65 на Српској академији наука, један на Југословенској академији знаности и уметности и 14 на Словеначкој академији знаности и уметности.⁶⁷ Уз то стечено је и 30 доктората на теологији. Највећи пораст броја доктората забележен је после 1954. године што се може приписати чињеници да је општим законом о универзитетима било прописано да наставници на универзитету морају имати докторат или хабилитацију. По броју доктората, у односу на Љубљану знатно су предњачили Београд и Загреб, док су Сарајево и Скопље имали много мањи број него што би се очекивало по броју студената.

Број доктората по годинама и универзитетским центрима стечених у периоду 1945-1957. године

	Укупно	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957
Факултети	904	9	17	19	28	11	10	42	49	86	84	140	202	207
Укупно	904	9	17	19	28	11	10	42	49	86	84	140	202	207
Београд	421	-	4	-	-	10	1	16	16	40	42	78	107	107
Загреб	362	8	13	19	28	1	6	25	25	32	3	42	66	64
Љубљана	83	1	-	-	-	-	3	1	6	6	6	16	20	24
Сарајево	23	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2	3	7	9
Скопље	15	-	-	-	-	-	-	-	1	7	1	1	2	3

Највише доктората стечено је на природно-математичким наукама (195), а затим на филозофским (149).

⁶⁶ АЈ, Савезни секретаријат за просвету, ф-18

⁶⁷ Исто.

Број доктората по наукама и универзитетима у периоду 1945-1957.

Факултет Група	Укупно	Београд	Загреб	Љубљана	Сарајево	Скопље
Филозофски	149	61	65	20	1	1
Филозофија	22	10	12	-	-	-
Педагогија	8	2	5	1	-	-
Филологија	29	9	14	5	-	-
Књижевност	30	14	13	2	-	1
Историја						
уметности	19	4	11	4	-	-
Историја	41	22	10	8	1	-
Природно- математички	195	87	73	24	6	5
Географија	13	5	3	5	-	-
Математика	32	11	14	1	4	2
Физика	23	9	9	5	-	-
Метеорологија	1	1	-	-	-	-
Хемија	60	18	36	5	1	-
Биологија	46	25	10	7	1	3
Геологија	21	19	1	1	-	-
Правни	106	73	18	13	2	-
Економски	68	43	23	-	1	1
Пољопривредни	94	44	44	-	6	-
Шумарски	29	16	13	-	-	-
Ветеринарски	139	45	87	-	7	-
Медицински	21	5	8	2	-	6
Фармацеутски	23	12	11	-	-	-
Технички	79	34	20	24	-	1

У периоду од 1919. до 1944. године у Југославији је стечено 1019 доктората⁶⁸ (по већим групама: филозофија 414, теологија 102, права 95, пољопривреда и шумарство 45, ветерина 254, техника 55). Упоредна анализа за период од 1919. до 1944. и за период од 1945. до 1957. године показује да је у првом периоду просечно годишње стицано 39 доктората, а у другом 72. Од укупног броја дипломираних у периоду од 1945. до 1957. године докторирало је 1,8%.⁶⁹

И број научних друштава у земљи повећао се са 19 колико их је било пре рата на 62 колико их је било 1950. године. Од ослобођења до краја 1949. године основано је десет нових архива што значи да их је у тој години било укупно 19 већих, односно 28 рачунајући и мање. Исте године формиран је Историјски архив у Сремским Карловцима са

⁶⁸ У наведени број доктората нису урачунати они који су стечени на правном факултету на основу испита, као ни аутоматски докторати лекара. АЈ, Секретаријат за просвету, ф-18.

⁶⁹ АЈ, Секретаријат за просвету, ф-18.

богатим фондом важних докумената за културну, политичку и економску историју, а који је Српска патријаршија у чијем власништву су били ти документи предала на руковање Историјском институту Српске академије наука.⁷⁰ Приближан број библиотека у ФНРЈ 1950. године био је 630,⁷¹ што показује да се њихов број од ослобођења до тада повећао за 187. Приближан књижни фонд научних библиотека износио је око пет милиона свезака. У току рата уништена Народна библиотека у Београду, прикупила је до 1950. године око 300 000 књига. Исте године почео је са радом Библиографски институт ФНРЈ који је имао задатак да издаје текуће библиографије, води централни каталог, унапређује и одржава везе са иностранством и унапређује библиотекарство.⁷²

Најзад, једна од важнијих одлика нове просветне политике на универзитету били су захтеви за изменом профила стручњака и њихово прилагођавање социјалистичкој стварности. Правник, економиста или неки други високообразовани стручњак пре рата није имао много додирних тачака са колегом који је студије завршио у првој послератној деценији. Разлике су биле суштинске. Некадашњег правника за правно-судску праксу заменио је правник за политичко-административни апарат, некадашњег економисту – банкарски и финансијски чиновник, комерцијалиста или књиговођа, у складу са потребама “социјалистичке економије”. Политичка економија добија приоритетно место у образовању економисте. Школовани су економисти за спољну и унутрашњу трговину, за индустрију и саобраћај и тзв. финансијско-кредитни економисти. На природно-математичком факултету, на групама за геологију и хемију, преовладала је пракса изграђивања стручњака за привреду, што је довело до тога да се на природно-математичком, технолошком и рударском факултету изграђују исти типови стручњака. До промене у изграђивању стручњака на медицинском факултету дошло је увођењем санитарно-хигијеничарског стручњака, односно обавезним изучавањем епидемиологије и хигијене. На фармацеутском факултету акценат је стављен више на оспособљавање стручњака за фармацеутску индустрију него на профиле фармацеута апотекара. На технолошком факултету извршена је преоријентација од лабораторијског ка погонском инжењеру. Архитекта више постаје статичко-конструктивни стручњак а мање пројектант.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Податком нису обухваћене институтске и семинарске библиотеке у Сарајеву и Скопљу, којих је по процени било око 40.

⁷² АЈ, Министарство за науку и културу ФНРЈ, ф-114.

Настава на универзитетима непосредно после рата обављана је по совјетским и западноевропским, пре свега немачким и француским, утицајима у зависности од научне дисциплине. Југословенске власти градиле су просветну политику која се од основног до високог образовања кретала између нечега што би могло да се назове просветитељском илузијом и ограничења која је у образовни и научни живот увео идеолошки концепт наставе. Некадашњи интелектуалац замењен је “техничарем знања”, који временом постаје напоузданији ослонац нове југословенске стварности.

Упоредо са трагањем за новим концептом просветне политике, променама у ходу и њеним прилагођавањима, изграђивао се и нови идентитет југословенског друштва са, када је у питању школа, бројним слабостима, али и предностима у односу на предратну. Нити су просвети у првој деценији социјализма постављени темељи на основу којих је она до те мере уздигла образовни ниво нације као што говори један стереотип, нити је била до те мере идеолошка да је онемогућила духовни развој друштва. У њој је, заправо, било свега: и просветитељског и пропагандног, и образовања и науке, и политике и идеологије, и традиционалног и модерног. Кретала се између нечега што би могло да буде оивичено просветитељским илузијама, с једне и идеолошким ограничењима, с друге стране. Она је, када се њен учинак сведе на појединца, неписменог човека села и града описменила, писменог учинила квалификованим, квалификованог оспособила за рад у новим условима; такође, створила је бројну групацију средњег и високообразованог кадра, изнедрила научнике признате и ван граница земље, формирала интелектуалну елиту. Истовремено, створила је и слој полуписмених који су до краја остали у уверењу да су писмени – каснији велики баласт друштва, а међу интелигенцијом је однеговала генерације сумњивог интелектуалног профила, које су стручним и друштвеним ангажманом несвојственим бићу интелектуалца учвршћивале недемократски режим, од мањине препознат као такав док се још није успоставио свом снагом. Био је то онај већински део интелигенције који је потпомогао остваривање идеолошког утицаја на питања струке, појаву историјског заборавља, грађење социјалистичке науке – једном речју учествовао у стварању политичког оквира и система који својом затвореношћу и искључивошћу није остављао простор за развијање критичког духа, креативности, логичког мишљења, дијалога, алтернативе.

Упркос државно-партијској институционализацији (државној са ста-

новишта потреба и финансирања, партијској из угла утицаја, надзора и врховног арбитража) и директивно-централистичкој управној линији, просвета није била зацементирани део друштва, које само по себи није било статично у мери у којој би то теоретичарима могло да изгледа, већ је реч о важној карици система која је својом трансмисионом улогом деловала у више праваца и заузимала највећи простор у оквиру онога што се подразумева под најширим појмом култура. За разлику од просветне политике у Краљевини Југославији, она се спустила до најниже образованих, односно до необразованих и повукла их ка каквом-таквом знању, макар се оно препознавало у савлађивању слова и овладавању основним математичким радњама. Искорачила је изван институције каква је школа и уселила се у биоскопске сале, зашла у задружне домове, кренула ка селу... Њена улога и учинак нису лако мерљиви, али истраживачки нису ни неуочљиви. Преко просвете је извршена трансформација друштва, која се огледала у измени друштвених структура, захваљујући чему је промењена социјална слика друштва. Школа је отворила перспективу града за људе са села, чиме је делимично извукла село из заосталости, али је и убрзала процес напуштања села, што је била негативна и неминовна последица. У процесу који је потрајао, град није био у тој мери подмлађен у којој је дошло до старења села, нити је био на толиком добитку колико је село изгубило.

“Експлозија” школства, до које је у трци за бројевима дошло на свим нивоима образовања, довела је до победе формалних квалификација на штету знања и стручности. Подаци за 1953. годину говоре о значајном порасту стручњака са високом школском спремом у свим областима, али и о њиховом неравномерној распоређености у односу на потребе друштва по републикама, по привредним делатностима и по активностима и занимањима. Стручњака са филозофским и природно-математичким факултетом, као и са вишом педагошком школом, односно стручњака који су радили у културно-просветним делатностима било је на нивоу ФНРЈ 13 260 што је када се упореде подаци са бројем ученика било 18,9 стручњака на 1000 ученика. Највећи број кадрова са високом школском спремом у односу на број ученика било је у Хрватској (22,4 на 1000 ученика), а најмањи у Црној Гори (12,7 на 1000 ученика).⁷³

⁷³ АЈ, Савезни секретаријат за просвету, ф-18. – Основни подаци за анализу кадрова са високом и вишом школском спремом у Југославији.

Број стручњака са филозофским и природно-математичким факултетом и вишом педагошком школом по републикама у 1953. години

Република	Бр. ученика у хиљадама	Кадрови у културно-просветној делатности	Кадрова са високом школском спремом на 1000 ученика
ФНРЈ	702	13260	18,9
Србија	319	6020	18,8
Хрватска	154	3461	22,4
Словенија	84	1627	19,4
БиХ	73	1085	14,9
Македонија	50	650	13,1
Црна Гора	23	417	12,7

Од економско-правних кадрова у 1953. години 55,6% налазило се у врсти делатности "управа"⁷⁴, 5,5% у индустрији, 11,9% у промету (трговина, угоститељство, банке и осигурање), 27,1% ван делатности (лица са личним приходима и лица која привремено не врше своје занимање), а остатак у другим привредним делатностима.⁷⁵

Број стручњака са правним и економским факултетом на 1000 активних лица по републикама и врстама делатности у 1953. години

Република	Индустрија	Промет	Управа
ФНРЈ	2,1	11,3	24,1
Србија	2,4	14,5	32,1
Хрватска	2,6	9,6	22,8
Словенија	1,5	8,0	21,1
БиХ	1,2	4,5	12,5
Македонија	0,8	4,1	10,1
Црна Гора	2,0	6,8	20,9

Ако се подаци о броју активних стручњака са пољопривредним односно шумарским факултетом упореде са расположивим пољопривредним површинама, односно обраслим шумским земљиштем онда се добије приближно једнак број инжењера на 10 000 хектара у Србији, Хрватској и Словенији.⁷⁶

⁷⁴ Под "управом" као врстом делатности обухваћене су делатности у савезним и републичким државним органима, органима власти, установама и заводима државних органа и ЈНА, културно-просветне и научне делатности, делатности здравствене службе, службе цивилне заштите, стамбено-комуналне службе, пројектовање и сродне делатности, масовне организације, стручна и остала удружења.

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ Исто.

Број инжењера пољопривреде и шумарства на 10 000 хектара пољопривредне површине и обраслог шумског земљишта у 1953. години

Република	Агронома на 10 000 ha пољопривредне површине	Шумарских инжењера на 10 000 обраслог шумског земљишта
ФНРЈ	1,97	2,14
Србија	2,39	3,42
Хрватска	2,14	2,88
Словенија	2,03	1,60
БиХ	1,12	1,36
Македонија	1,53	1,33
Црна Гора	1,35	0,64

Број лекара и фармацеута у 1953. години показује изразиту неравномерност по републикама. Разлике у броју по срезовима биле су још израженије. Највећи број лекара у односу на број становника имале су Словенија и Хрватска, а најмање БиХ.⁷⁷

Број лекара и фармацеута по републикама изражен у односу на 10 000 становника у 1953. години

Република	Лекара	Фармацеута
ФНРЈ	5,10	1,41
Србија	5,27	1,40
Хрватска	6,70	2,21
Словенија	7,71	1,77
БиХ	2,33	0,54
Македонија	3,22	0,74
Црна Гора	3,03	0,79

Подаци о броју стручњака са техничким факултетима показују велике разлике међу републикама у грађевинарству и индустрији док су у рударству нешто мање.

Број стручњака са техничким факултетима на 1000 активних лица по републикама

Република	Индустрија	Рударство	Грађевинарство	Управа	Остало
ФНРЈ	4,8	3,0	5,8	8,3	0,1
Србија	5,5	3,2	10,8	9,6	0,1
Хрватска	5,6	3,1	6,2	8,8	0,1
Словенија	3,8	3,7	5,8	11,4	0,3

⁷⁷ Исто.

БиХ	3,3	2,0	2,7	4,5	0,0
Македонија	2,2	3,2	1,8	3,1	0,0
Црна Гора	3,7	13,0	4,1	2,5	0,0

Када се укупан број стручњака са високом или вишом школском спремом у 1953. години упореди са проценом броја стручњака у 1958. години, а имајући у виду морталитет и инвалидитет, уочава се пораст од око 35 000 стручњака са високом или вишом стручном спремом, односно од око 30 000 активних. Број стручњака са факултетском дипломом повећао се за око 30 000. Највише се повећао број лекара, затим број правника, економиста, машинских и инжењера пољопривреде. Број стручњака са дипломом неког од факултета друштвених наука више-струко је био већи од стручњака са дипломом неког од факултета природно-математичких наука. Запажен је био и пораст стручњака са дипломом уметничких академија. У земљи је најмање било саобраћајних инжењера, инжењера технологије, стоматолога, стручњака са дипломом Високе школе за физичко васпитање. Велика потражња за учитељима и наставницима допринела је да се број стручњака са дипломом више педагошке школе скоро удвостручи. У земљи је 1958. године, поред правника и лекара, највише било наставника са завршеном вишом педагошком школом, што довољно говори о потребама друштва и приоритетима у које је оно улагало у току педесетих година. Судаћећи по проценама за 1958. годину, значајно је напредовало високо војно школство, што је такође била битна чињеница када се узме у обзир да је у Југословенској армији по завршетку рата било више од 80% припадника који нису имали средњу школу.

*Упоредни подаци за 1953. и 1958. годину за стручњаке са високом и вишом школском спремом по струкама, односно факултетима*⁷⁸

Профили стручњака	Укупан број стручњака 1953.	Укупан број стручњака 1958.	Број активних стручњака 1953.	Број активних стручњака 1958.
Са факултетом, високом и вишом школом	80 919	116 302	68 573	100 163
Са факултетом	62 250	90 097	52 620	77 269

⁷⁸ Подаци за 1953. годину рађени су на основу пописа становништва од 31. марта 1953, а подаци за 1958. урађени су на основу процене, узимајући у обзир број дипломираних у периоду од 1953, морталитет који се за лица са високом спремом кретао од 4,1 до 6, 6 умрлих на 1000 становника, а при процени броја активних узети су у обзир подаци о ступању у старосну и инвалидску пензију за лица са факултетом који су се кретали од 1,80 до 2.40%. Укупне податке исказане у табели за 1958. годину треба узети условно, односно као оријентационе.

Са факултетом друштвених наука	33 217	44 769	26 510	36 694
Са филозофским факултетом	10 334	14 202	8006	11 674
Са природно-математичким факултетом	1351	3942	1169	3630
Правника	16 846	19 540	13 228	15 194
Економиста	4586	7085	4107	6196
Пољопривредних инжењера	3201	5019	2885	4475
Шумарских инжењера	1892	2622	1688	2303
Ветеринара	1810	3115	1632	2843
Лекара	8628	13 417	7972	12 042
Стоматолога	521	739	477	644
Фармацеута	2777	3552	2295	3112
Архитеката	1245	2236	1067	1952
Грађевинских инжењера	3105	4644	2694	4040
Машинских инжењера	1824	3194	1685	2928
Саобраћајних инжењера	56	232	51	226
Инжењера електротехнике	1688	2785	1549	2548
Хемијско-технолошких инжењера	1569	2499	1452	2283
Рударских инжењера	566	946	523	879
Инжењера технологије	151	328	140	300
Са високом школом за физичко васпитање	318	477	300	450
Са уметничком академијом	2065	2917	1694	2420
Са високом војном спремом	4111	4111	3754	3754
Са богословско-теолошким факултетом	4277		3837	
Са осталим факултетима	721	721	506	506
Са вишом педагошком школом	7177	13 702	6042	11 927

У целини гледано, просвета је дала смисао поднетој жртви. Поред образовног и пропагандно-политичког, имала је и психолошки ефекат на највећи део становништва. Једну од намењених улога – да социјализам прикаже као праведнији друштвени поредак у којем су

без обзира на социјално порекло и економске разлике сви једнаки – остварила је већ у првој деценији. Таква њена улога била је у функцији тенденције брисања културних, економских, политичких и других разлика, и потпомогнута прокламовањем уравниловке на социјалном и економском плану. Просвета је истовремено послужила и као најефикасније средство за ширење идеологије и промену друштвене свести, а без ње није био могућ ни напредак економије оличен у обнови земље, реализацији првог петогодишњег плана и индустријализацији. Поред масовног радног елана, својственог победи сваке револуције и психологији послератног времена у свакој земљи, на југословенском примеру остварење економских циљева и идеја револуције тражило је и стручно оспособљеног и политички свесног радника и укупни виши образовни ниво. Упркос њеногстављања у функцију идеолошких циљева, чињеница да је просвета као приоритет била реална потреба и да је као таква и третирана не може се избећи. Посматрано у том светлу, она је земљу повукла из наслеђене заосталости. Истовремено, она је била заштитник постојећег система, у чему је предњачила хуманистичка интелигенција, на исти начин као што је постала његов каснији најоштрији критичар. Један од највећих учинака те просветне политике огледао се у измени социјалног састава ученика, студената, истраживача, професора и научних радника, што је у укупном пројектовању и визији новог друштва као дугорочни резултат имало измену социјалне структуре целокупног друштва.

Партија и нови идентитет југословенске интелигенције

За потврду становишта Ричарда Сенета да “револуције искривљују време”⁷⁹, примењеног на југословенску револуцију, као илустративан пример могу да послуже речи Милоша Минића изговорене 1945. године на заседању Законодавног одбора поводом предлога Закона о уређењу судова: “Ако бисмо као сталне судије имали судије правнике онда бисмо дали превагу формалној правди. Материјалну правду треба да деле људи без обзира на то да ли су правници. Правду треба да деле људи који знају да чувају тековине НОБ-а. Политички смисао и значај нових закона боље цене људи из НОБ-а него правници који тумаче слово закона”.⁸⁰ Када бисмо обрнули редослед и наспрам поступка извођења конкретног из општег покушали да речи професионалног револуционара уградимо у опште, онда бисмо несумњиво могли да позовемо у помоћ једно од три упоришта владавине *Великог Брата* у Орвеловом виђењу тоталитарног друштва: “Незнање је моћ”, на које скреће пажњу Бранка Прпа у свом чланку *Два лица једне науке*.⁸¹

Примера претварања дневне праксе у вулгаризовану теорију било је безброј у југословенској револуционарној послератној стварности. Наведимо још један, који на најбољи начин осликава релације: револуција – власт – демократија. Говорећи у Народној скупштини приликом претреса Закона о штампи, министар просвете за Србију Митра Митровић “законе револуције” није ни скривала, отворено најављујући шта ће револуција донети: “Ми се никада нисмо ни китили фразама о чистој демократији нити смо обећавали демократију за све јер би то за нас у нашој земљи било у најмању руку антидемократски... Овим законом о штампи учврстили смо још једну политичку позицију више”.⁸²

Каква је онда уопште могла да буде улога знања у држави у којој је постојао монопол партије на све, па и на знање, у којој је чврсти општи оквир друштва потирао смисао појма интелектуалца и обесмишљавао индивидуализам као основну претпоставку уметничког израза и научности у трагању за смислом, истином и универзалним вредностима? И каква је могла да буде улога интелигенције у друштву у којем је револуционарна партија била једини неприкосновени центар моћи,

⁷⁹ Наведено према: Ђ. Станковић, *Изазов нове историје*, 1, ВИНЦ, Београд, 1992, 124.

⁸⁰ *Политика*, 26. август 1945, 3.

⁸¹ В. Прпа, *Два лица једне науке*, у: *Дијалог повјесничара – историčара*, 2, Загреб 2000, 71.

⁸² *Политика*, 25. август 1945, 3.

свакодневно прокламујући нужност приближавања ставова интелигенције ставовима власти и својеврсне замене улога у којој “стваралац постаје власт, а уметник и научник следбеник”? На уму треба имати и чињенице које сачињавају контекст, а то је да се револуција догодила у оквиру светског рата, у оквиру антифашистичке борбе за ослобођење земље и у оквиру грађанског рата који је одредио бројне појединачне и колективне судбине, између осталог и судбину једног броја предратних интелектуалаца, односно да је КПЈ била једина партија у Европи која је у условима светског и грађанског рата реализовала револуцију. Томе треба додати и чињеницу да је југословенско друштво било претежно аграрно, са великим бројем неписмених и ниским образовним нивоом друштва, односно одређених структура о чему можда најверљивије сведочи податак да је у Југословенској армији 1945. године било 83,38% оних који нису имали завршену ни средњу школу. Неизоставно треба имати у виду и да је комунистичка идеологија као колективистичка била у складу са колективистичком традицијом у Србији и склоношћу ка вођама. У међуратном периоду интелигенција у Југославији је била једна од најмалобројнијих друштвених група, заједно са чиновништвом сачињавала је тек 5% становништва, била је подељена по националном и политичком опредељењу и већ по свом социјалном пореклу (око 70% потицало је из грађанских породица) није била пожељна за послератни комунистички режим.⁸³ Став према интелигенцији КПЈ је изградила још у предратном периоду и он се заснивао на искуству које је нудила совјетска пракса. Партија је своју сумњичавост и одбојност према интелигенцији задржала и по освајању власти, али је у ситуацији када је требало изградити државу и створити другачије друштво њен однос према интелигенцији био делимично измењен. Наиме, све што је предстојало у отклањању последица рата није могло без појединаца који су поседовали стручна знања, а изградња новог друштва такође је изискивала друштвени ангажман интелигенције, али као “верног тумача социјалних идеја” и преносиоца идеолошког разумевања света.

Током Другог светског рата у Југославији је погинуло, умрло, одведено у заробљеништво или отишло у емиграцију више хиљада интелектуалаца⁸⁴, а изванредан број универзитетских професора је по завршетку

⁸³ Љ. Димић, *Агитпроп култура 1945–1952*, Београд 1988, 95. М. Јанићијевић, *Стваралачка интелигенција међуратне Југославије*, Београд 1984, 32–36. В. Милић, *Револуција и социјална структура*, Београд 1979, 114–115.

⁸⁴ По неким подацима тај број достиже цифру од око 40 000.

рата, из политичких разлога, удаљен са универзитета. Носиоци највише партијске и државне власти грубо су се обрачунали са виђенијим представницима грађанског друштва и културног и научног живота. Власт се тако врло брзо суочила са драматичним последицама рата и своје послератне политичке и идеолошке искључивости. Тешкоће су изгледале непремостиве; домаћих факултета и високих школа није било довољно и они нису у неопходној мери били у стању да задовоље исказане потребе за стручњацима, настава на појединим факултетима због тешког материјалног стања и оскудице у наставном особљу није одмах обновљена, факултети за поједине струке нису постојали, у привреди Југославије у недостатку домаћих налазио се изванредан број страних стручњака на чије се трајније присуство није могло рачунати, у школама се осећала перманентна "глад" за стручно и идеолошки оспособљеним наставним особљем, према преосталом делу интелигенције, њеним идејама, начину рада и политичким убеђењима исказивано је велико неповерење. Друштву које је бежало од прошлости и раскидало са традицијом била је неопходна нова интелигенција, одана револуцији и њеним идејама, интелигенција на коју је власт са сигурношћу могла да се ослони и која ће верно служити новој социјалистичкој стварности Југославије.

Формирање кадрова, као превасходни задатак у првим послератним годинама и планирање елите наредних година, као одраз визије будућег друштва резултирали су пожељним типом интелигенције која је требало, а то је истински и чинила, не само да подупре прелаз ка соцреалистичком лику друштва, већ и да на дуже време постане суштински поуздан ослонац једнопартијске комунистичке власти. Политичка снага која је остварила победу у рату врло брзо је израсла у јединог носиоца друштвених промена. У исти мах љубоморна на свој ратни и револуционарни успех, привржена идејама Октобарске револуције и одана комунистичком погледу на свет, она је настојала да успостави нови систем вредности у друштву, при чему није пропуштала прилику да измени и идентитет интелигенције, трудећи се да њеном друштвеном ангажману да нови смисао.

Док је прокламовање школовања што већег броја грађана било усмерено у правцу стварања слике просперитетног друштва, напори на формирању високообразоване и стваралачке интелигенције проистицали су из истинских потреба обнове и почетног развоја југословенског друштва. Императив успостављања новог друштва, насталог у одри-

цању било каквог следбеништва са старим, приморавао је партију да се још увек неспремна за тако сложени задатак упусти у процес формирања новог типа интелигенције. Реч је о својеврсном захтеву новог времена да се образује и по мерилима идеологије обликује техничка и хуманистичка интелигенција, која ће сав свој потенцијал уградити у распростирање уверења о величини и незаменљивости актуелног пута у социјализам. Од ње се очекивало да се својим наглашеним присуством свуда, од фабрике до универзитета и од пољопривредног добра до позоришта, стави на располагање једном некритичком и идеолошком разумевању измењене реалности, за коју се утопијски веровало да ће овладати земаљском куглом. *Политика* је 1945. године доносила вест да професори Београдског универзитета обрађују поврће у Ботаничкој башти. Пишући да су професори Милош Ђурић, Сретен Шљивић, Сима Милојевић, Љубиша Глишић "узели ашов у руке и делимично користили плодове свог рада" и да су интелектуалци колективно недељом одлазили у села да помогну радове, "чиме су свој дан одмора поклањали селу", *Политика* је сликала симболику новог времена, али и позицију намењену интелектуалцу у социјализму.⁸⁵ Из односа партије која се "преко ноћи преобразила у државу" произилазило је и "питање како у таквом времену сопствену причу ускладити са општом, великом причом историје, оловном и монументалном, питање на које је морао одговорити сваки `техничар знања` ако је закупљен смислом остао интелектуалац, поготово сваки млади интелектуалац кога на културној позорници револуција и није затекла, који ће на њу тек ступити". Сведочећи о том времену, свестан тога, "разапет између жељеног и могућег", Миодраг Протић са временске удаљености од неколико деценија преиспитује и сагледава своје искуство: "Ишао сам путањом двојном, унутарњом духовном, и спољном практичном, значи компромисном, дакле и опасном, којом сам у невремену историје лако могао залутати... У раду, размишљању и ћутању које је трајало од есеја у 'Освиту' 1940. до прве белешке у 'Уметности' 1950. – пуних десет година".⁸⁶

Покушаји партије да убрзо по ослобођењу започне са стварањем новог идентитета југословенске интелигенције имали су већег успеха код уметника (писаца, песника, сликара) који су се у својим делима и лојалношћу лако прилагођавали новој стварности него код научних радника. За Сретена Марића, на пример, уметност није носила униве-

⁸⁵ *Политика*, 22. август 1945.

⁸⁶ М. Протић, *Нојева барка*, 235.

рзалне поруке већ је самоуверено истицао да је “уметник дете своје средине”, “више него обичан човек”, “осетљиви апарат који реагује на све што се око њега збива”, да се у уметничком делу одражава однос уметника према заједници којој припада, да је у сваком делу укључен став уметника према средини, а да нови животни услови мењају и сликарство. Марић је и подучавао сликаре: “Кад сликар буде сликао не за себе већ за заједницу, не само мала лирска платна већ и широке епске површине зидова на јавним народним установама, не личне мотиве, већ велелепне садржаје симболичне за прегнућа целог нашег колектива онда ће се кроз колебања и лутања брзо и неминовно створити нови стил, нов облик за нове садржаје”.⁸⁷ Велибор Глигорић, директор драме у Народном позоришту у Београду, констатовао је на састанку позоришних писаца да се осећа велика оскудица у домаћим драмским делима “не само у изузетно добрим делима већ и у осредњим”. Говорећи о темама које треба да обрађују драмски писци, рекао је: “Живот пружа довољно тема”.⁸⁸ Као начин заштите социјалистичке уметности од индивидуализма укинута је самостална изложба⁸⁹. Међутим, за уметницима нису заостајали ни поједини ангажовани научници. Др Душан Недељковић писао је “о издајницима са Универзитета”, а Павле Савић није пропуштао да, пишући о употреби енергије ослобођене из материје, своје тумачење смести у актуелни контекст: “Располагање тим изворима и њихово искоришћење у свакодневном животу води једном новом типу друштвене организације где је онемогућена експлоатација човека од човека, дакле бескласном друштву”.⁹⁰

Партија је у својој идеји “преваспитавања буржоаске интелигенције” имала пред собом универзитете као интелектуална и научна средишта – установе у којима је било веома тешко извршити промене у правцу стварања новог профила стручњака. Одмах после ослобођења на универзитетима су решавана углавном “персонална питања”, како је партија називала процес уклањања великог броја професора проглашених за народне непријатеље, а потом се кренуло у измене наставно-научних садржаја. Највише проблема партија је имала са изменом карактера правних, економских и филозофско-историјских студија.

Осим начелног идеолошког становишта да су потребне измене, ни у чему другом није постојао јасан концепт до које ширине и у ком смеру

⁸⁷ *Политика*, 6. јануар 1945, 7.

⁸⁸ *Политика*, 7. септембар 1945, 6.

⁸⁹ М. Протић, н. д., 235.

⁹⁰ *Политика*, 2. септембар 1945, 4.

треба изграђивати новог југословенског социјалистичког правног стручњака. У томе је било доста лутања. Постављајући у почетку проблем одвише практично, хтело се добити два типа правника: једног за правно-судску праксу и другог за политичко-административни апарат. Превладало је мишљење да је за нове југословенске прилике потребно изградити јединствен тип правника, који ће према потреби моћи да буде користан и у управном апарату и у судској пракси. На основу тог става израђен је нови наставни план, који је поред правног образовања подразумевао и општеекономско образовање "правних кадрова" у складу са ставом да студије правних наука треба поставити на другачије основе, под којима се подразумевало "изучавање друштвено-економске базе, класног и политичког третирања свих правних дисциплина". Тако су у наставни план унети нови предмети: општа историја државе и права, историја народне власти ФНРЈ, историја политичких доктрина, марксизам-лењинизам, политичка економија, економика ФНРЈ...

Партија је истовремено оцењивала да је настава на великом броју предмета под знатним утицајем буржоаских схватања права. Као негативни примери навођени су београдски и загребачки правни факултети, на којима је настава по оцени партије "на идејном нивоу који је био до ослобођења" (проф. Раствовчан: "Између капиталистичког и социјалистичког права нема разлике"; професор Франк: "У новом праву нема ништа ново").⁹¹

У партијским анализама издвајано је више група професора. У прву групу партија је сврставала професоре за чија предавања је била карактеристична "аполитичност", затим "лексиконски начин предавања" и "упоређивање устава разних земаља без анализа". У другу групу сврставани су професори који су се мање-више прилагођавали новом времену, али само на речима: "Обично се служе напредним цитатима, а у основи остају идеалистички" (у Загребу проф. Хорват, предавач римског права, у Сарајеву проф. Соловјев, предавач историје државе и права, проф. Корошец, предавач опште историје државе и права). У трећу групу сврстани су професори који "због недовољног марксистичког образовања шематски и механички примењују дијалектички материјализам". То су, по мишљењу партије, били професори који "искрено прихватају марксизам и којима треба пружити помоћ да би га потпуно усвојили и правилно примењивали у својим излагањима".⁹²

Неке од основних примедба на наставу односиле су се на "слабо

⁹¹ АЈ, Комитет за школе и науку, ф-43.

⁹² Исто.

повезивање правне теорије са праксом”, затим “недостатак теоријског уопштавања и обрађивања савремене правне проблематике” и, најзад, “неослањање на праксу”. Партија је очекивала већи осећај за време које је тражило повезивање теорије и праксе; посебно је наглашавано да се послератна судска пракса разликује од пређашње, па је по мишљењу партијских идеолога грађанско и кривично право морало бити тесно повезано са судском праксом.

Са економским стручњацима било је, такође, великих проблема. Док је претходна Висока економска школа имала задатак да ствара банкарске и финансијске чиновнике, комерцијалисте и књиговође, дакле кадрове који су одговарали потребама капиталистичке економије старе Југославије, нови економски факултет требало је да ствара кадрове за социјалистичку Југославију, односно да формира кадрове који ће бити “прожети дубоким познавањем свих економских дисциплина на којима се базира привредни живот нове Југославије”. Студије економије су дефинисане као политичко-економске, а не економско-комерцијалне. Као основни захтев у области економске науке постављало се успостављање два основна принципа: нови карактер економских студија и профил економског стручњака. У том циљу уведени су и нови предмети: политичка економија, економика ФНРЈ, планирање народне привреде...

Партија је строго контролисала и рад професора економије, из чега су проистицале и оцене наставе и квалитета сваког професора појединачно (“Никола Вучо – не одговара”, “Никола Константиновића треба уклонити”, “Киро Глигоров нередовно држи наставу”, “Перовић – без идејности”). Оцењивано је да у Загребу од 9 професора само три испуњавају партијске критеријуме за предаваче. Захтев за теоријским објашњењима практичних економских мера нове власти био је један од основних ставова партије у погледу стицања знања из економије. Поред тога уведено је низ нових тема које су биле обавезне за изучавање: развитак производних снага и задаци социјалистичког преображаја друштва, план електрификације ФНРЈ и њен значај, развитак тешке индустрије према петогодишњем плану, развитак лаке индустрије према петогодишњем плану, индустријализација ФНРЈ, задаци пољопривреде, подизање животног стандарда, снижавање цена.⁹³

Главна промена у организацији наставе на Филозофском факултету у Београду извршена по угледу на систем студија у Совјетском Савезу и под непосредним утицајем совјетског инструктора Абрамова, који

⁹³ Исто.

је 1946. године боравио у Југославији, била је усмерена ка преласку од система образовања вишеструко употребљивог стручњака на једностручан систем изграђивања јединственог профила стручњака. Заједно са овом променом у наставу је продрла и тенденција да се задатак Филозофског факултета схвати на начин који би омогућио да осим спремања кадрова за средње школе, факултет изграђује и научни кадар.

На Филозофском факултету је мање него на другим факултетима остало старих предратних професора. Партија је оцењивала да на само три катедре постоји жеља и истински напор да се градиво предаје марксистички, и то на катедри филозофије, педагогије и славистике. Таква настојања постојала су и на Групи за новију југословенску књижевност (Милан Богдановић, Велибор Глигорић). Настава на осталим групама и на највећем броју предмета, по оцени партије, била је углавном у рукама старијих наставника који "своја идеалистичка схватања прикривају или разним формама научног објективизма или прихватањем на речима новог начина тумачења". Као примере који о таквим појавама најбоље сведоче, партија је наводила излагања професора који се искључиво држе чињеница без тумачења (Михаило Динић, Светозар Радојчић). Навођен је и пример професора Петра Колендића, који је "историју старе југословенске књижевности свео на биографију и библиографију" и примери професора Фанула Папазоглу, Ивана Божића, Јорја Тадића. Као најкрупнији проблем навођена је настава историје, за коју је оцењивано да је у рукама буржоаских научника: Виктора Новака, Михаила Динића, Георгија Острогорског, Јорја Тадића. Партија је уочавала опрезност наведених професора у исказивању свог става: "Идеалистичка схватања пробијају у њиховим предавањима на разне начине (нпр. у старој периодизацији историје у свођењу светске историје средњег века на борбу папства са царством)". Своја схватања су, примећивано је у партијским круговима, скривали иза совјетске литературе на коју су се ослањали у својим предавањима. Партија је реаговала и на пример професора на етнологији који је предавао на основу бележака које је сâм као студент хватао на предавањима својих професора пре рата.⁹⁴ Проучаваоци историје историографије подсећају да историчар, заправо, у визији партије првих послератних година није ни постојао, да су се захтеви "дневне политике, пропагандне манипулације, бирократске вулгаризације, од првог тренутка сударили

⁹⁴ Исто.

са `светим правилом струке` оличеним у поштовању методолошких и херуистичких правила рада историчара". Они примећују и да је "ново доба са новим вредностима, моралним начелима, колективним илузијама, кадровски организованом КПЈ наметало савременицима, па и историчару, своја уверења, усмерења, садржаје" и да је "затечен и заточен у `затвору` идеологије историчар неминовно губио идентитет", а да је "већина оних који су и надаље желели да остану историчари нашла излаз `бекством` од савремености у друге векове, који су били далеки револуционарном субјекту".⁹⁵

По подацима из партијске грађе, средином 1949. године на факултетима у Београду и Загребу, са становишта партије, није била нимало завидна ситуација у погледу политичког састава професорског кадра. На Филозофском факултету у Београду од 54 професора било је само 10 чланова партије, 17 "симпатизера", 13 "пасивних" и 14 које је партија сматрала за своје непријатеље. У Загребу од 24 професора само 1 је био члан партије, било је 13 "симпатизера", 8 "пасивних" и 2 који су сматрани непријатељима. На Правном факултету у Београду од 31 професора било је 10 чланова партије, 9 "симпатизера", 6 "пасивних" и 6 "непријатеља", а на Правном факултету у Загребу од 21 професора било је 5 чланова партије, 6 "симпатизера", 6 "пасивних" и 4 "непријатеља". На Економском факултету у Београду од 28 професора било је 7 чланова партије, 10 "симпатизера", 5 "пасивних" и 6 "непријатеља", а у Загребу од 18 професора било је 2 члана партије, 9 "симпатизера", 3 "пасивна" и 4 "непријатеља". Наведени подаци потврђују да се добар део универзитетских професора држао по страни од политике, упркос настојањима партије да их привуче на своју страну. Схватајући да тај процес не тече жељеном брзином, партија је истовремено започела процес стварања "нове интелигенције", односно са њеним брзометним формирањем започела је процес стварања новог идентитета интелигенције. Њен идентитет поистовећивао се са циљевима социјалистичке изградње, мењањем навика, мишљења, традиције, улоге, а самим тим и суштине самог појма интелигенције. Сумња, критичко мишљење, "интелектуална усамљеност", постајали су главни противници новог идентитета југословенске интелигенције. Незнање је руководило знањем, партијска моћ је била јача од моћи знања, што је Ђорђа Станковића, истражујући феномен послератног југословенског друштва, подстакло да подсети на Тукидидову констатацију: "Моћни чине оно што могу, а

⁹⁵ Ђ. Станковић – Љ. Димић, *Историографија под надзором*, 1, Београд 1996, 199–200.

слаби трпе оно што морају⁹⁶. А у првим годинама, па и деценијама, и међу југословенским интелектуалцима било је и моћних и слабих. У зависности дали се радило о интелектуалцима револуционарима, интелектуалцима следбеницима или о интелектуалцима усамљеницима.

⁹⁶ Ђ. Станковић, *Изазов нове историје*, 1, 123.

Упућивање југословенских студената на европске универзитете 1945-1948. И на Западу и на Истоку

У једној од бројних одлука Комисије за обнову Универзитета у Београду, саоштених 22. маја 1945. године, исказана је потреба слања "младих даровитих људи на високе научне институције у иностранство". То је први траг у документима о идеји упућивања југословенских држављана на школовање у стране земље, не рачунајући извесан број војних лица која су се 1944. и почетком 1945. године обучавала у војним школама у Совјетском Савезу. У периоду од 1945. до 1948. године, по не баш довољно прецизним подацима југословенских надлежних институција, на универзитетима 16 европских земаља школовало се или усавршавало преко 1300 југословенских студената и стручњака, од чега близу 1000 стипендиста.

Осим војне и економске, највећа помоћ и у напорима да се превазиђу готово непремостиве тешкоће у првој послератној години у консолидацији просветног и научног живота очекивана је од Совјетског Савеза. У извештају о просветним проблемима од 31. октобра 1945. године, уз констатацију да постоји велики недостатак професора универзитета и да извесне групе на факултетима неће моћи да буду попуњене сопственим стручњацима, изражено је очекивање конкретизовано молбом да совјетска влада изађе у сусрет југословенским потребама и упуту извесан број својих професора и лектора у Југославију.⁹⁷ Мада у поменутом документу то није наведено, са не ма-

⁹⁷ У Извештају је наведено: "Ми смо били приморани – иако смо то врло широко постављали, да извесан број професора универзитета уклонимо са универзитета због њихове сарадње са окупатором и фашистичких ставова и идеја, затим – извесан број професора је умро или су отишли са Немцима, тако да имамо велики мањак у професорима универзитета и уопште у помоћном (доцентима и асистентима). Али, још нам је најтежи проблем што за извесне групе на факултетима из наших снага нећемо моћи да поупуно Универзитет ако хоћемо да се на Универзитету доиста предаје наука а не идеалистички фалсификати. На Универзитету постоји само неколико марксиста. Многе катедре су празне и нећемо их уопште солидно моћи поупунити. Неопходна нам је помоћ Совјетског Савеза и ми ћемо молимо совјетску владу да нам пошаље извесан број професора и лектора који ће држати лекције на Универзитету (биће нам неопходно за биологију, историју, филозофију и тако даље – то ћемо прецизно навести у молби совјетској влади, узимајући у обзир и тешкоће у СССР-у и сводећи своје жеље на најмању меру. Ти би нам професори помогли и у организацији рада на Универзитету. Политички би у нашој земљи то било врло једноставно, јер, сем доиста крајње реакције читава јавност и интелектуална и професори Универзитета и народ, били би необично задовољни доласком совјетских професора. Сем тога, то што смо словенске земље умногоме

њим значајем очекивана је и помоћ у прихватању југословенских студената на совјетске универзитете. Сматрало се неопходним да што већи број младих људи буде упућен на школовање у Совјетски Савез како би властите универзитетске прилике биле олакшане и како би Југославија у што краћем року образовала прву генерацију преко потребних стручњака свих профила, од којих су неки били ургентни. Одлазак у Совјетски Савез, у партијским виђењима, допринео би и "освежењу малобројне интелигенције" која "привржена буржоаским навикама и погледима" није могла да одговори захтевима времена. Имало се у виду и да ће крајем године са великом извесношћу један број југословенских грађана отићи у Француску и Чехословачку у својству стипендиста, о чему су у току јесени 1945. године стизали позитивни наговештаји и изражавана спремност влада тих држава да изађу у сусрет југословенским потребама. Сматрало се да ако је једна западна држава отворила врата својих универзитета за југословенске студенте, одлазак на идеолошки близак Исток не би требало да буде доведен у питање. У прилог томе говорила је и чињеница да се на школовању у Совјетском Савезу већ од 1944. године налазио изванредан број југословенских војних лица и да се у току 1945. године њихов број стално увећавао.⁹⁸ Почетком 1945. године, уважавајући Титове захтеве, совјетска влада је донела одлуку о пријему око 2000 војних курсиста, а број упућених на војне академије и школе попео се априла исте године на 3126 официра и војних питомаца.⁹⁹ Подстакнуто таквом отвореношћу совјетских власти за пријем војних кадрова, југословенско руководство покренуло је питање пријема цивилних лица на совјетске универзитете и научне институте. Распожива документација не пружа податак о томе када је упућен први званичан акт са захтевом у том погледу, али посредно из једног каснијег документа сазнајемо да су о томе вођени разговори приликом Титове посете Москви маја/јуна 1946. године и да није добијен позитиван одговор. Наиме, Министарство иностраних послова упознало је 2. јула 1946. Председништво Владе ФНРЈ са телеграмом Амбасаде ФНРЈ у СССР-у, следеће садржине: "Разговарали смо када је овде био Маршал о сту-

умањује сваки политички проблем у том погледу". Наведено према: Б. Петрановић, *Југославија на размеђу 1945–1950*, Подгорица, 1997, 438.

⁹⁸ Реч је о војним лицима која су се за потребе НОВЈ обучавали за пешадијско-артиљеријске, ваздухопловне, тенковске и радио-телеграфске специјалности. Наведено према: Б. Петрановић, *Југославија на размеђу 1945–1950*, Подгорица, 1997, 438.

⁹⁹ АЈ, Председништво Владе ФНРЈ, 50-64-343, Пов. бр. 7619.

дирању наших студената у Совјетском Савезу, међутим нисмо добили позитиван одговор. И даље ћемо настојати на томе, али су врло мали изгледи на успех”.¹⁰⁰ Службених разговора, наравно, на не тако високом међудржавном нивоу свакако је било и пре Титовог боравка у Москви, али будући да су доминантна била политичка, економска и војна питања, као и давање предности доласку совјетских стручњака у Југославију, могуће је да је у одмеравању обима помоћи која је тражена од Стаљина молба за пријем југословенских држављана на совјетске универзитете одлагана у зависности од процене повољног тренутка. Осим тога, за разлику од бројних државних и партијских руководилаца, Тито је био добро информисан о свим тешкоћама у којима се Совјетски Савез налазио непосредно по завршетку рата, али и боље упућен у сву тежину са којом се од Стаљина, када то није било у његовом интересу, изнуђивала помоћ.

Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ се у више наврата обраћао надлежним органима молбом да учине све и покрену нове иницијативе код совјетске владе за пријем студената и млађег научног кадра на руске и украјинске универзитете и научне установе.¹⁰¹ Комитет је апеловао на благовремену информисаност о могућностима, броју, условима и специјалностима, како би у случају позитивног одговора на време биле извршене припреме.¹⁰² Почетком 1946. године совјетска влада је изразила спремност да помогне југословенске универзитете и упути у Југославију један број својих стручњака (професора, доцентата, асистената, професора стручних школа, позоришних режисера и организатора рада културних институција) и позвала југословенске власти да сачине предлог, назначе број, време боравка и специјалности, али о одласку југословенских студената у Совјетски Савез није било извеснијих наговештаја.¹⁰³ Иако нови покушај југословенског амбасадора, почетком јула исте године, није давао изгледе за успех, охрабрујућа вест стигла је средином месеца од руског министра за више школе Кафтанова, који је изнео став да ће предложити својој влади да у наступајућој школској години прими “не мање од 860” југословенских студената.¹⁰⁴ Био је то први знак да је питање пријема југословенских

¹⁰⁰ АЈ, Председништво Владе ФНРЈ, 50-64-343, Пов. бр. 7619.

¹⁰¹ АЈ, Председништво Владе ФНРЈ, 50-64-341, Пов. бр. 91. – Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ – Председништву Владе ФНРЈ.

¹⁰² Исто.

¹⁰³ АЈ, Председништво Владе ФНРЈ, 50-64-139, Пов. бр. 64-265. – Министарство иностраних послова – Председништву Владе ФНРЈ.

¹⁰⁴ АЈ, Председништво Владе ФНРЈ, 50-64-139, Пов. бр. 8230. Министарство иностраних

студената на совјетске универзитете почело повољно да се одвија. Југословенска страна још увек није откривала на које факултете и више школе претендује, надајући се да би понуда могла бити боља од изражених жеља, али није ни крила да је пре свега заинтересована за технички, пољопривредни, шумарски, медицински, рударски и филозофски факултет.¹⁰⁵ Кафтанов је истовремено обавестио и да су у току припреме за одлазак совјетских стручњака у Југославију.¹⁰⁶

У ишчекивању формалног решења Владе, после предлога Кафтанова, званична потврда о пријему 250 студената из Југославије стигла је крајем августа 1946. године.¹⁰⁷ Немогућност пријема већег броја совјетска страна је образлагала недостатком искуства у школовању страних грађана и великим тешкоћама у обезбеђивању смештаја будући да је прилив студената на све институте и више школе био велики. Истицана је и обавеза прихватања студената из Бугарске и Албаније.¹⁰⁸ Тако је прва група југословенских студената пут Совјетског Савеза кренула тек крајем 1946. године, када су се две велике групе југословенских студената налазиле већ читавих годину дана на школовању у Француској и Чехословачкој, а мањи број студената и у бројним другим европским земљама.

Док је одлазак југословенских студената на школовање у СССР у 1946. години био резултат идеолошке блискости и војне сарадње двају државних руководстава, одлазак на Запад 1945. године генерације студената из једне државе под комунистичким режимом, и то у највећу капиталистичку и по колонијалном царству другу државу у Европи, изискује подробније објашњење. Међу западним земљама Француска је била прво и задуго највеће послератно средиште југословенске интелигенције. Судећи по томе, у односима двеју земаља и у погледу традиционалне привлачности француских универзитета за југословенске студенте, Други светски рат и промена власти у Југославији нису донели битније промене. Ипак, та чињеница ни приближно не одражава у много чему сложенију слику укупних односа двеју држава, а посебно основних мотива југословенских власти да одговоре на спремност француске владе да, већ у другој половини 1945. године, југослове-

послова – Председништву Владе ФНРЈ.

¹⁰⁵ Исто.

¹⁰⁶ Исто.

¹⁰⁷ АЈ, Председништво Владе ФНРЈ, 50-64-346, Пов. бр. 9850. – Министарство иностраних послова – Председништву Владе ФНРЈ.

¹⁰⁸ Исто.

нским студентима додели сто једногодишњих стипендија за студије у Паризу и у универзитетским градовима у унутрашњости.

Бројни преглед студената и специјализаната на студијама и специјализацијама у иностранству 1948. године¹⁰⁹

Држава	Број		Стипендисти дотичне државе	Стипендисти разних установа ФНРЈ	О свом трошку	На други начин
	а) студенти	б) специјализанти				
СССР	а) 447 б) 27		- -	- -	- -	Владе ФНРЈ и СССР
Чехословачка	а) 461 б) 15		148 4	120 4	193 7	
Француска	а) 90 б) 14		24 6	10 2	56 6	
Бугарска	а) 121 б) 2		15 -	- -	106 2	
Пољска	а) 38 б) 1		29 1	9 -	- -	
Мађарска	а) 8		4	1	3	
Румунија	а) 1		-	-	1	
Италија	а) 22		-	-	22	
Трст	а) 20		-	-	20	
Аустрија	а) 17		-	1	16	
Швајцарска	а) 4 б) 3		- 2	- -	4 1	
Белгија	а) 3		-	2	1	
Холандија	а) 1		-	-	1	
Шведска	а) 1		-	-	1	
Енглеска	а) 1		-	-	1	
Данска	б) 1		-	-	-	Међ. здр. орг.
Енглеска- Шведска	б) 1		-	-	-	Међ. здр. орг.
Укупно	а) 1235 б) 55		220 13	143 6	425 16	447 18
Свега	1290		233	149	441	465

Културна размена и привредне везе у прошлости нису битно опредељивали владајућу партију у Југославији на сарадњу и зближавање своје државе са осталим земљама, па тако и снажан француски утицај

¹⁰⁹ АЈ, А ЦК СКЈ, XIII – к. 57/1. Подаци су за прву половину 1948. године до објављивања Резолуције ИБ. У табели нису исказани подаци за студенте који су били стипендисти у току 1945, 1946. и 1947. године а у међувремену су изгубили стипендије, а наставили су студије или су се вратили у земљу, тако да је број студената који су били на студијама у иностранству од 1945. до 1948. већи од броја у 1948. години исказаног у овом прегледу. Ти подаци су дати у поглављима рада у којима су прецизније обрађени број и структуре стипендиста. То се посебно односи на студенте у Француској. Такође, табелом су обухваћени само цивилни студенти, а не и војни којих је у СССР-у био далеко већи број од цивилних.

на привреду, науку и културу Краљевине Југославије, затим преко 8000 југословенских интелектуалаца – француских ђака у предратном периоду, сећање на заједничке француско-српске жртве поднете у Првом светском рату и заклињање на вечно пријатељство, нису били пресудни за обнављање културних и других веза. У свести југословенских комуниста који су носили дубок печат свог времена све то била је само прошлост која је пред свежим догађајима, сопственим искуством и опчињеношћу својом историјском улогом, била бледа слика нечега што они ионако нису нарочито ценили. Преовлађивао је тренутни политички интерес, који је одређиван кроз идеолошку визуру партијског вођства и његових напора на превазилажењу унутрашњих тешкоћа са којима се оно суочавало у почетној фази учвршћивања своје власти.

Иако је у партијским извештајима француска средина оцењивана као “духовно инертна”, “идејно декадентна”, “лажно слободна” и по ша-роликости политичких идеја “опасна” по све који политички недовољно изграђени у њу долазе из “прогресивнијег” револуционарног дела човечанства, а француска политичка и друштвена стварност у сваком погледу доживљавана као далека и у великом раскораку са југословенском, савезништво у последњем рату, снажан покрет отпора и учешће француских комуниста у политичком животу своје земље погодовали су југословенским властима и давали довољно политичког покрића да, у потрази за брзим стварањем високообразованих стручњака, један број својих грађана упуте на француске универзитете. Не треба занемарити ни чињеницу да је у Француској 1945. године било око 14000 припадника југословенске економске емиграције, а међу њима и знан број припадника политичке емиграције.¹¹⁰

¹¹⁰ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-28. – Анализа о југословенској економској емиграцији у Француској; АЈ, Комитет за школе и науку ф-17. – Извештај Иницијативне омладинске исељеничке омладине у Француској.

Крајем 1945. године југословенски органи у Француској извршили су попис југословенске економске емиграције. Приликом пописа регистровани су углавном одрасли исељеници док деца и жене нису били обухваћени пописом. Осим њих, пописом нису били обухваћени ни мушкарци који живе одвојено од колонија и они који нису хтели да се региструју. Пописано је 5821 лице, што би значило на основу тог податка да би процене могле бити око 14 000 лица. Било их је у Паризу, Нанту, Ници, Тулузу, Марсеју. Насељавали су се већином од 1929. године. По националном саставу били су претежно Словенци, а било је доста Срба, Црногораца и Хрвата. По социјалној структури већином су били радници, и то највише рудари, затим било је пољопривредника, индустријских радника веома мало и приличан број занатлија (ципелари, кројачи). Слободних професија и интелектуалаца било је веома мало. У Паризу је живело око 2000 исељеника претежно Срба и Црногораца. Највише реакционара било је у Паризу (четника, мачековаца, љотићеваца). Омладински иницијативни одбор (Омладинског исељеничког одбора у Француској) основан је 5. маја 1946. године, а сачињавали су га студенти (Вука Живановић, Милош Горкић, Тања

Први готово телеграфски штур извештај новопостављеног југословенског амбасадора у Паризу Марка Ристића, августа 1945. године, завршава се запажањем: "Став према данашњој Југославији врло резервисан".¹¹¹ Изречени утисак наговестио је можда сложенији однос но што се очекивало, али није био и без наде да би могло доћи до тешњег повезивања двеју држава, истовремено скривајући у себи слику веома замршене унутрашње политичке ситуације, изазване пре свега бројношћу и великом расцепканошћу француских политичких партија, струја и групација. Мноштву политичких група, што је било у крајњој супротности са југословенском политичком стварношћу, доприносила је, по мишљењу Марка Ристића, политика француске реакције, па и самог Де Гола, која је била усмерена ка разбијању "јединства демократски оријентисане левице и покрета Резистенције".¹¹² Подељеност на бројне струје и групе била је карактеристична и за десницу, на којој су били супротстављени различити економски интереси, владали политички ривалитети, биле заоштрене личне размирице и интриге. Све то одавало је слику усталасаног политичког живота, "предизборног врења" и сложеног политичког амбијента који је у извесној мери умарао и до краја наводио на посматрачку уздржаност југословенског дипломатског представника. За југословенску страну унутрашњополитички расплет у Француској био је значајан због тога што је од њега зависила француска спољна политика, а од француске спољне политике зависио је и став француске државе према закомпликованим спољнополитичким питањима Југославије о Трсту и Јулијској крајини, што је била највећа непознаница за југословенске власти.

Вртачник, Феодора Штурм, Слободанка Милетић, Драган Николић, Жан Петковић, Зора Глигоровска). Велики део исељеничке омладине није знао језик, говорили су француски, потпали су под утицај цркве, а међу њима је било оних и који су били чланови КП Француске. Покушано је формирање организационе мреже у целој Француској где има омладинаца. У Француској је и пре доласка студената било организовано удружење југословенских исељеника. По доласку студената радило се на повезивању удружења студената и удружења југословенских исељеника. Јоже Брајц је у име социјалног одсека амбасаде обишао колоније исељеника који су били веома заинтересовани за што више информација о Југославији. Организовали су митинге за прикључење Трста Југославији. Интензиван је рад са исељеничком омладином и пионирима. Извештаји говоре да је омладина стекла француске манире, да нису знали матерњи језик, али и они који су знали нису хтели да га говоре, да су многи желели да буду чланови исељеничке омладине али не и да раде у организацији, велики број их је потпао под утицај цркве. Радило се на упознавању омладине са животом у Југославији и на убеђивању да се врате у Југославију. У раду са исељеницима било је ангажовано око 40 студената.

¹¹¹ Марко Ристић, *Дипломатски списи* (приредио, предговор и коментаре написао Миладин Милошевић), Просвета, Београд 1996, 63.

¹¹² Исто, 122.

У свом присуству на Западу уопште, а посебно у Француској, југословенски комунисти 1945. године нису видели међусобно сусретање и прожимање, већ могућност свог антиимперијалистичког продора, а на стварању тог привида, психолошки потхрањеног колективном идентификацијом са Совјетским Савезом и улогом продужене руке Кремља на Западу утицао је осећај светске мисије у којој они учествују као најреволуционарнија политичка снага на Балкану.

На другој страни, иако је из рата изашла као једна од победничких земаља у статусу велике силе, Француска је све више била у сенци америчке и совјетске војне и политичке моћи, па је своје значајно присуство у међународним односима и позицију једне од водећих европских земаља, осим политиком, бранила и културом. Поносна на чињеницу да је прва у Европи прокламовала слободе и права човека и грађанина, држећи до свог наслеђа, успевши да га сачува у ратовима, она је настављала да свој културни утицај, започет у 19. веку а оснажен у годинама до Другог светског рата, шири изван својих граница, прекорачујући и зид који је делио капитализам од социјализма. Француска је опет себе видела као центар европске културе и науке који својом отвореношћу чак и финансирајући један број страних студената, даје шансу свима који су спремни да је прихвате. Спајајући практичну потребу са политичким интересом, међу државама које су ту врсту француске помоћи прихватале била је и Југославија.

***

Избор стипендиста био је различит, у зависности од земље у коју се одлазило. Организационо је надлежно било Министарство просвете ФНРЈ, односно Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ,¹¹³ који је расписивао конкурс за доделу стипендија. Републичка министарства, односно комитети, прикупљали су податке о пријављеним канди-

¹¹³ Комитет за школе и науку установљен је међу првима у Влади ФНРЈ, указом Президијума Народне скупштине ФНРЈ од 8. фебруара 1946. године. По одредбама Опште уредбе о комитетима Владе ФНРЈ, у делокруг Комитета за школе и науку улазили су послови из области школства и науке који су се односили на: општа начела за организацију, рад и наставне планове свих школа у земљи; општа начела за организацију и рад универзитета и високих школа; мере за обезбеђење стваралачког и истраживачког научног рада; руковођење школама, научним институтима и издавачким предузећима општедржавног значаја; опште старање о научним кадровима; одржавање веза са иностранством у области школства и науке; помоћ народним републикама за развој школа. Комитет за школе и науку укинут је уредбом Владе ФНРЈ и престао је да ради 31. децембра 1948. године, а послове из његовог делокруга преузело је Министарство за науку и културу. – Наведено према: Лј. Кораћ, *Organizacija federacije u socijalističkoj Jugoslaviji 1943–1978*, Arhiv Jugoslavije – Globus Zagreb, Ljubljana 1981, 345–346.

датима. За бројније групе студената (за одлазак у Француску, Чехословачку и Совјетски Савез) организован је испит на којем је вршена провера знања страног језика и на којем се у разговору стицао утисак о кандидату. Осим формалног школског критеријума (завршена гимназија или учитељска школа), кандидати су морали да положи испит из језика земље у коју су одлазили или неког од сродних језика. Узимане су у обзир и друге карактеристике кандидата (држање за време рата, социјални критеријум, препоруке политичког карактера, национална и републичка заступљеност). Посебно је вођено рачуна да кандидати буду сиромашни па су поједини уз молбу и остала документа прилагали и "уверење о сиромаштву". За детаљније провере политичке опредељености и оданости идеолошкој линији није било времена нити институционалних могућности. Карактеристике, са понеким детаљем из биографије, које су стизале из локалних средина ("одан", "несебичан", "вредан", "савестан", "тачан у раду", "агилан", "способан", "сарађивао са антифашистичким покретом", "идејно правилан", "активан", "пожртвован", "породица страдала у рату") прихватане су без провере тачности навода. Приликом одређивања грана студија није било планског усмеравања. Студенти су углавном по жељи добијали стипендије за студије. Сваки студент је у пријави наводио шта би желео да студира и, изузев у неколико случајева, те жеље су поштоване.

Београд 1945.

Као најоданији Титовом путу и револуцији, међу београдском интелигенцијом први су се организовали књижевници. У сали Српске књижевне задруге 31. децембра 1944. године основали су Удружење књижевника Југославије. Одата је пошта погинулима, упућени су поздравни телеграми војсци и Титу, саопштено је да ће Удружење књижевника представљати све антифашистичке писце који су на линији НОБ-а. За председника је изабрана Исидора Секулић, за потпредседника Јован Поповић, а за секретара Оскар Давичо.¹¹⁴ Та вест осванула је 1. јануара у *Политици*, после прве Нове године прослављене у слободном Београду. На улицама града те ноћи било је пуно људи, шетало се како би се и физички осетила благодет слободе. На организованим дочецима Нове године по домовима рејонских одбора ЈНОФ-а певане су песме које су величале борбу партизана, рецитовани су родољубиви стихови старијих песника и сакупљани прилози за рањенике и незбринуте чланове пострадалих породица, Врховни командант посетио је рањенике у Главној војној болници.¹¹⁵

И док се славила слобода, клицало, наздрављало и узвикивало, текла су и прва послератна искуства. Поприлично неуједначена, рекло би се различита и у осећањима и у доживљајима и по појединачним и породичним судбинама. У граду, уосталом као и у читавом друштву, у једној години стекло се више година, појава, различитих историја, нестајање једне и почетак нове епохе: сећање на предратни Београд, на несрећне године окупације, затим благодет слободе помешан са надахнућем или трагиком револуције, за кога како, али и најављивани почетак социјализма, "несрећно привикавање на чињеницу да се социјализмом сматра сопствени сан и лична добра воља а не реалност", "остаци нормалног друкчијег живота" и "радост преживљавања". Сlike предратног Београда брзо су нестајале, губиле су се у некој новој непрепознатљивој атмосфери, са непознатим људима и влашћу која је имала пуне руке посла. Оне су већ тада биле само део носталгичног сећања једног броја житеља главног града, део нечега за чим је постојала жеља да се што дуже задржи у памћењу или време које треба што пре заборавити, одбацити, истиснути из размишљања и осећања оног другог дела становника Београда. Град и физички – онакав какав је некада

¹¹⁴ *Политика*, 1. јануар 1945.

¹¹⁵ *Политика*, 2. јануар 1945.

постојао – није лично на себе. Последице бомбардовања тек ће бити утврђене наредних месеци – око 1300 срушених зграда, око 2500 тешко и око 8000 лакше оштећених зграда, али због слободног кретања и лакшег пребацивања с краја на крај града могле су бити уочаване у погледима Београђана сваког дана.¹¹⁶ Предратни контрасти убрзано су ишчезавали и једнообразност је добијала на изражају. Све мање је било могуће истрајати у отпору према свакидашњици у којој није било места за индивидуална осећања, размишљања и изражавања. Уз то, на цени је било сиромаштво. Што мање имаш био си прихватљивији за нову власт.

Београд је био престоница једине земље у Европи у којој је, уз победу у рату, победила и револуција. Свуда у свету славиле се победа над фашизмом, слобода, крај рата. У Београду, уз то, и победа револуције. То је морало више него у другим престоницама изазивати помешана осећања: ослобођење оснажено револуционарним заносом за једне, и радост због ослобођења земље помешана са немирењем ишчезавања живота предратног града за неке друге. У хиљадама људи хиљаде различитих прича, свака за себе и свака са неким трагом проживљеног у различитим догађајима и временима – предратном, ратном и послератном – згуснутим у само неколико година. Шта је све проживео житељ Београда у мање од пола деценије? Краљевину, окупацију, грађански рат, два бомбардовања, ослобођење, револуцију, промену власти и система, две диктатуре. По искуству нагомиланом у тих неколико историјских година свако се могао осећати старијим него што јесте. Појединац у глобалним појавама, у великим историјама? Питање без потпуног одговора за истраживаче свакодневног живота, за историчаре историје као живота, за проучаваоце историје људске свести, појединачних судбина и људи онаквих какви јесу – са именом и презименом, са породичним пореклом и стаблом, са својим животним проблемима, размишљањима, погледима, навикама, преокупацијама, схватањима, жељама, оствареним сновима или никада недостижним идеалима и недосегнутим животним циљевима. А време у којем би покушали да сагледамо бар нешто од тога било је сасвим супротно, ненаклоњено појединцу, па самим тим ни истраживачу историје “малог човека”, време маса, колективне идеологије, људи претворених у бројеве и категорије (родољуби, издајници, борци, злочинци, хероји, кукавице, револуционари, контрареволуционари, народни непријате-

¹¹⁶ *Политика*, 12. јул 1945.

љи, шпекуланти...) и време које потиरे неке друге категорије и идентитете, време у којем израста најмоћнија категорија људи – професионалних револуционара. А сваки појединац, осим заједничке, живи и неку своју историју, има своје животне садржаје и носи у себи доживљај те историје. Историје ратова и историје револуција обично су "велике историје", у историографском наслеђу оне су велике писане историје у којима је појединац само један од многих. У ратним историјама он је број – у том и том рату погинуло је толико и толико људи. У појавама које припадају историји друштва он је део нечега, један од бројних или припадник мањине, а у најопштијем смислу исказује се и процентима – те и те године број неписмених износио је толико и толико процената. У великим историјским покретима он је део масе – маса је кренула на Бастиљу, маса је журишала на Зимски дворца, маса је демонстрирала. "Мали човек" се појављује и као одређени шири појам – устаник, побуњеник, ратник, коњаник, револуционар, непријатељ, окупаторски војник, демонстрант, или као ближе одређен појам – јакобинац, бољшевик, комуниста, равногорац... Све то смештено је у неке контексте опет назначене кроз појмове и појаве као што су, на пример: идеологија, рат, рад, глад, страх, занос... У свему наведеном он је присутан као савременик, учесник или сведок у матици историје, историји која га претиче, носи и испишује његову животну путању и судбину, често или најчешће и мимо његове воље. Историчар не може а да се не замисли над његовим доживљајем догађаја у којем учествује. Запитајмо се како је историју у предвечерје Хитлеровог напада на Совјетски Савез доживео сваки од многобројних појединаца који су делове размонтираних машина из совјетских фабрика утоваривали у око милион и сто хиљада вагона у акцији пребацивања индустрије на Урал пред предстојећим немачким ударом. Или како је историју прве послератне године у Совјетском Савезу доживео сваки од око два милиона људи колико их је живело под земљом. Бројеви у историји сведоче, илуструју, наглашавају, доказују, али појединачне судбине људи доприносе свеобухватности, бољем разумевању времена, сагледавању лица и наличја историјских појава, друге стране историје. Уосталом, можда су управо у појединачним личним искуствима, доживљајима, емоционалним стањима, доживљајима тренутка или богатим животним искуствима скривена и објашњења одређених поступака личности које историја без дубинског рашчлањивања и разумевања уме често тако олако да сврстава, проглашава, прозива, па и осуђује. Мотиви поступа-

ка личности историчару готово по правилу остају далеки и недокучиви, истраживачки неухватљиви или тешко уочљиви. Завиривањем у неки прошли унутрашњи свет “малог човека”, када би то било могуће и где је то могуће, историјско време пробило би у свој својој целовитости.

Већ прва, овлаш додирнута, колико год била посредна и истраживачки несвеобухватна слика Београда 1945. године, оставља утисак града који упркос свему кроз шта је прошао није био уморан од историје. Неколико “детаља” из свакодневице говори и о животу и о смрти, и о прошлом и о будућем, и о трајању и о тренутку, и о лако видљивом и о скривеном – све у једној години. Наспрам купача на Дунаву – плутају лешеви; наспрам ужитка испијања последњих преосталих предратних залиха Мозеровог вина у башти кафане “Централ”¹¹⁷ – народне кухиње у којима се свакодневно делило од 2500 до 3000 obroka,¹¹⁸ наспрам већ одевене народне партизанске армије – оскудица у обући и одећи за цивилно становиштво и прописане цене производа којих није било довољно.¹¹⁹ Ту је и још низ слика које саме за себе представљају историју у малом или историју као део целине. Болнички паркови препуни рањеника и ратних инвалида који би да причају о својим ратним траумама.¹²⁰ У штампи најдужа рубрика “Траже се”. На благajнама железничке станице бескрајни редови света који путује у унутрашњост ко зна све због чега, између осталог и у потрази за послом или хлебом. Организовано снабдевање града по рејонима, од којих су Вождовац и Цветкова механа предграђа.¹²¹ Из Каира пристигли предратни краљевски ваздухопловни официри “господског изгледа” који су приступили партизанској армији.¹²² Тројица физичких радника на железничкој станици за истовар вагона кромпира који је трајао два сата зарадили 50 000 динара колико је износила књижевна награда.¹²³ У неким другим деловима града или можда већ ту негде иза угла исте улице посебна осећања у људским душама: страх од ноћних посета ОЗНЕ, од позива у неку од канцеларија представника нове власти, очекиваних или изненадних упада младих револуционара у туђе станове са налозима. Због нечега некада, због ничега или зато што се

¹¹⁷ М. Протић, *Нојева барка*, 236.

¹¹⁸ *Политика* 4. март 1945.

¹¹⁹ Исто.

¹²⁰ М. Протић, н. д., 235.

¹²¹ *Политика*, 4. март 1945.

¹²² М. Протић, н. д., 236.

¹²³ *Политика*, 18. март 1945.

имало нешто што други нису. Затим, ту су и осамљени интелектуалци који ћуте, али и они који су се разгаламили. Уздизања и деградирања, постављења и разрешења, велике речи, извикивања, декрети, уредбе, закони, хапшења, пресуде... Али и напори нове власти да нормализује живот у граду. Трамваји од марта 1945. саобраћају до 21.30, што је и знак бољег снабдевања струјом. Ново радно време радњи у Београду – кафане и бифеи од 7 до 22, бербернице од 7.30 до 12 и од 15.30 до 19, остале трговачке радње од 7.30 до 12.30 и од 16 до 18 часова. Јула 1945. отварање прве велике продавнице "НА-МА" (Народни магацин) и увођење нове аутобуске линије Кнежев споменик – Карабурма. Од јула 1945. на сваких петнаест минута, почев од 5.15 ујутро до 20.30 сати увече, саобраћају аутобуси са по 23 седишта и око 30 места за стајање, уз цену карте за једну возњу 2 динара. Септембра 1945. уредба о најбржој дозвољеној брзини за моторна возила у граду од 30 километара на сат.¹²⁴

Иако је Београд био ослобођен, још увек је било ратно време и на снази војна власт и војни судови. Инсистирало се на народним судовима. Већ 5. јануара 1945. године одржана је конференција београдских судија на којој је истакнуто да је организација нове народне судске власти један од најпречих и најозбиљнијих задатака које су комунисти поставили пред себе: "Избацимо из судског поступка груби формализам, учинимо поступак једноставним, разумљивим, брзим, кратким"¹²⁵. Јован Ћорђевић писао је у *Политици* о основама права и правосуђа нове Југославије и "појашњавао" нову институцију јавног тужиоца: "Он представља очи и уши народа"¹²⁶. Символично, зграду Суда за заштиту државе у парку Министарства финансија нова власт је срушила до темеља, чиме су по њеним речима нестале и рђаве успомене на "тешка времена старе Југославије"¹²⁷. Прва година у ослобођеном Београду текла је у знаку крупних политичких догађаја, демонстрације снаге револуције и моћи професионалних револуционара, доношења нових закона, успостављања једнопартијске владавине, незаустављивог уздизања култа Јосипа Броза, укидања грађанских слобода, обрачунавања са "издајницима" и са издајницима, изрицања смртних пресуда преких судова, успостављања надзора над културом, али и обнављања рада у школама и на универзитетима,

¹²⁴ *Политика* 4. март 1945, 12. март 1945, 21. март 1945, 12. јул 1945, 30. август 1945, 20. септембар 1945.

¹²⁵ *Политика*, 6. јануар 1945.

¹²⁶ *Политика*, 9. фебруар, 1945, 2.

¹²⁷ *Политика*, 2. септембар 1945, 3.

привикавања на мир, обећавајућег бољитка, наде и стрепње у исто време, прилагођавања на идеолошко насиље садржано у “будућности циљева” и “средствима садашњости”. У свакодневном животу све тече у знаку увођења кубикашких мерила у раду, битке за снабдевање у исхрани, збрињавања рањеника, исказивања солидарности... Значај доношења нових закона (Закон о уставотворној скупштини, Изборном закону и Закону о штампи), које је Привремена народна скупштина донела 1945. године, Милован Ђилас је истицао тиме што они “нормализују и регулишу односе који су се створили за време ослободилачке борбе и чине широку, сигурну основу за коначно одређивање облика државе и нов корак напред”.¹²⁸ У августу 1945. године Председништво Народне скупштине донело је Закон о располагању становима и пословним просторијама који је предвиђао да нико не може имати више од једног стана било у једном или више места, а власници су обавезивани да вишак стамбеног простора пријаве стамбеној комисији која ће станове или делове стана додељивати према потребама лица која их траже.¹²⁹ Скупштински сукоби опозиције и комуниста више су били декор парламентаризма, ехо прошлог света, него покушај његовог поновног успостављања. Лист *Демократија* је изложен прогону, а комунистичка штампа се укључује, готово предводи изборну кампању. *Политика* саопштава да је НОБ све јасније из дана у дан издиференцирао два појма – појам родољуба и појам издајника: “Борба је завршена и дошао је дан када свако пред народни суд излази са капиталом који је у тој борби стекао”.¹³⁰ Новинар *Политике* је “појашњавао” да је “реакција исто што и опозиција а опозиција исто што и народни непријатељ”, с тим што је опозиција “невино парламентарно име” које је за себе одабрала “реакција као народни непријатељ”.¹³¹ *Политика* је и најављивала: “Избори нису бити или не бити него што јесте потврдити”,¹³² уз истицање става Милована Ђиласа на Другом пленарном састанку УСАОЈ: “Наши противници изборе доживљавају и намећу као питање судбине ДФЈ а ми сматрамо да је та судбина одлучена у рату што не значи да ови избори нису важни. Ово није питање или Тито или краљ, монархија или република јер је то питање решено у рату, оно није још само формално озаконено”.¹³³

¹²⁸ *Политика*, 3. септембар 1945, 4.

¹²⁹ *Политика*, 19. август, 1945, 4.

¹³⁰ *Политика*, 19. септембар 1945, 1.

¹³¹ Исто.

¹³² Исто.

¹³³ Исто.

Житељи Београда посредством штампе обавештавани су о последицама рата у читавој земљи, али и о успесима постизаним на отклањању материјалних разарања, при чему је, осим информативног, пропагандни карактер био доминантан. Штампа је имала улогу да "објашњава" и оправдава поступке нове власти, уверава у њену "праведност" и буде тумач идеја и праксе новог времена. Она је образлагала сву тежину проблема, преносила духовно расположење маса, давала подстрек за извршавање задатих циљева и норми, али и наводно откривала недостатке и пропусте. По задацима партије није било довољно да штампа објави један или два чланка о неком проблему или кампањи, већ да "у стопу прати извршавање планова", пише о позитивним примерима и негативним ликовима, слика јунаке времена. Тако је на страницама *Политике* највише повика било на чиновништво, којем је пребацивано да својим понашањем ("За ово немамо наређење", "Прошло је канцеларијско време", "Дођи за неколико дана", "Нисмо надлежни") компромитује нову власт. Прокламован је задатак учвршћивања "етичких норми", писано је о човеку са Романије, Козаре, из читаве Босне и Херцеговине као о човеку "који има у себе чврсто поверење", који је вековном борбом са животним тегобама толико прекаљен, "гранитно постојан", "дивовски снажан" да нема тешкоће коју не може савладати. Уз констатацију да су "сви кршеви Босне и Херцеговине претворени у велику радионицу за обнову", новинар *Политике* је у својој репортажи описивао како је путем уз Романију сретао сељаке с празним колима који су кренули у Србију по жито, напомињући да су пре тога продали нешто дрва у Сарајеву и са оним што су зарадили упутили се преко Дрине, а да кола не припадају једном човеку већ "неко је дао предњи, неко задњи део кола, неко точак, а коњи су узети негде из Средње Босне па по жито у Србију". Репортажа се завршава речима: "Срећа она је близу. А кад прође воз неће бити ни муке ни глади".¹³⁴

Политика је обавештавала читаоце да је пред рударе стављена највећа обавеза и одговорност, да од њих и количине угља коју изваде зависи рад железница, лађа, индустрије, фабрика текстила, обуће, шећера, да ли ће деца преко зиме посећивати домове и школе, да ли ће болнице лечити рањенике, да ли ће се мрзнути инвалиди... Уз то, објашњавала је узроке тешкоћа са угљем: пустошење рудника од стране окупатора, недостатак радне снаге, преко 80% непрофесионалних рудара у рудницима, немогућност транспорта из Босне због срушеног мо-

¹³⁴ *Политика*, 2. јули 1945, 5.

ста код Босанског Брода, немогућност транспорта из рудника Раша у Истри због неочишћеног воденог пута (Речина – Раша – Ријечка лука) од мина, помањкање радне снаге, стручног особља, алата и материјала за руднике Сењ, Равна Река и Ресава. У рудницима је владала несташица у ципелама, ђоновима, одећи. Велики проблем је била и јамска грађа, затим експлозив који није био доброг квалитета, а употреба експлозива лошег квалитета угрожавала је здравље и живот рудара. Од угља је зависило успостављање привредног живота, посебно железничког саобраћаја, који је зависио и од локомотива и мазива. Дешавало се да локомотива од Ниша до Београда потроши 60 килограма мазива због његовог слабог квалитета, док је предратног вулканског мазива на истој релацији трошила 5-8 килограма. Локомотиве су се често квариле, а у радионици на Кошутњаку радило се на струговима који су дотрајали.¹³⁵

Осим угља, два најважнија проблема била су нахранити становништво, обути га и оденути. Недостатак сировина угрожавао је обнављање производње. Сточни фонд је био сведен на петину од предратног, па је фабрика ципела, на пример у Бањалуци, 1945. производила 250 пари дневно, а да је имала сировине могла је да производи 800 пари. Недостатак сировина био је карактеристичан и за текстилну индустрију због необновљеног гајења биљака. Због великог недостатка сировине у Војводини је предузета акција сакупљања старе кудељне стабљике од жетве из 1943. и 1944. године, која је лежала расејана по пољима, селима и салашима.

Становници Београда су преко *Политике* информисани да је проблем исхране нарочито био велики у Црној Гори, Далмацији, Лици, БиХ, Санџаку и Словенији. Црна Гора, комуникацијски изолована од осталог дела Југославије снеговима који и у пролеће држе затворене њене северне путеве, порушених мостова, испресецаних путева, са обалом уз коју још није пристао ниједан брод, налазила се на мукама да сама организује свој живот. *Политика* је сликовито описивала муку Црне Горе: "По Бјелопавлићима старци и деца упрежу у рало магарца и краву а по Љешкопољу немачки тенк поправљен у Подгорици вуче два на брзину жицом повезана плуга и оре".¹³⁶ Вук Драговић пише 27. марта 1945. да је Подгорица "гомила камења": преко 1500 порушених кућа, порушен Везиров мост на Морачи, на Цијевни сва три моста.

Стање пољопривреде у првој послератној години карактерисали

¹³⁵ *Политика*, 30. август 1945, 6.

¹³⁶ *Политика*, 25. март 1945, 4.

су несташница људске снаге, дотрајали плугови, уништени трактори, несташница семена, разорени заводи за производњу разних серума и лекова, покидане саобраћајне везе, уништени саобраћајни објекти, упропашћени насипи на Дунаву. У Војводини су Немци оставили велики број нагазних мина по њивама необраног кукуруза, а ратне операције у јесен 1944. године онемогућиле су благовремену обраду земље за јесењу сетву. Засејаност површина у Србији била је тек око 50%, а у Војводини испод тог процента.¹³⁷ Помоћ УНРЕ у храни и текстилу спасила је стотине хиљада људи у пролеће 1945. године.

Из новина се сазнавало да су највећа железничка оштећења била на територијама железничких управа Београда, Сарајева и Загреба. Прекид пруге код Славонског и Босанског Брода и између Вишеграда и Сарајева кочио је довоз угља из Босне у Београд. Недостатак камиона за снабдевање храном Далмације, Лике, Кордуна, где се највише гладовало, умањивао је интервенцију државе. Она је имала на располагању свега 58 камиона УНРЕ, 35 камиона државног предузећа и 50 камиона изван тога. Са мање од 150 камиона требало је снабдевати све крајеве храном.¹³⁸ А само у Лици гладовало је око 58 000 људи.

Штампа је наглашавала и да су у обнови порушених саобраћајних објеката и подизања опустошених насеља велике и густе шуме, поготово у Босни, биле од великог значаја. Шуме су требале да дају милионе железничких прагова, на стотине хиљада телеграфских стубова и неколико стотина хиљада кубних метара најбоље грађе за привремено оспособљавање многобројних колских и железничких мостова. Дрво је постало замена за гвожђе и бетон, али се до њега тешко долазило због недостатка стоке за извлачење стабала из шума и због преполовљеног броја стругара у односу на предратни број. Само у Хрватској било је потребно око 20 000 шумских радника, што је било недовољно, а све је требало урадити пре јесењих киша. Апеловало се да се у селима за градњу користи ћерпич и цигла. У току рата пострадао је велики број постројења за експлоатацију шума. За подмирење својих гарнизона и фортификацијских потреба фронта, окупатор је посекао велики број најквалитетнијих стабала у шумама уз главне комуникације. Сеча шума вршена је и да би се онемогућиле акције партизанских снага, тако да је постојало наређење о сечи шуме и свих врста дрвећа поред колских и железничких путева на ширини од 1 километра.

Последице рата биле су катастрофалне по здравствене прилике. По-

¹³⁷ *Политика*, 1. јул 1945, 4.

¹³⁸ *Политика*, 26. јул 1945. 3.

литика је извештавала да се процењивало да у Југославији око 56000 људи болује од туберкулозе, а да је око 50000 умрло од те болести. Здравствена служба и њене организације тешко су настрадале у рату. Број болесничких постеља, који је и пре рата био недовољан, смањило се на две петине, број постеља за туберкулозу није задовољавао ни двадесети део потреба, док је број општих постеља био тек на трећини неопходних. Број лекара и других виших медицинских кадрова није задовољавао ни пети део потреба.¹³⁹

Осим упознавања са економским тешкоћама и послератним невољама на свим странама Југославије, *Политика* је свакодневно писала и о шпекулантима који су кажњавани високим казнама, најчешће због скривања робе. Казна принудног рада од неколико година, губитак грађанске части¹⁴⁰ и новчана казна у великим износима (до милион динара), уз објављивање имена и врсте почињеног дела, требало је да застраши, опомене и заувек усади у свест грађана опасност која се крила у помисли да се не поштује револуционарни закон. Написима у којима су разоткривани шпекуланти црноберзијанци стварана је атмосфера и утисак код грађана о законитости у држави. Странице новина биле су препуне извештаја пресуда Војног суда команде града Београда за оптужене за издају и вести и извештаја из разних делова Србије за осуђене "народне непријатеље". "Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача", на чијем челу је био др Душан Недељковић, посебно се обрушила на интелигенцију. Творци Српског цивилног плана: Велибор Јонић, Владимир Велмар Јанковић, др Никола Поповић, др Веселин Чајкановић, др Радослав Грујић, др Бранко Поповић, др Михаило Градојевић, др Никола Радојчић, инжењер Милосав Васиљевић и др Душан Поповић, оптужени су да су његовим стварањем "заваравали српске масе и паралисали антифашистичко расположење".¹⁴¹

По члану 4 Одлуке Председништва АСНОС-а о Суду за суђење злочина и преступа против српске националне части, "казна губитка националне части састојала се у искључивању из јавног живота, лишавању права вршења јавних функција, губитку свих грађанских права и свих оних повластица које српски грађани уживају". Осуђено лице није могло да буде ни у каквој државној служби, нити да од државе прима било какве принадлежности (плату, пензију). Није имало право да обавља ма

¹³⁹ *Политика*, 3. август 1945, 5.

¹⁴⁰ Детаљније у: М. Митровић, *Судови части у Србији после Другог светског рата*, *Годишњак за друштвену историју*, св. 2, Београд 1994, 123–139.

¹⁴¹ *Политика*, 22. март 1945, 4.

какву јавну функцију, није могло да бира нити да буде бирано, да иступа на зборовима и конференцијама, није имало право да носи орден ни почасну титулу, није могло да отвори нити држи радњу. Једном речју, није могло да се појави у заједници нигде где би могло да се легитимише уверењем исправног човека. Суд је у складу са “револуционарном правдом” и процењеном природом инкриминисаних дела која “вређају колективни интерес и националну част” радио по посебном убрзаном поступку, чиме су и принципи општег кривично-судског поступка мимоиђени. Сведоци су се јављали у току претреса, из публике и са галерија, да сведоче о кривици оптуженог.¹⁴²

Преко *Политике* уздизао се култ Јосипа Броза. Праћене су његове посете рањеницима, објављивана су писма пионира и омладинаца и Титових одговора њима, прихватао је кумства и кумовао преко свог изасланика генерала Велимира Терзића, у своје име и име ЈА “поклонио је 50 вагона хране Козари, Дрвару и Јајцу”, преношени су утисци Вадима Кожевњикова совјетског књижевника који је у ТАСС-у по повратку из Југославије са одушевљењем писао о Титу: “Он се не може одвојити од народа, његове борбе и рада. Народ га сматра као персонификацију свега што је везано за ослободилачку борбу. Кад смо питали српске сељаци ко је Тито они су рекли Србин, Словенци да је Словенац итд.”¹⁴³ Кожевњиков је писао и о поклонима које је Броз добијао од народа: “Сребрна статуета са златним срцем у рукама – поклон жена Словеначког приморја које су дале да се истопи њихов накит да би се статуета направила, затим Златни гроздови направљени од истопљених бурми – поклон Истре, мали дрвени брод послала су деца Трста, ћилиме су ткале монахиње из српских манастира, мастионицу су радиле веште руке македонских кујунџија, сребрну корпицу од срме радили су сарајевски муслимани, портрет генералисимуса Стаљина изрезан у храстовом дрвету – поклон Црногораца”.¹⁴⁴

¹⁴² Пресудом Војног суда команде града Београда др Милош Тривунац професор Универзитета у Београду, због тога што је био активни министар просвете у првој влади Милана Недића 1941, осуђен је на казну смрти стрељањем, губитком грађанске части и конфисковањем целокупне имовине. Григорије Божовић, књижевник, осуђен је на казну смрти због оснивања “Националног одбора” у Пљевљима и уређивања листа Пљеваљски вјесник који су финансирале италијанске власти. Драгомир Радовановић, бивши активни потпуковник, осуђен је на смрт стрељањем због оптужбе да је из војног складишта присвојио две тона угља и што је узео стан иако је имао већ један. Жанка Стокић осуђена је на осам година губитка српске националне части зато што је “своју уметничку популарност ставила у службу Немцима”. *Политика*, 4. фебруар 1945, 17. фебруар 1945, 17. март 1945.

¹⁴³ *Политика*, 23. јул 1945, 5.

¹⁴⁴ *Политика*, 17. септембар 1945.

Бројке су биле најубедљивије средство убеђивања у полет и рад нове Југославије. *Политика* је информисала да је 30 000 радних дана уграђено на успоставу саобраћаја између Босне и Далмације, да је раскрчено 120 километара пута, да су за 11 дана омладинци на Руднику исекли 7500 кубних метара дрва, да је у Заводу за трансфузију крви од новембра 1944. године до августа 1945. године 25 000 људи дало крв, да је изложбу фотографија из НОБ-а у једном дану посетило 6000 грађана...¹⁴⁵

У сенци крупних политичких догађаја и упознавања са тешкоћама на свим странама земље текао је свакодневни живот у Београду. На обновљеним факултетима у јесен 1945. "стекло се више генерација", они који су се уписали уочи рата и они који су матурирали доцније 1941, или 1945, дакле они који су чекали пуне четири године или само неколико месеци да наставе студије. Неке је од матуре делило више година, неке тек неколико месеци. У аули Правног факултета седели су заједно "тек демобилисани борци у шињелима, младићи сиротињски обучени и они други из бољих кућа чисти и уредни. Сви су међутим преживели рат, логоре, затворе, бомбардовања немачко и англоамеричко и на крају Сремски фронт".¹⁴⁶

Настојало се да се Београду колико-толико дâ дух престонице и у културном смислу. Исидора Секулић је писала о Београду који чита: "Кад се тврди да Београд радо чита и примерно похађа предавања – не треба то узети нумерички, као да сваки Београђанин држи књигу у руци. Ни у другим градовима и земљама не одлучује само број читалаца о потреби читања, о каквоћи и смислу читања. Русија је до недавно била претежно неписмена али се у Европи знало да Руси читају са заносом. Београђани су ретко озбиљни и дисциплиновани слушаоци и не баш дискретни критичари. И данас Београд живо купује књигу, истрајно слуша предавања по хладним слушаоницама".¹⁴⁷ На Коларчевом народном универзитету одржавана су предавања: Татомир Вукановић: *Народна партизанска поезија*, Матија Амброжић: *Дечја обданишта у Совјетском Савезу и код нас*, Јован Ђорђевић: *Смисао и значај федеративног уређења нове Југославије*, Родољуб Чолаковић: *Јосиф Висарионович Стаљин*, Владимир Дедијер: *Значај западних демократија у овом рату*, Радован Лалић: *Руска књижевност за време отаџбинског рата*, Александар Белић: *Наш правопис као огледало нашег националног и културног живота*, Борислав Благојевић: *Брак у*

¹⁴⁵ *Политика*, 17. септембар 1945.

¹⁴⁶ М. Протић, н. д., 267.

¹⁴⁷ *Политика*, 1. март 1945, 5.

Совјетском Савезу. Музеј града Београда у улици Кнегиње Љубице бр. 1 отворен је 4. августа као први музеј у ослобођеном Београду у којем је приказан историјски развој Београда. Радило је 19 биоскопа: "Београд", "Јадран", "Колосеум", биоскоп "Радничког дома културе", "Косово", "Србадија", "Авала", "Луксор" (горња сала), "Луксор" (доња сала), "Сити", "Топола", "Таково", "Рекс", "Балкан", "Триглав", "Душановац", "Дрина", "Булбулдерац", "Вук Караџић", а приказиване су филмске хронике и журнале (*Ногометна утакмица у Москви, Небо Москве, Ослобођење Београда, Пораз Немаца пред Москвом, Мистер Америка...*). Радио-Београд је емитовао програм од 7 сати ујутро до поноћи, а програм је почињао и завршавао се вестима.¹⁴⁸

Александар Белић писао је о "новом човеку": "Сви о њему говоре, сви га очекују и свако има о њему своје мишљење. Па ипак, сви се морају сложити у једном – то мора бити наш нови човек, он треба да представља резултат историјских неопходности које су се појавиле на нашем земљишту".¹⁴⁹ Владислав Рибникар појављивао се у улози тумача тежњи српског народа и набројао је четири: тежњу за демократијом, жељу за децентралистичким уређењем земље (локална самоуправа), тежњу за уједињењем целокупног српског народа и свих братских народа Југославије, тежњу да у спољним односима своју судбину веже за судбину руског народа.¹⁵⁰ Др Јосип Смодлака писао је о српству и хрватству у федеративној Југославији.¹⁵¹ Општем захтеву да се што више пише на руске теме поједини професори пажљиво су бирали угао из којег ће да пишу. Тако је др Виктор Новак одабрао тему: "Дон Јурај Бианкини о историјској мисији Русије".¹⁵² Архитекта Бранко Максимовић држао је предавање "Како је обновљен Стаљинград".¹⁵³

И теме којима су сликари посвећивали своје прве послератне радове већ су биле уклопљене у ново време, нове захтеве, у уметност као докуменат времена који "има свој датум", које нису мимо садашњице, које не носе универзалне поруке. У лето 1945. године на првој изложби Удружења појављују се називи слика: *Код рањеног борца, Студија партизана* (Аралица), *Капија у Јајцу, Бомбардовање немачке касарне код Трста* (Бијелић), *б. април 1941, Понуде рањеницима* (Бета Вукановић),

¹⁴⁸ *Политика* 4. март 1945.

¹⁴⁹ *Политика*, 6. јануар 1945.

¹⁵⁰ *Политика*, 6. јануар 1945, 3

¹⁵¹ *Политика*, 9. јануар 1945.

¹⁵² *Политика* 22. август 1945, 6.

¹⁵³ *Политика*, 7. септембар 1945.

Разрушена кућа (Гвозденовић), *У склоништу* (Јосић), *Патње народа* (Лубарда), *У част победе* (Милуновић), *Овуда су прошли Немци* (Радовић), *Жене под окупацијом*, *Из затвора* (Љубица Сокић), *Гробље црвеноармејаца* (Степанчић), *Партизан* (Стијовић), *Партизан, Збег* (Стојановић), *Рушевине* (Табаковић)¹⁵⁴. Уступак је учињен у теми, само у једном сегменту сликарског израза, у свему другом можда покушај да се задржи слобода, индивидуалност, осећање, да се у њему пронађе уточиште.¹⁵⁵

У Београду је 1945. године било много оних који су осећали време које је наступило, оних који су га прижељкивали, који су се борили за њега, али и много оних који су га се плашили, који су га осећали али се нису мирили са њим, као и оних који га 1945. још увек нису схватили. Међу више од 250 000 становника у Београду, колико их је било 1945. године, јесу и хиљаде малих прича, животних, појединачних, личних, судбинских, породичних, генерацијских и вишегенерацијских. Све њих немогуће је спојити у једну општу причу или у један општи ток историје. Многи су били део те опште приче, тог општег тока историје, а да нису имали ничег духовног или емоционалног са њом, осим физичког присуства у реалности на коју су такође многи различито гледали. Занимљива је једна молба насловљена на Министарство просвете и датирана са 10. децембром 1945. године, којом се потврђује за неког кандидата (препоручује) да је "ваљан човек" и даље наводи: "Учинили би сте добро дело а мени велико задовољство ако бисте ствар повољно решили. Ствар је хитна. Ако и ваша 'госпођа администрација' није сувише спора као у неким другим министарствима нове Југославије, па се ствар може свршити за дан два као што се свршава код мене који сам из старог српског режима. Будите добри те ме телефоном известите кад ствар будете решили".¹⁵⁶ Пример није усамљен. Своју молбу министру просвете за одобрење студија на позоришном одсеку Музичке академије у Прагу Стојанка Поповић, кћерка Васиља Поповића, предратног професора универзитета, насловила је са "Господине министре". Молба је датирана са 12. септембром 1945. године.¹⁵⁷

¹⁵⁴ М. Протић, н. д., 255–256.

¹⁵⁵ Исто.

¹⁵⁶ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17.

¹⁵⁷ Исто.

Југословенска слика совјетске стварности

Своју предратну окренутост ка Москви југословенски комунисти су током рата уздигли до нивоа поистовећивања бораца НОВЈ са Црвеном армијом, а у свом победоносном узлету после освајања власти пропагандом је раширили до масовних размера. У рат против окупатора кренули су на “сигнал” из Москве почетком јула 1941, а окончали га војним садејством са Црвеном армијом. У том оквиру, у којем пресудна и фактичка улога Совјетског Савеза симболизује и почетак и крај, изведена је револуција, ослобођена је земља, остварен је обрачун са унутрашњим политичким противницима и освојена је власт. У сенци коначног исхода остали су трајни ожиљци грађанског рата, појединачне судбине више генерација, жртве са смислом и без њега, непомирљиве и – показаће се много година касније – дуготрајне поделе на победнике и побеђене. Настајала је нова епоха, с њом код мање бројних подсећање на некадашње грађанско почеће да израста у мит, а култна оданост Совјетском Савезу већ је била попримила колективно обележје. У занесености Лењиновом револуцијом и Стаљиновом историјском мисијом, чак и онда када је била узрок нетачних процена за време рата, готово да није било места ни за шта друго од оног што је могло да стане у идеолошки поглед југословенских комуниста. Треба ли подсећати да је на дан немачког напада на Совјетски Савез на састанку Политбироа ЦК КПЈ “владало ведро расположење и да се веровало да је крај рата близу”, а да се Милован Ђилас запитало: “Може ли неки немачки авион да залута изнад територије Совјетског Савеза и да направи штету?”¹⁵⁸ Првих дана напада Немачке на Совјетски Савез раширена је вест да ће слетети руски падобранци, па је Окружни комитет у Ваљеву 27. јуна 1941. године издао директиву комунистима у Љигу да организују прихватање руских падобранаца “који ускоро треба да се спусте”.¹⁵⁹ Ђилас је после сусрета са Стаљином изјављивао да “он јесте сед али да никада не може остарити јер је његова мисао бесмртна”.¹⁶⁰ Ђуро Лончаревић се после слетања југословенског авиона у селу Калиновка у Украјини, лета 1944. године, спустио на колена и пољубио “свету руску земљу”.¹⁶¹

¹⁵⁸ Наведено према: К. Николић, *Историја равногорског покрета*, том 1, Српска реч, Београд 1999, 94.

¹⁵⁹ Исто.

¹⁶⁰ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945-1950)*, ЦАНУ, Подгорица 1998, 458.

¹⁶¹ Ђ. Лончаревић, *Специјална мисија* (приредио Иван Матовић), ВИНЦ, Београд 1991, 30.

До ког степена је ишла “руска екстаза” илуструје пример др Вукашина Марковића, који је – по речима Бранка Петрановића – своје Пипере у јулска праскозорја убеђивао да ће ако се мало напрегну “са Стијене Пиперске видети зидине Кремља и Црвеног трга”.¹⁶² Као сведочанство осећања које је гајено према Совјетском Савезу, уз сву резерву према искрености, наводимо и Титове речи, приликом сусрета у Москви са елитним југословенским официрима на школовању у Совјетском Савезу 1946. године: “Ја сам био обичан војник који је извршавао наређења друга Стаљина. И сутра, ако затреба, наше ће армије бити претходница Црвене армије на путу ка Ламаншу”.¹⁶³ Међу присутном генералском елитом југословенске војске, по сведочењу једног од присутних, размишљало се: “Хоће ли тај поход на Ламанш ускоро уследити”.¹⁶⁴ У Београду се непосредно после рата говорило: “Град изнад свих градова је Црвена Москва, изнад ње Кремљ и у њему Стаљин, изнад њих Сунце и звезде”.¹⁶⁵

Совјетски Савез и Црвена армија југословенским партизанским борцима били су додатни извор снаге у рату, а после његовог завршетка Стаљинова држава је доживљавана не само као “једино социјалистичко острво” већ као највећа светска сила. Традиционална везаност двеју партија, блиски међудржавни односи, војна садејства двеју армија и совјетски културни утицај који је преко филма, позоришта, књига, уџбеничке литературе, гостовања совјетских писаца и уметника, предавања, учења руског језика, Друштва за културну сарадњу Југославија – СССР, часописа “Југославија – СССР”, безрезервно прихватан, будили су емоције, освајали душу обичног човека.¹⁶⁶ Текстови Иље Еренберга под насловом “Епизоде”, објављивани у наставцима, доносили

¹⁶² Б. Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, (друго издање), Београд 1997, 16.

¹⁶³ Наведено према: И. Матовић, *Војсковођа с ореолом мученика. Повест о генералу Арсу Р. Јовановићу начелнику Врховног штаба НОВЈ и његовој трагичној судбини*, НИЦ “Војска” – Војноисторијски институт, Београд 2001, 775. Јосип Броз Тито се заједно са Александром Ранковићем и Кочом Поповићем, 2. јуна 1946. године, у југословенској амбасади у Москви, срео са свим полазницима Више војне академије “Ворошилов” и са по два-три југословенска официра из академије “Фрунзе”, Тенковске академије “Стаљин”, Артиљеријске, Инжењеријске, Ваздухопловне и Обавештајне академије. У Вишој војној академији “Ворошилов” на школовању су се тада, између осталих, налазили: генерали Арсо Јовановић, Пеко Дапчевић, Душан Кведер, Радован Вукановић, Ђоко Јованић, Милутин Морача, Божо Божовић, Мате Јерковић, Славко Родић и пуковници Средоје Урошевић и Момчило Ђурић.

¹⁶⁴ По запису Радомира Вујошевића наведено у: И. Матовић, н. д., 775.

¹⁶⁵ И. Матовић, Исто.

¹⁶⁶ О совјетском културном утицају детаљније у: Љ. Димић, *Агитпроп култура*, Београд 1988, 162–188.

су додатна усхићења и задовољство читаоцима *Политике*. Описи поражених и понижених Немаца у Источној Прусској, које је Еренбург и физички препознавао као “подбуле”, “смежуране”, “ћелаве” и “ниске”, за које у судару са победоносним налетом Црвене Армије можда није било јасно да ли желе да одложе или убрзају свој крај, али је било јасно да не могу да га спрече, јер су “умрли пре него што су убијени”, поклапали су се са жељеном сликом свих који су свакодневно с великом пажњом посредством *Политике* пратили завршне операције Другог светског рата.¹⁶⁷ Југословенска штампа пребројавала је Стаљинове заповести објављујући хиљадиту на ударним страницама и преносила утиске дописника ТАСС-а из Шлеске који је “извештавао” да је “тамо све једнолично и досадно, једнаке су куће, једнака су врата, прозори, дрвеће је посађено по лењиру и ошишано, тамо су људи лишени сваког укуса и не знају за разнолике откуцаје срца”.¹⁶⁸

Идеолошки поглед ка Москви, иако посредан, у главама његових присталица размицао је видике и заувек уводио југословенску револуцију у светску историју. Послератну некритичку и идеализовану слику Совјетског Савеза, осим државних и партијских функционера, доносили су интелектуалци који су имали прилику да у разним делегацијама посете земљу узора. Књижевници, песници и поједини научници утркивали су се ко ће лепше писати о совјетској историји, совјетским градовима, улицама, људима, култури... Александар Белић дивио се Лењиновој Државној библиотеци у Москви, која се у његовој импресији “осећа на сваком кораку – она је готово у ваздуху совјетске земље”. Предности и савршеност земље коју је са усхићењем обилазио, описивао је речима да сви они који су познавали стару Русију могу лако препознати њене некадашње добре стране и у новој државној творевини: “Ниједна од правих вредности старог живота није пропала у новом, све је другачије али све је ту”.¹⁶⁹ “Оно за чим се некад уздисало”, писао је Белић, “узмимо пример живот како га је цртао Чехов, сада се остварује: широки стваралачки рад и награда по заслуги, рад који даје највише задовољење појединцу а који је у исто време упућен општем добру – цео један век вапила је душа руског човека да нађе намену и позив своме животу и сада јој је он дат”.¹⁷⁰ Писано је о лицу али не и о личној социјализма. Преносиоци утисака о Совјетском Савезу сликали су

¹⁶⁷ *Политика*, 18. март 1945, 2.

¹⁶⁸ *Политика*, 9. фебруар 1945, 2.

¹⁶⁹ *Политика*, 31. август 1945, 1–2.

¹⁷⁰ Исто.

одушевљење и љубав руског човека за културу и науку - нешто што се, по речима једног од њих, свуда у свету види само код уметника. Мада су се време и историја у Русији мерили од револуције, бујни напредак науке у Совјетском Савезу приписивали су научној атмосфери која је постојала у руским школама и универзитетима и пре револуције, а нове прилике и нови државни поредак, по њиховим речима, прихватили су ту атмосферу научних установа која је изашла на улицу и широко заплъуснула цело совјетско друштво.

Предубеђења о совјетском друштву и дубока позитивна осећања према земљи о којој се од детињства, на овај или онај начин, слушало, читало, говорило, а у рату и певало, нису остављали никога од оних који су кретали на студије неспокојним. Помисао да ће додирнути тле совјетске земље, угледати совјетске градове, упознати изблиза руског човека, обићи музеје и позоришта, да ће седети у слушаоницама универзитета, осетити научни дух совјетских школа и учити од совјетских професора, будила је осећај узвишености код југословенских грађана одабраних за студије у Совјетском Савезу. За већину Југословена различитих годишта и животних доба био је то најлепши сан, али тек су ретки из ратне генерације припадали групи којима се он остварио.

Више чинилаца на различитим нивоима градило је перцепцију Совјетског Савеза:

- 1) историјска перспектива (дани Октобра, више од две деценије социјализма и свежи ратни догађаји 1941–1945. године и у том оквиру победа над фашизмом);
- 2) процес даље изградње социјализма у Совјетском Савезу на почетку послератног периода када је Југославија кретала тим путем;
- 3) лична и заједничко искуство југословенских комуниста (предратна идеолошка и организациона везаност југословенских комуниста са совјетским, војно садејство Црвене Армије и НОВЈ, помоћ Совјетског Савеза Југославији после ослобођења);
- 4) нова стварност Југославије у којој се на власти, као и у Совјетском Савезу, налазила комунистичка партија;
- 5) утицај совјетске културе и пропаганде.

Традиција и величина универзитета и домети совјетске науке били су нешто што је, такође, у зависности од тога колико се о томе знало, могло да опчини. Генерација Југословена, будућих студената совјетских школа, одрасла током рата и оформљена у совјетском духу кретала је у другој половини 1946. године пут истих тих универзитета у потрази за

знањем, али истовремено и са задатком да се учи социјализму. Главни садржаји њиховог будућег рада у Совјетском Савезу били су тиме усредсређени на два основна циља, којима је, као нешто што се подразумеваало, придодаван и трећи – захтев да се што боље савлада руски језик, како би неки од њих по повратку у земљу могли да раде као преко потребни преводиоци. Изједначавање значаја стручног са политичким радом разоткривало је суштински другачији смисао упућивања студената у Совјетски Савез од циљева ради којих се одлазило на универзитете других европских земаља. “Наша замља не очекује од нас само стручњаке него и људе који ће унети марксистички дух у нашу науку и уметност” – појашњавао је својим колегама Андрија Крешић, студент филозофије у Москви, улогу коју треба да имају по повратку у земљу; њом је била одређена и одговорност за испуњавање задатака током предстојећег школовања, које је нудило перспективу после повратка у земљу. Све остало: подсећање да представљају омладину земље која је “после СССР-а најнапреднија на свету”; упозорење да пажљиво одмере совјетску стварност, да према њој изграде трезвен поглед и да о совјетским људима не суде на основу лошег односа појединаца, наглашавање неопходности да уче од совјетских грађана и да њихова политичка свест треба да им буде узор у “оданости земљи, партији и социјализму”, била је форма идеолошке припреме за обавезе и тешкоће које предстоје. Боравак у Совјетском Савезу требало је да оснажи припадност социјализму, али и да, по мишљењу југословенских партијских руководиоца, развије креативан осећај за извлачење аналогичности између совјетског и југословенског пута у социјализам. Отуда је и политички рад студената био нешто што по важности није раздвајано од стицања знања на факултету.

Основу теоријског знања о социјализму требало је да пруже универзитети као места где се стичу стручна знања, али и као центри из којих зраче вредности социјализма. Неизмерно поверење у знања која су пружали московски, лењинградски и универзитети у другим градовима наглашавала је чињеница да је совјетска наука прожета марксистичким духом и да је као таква, заправо, једна велика школа социјализма у којој Југословени треба да буду најбољи ђаци, а сходно томе, сутра, и довољно добри тумачи, теоретичари, практичари, преносиоци знања. Ту основу требало је даље да прошири политички рад ван факултета, по плану и инструкцијама партије у оквиру група студената по градовима, а целокупан боравак, начин живота, понашање, поступци,

однос према средини, присуство у друштвеном животу – чинили су најширу основу која је требало до краја да васпита, однегује и увери у све предности друштвеног уређења за који је Југославија везивала своју судбину; полазило се од идеолошких претпоставки којима је располагало совјетско друштво и великог искуства које је југословенској револуцији у њеном почетном замаху недостајало. Да су ствари могле да крену другачијим путем од жељеног нико није ни помишљао. Посебно се није доводила у питање могућност да би слабости совјетског друштва, које су на највишем нивоу тумачене као пролазне и ствар тренутка, могле да поколебају било кога од студената у њиховој вери у социјализам. Пут до високо постављених циљева био је, ипак, много даљи, сложенији и више непредвидив него што је поједностављено виђење могло да одмери. Но, он није био непредвидив по питањима социјализма колико га је таквим чинило скромно знање о Совјетском Савезу, из чега је проистицало и неразумевање историје. Све је, као и увек у историји, и тада кретало од несхваћене прошлости и трајало у заблудама садашњости. Идеализовање совјетског друштва, неинформисаност и идеолошко разумевање историјског времена доминантно обележеног револуцијом. Као саставни део свести о Совјетском Савезу нарочито је било изражено култно виђење Стаљина и самим тим некритички однос према његовој неограниченој владавини. О суштинским проблемима совјетског друштва, карактеру власти, другој страни социјализма, горком предратном искуству совјетског народа, деформацијама система, као и о тренутном економском стању, није се знало ништа. Пут у најблискије доживљавану земљу за коју се мислило да је о њој све познато, испоставиће се убрзо, био је пут у непознато. "Они су знали где нас шаљу, ми нисмо знали где идемо", сведоче речи Николе Гаћеше о потпуној неупућености младих Југословена у стварно стање совјетског друштва алудирајући на југословенски партијски и државни врх који је располагао правим информацијама.¹⁷¹ Да стварност Совјетског Савеза не одговара у потпуности представама формираним у Југославији дискретно је југословенским генералима који су, марта 1946. године, кретали на школовање у Вишу војну академију "Ворошилов" дао до знања и Јосип Броз. Примивши их пред свој пут у Пољску и Чехословачку, а очи њиховог одласка у Москву, Тито је високим официрима Југословенске армије поручио да се не поколебају када у совјетској престоници угледају рушевине, глад и просјаке.¹⁷²

¹⁷¹ Интервју са проф. др Николом Гаћешом вођен 2007. године у Новом Саду.

¹⁷² Наведено према: И. Матовић, н.д., 767.

Тито је више него ико други у Југославији био информисан о стању у којем се налазила Стаљинова држава. Нешто слично, такође знајући понешто о тешком стању у Совјетском Савезу и наслућујући да би то могло да доведе до потешкоћа у “правилном разумевању” од стране југословенских студената, сугерисали су и партијски руководиоци, саветујући студенте – цивиле, уочи њиховог одласка неколико месеци касније, да се духовно држе изнад ситне свакодневице, скрећући тиме пажњу на нешто што би могло бити неочекивано у сусрету са земљом у коју одлазе.

Осећање уметника: *Не отићи у Париз* – *исто је што и умрети*

Тим речима Миодраг Протић, у својој књизи "Нојева барка", упечатљиво сведочи колико је била снажна његова жеља и жеља младих људи са Балкана 1945. године, загледаних у уметност и домете науке а не у идеологију, политику и партију, да се домогну стипендије коју је француска влада додељивала за студије на Сорбони и на другим француским универзитетима. Суочен са наговештајем болести која му је управо тих месеци озбиљно запретила, том осећању додао је и суморно размишљање исказано речима: "А умрети – значило је не отићи у Париз".¹⁷³ Миодраг Протић није прошао на конкурс 1945. године. Болест и неодлазак у Париз некако је преболео наредних година, али га жеља није напуштала и у Париз се отиснуо у нешто зрелијим животним и уметничким годинама. Чекање је потрајало до 1953. године.

Иако по вокацији сликар, Протић се у првом покушају 1945. године, на изричит захтев оца, пријавио као кандидат за студије права.¹⁷⁴ Мада је до последњег тренутка изгледало да ће бити један од стотину које је одабирала југословенска комисија, поготово што је после положеног писменог дела провере знања француског језика био високо рангиран, на усменом делу из неког разлога комисија није била задовољна његовим одговорима. По сопственом сећању, сигуран је да није пресудило знање језика. Разговор на француском језику са кандидатима, којих је у амфитеатру Правног факултета било толико као да су се, по Протићевом осећају, сакупили сви преживели представници једне десетковане и на Сремском фронту скоро уништене франкофилске генерације, водили су др Јован Ђорђевић, професор Правног факултета и Кирил Свинарски, партизански официр. Овог другог Протић се сећа као полиглоте и "отменог официра у новој жутозеленој униформи".

¹⁷³ Миодраг Протић, *Нојева барка, Поглед с краја века (1900–1965)*, Српска књижевна задруга, Београд 1992, 240.

¹⁷⁴ Савет Протићевог оца занимљив је за проницање у атмосферу времена, породичних дилема и размишљања о будућности. На изражену жељу да се на конкурс француске владе пријави са намером да студира сликарство, Протићев отац реаговао је речима: "То си четрнаест година учио, четири у основној школи, шест у гимназији, две, после тога, до матуре, уз Бадуљија, две после тога на Јосићевој школи уз Бијелића и Зору. Ако си уметник – доста је; ако ниси све је узалудно. А, да одличан ђак, будеш учитељ вештина, наставник цртања, док су други, лоши ђаци, професори историје, књижевности или француског – то не допуштам. Студираћеш и завршићеш права, па потврдиш ли се као уметник, бићеш интелектуалац, не балкански боем; а не потврдиш ли се – имаћеш накнаду, факултетску спрему и частан позив". Исто, 240–241.

После неколико размењених реченица са професором Ђорђевићем о томе шта је читао, уследио је кратак дијалог са Свинарским. Официр га је питао шта је радио за време окупације. "Поменух матуру, Бању, часове, мајчину смрт, старање о непунолетној браћи, прелазак у Београд" – описао је Протић ток тог разговора. На то, Свинарски је разговор закључио реченицом за коју писац "Нојеве барке" верује да се управо она испречила на путу остварења његовог тадашњег животног сна: "Alors, votre vie pendant l'occupation, ce n'était qu'une fuite" ("Дакле, ваш живот за време окупације био је само бекство").¹⁷⁵

На конкурс за стипендију француске владе није успела ни Ксенија Улмански, тадашњи члан балета Народног позоришта у Београду. Њен одлазак у Француску онемогућила је карактеристика коју је потписао генерални секретар Народног позоришта. У пет редова о Ксенији Улмански, упућених установама надлежним за избор стипендиста, писало је: "На дужности је вредна и дисциплинована, приличног талента. За рад у омладинским организацијама, Народном фронту и синдикату не показује никакво интересовање, шта више добива се утисак да није присталица Народно-ослободилачког покрета, за шта нема доказа, али њено везивање уз пасивне и негативне елементе у балету на то указује".¹⁷⁶ На приложеном пропратном писму уз карактеристику, рукописом је дописано: "Према приложеној карактеристици Ксеније Улмански, сматрамо да не би било оправдано да јој се омогући стипендија у Француској. Начелник одељења за науку, уметност и културу Министарства просвете Србије Ч. Миндеровић".¹⁷⁷

Међу бројним кандидатима који су одбијени било је, сасвим сигурно, пуно оних који су испуњавали све критеријуме осим политичких, за које је ретко који кандидат унапред могао да зна шта су све подразумевали. Већ време у којем се живело нису сви исто доживљавали. Једна реченица попут Протићеве или један непоуздани утисак партијског или омладинског руководиоца попут оног у карактеристици о Ксенији Улмански били су довољни да врата за студије у иностранству буду затворена и за кандидате који су то по свом образовању, стручним афинитетима и личним амбицијама заслуживали. Знање и таленат нису били довољни. Била је неопходна и политичка карактеристика, ма колико често и непроверена, тако да су стипендију, поред оних који су заслуживали, добили и они који по знању, познавању језика и општој

¹⁷⁵ Исто, 241–242.

¹⁷⁶ АЈ, Комитет за науку, уметност и културу Републике Србије, ф-73.

¹⁷⁷ Исто.

култури нису спадали у ред најбољих, али су по процени комисије то завређивали по својој “политичкој активности”, “ангажовању у народноослободилачким одборима”, “теоријској изграђености” “иницијативи”, “доказаној опредељености”, “правилном разумевању нове стварности”.

Било је и другачијих примера. Јадран Ферлуга је, на пример, желео да иде у Чехословачку да студира пољопривреду, а упућен је у Француску на студије историје.¹⁷⁸ У Француску су отишли и појединци који су желели да студирају у “братском СССР-у” или они којима је било битно да оду на студије било где у иностранство. У Француску, за коју је Исидора Секулић у марту 1945. године писала да је то једина земља у којој сваки десети школован човек пише као књижевник и мисли као мислилац¹⁷⁹, нису отишли многи који су то желели, који су подоста тога знали о култури француског народа, видели себе у том свету, познавали језик. Избор је обављен по критеријумима који нису били прецизно одређени, па ни данашњем истраживачу те проблематике довољно јасни. Чињеница је да је на избор утицала и Управа државне безбедности, о чему постоји посредан траг у доступној архивској грађи.

¹⁷⁸ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-73.

¹⁷⁹ *Политика*, 12. март 1945, 5.

ИСКУСТВО СА ЗАПАДА

Железничка станица *Gare de Lyon* и долазак у западни свет

Прва послератна група југословенских студената пристигла је у Париз крајем децембра 1945. године, у дане божићних празника.¹⁸⁰ Са станице *Gare de Lyon*, прве париске дестинације за све који су у центар западног света деценијама стизали са Балкана¹⁸¹, један број студената упутио се ка Универзитетском граду у близини Латинског кварта, други ка хотелу Лутеција.¹⁸² Лични пртљази скромни, у складу са временом у коме се живи и са пропаћеном земљом из које се долази; ни по чему вреднијем различити од оних које је са собом у исто време у Београд доносио неки њихов вршњак из провинције. Ретко ко је поседовао више од једног пристојног одела скрпљеног ко зна како и уз чију све помоћ за дужи боравак у туђем свету¹⁸³. Вечита судбина свих генерација које из сиромашнијег дела света долазе у богатији да се школују. У мору жеља свакако и она природна, људска и својствена младости, за послератно време сањарска, да ће се негде, некако, у неком тренутку, од више него скромне стипендије, можда, нешто уштедети за понеки део париске гардеробе. Али жеља ће врло брзо постати безнадежна у сусрету са вртоглавим ценама: ципеле – од две до две и по стипендије, одело – шест до десет. Стипендија – четири хиљаде франака, ципеле – од осам до десет, одело – од двадесет пет до тридесет пет хиљада, зимски капут колико и одело.¹⁸⁴ Да су дошли који месец раније једна

¹⁸⁰ У већини извештаја наводи се да је прва група студената стигла у Париз “крајем децембра” 1945, а последња у току јануара 1946. године. По једном податку прва група студената је дошла у Париз 25. децембра, а по другом она је кренула 25. децембра. Извесно је да су први стипендисти свој боравак у Паризу започели последњих дана децембра 1945. године.

¹⁸¹ Пишући о свом првом доласку у Париз 1953. године Миодраг Протић се сећао путовања и атмосфере на Гар д’ Лион: “До Милана, у прозору воза једноличне слике италијанске равнице; од Милана – језера и чаробна мала места, као из сна. Затим једна непроспавана ноћ, на седишту, и ето нас, још мрачног зимског јутра, у Паризу, на Гар д’ Лион, на коју, знао сам, деценијама стижу људи са Балкана. Бука, шиштање и бректање локомотива, гужва; мучимо се с коферима, проналазимо такси и возимо до Гар Сен Лазар. Париз празан, пуст... Чује се чак и онај Башларов `океански шум` по којем се препознаје велики град”. М. Протић, н. д., 375.

¹⁸² Будући да у студентском дому није било места за све, један број студената привремено је био смештен у хотелу. АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17.

¹⁸³ У извештају о социјалном стању студената наводи се да је већина студената дошла са по једном хаљином или једним пристојним оделом. АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. Извештај о социјалном стању југословенских студената у Француској.

¹⁸⁴ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-12. – Извештај Амбасаде ФНРЈ у Паризу о ценама у Француској,

стипендија била би приближно довољна за најјефтиније ципеле. Толика је била инфлација.¹⁸⁵ У групи: будући медицинари, правници, техничари, професори, сликари, вајари... Све будући француски ђаци, више или мање успешни, међу њима и они који ће бити неуспешни. За неке био је то почетак интелектуалног успињања, за поједине пут без повратка на Балкан, за неколицину, њих шесторо, наставак школовања започетог у том граду пре рата, за скоро једну четвртину долазак на, како би се у партијском или полицијском жаргону рекло, "специјални задатак".¹⁸⁶ Разнолик састав групе по породичном пореклу, животним опредељењима, амбицијама, афинитетима, циљевима, очекивањима, схватањима живота, па, испоставиће се касније, и по политичким погледима. Умор од непреспаване ноћи надвладала је свест да ће духовни доживљај Париза, ношен из гимназијских дана и негован посредством књига, часописа или уметности, бити обогаћен, спојен са визуелним. У првим мислима – изазов стварног Париза и упоређивање са замишљаним, јер "Париз није био само у Паризу", он је постојао у енциклопедијама, литератури, историјским уџбеницима, сликарским изложбама, на репродукцијама, разгледницама, у моди, једном речју у култури која је под његовим утицајем у разним епохама настајала на просторима ван њега самог, па по самој традицији успостављеној у претходном веку и међу балканским светом. Они који у њему нису били први пут нестрпљиво су ишчекивали да освеже сећање, обиђу "стара места" и упореде предратну са послератном "престоницом света". Тог јутра у њој није било оног "махнитог пулсирања светлећих реклама" које је неколико година касније, полазећи са исте те станице ка Гар Сен Лазару и послушајући тишину велеграда "у пустоши зимског сванућа", Миодраг Протић регистровао својим погледом.¹⁸⁷ "Град светлости" децембра 1945. године био је у мраку. И не само тада, нити због тога што је у првом привиду југословенским студентима могао тако да изгледа само зато што "балкански воз" стиже док град још увек спава, већ из разлога који спадају у анализу непосредног послератног стања при вреде у Француској.

---

19. децембар 1945.

¹⁸⁵ Исто.

¹⁸⁶ У групи од 125 студената налазило се шест студената који су студије у Француској започели пре рата и 22 студента који су упућени на студије у Француску са обавештајним задацима. – АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V – 26. – Писмо Управе државне безбедности – министру унутрашњих послова генерал-лајтанту Александру Ранковићу, 18. јануара 1947. године.

¹⁸⁷ М. Протић, н. д., 375.

У години која је истицала, суша је опустошила реке и јазове и онемогућила рад хидроцентрала. У централном масиву Француске месецима није било киша. Термоелектране су, такође, биле у кризи због проблема са угљем и радиле су са знатно умањеним капацитетом. Француски рудници још увек нису били оспособљени за рад, држави је недостајало девиза и транспортних средстава за превоз угља из Немачке тако да је производња струје била на половини од предратне. Снабдевање је било редуковано на три дана недељно и то са прекидима. Градови су били неосветљени, бирои такође, фабрике нису радиле, индустријска и трговачка делатност је једва преживљавала.¹⁸⁸ Међутим, производња електричне енергије није била једина грана економског живота која се налазила у непосредној послератној кризи. Њоме је било захваћено целокупно француско тржиште, угрожено необновљеном производњом и недостатком робе и додатно оптерећено нестабилношћу валуте. Франак још од 1938. године није био везан за вредност злата и није постојала никаква уредба која би фиксирала паритет. По официјелном курсу један долар вредео је 50, а на слободном тржишту од 160 до 190 франака. Француска је више увозила него што је извозила, али је у једном периоду и то доведено у питање с обзиром на то да је Америка, као велики извозник у Француску, смањила бродски простор за превоз робе, вршећи на тај начин притисак на француску владу која се није слагала са њеним ставом по питању администрације Немачке, посебно Порења и Порурја, па су количине увозне робе са тог континента смањене. Опште економско стање било је у знаку недостатка угља, струје, радне снаге, брашна, кромпира, ниских плата и надница, разгранате црне берзе.¹⁸⁹ Генерал Де Гол, француски херој Другог светског рата и председник привремене владе која је имала задатак да земљу преведе из ратног на мирнодопски начин живота и организације, није био претерано посвећен привредним проблемима. У спољној политици био је заокупљен амбицијом да Француску у новом светском поретку сила смести између Англо-Американаца и Руса, а на унутрашњополитичком плану покушавао је да успостави ауторитет централне власти будући да њене одлуке нису довољно поштоване изван Париза, у унутрашњости земље. Убрзо по ослобођењу национализациони су рудници угља, четири највеће банке, *Air France*, неколико великих фабрика, међу њима и *Renault*, чиме је држава преузела послове у

¹⁸⁸ АЈ, ЦКСКЈ, IX, 30/V-12. – Извештај Амбасаде ФНРЈ у Паризу о ценама у Француској, 19. децембар 1945; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-25. – Општа економска географија Француске.

¹⁸⁹ Исто.

делу привреде и банкарству, али без видљивијих резултата.¹⁹⁰ С друге стране, просечног Француза није интересовала “политика величине” и није био спреман на одрицања због ње. Више је био обузет свакодневним животним питањима. На његов однос према политичкој и друштвеној стварности највише је утицао егзистенцијални фактор, што и сам Де Гол признаје у својим *Мемоарима* (“Чиме су Французи заокупљени? Већина само жели да преживи!”).¹⁹¹ Француски радник, нестимулисан да ради тешке послове у рудницима и шумама, није био заинтересован ни за рад у индустрији или пољопривреди, чији су производи били најтраженији. Опробан као индивидуалиста и искусан у финим породичним пословима, навикнут пре рата да ради у моди, у изради “articles de Paris”, у подрумарству, ликерству и прозводњи луксузне робе, бежао је од индустријске траке, а ту његову предратну навику живот под окупацијом још више је појачао. У рату се склањао како не би радио за окупатора, а после ослобођења није прионуо на привредну реконструкцију земље.¹⁹²

Док је слављење слободе још увек трајало и препознавало се по мноштву француских застава, Де Головим сликама и Лоренском крсту – симболу француског патриотизма, унутрашњи политички живот текао је у сталним превирањима између левице и деснице. Додатно је заоштраван и усложњаван политичком конкуренцијом и борбом за примат на самој левици, између комуниста, који су у октобру 1945. освојили 26% гласова, највише радничких, и социјалиста са 24% гласова и великом подршком међу чиновништвом и интелигенцијом. И једни и други учествовали су у власти, а политичка битка за бираче вођена је на социјалним питањима и на покушајима сваке од водећих партија да себе представи као легитимног наследника покрета отпора. Народно-републикански покрет, млада партија чије су руководство сачињавали лево оријентисани католици, добио је милион гласова и то махом конзервативних, будући да није било снажне партије десног крила, док је Радикално-социјалистичка партија изборила тек 6% гласова.¹⁹³

Југословенски студенти нису саставили ни месец дана у Француској а већ су били сведоци великог политичког узбуђења, када је Де Гол, 20. јануара 1946. године, поднео оставку. Незадовољан развојем догађаја, политички напетим односима између владе и скупштине и захте-

¹⁹⁰ В. Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, Клио, Београд 1999, 70.

¹⁹¹ Исто.

¹⁹² АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-12.

¹⁹³ В. Лакер, н.д, 72; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-18.

вима комуниста, социјалиста и Народно-републиканског покрета за ограничењем његове моћи, а увређен предлогом социјалиста да се војни буџет умањи за 20%, појавио се у униформи на седници владе и саопшти своју одлуку. Одлазак са политичке сцене образложио је ставом да политичке партије треба да преузму пуну одговорност и да војник није више потребан. Једни су то тако и схватили, као одлазак и препуштање политике политичким странкама; други су то тумачили као одбацивање ратног вође од политичара; трећи су били мишљења да је реч о стратешком повлачењу генерала до неке нове прилике у којој би могао више да утиче на развој политичких догађаја.¹⁹⁴

У сенци политичких напетости и у директној зависности од посрнуле економије текао је свакодневни живот оптерећен материјалном несигурношћу грађана и општом оскудицом. Он је бионешто лакши него претходне 1944. године, када су Парижани за Божић могли да купе само јабуке, али још увек знатно осиромашен у односу на свесно потискиване предратне навике. Цене на слободном тржишту биле су различите не само у односу велики градови – провинција, већ су и у оквиру једног града, на пример у Паризу, варирале у зависности од тога из које руке је роба набављана. Јефтинија куповина зависила је од сналажења – онај ко је познавао изворе црне берзе могао је да купи одређени артикал по приступачнијој цени, а онај ко није познавао те изворе плаћао је исти производ истог дана у истом граду неколико пута скупље. Млеко је могло да се купи за 35 до 50 франака, али је цена на појединим местима достигала и 120 франака; службена цена меса кретала се од 200 до 220 франака за килограм, али се није могло купити без 300 до 500 франака; посебно је био дефицитаран шећер, званична цена била је 24,50, а на тржишту 250 до 350 франака по килограму. Исхрана је апсорбовала целокупан доходак грађана, па су они трагали за допунским изворима прихода ван радног времена по црноберзијанским хонорарима, некако обезбеђивали помоћ са села или оживљавали давно ишчезли начин трговине – трампу, највише са сељацима и најчешће текстил – за храну. Због недостижних цена гардеробе највећи број Парижана облачио се извлачећи последње предратне залихе одеће из кућних ормана. Резерве којима је држава располагала отишле су на црну берзу, нешто је подељено депортирцима, а француска војска отпуштала је демобилисане војнике у старим немачким униформама. Стамбена криза била је такође велика, промет некретнинама готово да није постојао. Станови

¹⁹⁴ В. Лакер, н. д., 73; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-14.

нису поскупљивали, али их готово није ни било на тржишту. Наћи стан значило је рачунати на провизију посредника која се мерила у хиљадама.¹⁹⁵ Собе за изнајмљивање биле су ретке, у запушеном стању и скупе, што ће кроз неколико месеци, после отказивања смештаја у хотелу Лутеција, закомпликовати и питање опстанка југословенских студената у Паризу.

Скромност свакодневице којом је послератни Париз био обавијен, ипак, није могла да сакрије величину и лепоту града. Испод у рату потамнелих фасада пробијао се величанствени град у којем је увек имало шта да се гледа, да се доживи и да се сазнаје. До савршенства доведен осећај за естетско откривали су се у Паризу са сваким новим погледом у прелепа здања, дворце, цркве, музеје, раскошне ентеријере, затим у булеваре, балконе, мостове... Из првих недеља боравка остаће упамћена предусретљивост професора Мусеа, левичара и комунисте, те професора Сикара, о којем су југословенске власти неколико месеци касније имале изузетно лоше мишљење, да за југословенске студенте организују путовање до Версаја, успињање до Монмартра и обилазак већег дела града аутобусом.¹⁹⁶ А да се са великим одрицањима наредних месеци град неуморно истраживао сведочи и податак да се зарад упознавања Париза штедело на храни.¹⁹⁷ Када су студенти стигли у Париз, музеј Лувр већ је био отворен. Музеј, чије су драгоцене колекције биле склоњене од бомбардовања још 1939. године у унутрашњост Француске, отворио је средином 1945. године врата својих дворана. Хиљаде људи дефиловало је свакодневно пред уметничким делима Рубенса, Ван Дајка, Рембранта као пред старим пријатељима, за чију судбину је стрепело целокупно цивилизовано човечанство.¹⁹⁸ У доживљају југословенских студената смењивали су се неизбежни Лувр, Опера, Конкорд, Инвалиди, Обелиск, Јелисејска поља, Тријумфална капија, Ајфелова кула, испраћање Сене са мостова, изложбене поставке, платна, уља, боје, димензије, епохе, називи улица са именима ликова из Балзакових, Игоових и романа других европских великана књижевности... Доста тога препознатљивог из гимназијске лектире и знања из историје и уметности. У низу назива и имена личности из француске и светске историје и културе ту су још

¹⁹⁵ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-12. – Извештај Амбасаде ФНРЈ у Паризу о ценама у Француској, 19. децембар 1945.

¹⁹⁶ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-43. Извештај о раду и животу југословенских студената у Француској 1946.

¹⁹⁷ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. Извештај о раду Удружења југословенских студената у Француској.

¹⁹⁸ *Политика*, 6. септембар 1945, 5.

и изрази поштовања према француско-српско-југословенским везама у прошлости: Rue de Belgrade, улица у близини Марсовог поља, затим Rue de Roi Pierre I de Serbie, улица близу Етоала и споменик краљу Петру и његовом сину Александру, недалеко од Булоњске шуме. Најзад, можда и као најузбудљивије – закорачивање у зграду Сорбоне, пропраћено почетним нестварним осећајем припадности тој чувеној школи, уз подсећање на све претходне генерације и бројне појединце који су у разним предратним или послератним деценијама неких претходних ратова, ко зна уз каква све одрицања и размишљања, у њеним слушаоницама и кабинетима мукотрпно крчили путеве сопственог образовања, доприносећи тако и успону народа и друштва из којих су потицали. Та чињеница за оне који су о њој размишљали могла је да буде и својеврсна потврда сопственог идентитета, говорила је о присуству малог народа у великом свету и посредно упућивала на његове европске корене и блискост европској култури. Париз је за један број југословенских студената и из те прве послератне генерације комунистичке Југославије неизбежно постајао део њихове биографије. Традиција је бар у нечему наставила да живи, постајући тако и ретка чињеница да новоуспостављени режим у Југославији није прецртао баш све некадашње вредности.

Француска престоница – највеће средиште југословенске интелигенције на Западу

Број и састав групе студената

Прва послератна генерација југословенских студената – стипенди-ста француске владе била је истовремено и најбројнија група која је организовано упућена у неку од западноевропских земаља на студије. Никада касније југословенске власти неће осетити потребу да своје студенте у толиком броју упуте на француске универзитете. Пр-вобитно предвиђеном броју од сто студената накнадно је придодато 25 тзв. "полуфранцуза", односно студената чије су мајке биле Францускиње, а на чији избор југословенске власти нису могле да утичу.¹⁹⁹ Карактеристично је да се избор, осим што је обављен без довољно опрезности када је реч о потребама за одређеним струкама, истовремено са становишта политичких процена показао као веома непоуздан. Први и каснији извештаји о понашању, раду и политичком држању студената говоре да је било пуно пропуста. Одабрано је око 90% почетника, што је значило да њихове студије морају потрајати више година, а стипендије француске владе добијене су на годину дана, са неизвесношћу да ли ће и у ком трајању бити продужене.²⁰⁰

Образовна структура студената пре одласка у Француску 1945/46. године

Завршена школа	Број студената	%
Гимназија	49	38,5
Студената	40	31,4
Апсолвената	3	2,4
Трговачка академија	2	1,6
Виши течајни испит	4	3,2
Учитељска школа	1	0,8
Ученика	1	0,8
Пољопривредно-шумарски факултет	1	0,8
Допунска матура	1	0,8
Правни факултет	2	1,6
Филозофски факултет	2	1,6
непознато	21	16,5

¹⁹⁹ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-73.

²⁰⁰ Исто.

Мада је образовна структура била углавном уједначена јер већина је била са завршеном гимназијом, постојале су велике разлике како у спремности за студије тако и у знању језика. Завршену гимназију или већ започете студије имало је око 70% одабраних кандидата. Највећи број студената био је по више година одвојен од било каквог учења, а било је и оних који по карактеру средње школе коју су завршили нису били спремни за изазове француских факултета. Ратне године су додатно учиниле своје и у погледу психолошке и физичке спремности за напоре који су предстојали.

Свему томе треба додати и чињеницу да је старосна граница одабраних кандидата била висока. Распон година кретао се од 19 до 33, тако да је просечна старост групе износила 23 године.²⁰¹

Старосна структура студената²⁰²

Годиште	Број студената
1912.	1
1916.	1
1917.	5
1918.	3
1919.	6
1920.	18
1921.	13
1922.	26
1923.	21
1924.	12
1925.	9
1926.	10
непознато	2

Стручни профили нису у целини одражавали слику неопходних потреба југословенског друштва: 102 студента у Паризу, од чега 60 на Сорбони, затим по изван број у Грињану, Тулузи, Лилу, Епиналу, и другим градовима у унутрашњости Француске студирали су: медицину, право, технику, агрономију, архитектуру, историју, упоредну књижевност, енглески и француски језик са француском књижевношћу, хемију, декоративну и примењену уметност, фармацију, физику, историју уметности, математику, позориште, ветерину, бактериологију, биоло-

²⁰¹ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. Списак студената по факултетима које студирају.

²⁰² Структура је изведена на подацима за 127 студената, колико их је било на списку одабраних.

гију, италијански језик, вајарство и журналистику.²⁰³ Највећи број студената био је уписан на Сорбону.

Број студената по местима у којима су студирали

Место студија	Број студената	%
Париз	102	80,3
Грињан	7	5,4
Тулуз	6	4,7
Лил	3	2,4
Безансон	2	1,6
Лион	2	1,6
Монпеље	1	0,8
Гренобл	1	0,8
Маморал	1	0,8
Епинал	1	0,8
Непознато	1	0,8

Број одабраних студената по факултетима

Грана студија	Број студената
Филозофски факултет	32
Медицина	29
Право	11
Пољопривреда	11
Хемија	7
Сликарство	6
Архитектура	4
Електротехника	4
Техника	4
Биологија	2
Фармација	2
Стоматологија	2
Позоришна режија	1
Драмска уметност	1
Журналистика	1
Машинство	1
Ветерина	1
Текстилна индустрија	1
Математика	1
Фискултура	1
непознато	5

²⁰³ Исто.

Број студената на Сорбони по групама студија

Lettres	Sciences	P. C. B.	M. P. C.
26	10	22	2

Око 50% студената уписано је на хуманистичке науке, што је приликом анализе, после једногодишњег периода, оцењено као велики пропуст. Не само због тога што су Југославији у већем броју били потребнији инжењери, лекари и стручњаци за привредне делатности, већ и због тога што је са идеолошког становишта режима постојала опасност да се студенти друштвених наука и уметности, изучавајући оно што није у складу са новом југословенском стварношћу, формирају у сасвим супротном духу од пожељног. Искуство прве године боравка већ је било довољно партијским руководиоцима да закључе да политички састав групе није задовољавајући: "На овај начин састављена група не одговара ономе што се очекује од наших студената који студирају у иностранству. Не одговара по политичком саставу, јер постоји опасност да се једна већа или мања група одроди од наше домовине, или пак – живећи у једној инертној средини поприми навике, које су у супротности са нашим новим односима".²⁰⁴ Иако је посредством партијског организовања и преко Удружења југословенских студената у Француској покушано да се оствари контрола над сваким појединцем у групи, један број студената је, како се то у извештају наводи, "подлегао штетном утицају средине". Негативан став према новој Југославији најпре је исказала група "полуфранцуза". Навођено је да је примећено да су неки од њих врло брзо по доласку ступили у контакт са "групом четника", па се закључивало да се на њихов повратак у Југославију није могло рачунати већ првих месеци по одласку. Највећа критика упућивана је студентима хуманистичких наука и уметности, независно од тога што су многи од њих вредно учили. Процењивано је да се радило о групи од око 50 студената који су "потпали под негативан утицај", "ометали рад у Удружењу", наметали дискусију о уметности, критиковали систем у Југославији, одушевљавали се уметношћу Запада.²⁰⁵

У Извештају Удружења југословенских студената у Француској из 1947. године наведен је категоричан став, као препорука југословенској амбасади и властима у земљи, да сагласност за даљи боравак у Француској не треба дати "уметницима, сликарима и глумцима јер

²⁰⁴ АЈ, Комитет за школе и науку, ф-73. – Општи поглед на групу југословенских студената у Француској.

²⁰⁵ Исто.

су баласт Удружења”.²⁰⁶ Такво стање погоршавала је чињеница да је француска влада сваке године смањивала број стипендија, због чега је изванредан број студената враћен у земљу. Међутим, позиву за повратак одазивали су се чланови партије и СКОЈ-а, што је допринело да група “политички исправних” ослаби. Карактеристично је да, у разматрању питања продужетка боравка у Француској и давања стипендија за школску 1947/48. годину, Удружење није карактерисало студенте само као појединце већ и по факултетским групама. Тако је, на пример, за студенте медицине истицано да их треба задржати на студијама јер је то “највећа и најозбиљнија” група; да студенте архитектуре који после две године нису положили пријемни испит треба вратити у земљу, али да их треба вратити и због тога што су “од првог до последњег негативно расположени према Југославији”, а да треба размислити о седам агронома који завршавају студије да буду задржани на специјализацији.²⁰⁷ Препоручивано је и да убудуће треба упућивати само “апсолутно поверљиве”, односно “политички формиране” појединце.²⁰⁸ Партијски руководиоци у Паризу сматрали су, средином 1948. године, да од 88 студената колико их је тада било на студијама, у земљу треба вратити 67.²⁰⁹

Састав групе био је вишеструко занимљив. Међу одабранима највише студената било је из Србије а најмање из Македоније.²¹⁰

По националној структури међу студентима највише је било Срба, више од половине.²¹¹

Број студената по републикама

Република	Број студената	%
Србија	63	49,6
Хрватска	23	18,1
Словенија	9	7,1
БиХ	16	12,6
Црна Гора	9	7,1
Македонија	6	4,7
Непознато	1	0,8

²⁰⁶ Исто.

²⁰⁷ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-73. – Питање стипендија за школску 1947/48. годину.

²⁰⁸ Исто.

²⁰⁹ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-43.

²¹⁰ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-16.

²¹¹ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-73.

Национална структура студената

Националност	Број	%
Срба	75	59,1
Хрвата	21	16,5
Словенаца	9	7,1
Црногораца	6	4,7
Македонаца	6	4,7
Јевреја	5	3,9
Муслимана	1	0,8
Непознато	4	3,2

Појединачни састав групе био је веома разнолик по породичном пореклу, биографијама, животном искуству, личним амбицијама, разумевању тадашње стварности, чак и по разлозима одласка на студије у иностранство. Студената мушког пола било је 75 или 59,1%, а женског 52 или 40,9%. Породично порекло било је веома разноврсно, али је за разлику од студената који су отишли у Совјетски Савез и Чехословачку било далеко више оних који су потицали из грађанских породица, што може да се тумачи знањем француског језика. Занимљиво је да су одабрана 4 студента из свештеничких породица, затим 23 из чиновничких, 9 из трговачких, 5 из учитељских, 4 из професорских, 2 из лекарских, док је било само 8 студената из сељачких и око 10 из радничких породица. Међу осталима били су студенти чији су очеви били архитекте, стоматолози, затим један директор гимназије, по један издавач, банкар, инжењер, адвокат, графички уметник, занатлија. У групи се налазио син једног бившег дипломате Краљевине Југославије (Ђорђе Смиљанић); више њих који су за време рата били у заробљеништву,²¹² од којих један у логору Маутхаузен (Сима Беговић) и један који је после капитулације Југославије био интерниран у Италију (Јадран Ферлуга)²¹³; један је био у Борском руднику а потом интерни-

²¹² Међу њима био је Драгомир Ђорђевић, студент фармације који је 1942. године био у логору Сајмиште, затим у истражном затвору Гестапоа у Александровој улици бр. 5 и на Бањици, а 1943. године интерниран је у Немачку где је у логору Луксвалду остао до капитулације Немачке, када су га ослободиле руске трупе. – АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. – Уверење Одсека унутрашњих послова Косовска Митровица о студенту Драгомиру Ђорђевићу.

²¹³ Детаљну биографију Јадрана Ферлуге дајемо као илустрацију шта је све један стипендиста прошао у неколико година пре одласка на студије у Француску. Подаци су садржани у упитнику који је попунио приликом конкурсисања за стипендију; АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17.

Јадран Ферлуга после капитулације Југославије интерниран је у Lagonegro а Vigliano i San Chirice Rapago где је ослобођен доласком савезника у Италију, а од септембра до средине октобра 1943. године био је у логору Carbonara код Барија.

ран у Немачку; било је предратних француских студената; једна студенткиња је завршила велику матуру у Фиренци 1944. године и тамо започела студије политичких наука 1944/45. године; један студент је до одласка у Француску радио у Агитпроп-у Окружне милиције у Шапцу; било је оних који су желели да студирају нешто друго а не оно за шта им је додељена стипендија; оних који су чак желели да студирају у некој другој земљи а не у Француској; један студент је променио име у Робер; било је чланова партије, кандидата за чланове партије, скојеваца, али и оних који су бежали од партије; један студент није студирао ништа; један је по доласку у Француску изјављивао да је за опозицију Милана Грола (нећак амбасадора Саве Косановића); један је изјављивао да је "великосрбин"; једна студенткиња је убрзо по доласку саопштила да је њен циљ да се уда за Француза; једна студенткиња је из Француске отишла у Алжир; један студент је најављивао да се неће вратити у земљу јер му се "свидела ширина у Француској"; један студент је у писму родитељима у Југославији саветовао да се не експонирају много јер "режим у ФНРЈ ничим није загарантован", а сам је намеравао да иде у Африку; један студент је отишао и изгубио му се сваки траг.²¹⁴ Било је и неочекиваних примера. Ђорђе Смиљанић, студент права који је потицао из грађанске породице, по карактеристици о понашању у Француској "ослобађао се свог првог васпитања", "правилно је схватио пензионисање свог оца", "био је активан у Удружењу", "учи добро".²¹⁵ Или потпуно супротних: "у сваком гесту гледа партијски задатак", "исправних погледа", "добар комуниста".²¹⁶ У групи су били и студенти који су имали обавештајне задатке, њих 22.²¹⁷ О томе сведочи писмо Управе др-

Тада је ступио у службу код Енглеза при 163 Railway Work Scop Coy R.E. (163. железничка радионичка чета). Са том јединицом, у својству тумача, био је у разним местима средње Италије (Foda, Foligno), а 13. јануара 1945. јавио се као добровољац у ЈА у Бари и произведен у чин потпоручника. До краја јануара био је у Аутобатаљону штаба базе ЈА на курсу за управљање булдожерима. Од почетка фебруара до краја истог месеца радио је у набавном одељењу штаба базе ЈА као тумач и референт за канцеларијски материјал. Од почетка марта до половине јуна био је официр за везу са савезницима у санитетском одељењу штаба базе ЈА а од јуна до новембра радио је као секретар-тумач и официр за везу санитетске мисије ЈА у Барију. До избора за стипендисту није одликован, није похваљиван, није рањаван, није кажњаван, није специјализирао ниједну струку. У упитнику када је конкурисао за стипендију навео је да осим српско-хрватског и словеначког језика говори енглески, француски, италијански и немачки језик, да је рођен у Трсту 1920. године, да је Словенац из православне чиновничке породице и да је завршио класичну матуру.

²¹⁴ АЈ, ЦК СКЈ, IX-к. 57/11.

²¹⁵ Исто.

²¹⁶ Исто.

²¹⁷ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V – 26. – Писмо Управе државне безбедности – министру

жавне безбедности министру унутрашњих послова ФНРЈ Александру Ранковићу, јануара 1947. године, поводом поверљиве информације која је добијена од сарадника под шифром "Etienne" из француске обавештајне службе, да се припрема хапшење међу југословенским студентима јер је Wybot – шеф безбедности контрашпијунаже за унутрашњост земље саопштио да се ушло у траг "једне разгранате шпијунске организације југословенских студената".²¹⁸ У информацији је наведено да органи Wybot-а прете појединим југословенским студентима и да се сама информација о припреми хапшења може узети као тачна јер је полиција већ долазила у станове појединих студената, а нарочито се интересовала за "Jackesa"²¹⁹ и њеног пријатеља. Француски сарадник "Etienne" сматрао је да као прву меру предострожности треба сваки рад "партијски, скојевски и наш" привремено обуставити, а затим у зависности од развоја догађаја извештавати број студената вратити у земљу.²²⁰ У писму Управе државне безбедности упућеном министру унутрашњих послова Александру Ранковићу, поводом наведених информација добијених из Француске, истиче се да је "Etienne" поуздан сарадник, по занимању новинар, члан КПФ и руководиоца Економског сектора Обавештајне службе ЦК КПФ и да је веома могуће да су његове информације тачне, али се процењивало да права намера француске службе није била хапшење већ ширење панике међу студентима.²²¹ У писму је даље наведено да се тада у Француској налазило 110 југословенских студената - стипендиста, да су од тог броја њих 80 били чланови КПЈ или СКОЈ-а, а да су 22 студента сачињавали контраобавештајну мрежу са задатком да проверавају саме студенте, с тим што су неки од њих били ангажовани и на обавештајном раду на сектору емиграције и Англо-Американаца. Наведено је и да ниједан студент није имао ништа заједничко са југословенском обавештајном мрежом у Француској, односно да нико од студената није имао задатак да ради било шта што би француске власти могле протумачити као шпијунско деловање против француске државе. У истом документу наведено је да је, ипак, постојало неколико случајева на основу којих је

унутрашњих послова генерал-лајтнанту Александру Ранковићу, 18. јануара 1947. године.

²¹⁸ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V – 26, бр. 97.

²¹⁹ Тајно сарадничко име за једну југословенску студенткињу.

²²⁰ Исто.

²²¹ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V – 26. – Писмо Управе државне безбедности – министру унутрашњих послова генерал-лајтнанту Александру Ранковићу, 18. јануара 1947. године.

француска контраобавештајна служба могла да сазна за илегалан рад југословенских студената, било партијски било контраобавештајни, или пак неколико случајева на основу којих је могла да посумња да су студенти уплетени у неку обавештајну мрежу. Као такви случајеви наведени су: 1) начин рада дотадашњег руководиоца контраобавештајне службе међу студентима (студент ветерине)²²², који је организовао прегломазну мрежу од око 40 сарадника, па је због бројности сам рад постао познат већем броју студената, чиме је створена могућност да је неко од проблематичних студената, посредно или непосредно, о томе обавестио француску контрашпијунажу. Због тога је дата директива да се руководиоца врати у земљу и да се изврши реорганизација мреже, што је и учињено; 2) једном приликом је један други студент²²³, секретар једне од партијских ћелија и сарадник службе, изгубио писмене извештаје трију партијских ћелија, што је омогућило да они можда доспеју у руке француске контрашпијунаже. Овај студент је због тога смењен са дужности секретара партијске ћелије и изгубио је статус сарадника службе; 3) бившем руководиоцу мреже један студент, такође сарадник службе²²⁴, послао је два писма у којима је "спомињао неке ствари" и упутио их редовном поштом, па је могуће да је француска контрашпијунажа провером садржаја писма могла да наслути постојање обавештајне мреже међу југословенским студентима; 4) један од студената "обрађивао" је Мачека, али је Мачекова околина почела да сумња у њега, па није искључена могућност да је на то скренула пажњу и француској контрашпијунажи; 5) као последњи и најважнији наведен је случај студенткиње под конспиративним именом "Jacques"²²⁵, која је, између осталог, имала задатак да "обрађује" француског професора Сикара, за кога је "утврђено" да је агент француске обавештајне службе. Југословенска служба државне безбедности је од октобра 1946. године, када је ова студенткиња била са професором Сикаром у Југославији, почела да сумња у студенткињу да је дупли агент, па је самим тим сумњала да она преко поменутог професора упознаје француску службу са радом југословенских студената. Наводећи ове податке Управа државне безбедности обавестила је министра унутрашњих послова о могућим случајевима који су француској служби послужили за открива-

²²² Име студента наведено је у документу. Био је руководиоца контраобавештајне службе међу студентима до јесени 1946. године.

²²³ У документу је наведено његово име.

²²⁴ У документу је наведено његово име.

²²⁵ У документу је наведено њено име.

ње илегалне делатности југословенских студената, па је предложено да се предузму следеће мере: 1) привремени прекид сваког рада, а да се везе са студентима који су били ангажовани на обавештајном раду сведу на минимум; 2) да се у том тренутку не повлачи ниједан студент из Француске; 3) да се према студенткињи Jacques предузму детаљне мере предострожности и проверавања и да јој се онемогући даљи евентуални рад за француску службу.²²⁶

Стипендије

Француске стипендије југословенским студентима, у износу од 4000 франака месечно, додељене су на годину дана. Питање њиховог продужења било је предмет више разговора надлежних француских институција са представницима југословенске амбасаде у Паризу и Управом Удружења југословенских студената у Француској. Разговарало се о критеријумима по којима ће стипендије бити продужене, али и о броју, будући да су Французи настојали да број стипендија смање. Став управе Удружења био је да критеријум за продужење буде успех на испитима, с тим да случајеви оних који не положи буду разматрани појединачно. Француска страна прихватила је тај принцип, па су после објављивања резултата на испитима, у јесен 1946. године, стипендије продужене свима који су положили испит. Стипендије су изузетно продужене и онема који из објективних разлога нису могли да полажу (на пример студентима архитектуре који су пријемни испит требали да полажу тек у фебруару 1947. године), тако да је продужење стипендија на рок до 31. јула 1947. године добило 102 студента. Од осталих 23 студента, њих 6 се још у току школске године вратило у Југославију, док је 17 студената остало без стипендије.²²⁷

Питање стипендија за школску 1947/48. школску годину било је много компликованије јер претходни критеријум није више био једини по коме су стипендије продужаване. Политичко стање међу студентима, карактеристике о њиховом раду и понашању које су стизале у земљу и однос француских власти које су фаворизовале поједине студенте утицали су на то да се више није знало ко ће од студената и даље уживати стипендију. Французи су били заинтересовани да појединим сту-

²²⁶ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V – 26. – Писмо Управе државне безбедности – министру унутрашњих послова генерал-лајтнанту Александру Ранковићу, 18. јануара 1947. године.

²²⁷ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-43.

дентима продуже стипендије упркос лошим испитним резултатима, а са списка стипендиста брисали су појединце који су имали добре резултате. Француско инсистирање да се неком од студената продужи стипендија појачавало је сумњу партијских руководилаца у њега. На списку француских стипендиста налазили су се и студенти који нису добили сагласност југословенске стране за наставак студија. С друге стране, руководећи се партијским извештајима, југословенске власти су настојале да поједине студенте врате у земљу, а да у Француској ипак задрже што више студената. Стипендије је додељивала француска влада, а сагласност за даље студије и боравак у Француској давао је Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ. Између Удружења студената, Амбасаде ФНРЈ, Комитета за школе и науку и Кадровске комисије ЦК месецима су кружили спискови са препорукама кога треба вратити у земљу, а коме би требало омогућити даље студије. Партија је, при том, студенте сврставала у више категорија, руководећи се информацијама о томе на кога се уопште могло рачунати. Слаба координација југословенских институција и организација, недовољна или готово никаква контрола и утицај на поједине студенте и француска политика смањења броја стипендија за стране студенте довели су до изнуђених решења, којима су југословенске власти биле приморане да један број студената саме финансирају, да за други број студената издају одобрење за даље школовање и боравак упркос чињеници да више нису уживали никакву стипендију и да нису намеравали да се врате у земљу. У лето 1947. године Удружење је прозивало саветника у Амбасади ФНРЈ Сретена Марића да је својом недовољном ангажованошћу допринео да дође до неспоразума са Французима око броја стипендија. Међу студентима, пак, било је различитих случајева, од оних које више није интересовало чију ће стипендију уживати већ само да остану што дуже у Француској, преко оних који су намеравали да остану независно од тога да ли ће уопште имати стипендију, до оних који су били лојални партији и пријављивали се за повратак у земљу. У лето 1948. године у Француској се налазило 88 југословенских студената, од чега 24 који су примали француску стипендију, 14 које је финансирала југословенска држава и 50 студената који нису имали никакву стипендију.²²⁸ Иначе, број студената мењао се из године у годину. Од првобитних 125 студената, у току две и по године у земљу се вратио 41 студент,²²⁹ петорица су се запослили

²²⁸ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-73. – Критички осврт на стање међу нашим студентима, 9. август 1948.

²²⁹ Сима Беговић, Добривоје Бељкашић, Савета Данилова, Катица Дединац, Мартина

у Амбасади,²³⁰ један је примио француско држављанство,²³¹ а једна студенткиња се одвојила од групе,²³² тако да је средином 1948. године у групи остало 77 студената. У истом периоду на студије је пристигло 13 нових студената, који су дошли да студирају о свом трошку, и то: 10 из Југославије са дозволом Комитета за школе и науку²³³ и 3 из Египта, где су били настањени са родитељима.²³⁴ Осим њих, у Француску су дошла и четворица специјализаната из Словеније,²³⁵ тако да је у Француској укупно било 94 студента.²³⁶

Преглед броја студената у лето 1948. године по подацима надлежних институција²³⁷

Стипендисти	Укупно	треба да се врати у земљу	вратиће се	није сигурно да ли ће се вратити	неће се вратити	треба да остане да дипломира
Стипендисти француске владе	24	12	9	3		12
Стипендисти Комитета за високе школе ФНРЈ	14		10			4
Издржавају се о свом трошку	50	45	7	15	23	5
Рекапитулација	88	67	26	18	23	21

Дерновшек, Косара Драгићевић, Ђорђе Дулић, Милка Ђокић, Радослав Ђукић, Михајло Ђулизибарић, Стеван Ђурић, Јадран Ферлуга, Милорад Илић, Миодраг Јолић, Мелита Клакочар, Јосип Коцковић, Миљан Коматина, Бора Комљеновић, Мирјана Кон, Јованка Максимовић, Атанасије Миладиновић, Силвија Милетић, Слободанка Милетић, Живојин Милојковић, Милорад Мимица, Андрија Мирановић, Драгиша Митровић, Јаков Ненадовић, Драган Николић, Добрила Новаковић, Пуниша Перошевић, Гојко Петровић, Славица Петровић, Милан Поповић, Рикица Самоковлија, Вера Сефулски, Ахмед Сломић, Бошко Стојадинов, Феодора Штурм, Душан Тодоровић, Боринка Живановић.

²³⁰ Милош Горкић, Алберт Меламед, Јован Петковић, Татјана Врчаник и Вука Живановић.

²³¹ Серж Атанацковић

²³² Супруга Алберта Меламеда, Радмила Каралић

²³³ Славко Крстић, Љубомир Абрамов, Борис Недељковски, Сребро Давидовски, Јосип Арзаншек, Марко Линтнер, Јелена Аврамовић, Миле Ђирковић, Вера Вељков и Хуго Вајк.

²³⁴ Ристо Жељчевић, Божидар Теодоровић и Черне.

²³⁵ Владимир Коси, Иво Чучек, Јанез Добејц, Милан Ковачевић.

²³⁶ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 57/12. – Информација о животу и раду југословенских студената у Француској.

²³⁷ Прегледом нису обухваћена три студента из Египта и 4 специјализанта из Словеније.

Један од највећих пропуста југословенских власти био је тај што ничим нису обавезивале студенте да се по завршетку студија врате у земљу, што је требало да буде крајњи циљ студија у иностранству.

Смештај и исхрана

По доласку у Француску студенти су се суочили са низом тешкоћа – од стамбених до финансијских. Првих месеци притискали су их бројни проблеми и период до јесени био је најтежи. Сусрет са великим градом, ново окружење, почетна неорганизованост, споро прилагођавање, недовољна припремљеност и обавештеност за боравак и школовање у новој средини, а поврх свега тешкоће економске природе, додатно су отежавали иначе сложено питање школовања. Помоћ у погледу организације укупних услова живота, која је очекивана од надлежних француских институција, не само да је изостала већ је после четири месеца, због погоршања економске ситуације, доведена у питање. Скок цена, изазван девалвацијом франка, обезвредио је месечне стипендије од 4000 франака, тако да оне више нису биле довољне ни за покривање основних трошкова исхране и становања, за шта је у новим економским условима било потребно око 6000 франака. Смештај није био једнако решен за све. Тек неколицини студената који су становали у хотелу Лутеција француске власти су дотирале трошкове за смештај, док су студенти у Универзитетском граду у Паризу и у другим универзитетским центрима морали да издвајају од 800 до 1400 франака месечно за станарину²³⁸. Набавке приручника, литературе, обилазака музеја и упражњавања других културних потреба велики број студената морао је да се одрекне, а да готово није ни почео да их упражњава. Штедело се на храни, која се најчешће сводила на комад хлеба и мармеладе за ручак, а вечере су изостављане. Храна у универзитетским ресторанима, једина доступна износу стипендије, није била довољна ни по количини ни по квалитету, а помоћ Црвеног крста у пакетима била је нередовна и углавном се састојала од понеке конзерве. Студенти који су покушали сами да кувају губили су много времена, што се одражавало на заостајање у учењу. Последице нерегулисаног питања исхране показале су се врло брзо. Општа појава, услед нередовне исхране и премора, био је губитак по неколико килограма, а један број студената се разболео.²³⁹

²³⁸ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. – Извештај о општим условима живота и рада 1946/47.

²³⁹ Исто.

До побољшања стандарда дошло је почетком школске 1946/47. године. Оснивањем мензе, у октобру 1946. године, проблем исхране је за неко време био решен. Захваљујући редовној новчаној помоћи Комитета за високе школе и науку, Удружење је било у могућности да својим члановима пружи два obroка дневно, који су садржали разнообразну, обилну и витаминима довољно богату храну. На списку намирница које су коришћене налазили су се: брашно, шећер, пасуљ, маст, сланина, лук, грашак, суво месо, млеко, какао, парадајз, мармелада, бисквити. Издаци за мензу подмиривани су од месечне новчане помоћи Комитета (2400 франака за сваког студента), а њено издржавање било је олакшано захваљујући почетним резервама којима је Удружење располагало. Почетком школске године пристигао је вагон намирница, послат преко Централног одбора Народне омладине Југославије, чиме је постигнута не само велика уштеда у новцу већ је омогућено редовно додељивање свим члановима Удружења извесних количина млека, шећера, сланине и других намирница. У исто време побољшано је и стање одевености. Због слабог материјалног стања, највећи број студената дошао је у Француску веома скромно одевен. Ниске стипендије и високе цене на француском тржишту онемогућавале су обнављање одеће, па је југословенска влада, преко Централног одбора НОЈ упутила помоћ у штофу, што је омогућило да се око 75 студената снабде гардеробом.²⁴⁰

У другој половини године побољшао се и финансијски положај. Француске власти повећале су стипендије на 6000 франака, што је, уз месечну помоћ југословенског Комитета за високе школе и науку, у износу од 2400 франака по студенту, што је умногоме поправило социјалну слику и олакшало живот.²⁴¹ Студенти који су првих месеци били смештени у хотелу, од лета 1946. године нису више могли да рачунају на то. У јуну су им стављене на располагање собе француских студената у Универзитетском граду, али су по њиховом повратку са распуста, у септембру, морали да их напусте. Французи су намеравали да један број југословенских студената преселе у провинцију, али је Удружење то одлучно одбило, не желећи да "разбија групу као целину". После бројних интервенција Удружења, Амбасаде и француског министарства иностраних послова, студентима су стављене на располагање собе у разним хотелима, али ни то није могло да буде прихваћено због тре-

²⁴⁰ Исто.

²⁴¹ Исто. Комитет за школе и науку – Амбасади ФНРЈ, пов. бр. 1281. Амбасада – Комитету, 19. август 1946; АЈ, ЦК СКЈ, XIII-к. 57/12.

ћеразредних услова, нездравих просторија и сумњивих посетилаца. Најзад, после вишемесечног притиска, француске власти помогле су у изнајмљивању соба и преузеле део најма. Максимална предвиђена станарина за сваког студента износила је 1200 франака месечно, али како по тој цени није могла да буде изнајмљена пристојна соба француски Комитет за пријем страних студената доплаћивао је сваком студенту разлику до 4500 франака. Ова сума додељивана је Удружењу као колективу, које је преко своје благајне вршило расподелу. Удружење је располагало и фондом за позајмице студентима. У периоду јануар–мај 1947. године студентима је позајмљено 254 860 франака.²⁴²

Менза за југословенске студенте одржала се до јула 1948. године, када је због финансијских тешкоћа и замирања рада у Удружењу престала да постоји. Студенти су се растурили на разне стране. Међу њима, из разних разлога, више није било повезаности, много ређе су се састајали и свако се на свој начин сналазио како је могао.²⁴³ Тадашњи састав студената био је мешовит – од оних који су примали Француску, преко оних који су примали југословенску стипендију, до великог броја студената који нису примали никакву стипендију, па је и увид југословенских власти у социјално и економско стање студената био само делимичан. У Француској није постојала ниједна страна студентска група која је проблем смештаја и исхране решила колективно. Мада је то југословенским властима било једно од најважнијих питања, у томе се само у појединим периодима од 1945. до 1948. године успевало.

Политичко-пропагандни и партијски рад

Број чланова партије и СКОЈ-а међу одабраним студентима није био тако велики као међу одабранима за студије у Совјетском Савезу или у Чехословачкој. Међутим њихов број није био константан, мењао се из године у годину, јер су поједини студенти примани у партију и СКОЈ, а поједини искључивани. Међу одабранима за студије у Француској били су 42 члана КПЈ и 33 члана СКОЈ-а, док је око 50 студената било партијски неорганизовано. Партијским радом у Француској руководио је партијски биро студентске организације у Паризу, под надзором Јосипа Змајића. По директиви Вељка Влаховића, партијски рад био је организован на илегалан начин, што је значило и да су имена чланова бироа (Јосип

²⁴² Исто.

²⁴³ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-73. – Критички осврт на стање међу нашим студентима, 9. август 1948.

Коцковић, Добрила Новаковић, Браница Гвидо, Душан Каназир, Мирко Бељански, Милорад Мимица, Драгица Младеновић) била непозната осталим студентима. Партијски биро је, после двогодишњег искуства у раду са студентима, оцењивао да је слаб политички састав групе студената последица самог избора стипендиста и наводио да је у "хрватској групи" био само један члан партије који се показао непоузданим, а да је у групи било и "неколико усташа", да је "српска група" преживљавала неколико промена, да је "босанска група" била добра, али без искуства, да је "црногорска група" политички задовољавала, да су у "словеначкој групи"; сем једне партијке и једне скојевке, "сви били неорганизовани" и да је "македонска група", такође, била неорганизована. Од 22 студента који су у децембру 1946. године изгубили стипендију 13 су били чланови партије и 4 скојевци. После њиховог повратка у Југославију, остало је 27 чланова партије и 28 чланова СКОЈ-а.²⁴⁴ Партија је контролу над студентима и пропагандни рад у Француској организовала преко Удружења југословенских студената у Француској. Удружење је формирано, односно обновљено пошто је постојало и пре рата, убрзо по доласку, већ 5. јануара 1946. године.²⁴⁵ Први председник Удружења био је Сима Беговић, а потпредседници Федора Штурм и Драги Јовановски, а почетком 1946/47. школске године руководство су сачињавали: Браница Гвидо, председник и Душан Каназир и Јосип Коцковић, потпредседници, који су били и секретари партијских јединица и људи од највишег партијског поверења међу студентима. Као основни циљеви и задаци Удружења наведени су: 1) окупљање свих југословенских студената у Француској; 2) помоћ свим научним и културним настојањима својих чланова ради упознавања тековина

²⁴⁴ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 57/13. Записници и извештаји о раду чланова КПЈ и СКОЈ-а, на студијама у Француској.

²⁴⁵ Као предлагачи Статута Удружења, односно њихови оснивачи, наведени су следећи студенти: Браница Гвидо, Анка Матић, Вељко Милојевић, Душан Каназир, Милорад Мимица, Ђорђе Ђорђевић, Миљан Коматина, Добрила Новаковић, Јосип Коцковић, Милош Стојисављевић, Драгутин Јовановић, Драги Јовановски, Федора Штурм, Зора Глигоровска, Татјана Вртачник. Удружењем је управљао Управни одбор, који је биран на годину дана на Главној скупштини, а први Управни одбор сачињавали су: Сима Беговић (председник), Федора Штурм и Драги Јовановски (потпредседници), Браница Гвидо и Даница Матић (секретари), Добрила Новаковић и Илија Весов (благајници), Андреја Мирановић и Милош Стојисављевић (одборници). Почетком школске 1946/47. године изабрана је нова Управа Удружења, коју су сачињавали: Браница Гвидо (председник), Душан Каназир и Јосип Коцковић (потпредседници), Миљан Коматина и Алберт Меламед (секретари), Миленко Лалић и Илија Весов (благајници), Ђорђе Ђорђевић, Драгољуб Ђорђевић и Стеван Ђурић (чланови). АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф- 17. – Правилник Удружења југословенских студената у Француској.

француске културе; 3) задовољавање економских и социјалних потреба чланова; 4) заступање интереса чланова; 5) успостављање веза са француским научно-културним организацијама и установама ради зближавања југословенских са француским и осталим студентима; б) очување осећаја припадности и љубави према својој домовини; 7) организовање културно-просветног рада и упознавање исељеника и француске јавности са тековинама ФНРЈ. Седиште Удружења било је у Паризу, а предвиђено је одржавање веза са студентима на универзитетима у провинцији. Међу дужностима чланова наведено је и да "достојно представљају омладину ФНРЈ".²⁴⁶

Активности Удружења биле се усмерене у два правца: према споља – ка исељеницима и француској јавности, и то је имало пропагандни карактер и према унутра – ка члановима Удружења, што је имало политички и социјални карактер. У сврхе политичко-пропагандног деловања основане су секције (културно-просветна, политичка, преводилачка, дописничка, позоришна, музичка), које су имале задатак да окупљају студенте и организују предавања, дебатне вечери, забавне вечери, пишу чланке за француске и југословенске листове, преводе текстове, праве зидне новине.²⁴⁷ Ангажовање у Удружењу одузимало је време и енергију. Једино слободно време – касно увече и рано ујутро – одлазило је на увежбавање Ћопићеве "Пјесме мртвих пролетера" или рецитовање Назорових и Ковачићевих стихова ("На Вучеву", "Наша слободо"). Нису били ретки дани у недељама и месецима када се освањивало уз "Хеј Словени", совјетску химну, "Козару", "Билећанку", "Коло Маршала Тита", "Хеј бригаде".²⁴⁸ Увежбавани су скечеви и рецитације за исељенике, "Стара Влајна", "Ђурђевдан", "Врањанка" и "Козара" за представљање фолклора пред француском публиком и хорска извођења за наступ на приредбама удружења Југословена у Француској, Француске републиканске омладине и Светске омладинске федерације.²⁴⁹ Један број студената објављивао је текстове у културној рубрици исељеничког листа *Нова Југославија* и сарађивао у неколико омладинских листова у Француској, Луксембургу и Белгији (објављивани су чланци: "О нашим основним школама", "О југословенским пионирима", "Ратне новеле Дедијера" итд). У Југо-

²⁴⁶ Исто.

²⁴⁷ Исто.

²⁴⁸ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. – Извештај о раду Музичке секције.

²⁴⁹ Исто. – Извештај о раду Позоришне секције.

славију је упућено више десетина текстова (“Извештај са тениске утакмице Југославија - Француска”, “О изборима у Француској”, “О борби индокинеских народа и преговорима вијетнамске делегације у Паризу”).²⁵⁰ Студенти су организовали предавања о Југославији за француске омладинце, наступали на радио-станицама у емисијама за младе, правили интервјуе са француским пливачима, писали о “Tour de France”. Правили су зидне новине о Истри и Трсту на француском језику и представили их у излогу зграде Републиканске француске омладине, организовали усмене новине поводом Титовог рођендана, заједничко вече са Удружењем чехословачких студената, митинг поводом питања Јулијске Крајине и Трста, учествовали на приредби Словенског института на Сорбони, присуствовали манифестацијама у Паризу (комеморација Владимиру Иљичу Лењину, прослава дана Црвене армије, комеморативни скуп поводом смрти Кристијана Гарсије).²⁵¹ Удружење је имало сарадњу са републиканском омладином Француске, интернационалним Удружењем старих бораца, Мађарским клубом, Удружењем “Француска-Југославија”, Удружењем чехословачких студената.²⁵² Унутар Удружења одржане су три конференције са темама: “Историја политичких партија у Француској, Америци и Енглеској у 19. и 20. веку”, “Немачки империјализам у 20. веку”, “Основе совјетске моћи”, “Француска револуција 1789”, “Фашизам – последица империјализма и његово спољнополитичко манифестовање после Првог светског рата”, “Француска до наших дана”.²⁵³ У оквиру Удружења формирана је омања библиотека, а уз помоћ Амбасаде Удружење је снабдевано штампом из земље (*Борба, Студентски лист, Омладина, Рад, Политика, Народна армија*). Чланови преводилачке секције преводили су текстове за француске омладинске листове. Од самог садржаја превођених текстова (“О југословенској радној бригади у Пољској”, “Песма о омладинској прузи”, “Ријека је изменила свој ток – цртица са омладинске пруге”, “Поздрав омладине Корушке Централном већу НОЈ”, “Антифашистичка омладина Трста у борби за своја демократска права”, “О партизанским штампаријама”) важнија је била чињеница да се на тај начин брже учио језик и савлађивале језичке финесе.²⁵⁴

²⁵⁰ Исто. – Извештај о раду Дописничке секције.

²⁵¹ Исто. – Извештај о раду Културно-просветне секције.

²⁵² Исто. – Извештај о раду Удружења југословенских студената у Француској 1947. године.

²⁵³ Исто. – Извештај о раду Политичке секције.

²⁵⁴ Исто. – Извештај о раду Преводилачке секције.

Највећу пажњу привлачиле су дебатне вечери које су одржаване петнаестодневно. На њима су прорађивани досадни садржаји марксистичко-лењинистичког типа, али било је и узбудљивих дискусија о уметности у којима су се супротстављали ставови, по чему су руководиоци Удружења препознавали како који студент политички дише. Некада су те вечери протицале у читању књиге Јоза Брејца *О западу* или у прорађивању Ђиласових и Кардељевих чланака и говора Јосипа Броза, некада у информисању о збивањима у Југославији (*"Закон о национализацији"*), али су теме дебатних вечери биле и: *"О уметности, њеном пореклу, тенденцијама и улози у друштву"*, *"Француско сликарство и модернизам"*, *"Фројдизам"*, *"Развој људског друштва у светлу марксизма-лењинизма и грађанске теорије"*.²⁵⁵ Такве теме нису случајно биране. Оне су биле усмерене ка студентима хуманистичких наука и уметности, с наивним приступом партијских руководиоца да могу да делују на појединце како би се *"правилно"* оријентисали и *"уочили оно што је позитивно у свему ономе што на факултету уче и раздвојили од онога што је негативно"*, али и са намером да се студенти испровоцирају. Иако није успела у својој првој основној намери да студенте *"политички изгради"* кроз дебатне вечери, што у критичким освртима на стање међу студентима и сама признаје, Управа Удружења није крила задовољство што је кроз дискусије успела да открије *"право лице"* појединих студената, да идентификује *"саботере"* рада у Удружењу, да *"демаскира намере појединаца који су хтели да разбију јединство"*.²⁵⁶ Дебатне вечери започињале су уводним рефератом неког од политички поузданих студената, а потом би дискусије кретале у другом правцу, обично оном који би студенти сами наметали. На дебатним вечерима искристалисале су се две групе, које су руководиоци препознавали као групу студената која је правилно схватала тематику и групу студената која је *"посрнула у блато мистицизма и декадентности"* са *"унакаженим схватањима"*.²⁵⁷ Кроз дебатне вечери, у ствари, вршена је идеолошка диференцијација међу студентима. Управа Удружења је импровизованим, нестручним, политичким рефератима преузимала на себе улогу тумача модерне литературе и савремених кретања у уметности и на основу тога долазила до великих закључака. Дискусије се нису ограничавале само на вредност једног или другог уметничког

²⁵⁵ Исто. – Извештај о дебатним вечерима.

²⁵⁶ АЈ, ЦК СКЈ, XIII-k.57/13. Записници и извештаји о раду чланова КПЈ и СКОЈ-а, на студијама у Француској; АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. – Извештај о раду Удружења југословенских студената у Француској.

²⁵⁷ Исто.

дела, већ и на питање улоге уметности у друштву, што је захваљујући ставовима појединих студената дебату претварало у критику културне политике у Југославији и СССР-у. На дебатама се говорило о “диригованој уметности”, “диктатури на пољу културе”, Радовану Зоговићу као диктатору, о уметничким слободама. Дискусија се преносила на политичка питања, па се могло чути да је уметник слободнији на пољу стварања у капитализму, чиме се отварао питање да ли су слободе веће у капитализму или социјализму. Дискутовало се да ли је Жданов диктатор, да ли у Југославији има слобода, колико неслобода у уметности утиче на неслободу у друштву.²⁵⁸ Партијски руководиоци, будући да су сами били неспремни да се упуштају у дискусије о уметности, позивали су у помоћ Руди Супека, Јована Поповића, Милана Богдановића, али стање је остало непромењено. По њиховој оцени, Супеково предавање било је “неуверљиво”, Богдановић је “оставио добар утисак”, а Поповић је био “нетактичан”.²⁵⁹ У жеку дебатних вечери, у јануару 1947, по директиви из земље обустављен је сваки партијски рад због обавештајних података о могућем хапшењу појединих студената. Сем легалних састанака у Удружењу сваки други рад је престао, а у марту је обновљен, али на индивидуалан начин. Цела ситуација је искоришћена за изbacивање из партије и СКОЈ-а појединих студената који нису “показивали партијске квалитете”, после чега је у партији остало свега осамнаест, а у СКОЈ-у деветнаест чланова.²⁶⁰

Уочи испитног рока у мају 1947. године стигло је писмо Централног већа НОЈ којим су студенти позвани на омладинску радну акцију на прузи Шамац – Сарајево, са препоруком да се сви пријаве. Била је то нова прилика за партијске руководиоце да се у Удружењу направи диференцијација међу студентима. Управа Удружења донела је одлуку о одласку свих студената и такву обавезу поставила као политичко питање. То је заострило односе међу двема групама у Удружењу до те мере да су студенти који су одбили да иду на радну акцију обележени као противници нове Југославије. Штампане *Лежа*, у којем су студенти који су избегавали одлазак представљени као Гроловци, довео је до прекида сваке комуникације између две супротстављене групе.²⁶¹ У јулу је на радну акцију отишло бб студената, чиме су изгубили два месеца, што

²⁵⁸ Исто.

²⁵⁹ Исто.

²⁶⁰ АЈ, ЦК СКЈ, XIII-k.57/13. Записници и извештаји о раду чланова КПЈ и СКОЈ-а, на студијама у Француској. - Записник са партијског састанка 22. новембра 1947. године.

²⁶¹ Исто.

се одразило на лоше резултате у јесењем испитном року. То је условило и питање продужетка стипендија. После повратка са акције у Удружењу није одржан ниједан састанак, што је компликовало ситуацију и око решавања питања стипендија и мензе. Партијски рад је настављен у индивидуалној форми, проучавањем *Комуниста*, реферата Жданова на конференцији КП у Варшави, говора Молотова на 30-годишњици Октобарске револуције.²⁶²

У новембру 1947. године у Париз је упућен партијски представник из земље (Боснић), који је у разговору са партијским руководиоцима Јосипом Змајићем, Душаном Каназиром, Браницом Гвидо и Миљаном Коматином требало да испита све појединачне случајеве и политичко стање међу студентима, као и да утврди разлоге због којих је партијски рад готово потпуно умртвљен, а студенти растурили без икакве контроле. Разговарало се о слабом избору студената у Београду, односно о слабом политичком и социјалном саставу, о препуштању групе самој себи до децембра 1946. године, о партијској неповезаности, нетактичном раду, тешком материјалном стању, ниском нивоу политичке изграђености појединих руководилаца, њиховом крутом и надменом односу, штетним прекидима рада који су били дириговани из Београда, о деловању четника и повезивању једног броја студената са њима, о расцепу у Удружењу, утицају француских власти на поједине студенте.²⁶³ Душан Каназир је оцењивао да је грешка била и у завођењу тврдог курса: "Ми смо грешили у томе, што смо завели тврди курс. Стављали смо често тешке задатке пред чланове Удружења, као нпр. дизање у 6 сати ујутро за пробе хора. Ово је изазвало револт код партијаца и непартијаца. Затим, наша партијска организација је квантитативно слабила у јануару 1947. године. Кад су формирана два фронта у Удружењу ми смо се нашли пред вештим и лукавим непријатељем..."²⁶⁴ Змајић, Каназир, Гвидо и Коматина су тада веома детаљно реферисали Боснићу о сваком студенту појединачно. Исписивали су партијску карактеристику за сваког студента, а од ње је зависило ко ће од студената добити сагласност из Београда за продужетак студија и боравак у Француској. Каназир је упозоравао на студента за кога је био уверен да је Французима достављао податке о обавештајном раду југословенских студената. У својим запажањима, партијски руководиоци информисали су Боснића и о приватном животу појединаца и изнели податке типа: "залази у Париз

²⁶² Исто.

²⁶³ Исто.

²⁶⁴ Исто.

где се упознаје са уметницима”, “почиње да верује у западњачку слободу уметности”, “окупља се заједно са осталим друштвом око принцезе Петровић, где се проводе банкети, пијанке и блуд”, “донео је са собом фратарски дух јер се спремао за попа”, “изгледа да ће се женити са богатом Францускињом”, “мајка му је незадовољна са стањем у Југославији те му у том смислу и пише писма”.²⁶⁵

После детаљно испитаног стања међу студентима и у партијској организацији, а на основу Боснићевог извештаја, Кадровско одељење ЦК КПЈ у Београду донело је, 10. јануара 1948. године, закључке којима је оцењено да партијско руководство у Француској није правилно схватило директиву ЦК како треба организовати партијски рад у иностранству. Замерена му је претерана конспиративност, нееластичност, несналажење и неправилно схватање питања искључивања чланова партије, на шта није имало право, што је све скупа утицало на стварање мучне атмосфере међу студентима. Одлучено је да се задржи индивидуални рад, али и да се учини напор на стварању “другарске атмосфере”, пружању помоћи онима који су потпали под негативан утицај средине и да се члановима партије који су пали у јесењем испитном року, и тиме по француским критеријумима изгубили право на стипендију, доделе југословенске стипендије до краја године. Као важно питање поставило се и одузимање пасоша и одобрења за школовање за око 40 студената који више нису били стипендисти, а из разних разлога су желели да остану у Француској (било због тога што се “непријатељски односе” према Југославији, било што желе да остану да живе у Паризу или су завршили студије а желе да специјализирају). Процењено је да позив за повратак у земљу не би значео ништа, а да би ако би им пасоши били одузети дошли у положај расељених лица, па је одлучено да се одобрење за даљи останак у Француској одузме само једној студенткињи, а одобрење за даље школовање двојици студената који су примили француско држављанство. Одлучено је и да се нађе погодна форма како да сви студенти крајем године буду позвани у Југославију на праксу или нешто друго.²⁶⁶ Партијско руководство у земљи прекасно је уочило пропусте у раду партијских руководиоца у Француској. Скоро половина студената, од првобитних 125, током 1949. и 1950. године ничим није показивала да има намеру да се врати у Југославију.

²⁶⁵ Исто. Анализа другова предложених за избацивање или заобилажење; Исто. Записник са партијског састанка 26. новембра 1947. године.

²⁶⁶ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-36. – Закључци у вези са радом студената у Француској.

У трци за знањем

Закашњење од три месеца, изгубљена предавања, тешкоће око уписа, пропуштени рокови, разлика у школским програмима и системима, недовољно знање језика, необавештеност о начину рада на факултетима, непостојање некога ко би им пружио помоћ саветима и указивањем на одређене олакшице које су биле различите од факултета до факултета – утицали су да југословенски студенти, изузев неколицине, у јунском испитном року не постигну задовољавајући резултат. Закашњење, недовољно знање језика и неискуство плаћени су великим губитком времена. Стигли су у Француску крајем децембра, уписивали су се у току јануара а започели студије у фебруару, тако да је до јуна било готово немогуће надокнадити пропуштено. Од оних који су пријавили испите у јуну половина није успела, тако да је највећи број студената стигао да прве испите полаже тек у октобру. У групи у Тулузи, од њих седам, само је један пријавио испите у јуну. Једном студенту није призната припремна школа, а ни завршена прва година техничког факултета у Лозани, па је морао да понови прву годину. У Паризу странци су учили језик у Француској алијанси (Alliance Française), где су савлађивали техничке изразе за струку за коју су се определили. Услед недостатка времена југословенски студенти нису често били у прилици да се више друже са Французима, што би им у значајној мери олакшало учење језика. У трагању за знањем започињала је и трка са временом.

Француски школски систем предвиђао је конкурс, односно полагање пријемног испита, што је било неподесно за стране студенте због језика. Да би се успело на конкурс у појединим случајевима биле су потребне и по 2 до 3 године припреме. Систем оцењивања био је збирни. Предмети нису полагани појединачно већ се морао постићи изванредан минималан број поена из свих предмета. Недовољан број поена повлачио је обарање из свих предмета.

Услове за почетак студија, њихово трајање, наставну материју, као и услове и облик испита прописивала је држава, односно министарство просвете. Универзитети, односно факултети у Француској, предвиђали су две врсте диплома: Diplomes d'Etat чију је наставу која води до њих прописивала држава и Diplomes d'Université – које су додељивали универзитети. Разлика између једних и других је у томе што су само државне дипломе легитимисале носиоца за државну службу и јавна звања у Француској. Трајање студија на факултетима било је различито:

на правном факултету трајале су четири године, на медицини седам година (са приправничком годином и једном годином обавезног стажа у болници), на природно-математичким наукама – четири године (са припремном годином), студије фармације трајале су пет година (са обавезном праксом пре уписа на факултет). Студије су, у принципу, биле само редовне. Ванредно студирање, у смислу да је студент ослобођен извесних студијских обавеза, није постојало. Режим студија уређен је по годинама. Наредну годину могли су да упишу само они студенти који су положили све испите. Није вршен прелаз из семестра у семестар већ из године у годину. Могућност понављања била је различита. Припремна година могла је да се понавља само једном, док су више године могле да се понављају неограничено. Испити су полагани само два пута годишње и то у редовном року у јуну и у ванредном року у октобру. Испити су били јавни и, по правилу, нису полагани пред комисијом већ су поједини професори испитивали. Испити су били усмени и писмени, а од тог правила одступало се само код неких практичних предмета на медицинском факултету.

На грани Сорбоне "Les Lettres" студирале су неегзактне науке. Југословенски студенти уписали су се на упоредну књижевност, психологију, историју и језике – европски и оријентални. Једна студенткиња уписала је Курс из француске цивилизације (Cours de la Civilisation Française). На студијама историје изучавани су 16, 17, 18. и 19. век. Осим предавања постојали су и практични радови, а ван факултета рад је био уско везан за библиотеке. Постојала је и Група за изучавање словенске историје – Groupe des étudiants d'histoire slave. На студијама упоредне књижевности сваки студент је бирао три језика која ће студирати. Уџбеника није било, а радило се претежно у Националној библиотеци (Bibliothèque nationale). Сви странци су пали у јунском року због недовољне префињености у језичком изражавању. На психологији предавања су праћена дијапозитивима и пројекцијама. У току године сваки студент је био обавезан да уради два састава (избор од 3 теме), а по опаскама у саставима професор је бирао питања на испиту.²⁶⁷

На грани Sciences студирале су се хемија и математика. На хемији су постојали смерови за општу, биолошку и примењену хемију. Предавања су трајала сваког дана по три сата, а експерименти у лабораторијама вршени су два пута недељно по три сата. Сви југословенски студенти који су уписали хемију определили су се за општу хемију (chimie générale).

²⁶⁷ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-73. – Извештај о систему и раду на факултетима 1946. године.

rale). Студије математике подразумевале су изучавање опште математике (*mathématiques générales*). Систем рада подразумевао је два пута недељно теоријска предавања, једном недељно предавања из механике, укључујући и задатке које су студенти радили у размаку од шест дана. Сваких петнаест дана организовани су практични радови, а сваких месец дана излазиле су свеске са израђеним задацима. Југословенски студенти су на студијама математике имали велике проблеме јер су донели веома скучено знање из средње школе, поготово из више математике, па је било тешкоћа у праћењу предавања.²⁶⁸

Студије P.C.B. (*Physique, chimie, biologie*) биле су припремне за медицину. Предавања и практични радови одржавани су свакодневно. Студенти су, због огромног броја, били подељени на секције. Факултет је располагао свим научним инструментима и потребама за биолошка испитивања. Студенти који су желели да студирају медицину морали су да положи испит, после кога су добијали сведочанство (*Certificat d'études P.C.B.*) У јунском року 1946. године од 22 југословенска студента троје нису изашли на испит, двоје су одустали, петоро пали, а остали су показали добре резултате с обзиром на закашњење и опште тешкоће.²⁶⁹

Студије M.P.C. (*mathématiques, physique, chimie*) биле су припремне за пријем на вишу техничку школу. Оба пријављена југословенска студента била су одбијена.²⁷⁰

Правни факултет студирао се уз редовна предавања и конференције из цивилног права обавезног за све студенте и изборног предмета, у складу са афинитетима студента. Поред *Session normale* постојао је и *Session speciale* за студенте са изгубљеним годинама за време рата, што је подразумевало скраћени програм и необавезно посећивање конференција. Југословенски студенти били су примљени на *Session speciale*. Испити су полагаани писмено, што је због језика била отежавајућа околност за стране студенте. У јунском испитном року свега двоје југословенских студената положило је испит. Цивилно право и изборни предмет оцењивани су до 20, а друга два са 10. Предмети су бирани десет дана пред испит.²⁷¹

Студије *Sciences politiques* похађала је већина студената права. *Institut d'Écoles politiques* издвојен је из *Ecole libre des Sciences politiques* и прикључен *Université de Paris*. То је била највиша установа за политичко

²⁶⁸ Исто.

²⁶⁹ Исто.

²⁷⁰ Исто.

²⁷¹ Исто.

образовање у Француској. Студије су трајале три године, од којих је прва припремна година укључена у студије. Поред стручних предавања, која су се одржавала четири пута недељно, била је обавезна и настава из страног језика један дан у недељи, затим предавања о СССР-у и два пута недељно конференције са рефератима који су оцењивани.²⁷²

Студије *Beaux arts* биле су подељене на: а) уметничку грану: сликарство, вајарство, графика и фреска, и б) архитектуру. На уметничком одсеку свако пре подне рађени су модели и актови, а два пута недељно корекције. На крају школске године приређивана је уметничка изложба. У оквиру тих студија изучаван је и *art décoratif* који није обрађивао сликарство и вајарство као чисту класику већ је спремао декоратере да заједно са архитектама уређују унутрашње просторе. Студије су изискивале специфичне захтеве – материјале, платна и плаћање модела. Архитектура је изучавана на истом факултету. Пријем је био ограничен конкурсом. Од обично око 700 до 900 пријављених примано је 70 студената. Школа је била једна од најчувенијих те врсте у Европи. Сваки предмет на конкурс био је елиминаторан, односно падање из једног предмета повлачило је поновно полагање свих предмета. Од пет југословенских студената троје су положили и тако прошли конкурс.²⁷³

Позоришну уметности уписала су два југословенска студента, али због закашњења нису имали право да полажу испит у јунском року. Један је уписао *Conservatoire national de musique et de déclamation*, желећи да стекне позоришно образовање и практично искуство, а други је уписао *Institut des Hautes Etudes Cinématographiques*, желећи да се посвети позоришној и филмској режији. Због немогућности да полажу испите, тежиште рада стављено је на лични рад у контакту са представницима позоришног живота у Француској и на рад на теоријском образовању и историјском развоју уметности за коју су се определили. Тај рад обављан је у библиотекама *Arsenal*, *Collection* и *Rondel*.²⁷⁴

Историја уметности се студирала на филозофском факултету. Студије су биле подељене на три веће групе: античку археологију, историју уметности средњег и новог века и савремену историју уметности. Студије су подразумевале предавања – шест часова недељно, практичне вежбе и учење у *Bibliothèque Doucet*. Нарочита пажња посвећивана је египатској и муслиманској уметности и историји музике.²⁷⁵

²⁷² Исто.

²⁷³ Исто.

²⁷⁴ Исто.

²⁷⁵ Исто.

Студије медицине подразумевале су рад на факултету и практичну наставу у болници. Стаж у болници студент је започињао још на првој години, сваког јутра, где су стицана неопходна знања из патологије. Трајао је све време школовања и доприносио стручном практичном усавршавању. Осим предавања на факултету, обавезне су биле и практичне вежбе у институтима и лабораторијама. Услови за стицање знања из медицине далеко су превазилазили све што је у Југославији до тада постигнуто у том погледу.²⁷⁶

Школа за зубну хирургију трајала је пет година. Прве две године су биле испуњене практичним радовима из протеза и основне теорије. После завршеног стажа стицала се диплома зубног техничара и прелазило се на научни рад. Тада се приступало изучавању: анатомије зуба, сепсије и антисепсије, окултације срца, бактериологије, физиологије, патологије. Студије су биле пропраћене практичним радовима. Предност школе је била та што је посвећивала пажњу пракси, а дипломирани зубни хирург имао је право да образује зубног техничара.²⁷⁷

Електротехнички факултет у Тулузи неговао је средњошколски начин рада – обавезно посећивање предавања и писмени задаци сваке недеље. Сви предмети полагаани су одједном, а систем оцењивања је био збирни.²⁷⁸

Ветерину су студирала два југословенска студента, а настава није била на посебно вишем нивоу од оног који је постојао на југословенском факултету.²⁷⁹

Студије фармације трајале су пет година – једна година стажа у апотеци и четири године студија на факултету. На стаж, који је трајао два наест месеци, ступало се после положеног вишег течајног испита. То је подразумевало обавезно пријављивање апотекарској комори и упис у секретаријат факултета. После завршеног стажа полагаан је испит "examen de validation de stade", који је био услов за пријем на факултет. На студијама су биле обавезне свакодневне практичне вежбе, после којих се полагао писмени колоквијум. Француска је имала високу прои-зводњу лекова и са факултета је излазио квалитетан стручни кадар (апотекар интелектуалац).²⁸⁰ Агрономија се студирала у Грињану. Настава је подразумевала редовна предавања и конференције. Практична на-

²⁷⁶ Исто.

²⁷⁷ Исто.

²⁷⁸ Исто.

²⁷⁹ Исто.

²⁸⁰ Исто.

става одржавана је у лабораторијама и на школском имању, а школска знања допуњавана су обавезним стручним екскурзијама – посетама угледних добара, фарми, пољопривредних фабрика. Обавезан је био и стаж у трајању од месец дана организован за време летњег распуста. После обављеног стажа студент је био обавезан да напише опширан извештај који је такође оцењиван. Тешкоће на студијама представљао је недостатак уџбеника и скрипти па су студенти били преоптерећени предавањима. После завршених студија постојале су добре могућности за специјализацију, што су две југословенске стипендисткиње искористиле. Једна се по дипломирању уписала у Institut National agronomique – viticulture (специјализација из винарства и виноградарства), а друга на специјали-зацију из млекарства.²⁸¹

На студијама страних језика на Сорбони југословенски студенти су студирали: енглески језик – један студент, италијанску књижевност – један студент и француску књижевност, оријенталне језике, укључивши и руски језик – пет студената. Добијани су посебни сертификати из књижевности, филологије, практичних студија и класичних студија. Предавања су била пропраћена експозеима и тумачењем текстова, а после завршених предавања полагао се писмени и усмени испит.²⁸²

Будући да је Југославија после две године од завршетка рата била све више заинтересована за кинематографију, Амбасада је на молбу југословенских власти 1947. године известила и које све установе за школовање филмских кадрова постоје у Француској. По мишљењу Сретена Марића, веома озбиљне су биле техничко-филмске школе. Издавао је једну средњу школу те врсте у којој су се спремали оператери, монтажери и остало техничко особље. Она је трајала две године. Осим те школе постојао је и Институт за студије кинематографије – нека врста филмског универзитета за режисере и за техничко особље. На пријемном испиту полагала се књижевност, уметност и један испит који је требало да покаже машту кандидата. Кандидати који су претендовали да буду инжењери звука морали су да имају диплому неког техничког факултета. Школа је трајала две године и још неколико месеци до годину дана рада у филмским предузећима под надзором школе. Школа је основана 1943. године у Ници, на неокупираној територији, а после рата је премештена у Париз. Радило се о државној школи, које је Сретен Марић више ценио од приватних. На челу школе био је Meussinac, романијер, уметнички критичар и филмски писац. Број ђака на школи

²⁸¹ Исто.

²⁸² Исто.

кретао се од осамдесет до деведесет, а годишње је примано само педнаест кандидата од око две стотине колико их је обично конкурисало. Поред Француза, било је студената из шеснаест земаља, а међу њима је било и Американаца. По Марићевом извештају, у школи су сви остављали утисак одушевљене радне екипе, а осим тога били су у честом контакту са свим значајнијим филмским личностима у Паризу. Три пута недељно долазили су режисери и монтажери да пројектују своје филмове и да дају објашњења студентима о начину како су то радили и где искрсавају проблеми. Школу је водио Lode, члан КПФ, који је био благонаклон према југословенским жељама и истицао да би радо примио југословенске студенте. Исказивао је и спремност да са групом техничара дође у Југославију и помогне стручним упутствима.²⁸³

Француски универзитети – школе дуге традиције и значајних научних имена, пружале су много боље услове за студије (лабораторије, кабинети, библиотеке) него универзитети у већини других земаља. Југословенски студенти морали су да раде много више него њихове француске колеге и највећи број њих искористио је шансу коју су добили убрзо по завршетку рата. По броју положених испита прве године показан је најслабији успех. Испите је положило око 60% студената. Најбоље резултате показали су студенти медицине. Слаб успех на испитима био је последица почетних искушења и тешкоћа, неприпремљености за студије и пратећих проблема које је доносио живот у страној земљи и великом граду. Узроци су свакако лежали и у чињеници да су партијска организација и руководство Удружења претпостављали студијски рад и учење политичко-пропагандним активностима које су обавезивале, одузимале време, слабиле мотивацију, ометале концентрацију, трошиле енергију.

Кадровска комисија је о студентима чији је повратак у земљу планиран у лето 1948. располагала следећим подацима који се тичу њиховог успеха на студијама: "Мирко Бељански дипломирао биохемију а Браница Гвидо право, Марија Јанчић завршила припремну и прву годину медицине, у јуну или октобру треба да положи другу, Аугуст Јуратић током лета треба да дипломира технику, Душан Каназир током лета завршава медицину. Борис Лазевски специјализирао сликарство, Миленко Лалић положио припремну и прву годину медицине, а у јуну или октобру треба да положи другу, Драгица Младеновић исто, Мирко Плаут положио 2 `certifikata`, од трећег положио писмени а током јуна и

²⁸³ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, F-73, пов. бр. 2844, 5. новембар 1947.

октобра треба да положи усмени трећег и четврти, те би тако завршио, Милица Петровић положила 2 `certifikata` психологије на Сорбони и 1 испит на психолошком институту, у јуну полаже трећи на Сорбони и други на институту, а у октобру полаже четврти на Сорбони и са тим завршава. Ђорђе Смиљанић дипломирао право, Стојисављевић би требало у октобру да дипломира право, Радован Вукчевић дипломирао агрономију а током лета завршава специјализацију, Јелка Пахл положила 3 `certifikata` упоредне књижевности, у октобру треба да дипломира, Иван Андрић током лета завршава специјализацију виарства, Милка Беначек дипломирала биохемију и завршила 1 годину специјализације, Јелисавета Чопић треба да дипломира историју уметности у јуну, специјализирала је са успехом музеографију, Василије Голднер положио 2 `certifikata` упоредне књижевности, ускоро полаже трећи а у октобру би требало да заврши, Зора Глигоровска положила прву годину медицине, другу није могла да положи па се због тога враћа, Фатима Хајдаревић положила припремну годину медицине, сад полаже прву годину, Милорад Мијушковић током лета завршава специјализацију агрономије, Бранко Полић у јуну треба да заврши школу језика, Илија Весов положио прву годину медицине, другу није могао да положи па се враћа, Бранко Божић дипломирао ботанику, зоологију, физиологију, преко лета ће боравити у једном медитеранском институту због специјализације, Радомир Димитријевић у јулу завршава специјализацију агрономске механике, Јоже Претнар у лето треба да дипломира технику, Радојка Радојевић бави се сликарством и студира историју уметности, положила 2 `certifikata`, у јуну полаже трећи, требало би да дипломира у октобру, Ристо Жељчевић током лета треба да дипломира на комерцијалном институту, Драги Јовановић завршава четврту годину зубне хирургије и треба му још једна година, Миленко Максимовић исто, Бењамин Урбан наредне године завршава Високу школу електрицитета, Нада Шестан следеће године завршава фармацију”.²⁸⁴

Крајем 1949. године ситуација међу преосталим студентима у погледу студија, по извештају Амбасаде, била је следећа: “Вељо Милојевић, студент глумачког конзерваторија, вредан и талентован, завршава 1950. године, Бранка Божић завршила биологију 1948, сада специјализира планктологију (испомаже од времена до времена у Агенцији за информације и од тога живи), Драгомир Јовановић ове године треба да

²⁸⁴ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 57/12. – Информација о животу и раду југословенских студената у Француској.

дипломира на зубарском институту у Лилу, Нада Шестан завршила фармацију, специјализира на Сорбони, Сребро Давидовски студент пете године медицине, Вера Бајић студент медицине треће године, Вера Михалић завршила историју уметности ради докторску тезу.²⁸⁵

Ограђујући се да не познаје све студенте а да се поједини нису одазвали позиву, Амбасада је у истовреме предлагала десет студената за које је сматрала да им треба дати помоћ из земље. То су: Тихана Равлић – студент треће године историје уметности, Крсто Газивода – инжењер агрономије на специјализацији, Стела Северен – дипломирани историчар уметности и докторант, Динко Штамбак који је завршио упоредну књижевност и радио докторат, Срђан Флего – на студијама за режисера, Борис Неделковски – студент сликарства који усавшава бакрорез, Славко Крстић – студент упоредне књижевности, Василије Голднер који је завршио упоредну књижевност и специјализирао ренесансу и средњовековне фреске, Мира Шолсбергер – на специјализацији психологије и Владимир Поповић који је ускоро требало да заврши права.²⁸⁶ За ове студенте дата је много позитивнија и уравнотеженија слика него што је била она коју су претходних година круто, давали партијски руководиоци Душан Каназир, Јосип Змајић, Браница Гвидо, Миљан Коматина и други. Амбасада је у свом извештају наглашавала да је реч о студентима који се позитивно држе према земљи, да су родбински везани за Југославију и да остављају утисак да ће се вратити, а да би се омогућавањем помоћи најбоље утицало на њихов повратак.²⁸⁷ Крајем 1949. године Амбасада је наводила и студенте о којима није имала никакве информације и са којима није имала контакт (Марин Крсул – студент електротехнике у Греноблу, Марко Линдтер – студент у Греноблу, Љубомир Аврамов – студент медицине у Монпељеу, Рудолф Черне – студент технике у Лилу, Миленко Максимовић – студент медицине у Нансију, Август Јуранић – студент медицинске технике у Лилу, Јосип Претнер – студент електротехнике у Тулузу, Александар Петровић – студент медицине у Стразбуру), као и студенте за које је сматрала да се из разних разлога неће вратити у земљу (Божана Маркић – сликар, удата за “напредног” француског архитекту, Вука Срњић – сликар, Геа Радић – инжењер агрономије, која се запослила у Демографском институту на послу који нема никакве

²⁸⁵ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-118, пов. бр. 421041. – Извештај о студентима стипендистима у Француској, 18. новембар 1949.

²⁸⁶ Исто.

²⁸⁷ Исто.

везе са њеним студијама, Љубиша Јанковић – студент архитектуре, Маријан Талан – сликар ожењен Францускињом).²⁸⁸ Амбасада је навела и имена студената “полуфранцуза” за које је веровала да више нису имали никакве везе са Југославијом (Сергије Атанацковић – променио више факултета, Аница Ђорђевић – студент биологије треће године, Ђорђе Ђорђевић – студент медицине, Радмило Миовић – студент медицине, Душан Јовановић – студент медицине, Даница Селесковић – завршила школу језика, Ђорђе Селаковић – при крају студија права, Даница Матић – студент медицине, Иванка Живковић – студент медицине, Предраг Петровић – запослен у некој фабрици, Александар Димитријевић – студент математике, Јован Димитријевић – студент архитектуре, Јованка Димитријевић – студент архитектуре).²⁸⁹

Наведени извештај је и својеврсна слика успешности на студијама. Упркос свим тешкоћама (закасни долазак на студије, економски проблеми, политичко-партијско и ангажовање у Удружењу) највећи број студената показао је солидне резултате. Међу студентима који су пре завршетка студија враћени у земљу углавном сви су могли да наставе студије на домаћим универзитетима. Реч је о студентима који су студирали факултете чији је програм био сличан програмима на југословенским универзитетима.

---

²⁸⁸ Исто.

²⁸⁹ Исто.

Совјетско–југословенски сукоб доживљен из Француске

Објављивање Резолуције ИБ групу југословенских студената у Француској и партијске руководиоце затекло је у периоду када је политички рад међу студентима знатно ослабио због немогућности држања групе на окупу, те услед гашења мензе која није имала само социјални већ и политички значај. У првим партијским извештајима истицано је да не постоји довољна повезаност студената – чланова партије са студентима који нису чланови, да је утицај на непартијце знатно смањен, да поједини чланови партије ни сами нису довољно изграђени, да се не осећају “чврсто” и да због тога не делују довољно уверљиво у средини у тренутку када је то било “веома важно”. Упркос томе у осврту на стање међу југословенским студентима, пред крај лета 1948, исктакнуто је да није уочен ниједан случај изјашњавања за Резолуцију ИБ.²⁹⁰ Било је појединаца који су били збуњени или су се колебали, али већина се држала “стабилно”, узела је учешће у растурању пропагандног материјала КПЈ и учествовала у дискусијама са Французима доказујући правилност става југословенског руководства. Као један од ретких који је испољавао колебљивост наведен је скојевац Василије Голднер (“једног дана је за Резолуцију, другог дана против Резолуције”). По објављивању Резолуције, за југословенске представнике у Амбасади и партијске руководиоце међу студентима било је најважније да обезбеде добру иноформисаност о ставовима југословенског руководства. Студенти чланови партије били су организовани у две групе, које су на састанцима одржавале међусобне консултације, а сваки партијац био је задужен за по једног непартијца да га упознаје са ставовима и говорима југословенских руководиоца.²⁹¹

Група “полуфранцуза” је догађаје око Резолуције искористила да се још више удаљи од Југославије и југословенских студената, мада нису забележени поступци против званичних ставова југословенског руководства. Против Резолуције ИБ, осим партијски дисциплинованих, изјаснили су се и сви они студенти који су по мишљењу партијских представника и у њиховим извештајима навођени као критичари нове Југославије (“група уметника”, “политички непоуздани”, “противници”).

²⁹⁰ АЈ, ЦК СКЈ, XIII, к. 30/V-41. Критички осврт на стање међу нашим студентима, 9. август 1948.

²⁹¹ Исто.

Поједини од њих (Флего) користили су нову ситуацију као потврду исправности својих ранијих ставова "против Жданова" о уметности. Партијски функционери нису са симпатијама гледали на такве поступке, означавали су их као антисовјетске и страховали су да би у разговорима са француским комунистима могли да штете Југославији и бити употребљени као доказ да Југославија васпитава своју омладину у антисовјетском духу.²⁹²

У контактима са студентима Французи су показивали заинтересованост за догађаје и отвореност за ставове југословенске стране. Совјетско-југословенски сукоб је међу обичним светом у Француској повећао и интересовање за Југославију, о којој се веома мало знало. Некомунистичка штампа је до тада, с времена на време, негативно писала о Југославији, а комунистичка штампа је, по оцени југословенских представника, прећуткивала успехе нове Југославије. До Резолуције ИБ о Југославији је негативно писала "реакционарна" штампа, после Резолуције негативно су писали комунистички листови.²⁹³

Целокупна француска штампа коментарисала је догађаје у вези са Резолуцијом ИБ и одговором ЦК КПЈ, а са посебним интересовањем очекивао се Конгрес КПЈ. Скоро сви париски листови посветили су по један чланак почетку рада Конгреса, а нарочиту пажњу посветио је *Monde*. Носиоци пропагандних текстова против југословенског руководства били су листови КПФ *Humanité* и *Ce soir*. Они су настојали да умање значај ставова југословенског руководства и да дискредитују закључке Конгреса КПЈ. Објављивали су текстове са доста цинизма на рачун Јосипа Броза. Писано је да је "Тито на путу да постане врло популарна фигура читалаца *Epoque* и *Figaro-a*". Хваљен је његов добар изглед, његов ход, крој одела. Пласирани су текстови у којима се истицало да у Југославији има комуниста али не и праве партије, да не постоји легална партијска организација, да нема бираних органа, да партија нема други програм осим програма Народног фронта. Понављане су оптужбе из Резолуције под насловом "Куда иде Југославија"? Писано је да КПЈ постаје кулачка партија, да према СССР-у води дволичну политику, помињано је деблокирање југословенског злата од стране САД, навођена је изјава директора Међународне банке по којој Југославији треба одобрити зајам од 500 милиона долара, најављивано скоро закључење трговинског уговора Југославије са Енглеском. Уочи Конгреса КПЈ писано је да ће на њему учествовати

²⁹² Исто.

²⁹³ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V – 44. – Извештаји о писању француске штампе о Југославији.

искључиво Титови људи, а да су сви комунисти који изразе другачије мишљење прогоњени и хапшени. Закључивано је да је Титу лакше да прима аплаузе од скупа који је он изабрао са својим министром унутрашњих послова него да дође пред борце међународне радничке класе и да се објасни, чиме се алудирало на Титов изостанак са седнице Коминформа у Букурешту. Завршетак Конгреса праћен је чланком специјалног дописника *Правде* из Београда под насловом “Конгрес КПЈ одвија се у атмосфери терора”, а *Humanité* је закључивао да је Тито завршио Конгрес вређајући ИБ. Скретана је пажња на Титово самозадовољство и грандоманију. Заједљиво је називан “велики сењор Тито” и пребацивано му је на изјави да је Југославија помогла херојску борбу совјетских народа “када су ствари стајале обрнуто”. Пропаганда се служила тврдњама да је Београд примио 47 милиона долара од Вашингтона, да су се југословенски комунисти у Француској изјаснили за Резолуцију, да Тито дозвољава да његови делегати вређају “хероја Совјетског Савеза”, специјалног дописника *Правде* из Београда. *Ce soir* је Конгрес КПЈ назвао “титоистичким”, оптуживао је Тита да је спреман да тргује са САД и наводио његову изјаву да ће бити немилосрдан према југословенским комунистима верним ИБ-у.

“Реакционарна штампа” у Француској, користећи Резолуцију и њене ставове, заузела је позицију критике Совјетског Савеза на међународном плану и критике Комунистичке партије Француске на унутрашњем плану. За КПФ је писано да је то партија “оних који рецитују” а за Тита да је рекао “њет”. Биране су Титове изјаве, па је објављена његова изјава на Конгресу да је Комунистичка партија Југославије била једина која се борила и пре напада Немачке на СССР, којој је придодат коментар: “Алузија на немачко-совјетски пакт”. Предвиђано је и пажљиво праћено продубљивање јаза између Београда и Москве.²⁹⁴

Агенција *France Presse* објавила је највећи број вести. Преношени су цитати из *Борбе*, 20. октобра и *Републике*, затим телеграми републичких централних комитета и исељеника из Лиона, Ленса и Париза упућивани ЦК КПЈ, доношени су изводи из говора Тита, Кардеља, Кидрича и Гошњака. АФП је доносио и вести без коментара из Трста, Вашингтона, Будимпеште, Тиране, Москве.

Француска провинцијска штампа, користећи ставове из Резолуције, нападала је Комунистичку партију Француске, посебно у погледу сељачког питања. Упозоравано је: “Ево шта чека француске сељаке ако се

²⁹⁴ Исто.

препусте обећањима комунистичке партије”. Текстови су објављивани под насловима који већ сами по себи говоре: “За Коминформ сељаци су они који тлаче”, “За и против кулака”, “Коминформ осудио сељачко газдинство”, “Народне демократије против сељака”²⁹⁵

Католичка штампа²⁹⁶ (лист *Témoignage Chrétien*), после боравка групе католика у Југославији, објавила је два текста: “Од екскомуникације Коминформа југословенски народ се чврсто окупио око свога вође против Руса” и “Да би ујединио југословенску омладину Тито гради у мочвари нову престоницу”. У другом чланку објашњавано је зашто се Нови Београд гради на месту где се подиже а не на брежуљцима око града, где би зидање било лакше: “То би на политичком плану била непоправљива грешка, јер ти брежуљци припадају Шумадији, српском Пиемонту. Насупрот томе, мочвара преко Саве налази се у Војводини, земљи где се сукобљавају ни мање ни више него 11 националности”²⁹⁷. Целокупна партијска, дневна и вечерња штампа на прилично видним местима објавила је вест о случају Арсе Јовановића, Владе Дапчевића и Петричевића. Листови су вест донели у кратким белешкама дајући им карактер сензације. Објављене су под насловима: “Чишћење најближе Титове околине”, “Генерал Јовановић, бивши начелник Генералштаба покушао да побегне у Румунију”, “Један југословенски официр убијен када је хтео да напусти Титову земљу”, “Бивши начелник Титовог Генералштаба убијен када је покушао да побегне у Румунију”, “Један југословенски генерал убијен на југословенско-румунској граници. Други ухваћен. Пуковник прешао у Румунију”²⁹⁸. *Monde* је објавио чланак под насловом “Југословенска драма”, у којем је, између осталог, писало: “Крв је потекла. Тито је наредио да се пуца на офицере, његове бивше другове по оружју који су покушали да пређу тајно у Румунију. Пошто је борба против Тита наводно онемогућена изнутра због полицијског терора, политички противници Маршала могу да дођу до свог циља тј.

²⁹⁵ Исто.

²⁹⁶ Француска је била земља у којој је католичка штампа најраспрострањенија. Излазило је око 3 500 разних католичких листова, ревија, билтена. Почетак католичке штампе у Француској датира од 1890. године, тј. од папе Леона XIII, који се сматра иницијатором и оснивачем католичке штампе уопште, а оснивач католичке штампе у Француској био је кардинал Лавигерије. После штампања енциклике “*Rerum Novarum*” 1891. године скоро све епархије почеле су са издавањем недељника или месечника. Најпознатији дневни листови католичке цркве су: *La Croix* у Паризу и *La Croix du Nord* у Лилу. – АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-50. – Информација о католичкој штампи у Француској.

²⁹⁷ Исто.

²⁹⁸ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V – 44. – Петнаестодневни извештај о писању француске штампе о Југославији, 26. август 1948.

да измире Југославију са СССР-ом и земљама Коминформа једино помоћу акције која долази споља. Комунисти потчињени Стаљину гнушају се пред тешким злочиним који је учинио Тито. Али да ли су се они гнушали када је Стаљин погубио Тухачевског, десетак виших официра Црвене Армије као и своје комунистичке противнике с десна или с лева? Као Стаљин у СССР-у тако и Тито жели да одржи своју власт јер он сматра да је његова политичка линија исправна и да је он веран марксизму-лењинизму. И није изненађујуће да је он наредио да се пуца на офицере на које је имао право да их сматра побуњеницима и издајцима не само према његовој личности већ и према Југославији чији је он, ма шта се говорило у Москви или на другом месту, национални херој”²⁹⁹

Случај Арсе Јовановића наишао је у париској штампи на разноврсне коментаре, при чему су многи париски листови своје вести комбиновали са писањем лондонских листова *Ewening News* и *Daily Worker*. Тако је, на пример, *Figaro* објавио: “Изгледа да се припрема државни удар у Југославији. Стаљин се нада да ће моћи да замени Тита генералпуковником Дапчевићем који се сада налази у Москви”; затим *L'Aurore*: “Блиска ликвидација Тита? Руски агенти изгледа да припремају државни удар у Београду”; *Combat*: “Војни покрет против Тита”; а *L'Aube*: “Збацили Тита. Москва се на то спрема помоћу својих сателита”. Тој вести *Figaro* је додао: “У Женеви потврђују да изгледа да Маршал Тито испитује код западних савезника какав би био њихов став у случају напада на његову земљу”, док је *France Soir* пренео вест из Лондона: “Концентрација руских трупа на југословенској граници – Београд узнемирен”³⁰⁰

Комунистичка штампа у Француској је у току друге половине августа појачала кампању против руководства КПЈ. Предњачио је орган КПФ *Humanité* чланцима под насловима “Лажи и дволичност су оружје непријатеља народа”, “Буржоаски национализам и пролетерски патриотизам”, “Здраве снаге КПЈ дижу се против Титове клике”. По оштрини се истицао чланак “Убиство идеолошко оружје Тита” у којем се полемисало са југословенским листом *Борба*, који је објавио да Југославија не проживљава никакву кризу и да јединство КПЈ никада није било веће, коментаром: “Чудновато јединство, чудновато поверење. Људи који су били другови Тита у партизанској борби, људи који су са њим сарађивали у штабу али који су остали верни комунизму, пролетерском интернационализму су убијени као пси од једног граничара... Тито је ју-

²⁹⁹ Исто.

³⁰⁰ Исто.

че окрвавио руке једним комунистом, крвљу једног од његових другова из борбе.”³⁰¹ *Humanité* је објављивао и текст под насловом “Терор у Југославији, масовна хапшења комуниста у војсци и у универзитетским круговима”, користећи као извор информација мађарски лист *Uj Hirek*. У истом листу појавио се и чланак под насловом “Heil Hitler, heil Tito”.³⁰²

Пажњу француске јавности привлачила је и Дунавска конференција. Париски новинари, спољнополитички коментатори и сарадници *Paris-Presse-a*, *Monde-a*, *France-Soir-a*, *Figaro-a* и репортер париског радија Sallebert, који су присуствовали Дунавској конференцији, по повратку из Београда, објавили су чланке о Југославији. У једној групи чланака Југославија је представљена као држава у којој влада “полицијски режим”, “огромна беда” и “нечувени терор”. Истовремено са извештајима о току конференције објављивани су и чланци о политичком значају Дунава. Тако је *Monde* објавио уводник под насловом “Совјетски Дунав”, затим текст под насловом “Дунав се улива у Црно море”, али и оцену конференције “Дунавска комедија” и “Дунавска конференција појачала гвоздену завесу”.³⁰³

Међу француским интелектуалцима, припадницима КПФ, по подршци Стаљину истицао се Пол Елијар, који је веровао да су југословенски комунисти грешили: “Јасно је да је већи део тих тврдњи истина. Информбиро не може да погрешити. За тако оштру резолуцију сигурно је имао дубоке и нама још непознате разлоге. Ја сам лично приметио неке грешке кад сам пре две године био у ФНРЈ. Пре свега приметио сам да је партија полулегална. Тако ми је било немогуће знати када имам посла са комунистом а када не. Имао сам осећај да се у ФНРЈ људи сраме да су комунисти или им пак савест није чиста јер су комунисти. Методи илегалне борбе толико су се укоренили у КПЈ да хотимице или нехотимице нису могли бити искорењени. Пре свега у партији се очувао страх да би људи прстом показали на чланове КП. Чланови КП су били међу народом закамуфлирани и мислим да Информбиро има право када тврди да у ФНРЈ влада диктатура тајне полиције. Логично је да је тајна полиција међу људима сакривена, да је полулегална. А пошто су чланови тајне полиције само партијци тада је логично и то да је полицијски режим довео партију у полуилегалност. Друга грешка коју сам приметио у ФНРЈ и коју је напоменуо Информбиро јесте национализам чији облик се понегде преобразио у прави шовинизам. Тај

³⁰¹ Исто.

³⁰² Исто.

³⁰³ Исто.

шовинизам показао се у спољној политици према суседним земљама и према осталим партијама. А првенствено према Французима они су знали на најсјајнији начин показати своју супериорност. Одатле произлази надувеност вођа и саме КПЈ уопште (...). Стаљин не само да је показао да је већи мајстор у изградњи социјализма него Тито и са више искуства него Торез, него се показао истовремено као најбољи вођа светског пролетеријата”.³⁰⁴

Француска штампа је и наредних месеци пратила развој ситуације настале совјетско-југословенским сукобом. Тако је, крајем године, у децембру 1948, *Monde* на првој страни објавио чланак Жана Швевела, који је био својеврсна рекапитулација дотадашњих догађаја са аналитичким претензијама. У чланку под насловом “Југословенска авантура. Тешка Титова игра између Москве и Запада”, аутор износи следеће виђење Титове позиције:

“Узалуд ће се београдски руководиоци трудити да заведу Југославију и међународно јавно мњење о конфликту који их супротставља Информационом бироу. Тито данас не може више да маскира неспорну чињеницу – потпун прекид са Москвом.

У току лета могло се пратити прогресивно погоршавање совјетско-југословенских односа у периоду који је следовао одмах после осуде Информбироа, резервисани став Совјетске Русије дозвољавао је југословенским руководиоцима да извесно време одржавају фикцију обичног неспоразума са бољшевичком партијом. Али, врло брзо, кампања против Југославије узела је у народним демократијама узнемиравајуће размере, тим више што су усменим нападима одговарале изразито политичке и економске мере. Споменимо нарочито: бугарску одлуку да истерају све македонске учитеље из Пиринске Македоније и затварање македонских књижара у Бугарској; распуштање федерације Јужних Словена у Мађарској; полицијски терор у Румунији над југословенским мањинама; затварање продавница ‘Југословенске књиге’ у Букурешту као и распуштање Друштва румунско - југословенског пријатељства; албански поступак према југословенским инструкторима; скорашњи став чехословачких и пољских власти итд.

Од септембра Совјетска Русија ушла је и сама преко штампе и радија у борбу. Осмог овог месеца један врло истакнути чланак у *Правди* о национализму Титове групе био је потписан са ЦеКа. Тај потпис, сасвим необичан потпис, свакако значи ЦК или Централни комитет Комуни-

³⁰⁴ Исто.

стичке партије. Тај оштар чланак приписује се чак лично Стаљину. Од тада су се напади против Тита толико појачали да су Југословени били најзад принуђени да реагују чак дотле да почине светогрђе отпочевши полемику са листом *Большевик* том комунистичком библијом.

Пре кратког времена, најзад, лист Комунистичке партије Југославије *Борба* није се устручавао да у низу чланака доведе у питање неприкосновеност Стаљина. `До сада – каже *Борба* – ми нисмо ништа писали у нашем листу по питању Стаљина зато што смо сматрали да не треба његово име више спомињати него што је он то чинио`.

Борба наставља: `Стаљин је највећи живи ауторитет не само у међународном радничком покрету већ у читавом демократском свету. Поред свега тога у конфликту који супротставља Југославију и комунистичку партију правда није на његовој страни`.

Увреде изгледају неизбежне у току еволуције која се неумитно наставља. Подвучимо да је прекид желела једино Москва која је једном за увек одузела поверење Титу и његовим следбеницима. Уочивши своју прву грешку – да мисли да ће бити довољна обична осуда да сруши Тита – СССР се труди сада да на два различита начина изазове ликвидацију југословенског маршала: Прво, једном унутрашњом пресијом под формом апела на лојалност правим југословенским комунистима и подземном акцијом у циљу придобијања опортунистичких елемената увек бројних у балканским режимима, затим економским притиском који треба да поткопа материјалне базе режима. Тако су југословенски суседи добили наређење да предузму против Југославије праве мере блокаде. Албанија и Румунија су се нарочито истакле потпуним прекидом испорука петролеја.

Тито је изгледа тешко осетио совјетски притисак. Према обавештењима из одличних извора Тито је уживао поверење целокупног народа док су напади долазили од руских сателита. Срџба против бивших хитлеровских савезника била је на врхунцу. Све се изменило од момента када је Совјетски Савез принудио Тита и његове следбенике да уђу у отворену борбу против њега. Први колебљивци су се појавили. Није било могућности да се то сакрије јер су они били у иностранству. Југословенски амбасадори у Румунији, у Техерану, у Каиру и више других виших функционера у другим престоницама, у Будимпешти нарочито, осудили су своју владу.

Уједно се сазнало да је из црногорске владе избачено 5 министара, који су затим били ухапшени. Три министра Босне и Херцеговине су

исто тако прошла. Армија није била поштеђена од таквих струјања: познато је несретно бекство виших генерала међу којима генерала Јовановића бившег шефа Генералштаба. Ту се ради само о познатим личностима чије размимоилажење није могло да се сакрије. Може се претпоставити да у масама титовски колебљивци и стаљинисти бројно јачају.

Погоршање економске ситуације повећава такође то незадовољство. Тито је то и сам признао у говору одржаном 26. новембра пред Конгресом Комунистичке партије Хрватске. Недостатак оданости економских стручњака, чији је ослонац неопходно потребан режиму, био би врло опасан. Ма како било, положај Тита и његових другова остаје још увек чврст.

Да би смањили број одметника у редовима својих присталица југословенски руководиоци су на неумољив начин појачали полицијску контролу у земљи. С друге стране они гласније него икада потврђују социјалистички карактер и просовјетски карактер режима. На међународним конференцијама југословенски делегати се стављају у совјетски блок и чак предњаче. Знамо да је претерани став Беблера на скорашњој дебати у Организацији уједињених нација о грчком питању био оштро коментарисан од словенских делегата, а Вишински се није ни мало женирао да се окоси у више прилика на југословенског делегата. За подршку француским штрајкачима југословенски радници били су замољени да дају своје наднице, као што су то били замољени и њихови другови других народних демократија.

Тито још оклева да почне значајне економске преговоре са Западом, иако је југословенски министар спољних послова Кардељ имао последњих месец дана сусрете са англосаксонским амбасадорима. Откриће једног италијанског листа о закључењу важног споразума између Југославије и Сједињених америчких држава потпуно је лишено сваког основа.

Тачно је да је Југославија склопила трговинске уговоре са Шведском и Швајцарском. Енглези и Американци с друге стране пристали су да испоруче извесну неопходну робу. Све то има за циљ да надокнади само најситније и да одговори делимично на блокаду суседних држава. У ствари економска ситуација Југославије захтева много више: она захтева масовну помоћ Запада, нарочито ако индустријализација земље којом се заносе наде Титовог народа више месеци мора да се настави.

Тито то зна врло добро, али он такође зна да ће му Западне силе

такође тражити и извесне гаранције. Важни трговински преговори између Југославије и Енглеске су у току. Већ је Велика Британија поставила услов да британска добра која је београдска влада национализовала буду надокнађена. Француска ће, без сумње, заузети исти став.

Југословенски руководиоци се питају: без сумње, уже везе са Западом приморале би их да напусте извесне демагошке ставове које су били заузели југословенски комунисти већ 4 године. Али, време гони. Али московска осуда је без помиловања.

Ако хоће да се одржи на власти Тито ће морати, раније или касније, да прошири своје везе са западним нацијама. То изгледа неизбежно. Само ако СССР, узнемирен, непотера у назад машину. Совјетско-југословенски трговински преговори, који су почели у Москви, можда ће појачати покрет уназад. Ако ти преговори успеју Тито ће моћи да се прихвати да добије прво коло.

Али, Тито нема илузија. Борба ће се продужити праћена не само политичким посматрачима него и државницима и дипломатима, не само зато што садашњи однос снага може да буде измењен исходом конфликта, већ такође и зато што се у читавом свету солидарност совјетског блока може довести у сумњу.

Тај став Тита између Давида и Голијата може да се не заврши лоше за Давида ако Тито буде имао довољно политичког духа.

Западним силама припада да усвоје заједничку политику, у исто време одлучну и вешту, пошто свака интервенција у унутрашње ствари Југославије рескира да буде неспретна. Нека се у сваком случају не плаше да се покажу великодушно према народу који је толико препатио”.³⁰⁵

³⁰⁵ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-45. – Извештај дописника Танјуга из Париза о писању француске штампе о Југославији, 3. децембар 1948.

Заводљивост Париза и верност партији

Доласком у Париз југословенски студенти започели су део живота у граду који је више сведочио о прошлости него о садашњости. По свему што је у њему могло да се осети и научи, више је проговарао о епохама него о догађајима, више о трајању него о пролазном. У Паризу ништа, осим економске кризе, није било привремено. Дух времена у земљи из које су дошли и дух времена у земљи у којој су почињали да стичу факултетско образовање није био исти, иако је време било исто. Француска је остајала верна традицији и задржавала све некадашње вредности, заправо настављала је тамо где је 1940. године стала.

Упркос сиромашним годинама, Париз је, сам по себи, у поређењу са појединим другим деловима Европе, био и доказ да ни немаштина, као опште место за послератни свет, није била приближно подједнако распоређена. Можда се у њему није боље живело, или бар не много боље, него у појединим другим европским престоницама, али је сасвим сигурно контекст био другачији него у половини Европе, а тиме и веће шансе. Оно што у Москви није било могуће, у Паризу јесте. Могућност алтернативе, слобода личног избора и другачијег мишљења. Несумњиво је да се то одражавало на живот појединца. И југословенски студенти у Паризу су, крајем 1946. и у 1947. години, живели много боље него њихове колеге у Југославији, а поготово боље него у Совјетском Савезу или Чехословачкој. Истина, делом због помоћи владе своје земље и боље организације исхране, делом због помоћи институција француске владе, али и зато што је француска средина пружала слободу и давала могућност појединцу да и сам нешто заради, што је било незамисливо, рецимо, за стране студенте у Совјетском Савезу.

Париз је био отворен и за културу других земаља, међу њима и за југословенску. Већ 1947. године за пробирљиву француску читалачку публику били су припремљени за штампу преводи *Јаме* Ивана Горана Ковачића, са предговором Елијара, *Травничке хронике* Иве Андрића и *Нечисте крви* Боре Станковића.³⁰⁶ Југословенски студенти у Француској имали су 1948. године прилику да виде како изгледају озбиљно и дуго припремане прославе, као што је била 100-годишњица Револуције 1848. Док је Амбасада ФНРЈ у Паризу пратила политичко пулсирање француске средине, заинтересована за политичке оријентације личности које

³⁰⁶ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-81, пов. бр. 2924. – Месечни извештај о културном и просветном раду Амбасаде ФНРЈ у Паризу, 11. новембар 1947.

ће бити укључене у израду програма прославе, студенти су могли да виде са колико је научности, флексибилности, пажње и мекоће организована прослава. У припрему су биле укључене најзначајније личности са Универзитета, а парламент је изгласао посебан буџет од 150 милиона франака за Конгрес историчара Револуције на Сорбони, под покровитељством Друштва за историју 1848, Друштва за модерну историју и Друштва за француску историју, затим за прављење филма о Револуцији, објављивање серије научних публикација и популарних издања за ширу публику (свака брошура – једна историјска личност или један историјски догађај 1848).³⁰⁷ У организацију прославе били су укључени и они који су желели да то изгледа што западније и они који су желели да глас источних “демократија” буде што јачи. Док су Французи сматрали да је један од најбољих начина слављења успомене на догађаје из 1848. године – њихово интензивније проучавање на научној основи,³⁰⁸ Амбасада ФНРЈ је у сусрет тој прослави ишла са текстовима Бориса Зихерла, које је намеравала да публикује у часопису *Evropa*.³⁰⁹ Разлике у приступу политике науци биле су очевидне.

Париз је ценио и подстицао индивидуализам и то је морало деловати на сваког ко је трагао за неким сопственим путем, виђењем, разумевањем, исказивањем, потребом за различитошћу. А то се на примеру југословенских студената суштински супротстављало типу партије која их је одабрала и омогућила им студије. Она није дозвољавала избор, ни алтернативу, не само у политици или начину живота већ ни у приступу науци и уметности, схватању прошлости и разумевању садашњице. Она није разумевала моћ историје и њених законитости. Француска средина је била све супротно од тога. Остајала је доследна идеалима слободе и просвећености. Из Француске је било могуће слати ватрене поздраве на Исток без последица (“A ta santé Staline!” – “У твоје здравље Стаљине”, или некажњено хвалити Исток а сумњати у Запад: “L 'horizon de Staline est toujours renaissant, nous vivons sans douter” – “Видокруг Стаљинов увек је у процвату, ми живимо не сумњајући”).³¹⁰ Унутрашња

³⁰⁷ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-81, пов. бр. 2891. – Прослава стогодишњице Револуције 1848. у Паризу. АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V -27.

³⁰⁸ Теме Конгреса историчара биле су: 1) извори и методе; 2) политичка историја (нарочито у међународном оквиру: одјек месних догађаја изван граница, међународни односи, рад политичких емиграната, узајамни утицај доктрина и установа); 3) економски и социјални проблеми (аграрно питање, укидање феудалног система, раднички покрет, теорија о друштву); 4) културне везе (књижевне и уметничке размене и утицаји). – Исто.

³⁰⁹ Исто.

³¹⁰ Наведено према: М. Протић, н. д., 376.

демократија била је поштована кроз вишепартијско политичко организовање, а штампа је такође била слободна и бројна.

И сама Комунистичка партија Француске била је другачија од комунистичких партија у земљама "народних демократија", посебно битно другачија од револуционарних. Значајни француски интелектуалци, чланови Комунистичке партије Француске, и када су изговарали оно што никако није могло да прија партијском вођству, нису због тога имали проблема. Партија им је давала то право. Није било неуобичајено и да се неко од њих јавно изјасни: "Ако би требало да се бира између Торе-за и Стаљина, ја бих се одлучио за Стаљина".³¹¹ Ако је Пикасо као члан Комунистичке партије Француске могао да каже да га веома радује што га Руси не воле, јер они имају своје мишљење о уметности а он своје, и да при том он не буде ништа мање комуниста, и ако се Пол Елијар освртао на слободу изражавања речима: "Ја знам да се чланови француског ЦК више пута не слажу с тиме што ја пишем или шта Пикасо слика, међутим они воле слободу и дозвољавају нам слободно изражавање", онда су француски интелектуалци, комунисти и некомунисти, били слободни и имали су право да се критички односе и према Југославији, у којој таквих слобода није било. Песник Елијар, француски комуниста и човек који је у партију увео Пикаса, Титов познаник, од кога је добио портрет са посветом и својеручним потписом југословенског маршала ("Pesniku Paulu Eluardu prijatelju jugoslovenskih naroda"), веома оштро се 1948. године изражавао о ономе што се у југословенској културној политици уздизало као идеал: "Колико сам могао видети што се данас у Југославији пише, могу да закључим да је све то врло бедно. У поезији Југославија иде раковим путем у преживели реализам и у романтику најобичније врсте. Они су дословно пали на голи формализам, који је добар за децу из основне школе или пак за буржоазију, која неће уметност. Ја знам да то није грешка само Југословена, него су Руси на истом путу. Руси, на пример не трпе Пикаса, који је данас највећи сликар на свету. Славу и част они певају само својим молерима, који не знају ни цртати ни сликати и немају појма о модерној уметности. Тако као што се данас слика у Југославији и у СССР-у, у Француској се сликало већ пре 100 година, само с том разликом да су сликали боље. Наиме ако се већ тако грчевито држите вашег реализма треба сликати овако да ће пас залајати кад види портрет свог господара, треба сликати овако да буду људи на тлу, а не у ваздуху".³¹² Истовремено, он се веома негативно

³¹¹ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-44.

³¹² Исто.

изјашњавао о пропаганди коју су тих месеци француски комунисти водили против југословенског руководства: "Ја у пропаганду не верујем и никад се њом не служим. Пропаганда има вероватно успех код простих људи, али међу интелигенцијом она је безуспешна. Ја сам имао у раду увек више успеха него они који су трубили у трубу пропаганде. Ја сам довео у Партију Пабла Пикаса, Alise Harweiler-а итд. Ови људи данас у партији нешто значе јер су дошли у њу путем личног убеђења, а не путем пропаганде, док има у Партији пуно интелектуалаца и богаташа који су ушли у њу путем пропаганде, а ти су за Партију штетни".³¹³ Оно што је у Београду било проглашавано за слободу, за француске интелектуалце и њихова схватања то је била неслобода и духовно сиромаштво.

Југословенски студенти дошли су у Париз после рата у коме је њихова држава за само четири године прошла кроз окупацију, антиокупаторску борбу, грађански рат и револуцију, са четврт века "кашњења" у односу на Совјетски Савез, посматрано из угла владајућег комунистичког режима. Као једини прави израз новог југословенског друштва из историје је извлечена само једна историјска појава и означавана као идеал. То је значило да су студенти о историји, друштву, култури, па и о самој земљи у којој су ступали на неку своју интелектуалну путању, могли да размишљају на начин како је то радила револуционарна партија у њиховој земљи или на начин француске интелектуалне средине. Међу њима је, мада у документима нема директних одговора али је могуће делимично посредно сазнати, било и једних и других. Покушај партије да преко својих представника студенте држи на окупу у сваком погледу, да их у европском центру културе "заштити" од утицаја средине, да их теоријски изграђује по својим идеолошким мерилима, да свој поглед на уметност наметне као "прави" а француски као "лажни" – показао се као немогућа мисија. Извештаји партијских руководилаца препуни су оцена и карактеристика које говоре да на велики број студената није било могуће извршити пожељни партијски утицај о бројним питањима. Исцрпљујуће студије, учење језика, утицај средине и могућност коју је Париз пружао – да се слободно мисли, да је могуће снаћи се, да се може живети и без стипендије, да се може усавршавати без партије и манифестовања идеолошке припадности – учинили су да се партијске обавезе доживљавају као губљење времена, као мучење, као бесмислено трошење енергије. Студент драмске уметности Веља Милојевић се таман навикао да живи као некомуниста

³¹³ Исто.

када му је саопштено да, ипак, због свог удаљавања од партије није искључен из ње. Наметнути "повратак" у партију, њена крутост и обавезе које је стављала пред њега тешко су му пали.³¹⁴ Партијски извештаји препуни су квалификација које говоре да се одређени број студената потпуно удаљио од идеологије. За студенткињу Веру Бојић се наводи да је "подлегла индивидуалном либерализму", а за Стелу Северин, студенткињу историје уметности, да ради у филмском атељеу где прави лутке за филмове и зарађује тридесет хиљада франака месечно.³¹⁵ За бројне друге студенте ређају се карактеристике: "пати од интелектуалисања", "воли да дискутује приликом добијања партијског задатка", "када му се повери партијски задатак одговара са – а зашто баш ја", "политички индиферентан", "сматра да је у Југославији диктатура и да се уметник не може слободно развијати", "раскинута духовна веза са Југославијом", "француска средина само је појачала њено грађанско васпитање", "има супротно мишљење о сваком питању", "одбија да дође у Амбасаду", "бежи из Удружења са изговором да мора да учи", "живи са богатом Францускињом", "повезао се са четницима", "отворено се изјашњава да је једва чекао бег са Балкана", "изгубљен осећај за колективитет, све већи број студената постају индивидуалци", "поседује извесну црту егоизма", "мрзи дисциплину", "истиче да свако може да мисли и да ради шта хоће", "задацима прилази без одушевљења", "пришла је групи уметника који су за њу једини културни и достојни", "партијско руководство гледа са поцењивањем", "критикује стање у Југославији", "за њу је једини критеријум култура и знање", "изјавила је да јој је доста балканских факултета", "с обзиром на средину у којој се креће тешко је отргнути", "постоји могућност да се не врати у Југославију", "на факултету постигао успех који га заслепљује", "неће да иде на пругу на радну акцију ни по цену избацавања из партије", "живи од продаје портрета", "духовно посрнуће", "кућна размаженост", "потпуно изопачених погледа на пољу уметности", "изјављује да жели и даље стипендију нема везе чију па макар и усташку", "уображени песник", "има скроз реакционарна схватања о уметности и о културној политици ФНРЈ", "политички непоуздан иако немамо конкретних доказа о непријатељском деловању", "повезан са словеначком реакцијом", "болује од опширности", "црноберзијански настројен", "послата од Митре Ђилас да студира музику, а одвојила се од студената, виђа се са четницима", "не виђа се на напредним манифестацијама у Францу-

³¹⁴ АЈ, ЦК СКЈ, XIII, 57/11.

³¹⁵ Исто.

ској”.³¹⁶ Два документа Управе државне безбедности, “залутала” у архивски фонд ЦК СКЈ и на тај начин постала доступна истраживачу ове теме, ипак, опомињу историчара на опрез приликом тумачења појединих гласно исказиваних ставова појединих студената, критички окарактерисаних у партијским извештајима. Оно што је Управа државне безбедности знала о појединим студентима не мора да значи да је знала партија, а посебно не мора да значи да су знали сви партијски представници у Француској, мада су поједини од њих били сараднички везани за службу. Не знамо ко је од студената дискутовао по задатку, провоцирао остале и с ким је све био и у каквој вези. Несумњиво је, ипак, да је међу дискутантима било пуно оних који су говорили из уверења.

У француском друштву било је партијских страсти, пристрасности и појединим тумачењима, старих и нових нескривених интереса: појединачних, групних, националних, државних, глобалних. Уосталом, Француска је била колонијална држава, али у суштинским схватањима по питањима прошлости и будућности, улоге науке у друштву, разумевању културе као предности и слободе духовног стваралаштва као претпоставке – није било површности. С друге стране, идеолошка држава је ограничавала сазнање, угрожавала мишљење и самог појединца, укалупљивала науку, обесмишљавала уметност. Једна средина је ширила визуре, друга их је сужавала и заробљавала.

Када су се почетна узбуђења стишала и када су се сазнања удаљила од оних која су понета из Југославије, а уједно и када су се студенти одвојили од самих збивања у домовини, дошло је до бројнијих издвајања из колективитета, до кога је партији било толико стало. Париз је био средина у којој су можда највише у тадашњој Европи била изражена различита струјања, од политике до уметности, а да то није угрожавало суштину на којој је француско друштво утемељено. Тиме је Париз био идеалан за узбуркавање духова и за изазивање сукоба идеологије и живота. Југословенски партијски руководиоци то нису разумели. Нису разумели ни поједини дипломатски представници. Осуда крутих ставова партијских руководилаца у Француској дошла је и од врха партије у земљи, али прекасно, када је део генерације југословенских студената за државу био неповратно изгубљен. Од оних који су партијски занесени следили партијску дисциплину и на позив из Београда да прекину студије и врате се, југословенско друштво није

³¹⁶ Исто.

добило много од њиховог боравка у Француској, као што није добило ни од оних који су одлучили да се не врате. Партијски руководиоци су више били концентрисани на васпитавање студената у марксистичко-лењинистичком духу и на искоришћавање енергије и времена студената за пропагандне активности, него што су деловали подстицајно на њихово образовање и стручно уздизање. Из извештаја се види да су они више ценили студенте који су показивали партијску активност него оне који су били мање активни, а при том били одлични студенти.

Један од последњих извештаја Амбасаде Министарству иностраних послова на који смо наишли у току истраживања, датиран са 23. новембром 1949. године, гласи: "Обзиром на ситуацију међу нашим студентима и немогућности готово икакве контроле над њима извештај је у ствари најгрубља оцена данашње ситуације међу њима. Према нашим подацима у Француској се налази још 43 наших студената. Од тог броја 13 их је 'полуфранцуза' по оцу или мајци које можемо сматрати изгубљеним за нас. Већина од њих тражили су или су већ добили француско држављанство. Ничим се више не осећају везани за своју земљу. Остаје нам дакле још 30 Југословена. Од њих нико не ужива стипендију наше владе или било какву другу нашу помоћ".

Француска влада је дала стипендије југословенским студентима "да уче, полажу испите, заврше студије и користе француску цивилизацију".³¹⁷ Идеја партије и југословенске државе била је да од студената током школовања у Француској ствара комунисте по свом обрасцу. Две идеје и два циља су поделила студенте. Једни су одушевљено разумели француску поруку и кренули јој у загрљај, други су остали отпорни на изазове француске средине.

Сви су, ипак, када је реч о доживљају, свакако били у великој предности над студентима који су отишли на школовање у Совјетски Савез. Били су много мање оптерећени пропагандном сликом о земљи у коју одлазе. Ако је француска средина у нечему идеализована, онда је то у схватању да Париз брзо препознаје вредности. А ствари нису тако стајале. Француски филтери су били пропустљиви само до извесне границе, а за даље је увек било неизвесно и искомпликовано хиљадама научних, уметничких, професорских нијансирања.

³¹⁷ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-73. – Питање стипендија.

СТУДИЈЕ НА ИСТОКУ

Одлазак. Возови: вагони треће класе, фургони, “Красная стрела”

“Преко тридесет година слушам, читам, говорим и сањам о бескрајној, бесмртној, непобедивој и драгој ‘матјерички Русији’ и ето, наједанпут, лебдим лагано у ваздуху на путу у центар СССР-а, у Москву. Из руске историје и књижевности, из три револуције, из последње отечествене војне: личности, догађаји, мјеста – преплићу се непрестано по моме сјећању. Све је то давно, давно познато, наше и блиско. Расположен сам као у дјетињству при повратку са школовања кући после неколико мјесеци одсуствовања.” Тим речима описао је своје осећање Бранко Шотра док је у “мрко обојеном, двомоторном чудовишту”, на чијим је крилима белим словима било крупно исписано “СССР”, летео у Москву 1947. године.³¹⁸ Он је био један од заиста ретких Југословена који је у Совјетски Савез путовао авионом. Карта је коштала 860 рубаља што је било колико и две месечне стипендије једног југословенског студента на школовању у СССР-у.³¹⁹ Авионом су у Москву углавном путовале званичне државне делегације или понеко од највиших официра ратних команданата ЈА, какви су били слушаоци на “Ворошилову”.

Организоване групе студената, официра и војних курсиста на школовање у Совјетски Савез одлазиле су, а касније и враћале се, возом. У исто време када је Шотра имао прилику да из ваздуха посматра равнице, хоризонте, Карпате, беспутне кланце у којима је доста његових земљака оставило кости у Првом светском рату, пред свима онима који су путовали возом за више од четири пута јефтинију цену промицале су слике “житнице Европе”, Украјине, земље Тараса Буљбе, Григорија Мелехова и Младе гарде, домовине козака и њена попришта крвавих бојева кроз стотине година.³²⁰ У повратку из Москве путовало се и преко Мађарске за 190 рубаља, а у одласку, из Београда, почев од 1945. године, када су на школовање кретали војни кадрови у већем броју, путовало се преко Бугарске и Румуније.³²¹

Други светски рат још није био завршен када је у фебруару 1945. године ВШ НОВЈ наредио главним штабовима да одаберу омладинце

³¹⁸ Необјављене забелешке Бранка Шотре из Совјетског Савеза 1947. године, Збирка Војног музеја у Београду.

³¹⁹ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-74, бр. 4990/48.

³²⁰ Б. Шотра, *Забелешке...*; АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-74, бр. 4990/48.

³²¹ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-47.

за школовање у Совјетском Савезу и да упуте у Панчево, Вршац и Белу Цркву оне који су из Србије и Македоније, у Бугојно оне који су из БиХ и северне Хрватске и у Задар оне који су из Словеније, Црне Горе и Далмације.³²² После двомесечног искупљања све групе будућих југословенских питомца ваздухопловних школа у Совјетском Савезу састале су се у Београду, њих 200, одакле су после међусобног упознавања, лекарског прегледа и припреме за одлазак, 24. априла 1945. кренули у Москву. Била је то друга група југословенских војних ваздухопловних кадрова упућена на школовање у Совјетски Савез.³²³

На београдској железничкој станици тог поподнева: гужва нешто већа но обично, ванредна композиција цела намењена само питомцима за пут у СССР, два руска и два југословенска официра као вође пута, постројавање, резерве хране, размештање по вагонима и полазак ка Нишу, Софији, Галацу, Кијеву, Брјанску, па у Москву. Путовање је потрајало 16 дана. До Ниша се путовало целу ноћ, а онда до Софије још пола дана, где је направљена пауза од неколико сати. Шетња по главном граду Бугарске и наставак путовања. Потом долазак у Галац и напуштање југословенског путничког воза због ширине колосека, "селидба" у композицију руских теретних вагона, размештај по фургонима са сламом на поду и пећима на дрва и наставак путовања. Мање комфора, спорији, али узбудљивији. Успут "бесконачне" украјинске и руске равнице кроз које се данима путовало, непрегледне шуме бреза, села огромне величине, али и потресне сцене и призори порушених села и градова, превелика оскудица, велике количине уништеног ратног материјала у борбама за насеља. Претходна повремена застајкивања у Молдавији претворила су се у Украјини у дуга стајања због пропуштања возова који су у једном смеру превозили совјетске трупе ка Немачкој ради завршних операција, а у другом транспортовале из Немачке опрему из разних фабрика чиме су Руси већ "наплаћивали" ратну штету. Задржавање у Кијеву потрајало је неколико дана, где су се југословенски питомци хранили у руским војничким кухињама и добили суву храну за даљи пут, купали се и пресвлагали. Свуда добро расположење јер се крај рата осећао "у ваздуху", који је југословенске питомце и затекао у Брјанску, надомак Москве. Девог маја Брјанск сав на ногама, весеље и слављење победе, пуцање из свог могућег оружја,

³²² Необјављена *Монографија школовања Југословена – припадника РВ и ПВО у 1. МКЛВАУС 1944–1948*, Архив Музеја ратног ваздухопловства Београд.

³²³ Прва група, батаљон од око 350 будућих пилота и ваздухопловно-техничара налазила се још од 1. маја 1944. године у Грозном, Краснодару и Енгелсу, где се школовала по скраћеном програму. – Исто.

грљење и љубљење, честитања једних другима, певање и играње до изнемоглости, наздрављање југословенским партизанима, чашћење пићем, а сутрадан, 10. маја, првог дана у слободи, око подне се стигло у Москву. Железничка станица "Кијевскаја", једна од шест колико их има у Москви, "превелика и прелепа", са наткривеним перонима, много слављеничке декорације и пуно света. Долазак у Москву значио је крај путовања, али значио је и поделу у две групе. Једни су остали у Москви, а други "електричком" кренули ка Серпухову. Московска група од железничке станице кренула је аутобусима кроз главне улице – Горког и Лењинградску авенију, поред стадиона "Динама", у училиште у којем су били први послератни становници 1. МКОЛВАУС-а.³²⁴ За многе који су на школовање у Совјетски Савез пристизали касније, највише у току 1946. и 1947. године, путовање се није завршавало у Москви. Ипак, једино су студенти распоређени у Лењинграду имали прилику да осете "благодет" вожње најскупљим, најбржим и најудобнијим руским возом "Красная стрела", који је од Москве до Лењинграда путнике превозио за "само" тринаест сати.

Суочавање са совјетском стварношћу – сукобљене перцепције

Југословенски држављани који су се 1946. године као државни стипендисти нашли на студијама у Совјетском Савезу били су, заправо, не рачунајући званичне државне делегације и један број војних кадрова, први грађани Југославије који су у додиру са совјетском реалношћу могли делимично да упознају и осете Стаљинову империју изнутра – онакву каква она јесте. А са каквом су се совјетском стварношћу суочили? Сећајући се тог времена у својим мемоарима, истина накнадно, са временском дистанцом од пола века, Савка Дапчевић наводи да су јој то били најтежи дани у животу и да они завређују посебну књигу. Поред бројних невоља којима су је боравак и студије у Совјетском Савезу ненадано изложили, у њеном памћењу остало је и објашњење Вељка Влаховића да храна није слаба због тога што је нема довољно, већ зато што је подешена по вредности калорија³²⁵. Стево Жигон носио је једно лично разочарење другачије природе – увидео је да његово знање омиљеног руског језика није било ни приближно оном на које је био поносан.³²⁶ У његовим сећањима на лењинградске дане руски језик заузима посебно место: “И излазак на перон Московског вокзала, железничке станице у Лењинграду, и упознавање са деканом глумачке катедре и Невски проспект, па Литејни (ливнички), па Моховаја улица, мермерно степениште Института, и седење у тишини на кревету собе у ‘общезжитију’ (интернату), све је још увек било изгубљено негде између оне две тихе крајности: између опојно вечног непостојања и боговски вечног постојања.

Онда сам окренуо неко дугме и из звучника на зиду просуше се на моју главу неке неразумљиве речи и реченице. Слушао сам, слушао и ништа, ама баш ништа нисам разумео. Како? Па ја сам са несрећним Николајем разговарао руски! И ту ме ухвати паника. Где сам ја? Кад сам стигао, како. Зашто? На прозору тама. Уместо ромињања летње кише – потоци, каскаде неразумљивих речи.

Чини ми се да сам се после сеника у селу Нојфарту и после вагона треће класе и после стајања пред очевом кућом у том паничном тренутку први пут пробудио. Није то више било ни непостојање ни постојање. У ствари, кад сам схватио да не умем да говорим руски језик, који

³²⁵ Дапчевић-Кућар Савка, *’71 Hrvatski snovi i stvarnost 1–2*, Zagreb 1997.

³²⁶ Телевизијски интервју са Стевом Жигоном.

говори 200 милиона људи у тамној ноћи око мене, ја сам схватио и то, да је готово са срећом, да осим смрти и живота постоји још нешто што се дешава некако између, ни у води, ни у вагону треће класе, ни на Лепом путу, и што људи 'погрешно' зову животом! У тренутку сам схватио да ћу од овог тренутка опет продужити да живим онај 'кобајаги' живот, у коме се учи и ради, у коме имаш жеље и амбиције, у коме те оцењују и уцењују, у коме има логора, школа, позоришта, судова, затвора, јавних кућа, болница, радионица, фабрика, клупа у парковима, уличних светилки, возова, авиона, у коме људи узимају таблете против болова, венчавају се, шетају децу, плачу и умиру.

Тако сам почео да учим руски. После једногодишњег боравка у тишини и срећи, руски језик био је мост ка обичном егзистирању. Лепши прелазак заиста нисам могао пожелети. Што сам га више сазнавао онај несазнани део био је све већи и већи. Двеста милиона људи говори тај језик на огромном простору на коме је он свуда углавном исти. Нема тај језик своју књижевну варијанту, као на пример немачки. Немцима је 'хохдојч' потребан да би се преко њега разумели Немци из разних покрајина. И Кинези кажу, говоре више десетина различитих језика и само им генијално писмо омогућује да се сви међусобно разумеју. И Индија говори на десетине језика...

Руски језик је несвеобухватна духовна сила. Он је енергија 200 милиона људи. Тај језик живи у потпуном сагласју са пределом у коме живе, а човек има осећај да и ветар и таласи река, и шуме и траве, бескрајни путеви, облаци и светла у ноћи говоре руски. Тамо ти се чини да жене читавог света говоре руски. А кад полако почињеш и ти муцаво да се користиш њиме, имаш подстицајно осећање да постајеш паметнији и духовитији. Схваташ да је из тог језика морала да никне тако значајна књижевност. Нигде на свету на тако великом простору људски дух не изражава се тако компактно, тако лако и слободно, тако прецизно, тако природно и тако мелодично. Само набрајање имена руских градова, руских река и жена већ је својеврсна песма.³²⁷

У памћењу тадашњег двадесетогодишњака Стеве Жигона, студента глуме на лењинградској академији сачувани су и други бројни упечатљиви детаљи из тог периода живота, несумњиво данас веома драгоцене за историчара:

"Учење тог језика помогло ми је да се вратим у реални живот. Тако сам искрено желео да се на њему изразим и нисам приметио да тај ре-

³²⁷ *Стево Жигон* (приредио Зоран Т. Јовановић), Савез драмских уметника Србије, Београд 2003, 34–36.

лни живот у тадашњој послератној руско-совјетској варијанти, нимало није личио на онај, којим су пунили моју скојевску главу. Тај живот био је тежак, као зима што је била љута. Као да сам схватио упорно Николајево ћутање и тужан осмех његов. Почео сам да пишем дневник. Моја ситна, малограђанска, средњоевропска свест бунила се што су је 'преварили'. Постао сам ловац на нехумане поступке и 'несоцијалистичке' појаве и све то уносио у дневник. Те 1946. године, после једног тоталног рата исцрпљени, гладни грађани Лењинграда наумили су да у велики, позлаћени град на Неви уведу плин. Зимских ноћи су ужареним коксом грејали коловозе улица, да би дању могли да копају ровове за цеви. Те су улице ноћу изгледале као неке огромне топионице кад из високих пећи пуне растањено гвожђе. А копале су жене. Мушкарци су оставили кости по бојиштима до Берлина, или су славили победу.

У институтској мензи хранили су нас лоше. Негде сам гладан лануо да сам боље јео у Дахауу, него у њиховој мензи. Ускоро ми је пришла колегиница са класе, Надја Хазак, бела пахуљица са огромним плавим очима. Питала ме како то да толико волим Сибир.³²⁸

Но, ако је слаба исхрана, која се често граничила са глађу, била нешто на шта су се ратне генерације већ свикле претходних година, ако су климатски услови и температуре од неколико десетина степени испод нуле били нешто што је зависило од природе, а слаба одевеност била последица разумљиве послератне материјалне оскудице, онда су све остале тешкоће са којима су се сусретали и нерешиви проблеми великог броја совјетских грађана које су увидели, за већину југословенских студената били нешто што би се могло назвати тешким суочавањем са стварношћу прве земље социјализма. Упознавање реалности совјетског друштва за многе је значило отрежњење од фасцинације коју су понели из домовине. Изненађеност је морала бити велика већ са првим утисцима које су остављале несташнице роба у продавницима, призори бескрајних редова испред магацина за снабдевање основним и оскудним намирницама, велика скупоћа, први просјаци, лопови, пијанци, шпекуланти, разни животни губитници које су југословенски студенти угледали на московским и улицама Свердловска, Мичуринска, Лењинграда, Москве, Одесе, Новочеркаска, Саратова, Свердловска... Поражавајуће је деловала слика незбринутих бораца, ратних инвалида без руке, ноге или ока, хероја стаљинградске и других историјских битака Другог светског рата. Свест о непобедивости Црвене армије,

³²⁸ Исто, 38.

каком се она у ратном судару против фашизма уистину доказала, и свест о економској моћи једне земље, што није одговарало истини, није могла да прекрије цену војне моћи и све оно наличје ратне победе и победе социјализма, које је голим оком било свакодневно видљиво, најчешће на улици, и уочљиво највише са лица небројеног мноштва људи који су се по завршетку рата сјатили у градове тражећи наду да живот учине подношљивијим.

Совјетски Савез је, по речима историчара, био земља у којој је рат убијао и дуго после свог завршетка.³²⁹ Превелика оскудица, небринутост људи и распрострањено сиромаштво којим је било захваћено становништво у свим деловима Совјетског Савеза, услед економске исцрпљености земље, утицали су на тенденцију демографског пада. Ма колико су пред очима спољног света несагледиви домети кризе били прикривани, већ делимичан увид у унутрашњи живот совјетског друштва откривао је праву катастрофу коју је донео најсуровији рат у историји, али која је једним делом била и последица бројних предратних слабости, узрокованих двадесетогодишњим периодом социјализма Стаљиновог типа, са репресијом масовних размера и готово-тридесетогодишњим периодом изолације. Рат се надовезао на предратну кризу совјетског друштва. Године непрекидних криза као и године Стаљинове окупне владавине умножавале су се, а стање је додатно компликовано отвореним спољнополитичким питањима послератног доба. Рат јесте донео велики тријумф у виду одбрањене независности државе, израстања у једну од најпрестижнијих војних сила у свету, испољене виталности у погледу очувања резултата револуције, стицања огромног међународног угледа због одлучујуће улоге и неизмерне жртве поднете у оквиру светског напора на сламању фашизма, али истовремено је, са свим својим последицама и глобалном прерасподелом политичке, војне и економске моћи, Стаљиновој држави наметнуо нову позицију у светским међународним односима. Та измењена позиција, настала као резултат Другог светског рата, затекла је Совјетски Савез независно од унутрашње неспремности друштва да на њу одговори и да је без високе цене прихвати, а падала је на већ израбљена плећа и израђавану душу руског човека; мерена људским аршинима она је превазилазила истањену моћ совјетског друштва.³³⁰

Други светски рат за Совјетски Савез није био само питање одбра-

³²⁹ Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza, II*, Otokar Keršovani, Opatija 1985, 214.

³³⁰ О напорима, подвизима и трагедији генерација руске омладине писао је А. С. Степанов у књизи *Триумф и трагедија, О младежи 1917–1991*, Москва 2005, 382.

не државе или слободе и демократије – како је то био случај са највећим бројем земаља протагониста антифашистичког дела света – већ и највеће дотадашње искушење у одбрани идеја Октобра, а посебно Стаљинове концепције изградње социјализма. По мишљењу појединих историчара, 1945. године процес који је покренула руска револуција 1917. приближавао се ономе што је Лењин 1918. године назвао најважнијим и најтежим “историјским проблемом” – трансформацији из “уско националне” у “светску револуцију”.³³¹ Социјализам је те године искорачио изван граница Совјетског Савеза, победом над фашизмом дотадашња демаркациона линија је пређена, снажењем левих политичких идеја у Европи разграђен је зид који је делио совјетски социјализам од осталог дела света, Лењинове идеје почеле су да се шире западно од граница Совјетског Савеза, број комуниста у земљама Западне Европе порастао је током отпора и у оружаном сукобу са фашизмом, што је у међународни комунистички покрет унело нове моменте, а пред Стаљина и његову државу, као светско средиште социјализма, које је не само преживело рат против фашизма већ га у том рату и поразило, постављало нове, тада најмање двојаке, спољнополитичке императиве. Лењиново становиште да после увођења социјализма у Совјетском Савезу треба учинити све како би се социјалистичка револуција пренела на друге земље, после дугогодишњег Стаљиновог опредељења за изградњу социјализма у једној земљи оживљена је после Другог светског рата и постала битан чинилац усложњене и измењене политичке слике Света. Све је упућивало на то да је после вишегодишњег целокупног изграђивања политичке и економске организације совјетске државе, која је требало да послужи концепту изградње социјализма у једној земљи, започето 1924. године јасним напуштањем Лењиновог гледишта о међународним револуционарним обавезама, предстојало темељно преусмеравање спољне политике, засновано на уважавању послератне чињенице израстања нових комунистичких центара у Европи³³². Број комуниста у свету изван Совјетског Савеза порастао је после Другог светског рата у односу на време пре рата за око четири пута. У готово свим земљама Западне Европе број гласова које су добили на изборима кретао се између 10% и 29%, а у Шведској, Данској, Норвешкој, Белгији и Холандији, дакле у земљама у којима никада пре и никада после нису

³³¹ Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, Otokar Keršovani, Opatija 1985, 203.

³³² А. Митровић, *Време нетрпеливих*, ЦИД, Подгорица 1998, 284.

имали толико гласова, приближили су се резултату од 10%.³³³ У свом политичко-пропагандном деловању Стаљин је тај нови моменат, уз победу у рату, користио као врхунски доказ исправности политике којом је он већ дуже време водио Совјетски Савез, што му је давало снагу у процесу новог унутрашњег учвршћивања власти и отварало простор за делимично олакшавање властите позиције у економски посрнулој земљи. Држава је у рату одбрањена – тумачило се још током рата, када се коначан исход са извесношћу могао предвидети, између осталог, захваљујући и предратном тежишту Стаљинове економске политике на индустријализацији земље и ту чињеницу власт је обилато користила као меру успеха. О дубини и узроцима економске кризе и сиромаштву које је драстичније но икад у социјалистичкој историји сустигло совјетског човека, што је имало корене и у експерименту са селом из истог периода – власт је ћутала. Један позитиван учинак, ако се он прихвати као такав, и једна негативна последица Стаљинове предратне економске политике сустигли су једно друго у години највећег Стаљиновог тријумфа и највеће кризе земље којом је владао.

Трагови рата били су присутни на сваком кораку. У њима је било и трагова бројних предратних слабости али се оне више нису виделе – у свести грађана коју је исцртавала званична пропаганда рат је поништио те слабости тако да су све тешкоће приписаване његовим последицама. Осим тога, Стаљину је предстојала и велика трка са Западом, за коју његов економски и друштвени потенцијал није био припремљен, као, уосталом, што ни целокупно стање у совјетском друштву, већ годинама и психолошки нагриженом бројним деформацијама у апарату власти, дисциплиновањем становништва и нагомиланим страховима, није представљало повољно тле за нова одрицања, ускраћивања и напрезања. Пређени пут од грађанског рата и револуције, преко Стаљинових чистки несагледивих размера, које је његова тоталитарна владавина спроводила тридесетих година, до катастрофе коју је произвео Други светски рат, били су превише и за руског човека, већ довољно огрубелог у свему кроз шта је прошао. Милиони људи различитих генерација нестали су у току једне четвртине века, а они који су преживели веровали су да то припада прошлости. Њихова нада у бољи живот, ипак, била је далеко од реалности. Она није била довољна да се одупре уласку у нешто што је са окончањем Другог светског рата тешко могло да се избегне: аме-

³³³ Подаци наведени према: Giuseppe Voffa, н. д., 202.

ричко незауостављиво испољавање премоћи у светским релацијама и Стаљиново непризнавање инфериорности у односу на доминацију дојучерашњег ратног савезника. Совјетски Савез, а и Свет, посебно већ подељену Европу, то је уводило у ново доба, које, упркос обећањима, обичном совјетском човеку није нудило лакши живот. Стаљиновој власти, чији се почетак готово више никаквим погледом у прошлост није видео, после свега што је руски човек претурио преко својих леђа, није било краја – могло је изгледати на почетку новог доба. Суочен са нерешивом садашњошћу он се, ослањајући на прошлост и неизоставно је истичући у све ређим обраћањима нацији, окретао будућности у којој је, изводећи Совјетски Савез на светску сцену, у унутрашњој политици наставио да траје као “револуционар који је злоупотребио идеале”, са неограниченом влашћу сигурнијом но икада раније, који је пред собом имао економски и војно гледано најпрестижнију силу у свету.

Из Другог светског рата Совјетски Савез је од свих земаља учесника рата изашао са највећим губицима. Људске жртве биле су толике да их није могуће ни приближно пребројати, а процене које се крећу од 20 до 26 милиона изгинулих, и по мишљењу појединих совјетских и страних истраживача ближе су другој него првој цифри. Тај број неупоредив је и са губицима поражене Немачке од око 7 милиона људи, а немоли са губицима победничке Америке од око 405 000 или Енглеске од око 375 000 жртава.³³⁴ Михаил Гелер и Александар Некрич наводе да је Велика Британија, укључујући Комонвелт, изгубила у шестогодишњем рату (1939-1945) око 452 000 војника и 60 000 грађана, што је 42 пута мање него Совјетски Савез. По истим ауторима Сједињене Америчке Државе су у четворогодишњем рату (1941-1945) имале око 295 000 погинулих војника, што је 72 пута мање него Совјетски Савез.³³⁵ Уништено је око 1710 градских насеља и око 70 000 сеоских језгара, око 25 милиона људи остало је без крова над главом, а око 300 000 породица само у Белорусији, а два милиона у целој земљи живело је у склоништима ископаном у земљи. Око 32 000 индустријских предузећа и око 100 000 пољопривредних добара било је уништено или претрпело непроцењиву штету, а велики број градова, међу којима посебно Минск, Стаљинград и Ростов, личили су на хрпе рушевина.³³⁶

У индустрији најозбиљније питање било је преоријентација ратне

³³⁴ Исто, 204–205.

³³⁵ Михаил Гелер – Александар Некрич, *Утопија на власти, Историја Совјетског Савеза*, ЦИД, Подгорица 2000, 411.

³³⁶ Giuseppe Voffa, н. д., 207.

на мирнодопску производњу. У то су уложене наредне две године, што је коштало великих напрезања и статистички гледано довело до пада укупне индустријске производње у поређењу и са ратним годинама. О тежини тог захвата може да посведочи чињеница да је у току рата евакуисано из градова око 1500 фабрика како не би пале у немачке руке.³³⁷ Подаци говоре да се радило о демонтирању машина које су у око милион и по вагона одвожене на исток, према Уралу, Прековолжју, западном Сибиру и средишњој Азији. Требало је велики део индустрије вратити на мирнодопске услове и потребе, а шта је то значило могуће је закључити када се зна да је претходних година све што се производило било намењено војсци.

У најжалоснијем стању налазило се село са пољопривредном производњом која је у односу на предратну пала за 40%, а у подручјима која су била под окупацијом за преко 50%. Број обрађених површина смањило се са 118 на 84 милиона хектара, а број способних за рад на земљи пао је за трећину.³³⁸ Оскудевало се у машинама, радној снази, средствима за рад у пољопривреди, биле су покидане нити организације неопходне за обнављање производње.

Друга мирнодопска година не само да није донела бољитак већ је земљу изложила новим недаћама, овог пута још већем недостатку хране него што је то било у претходној 1945. години. Незапамћена суша опустошила је житородна поља и становништво довела на ивицу глади. У зиму се улазило са драстично смањеним количинама хране, укинутом помоћи Унре и ценама хлеба и других основних намирница увећаним неколико пута. Не зна се да ли је више било погођено село или град. У земљи хероја умирало се од глади, посебно у њеном средишњем и јужном делу, а број умрлих никада није утврђен или званично саопштен. Совјетско друштво налазило се испод границе издржљивости.³³⁹

Далеко од сазнања те врсте, са својим осећањима и уверењима, група југословенских студената започела је школовање у градовима Совјетског Савеза, у којима је од њихових, а и од очију сопствених грађана било сакривено све осим оних истина које се због њиховог присуства нису могле избећи. Па ипак и то мало што се дало видети било је исувише лоше у односу на пропагандну слику створену у југословенској јавности. Њихов долазак, у јесен 1946. године, подударио се са државним свођењем поражавајућег биланса приноса са совјетских поља и при-

³³⁷ Исто.

³³⁸ Исто, 205–206.

³³⁹ Исто.

ближавањем претеће, испоставиће се, по бројне совјетске грађане и трагичне зиме. За већину поједине илузије су распршене већ првих дана и месеци, друге су се одржавале још неко време, што не значи да није било и оних који су до краја остали догматично уверени у оно што је у њиховој свести Совјетски Савез симболизовао. Било је потребно много напора да се управо из илузија, које ни сва тежина свакодневице није успевала лако да истисне, прибави енергија неопходна да уз напоран школски рад буду савладане све оне тешкоће које доноси непосредан додир са реалношћу која је другачије замишљана. Но ни та прва искуства нису била једнака. Много тога зависило је од најуже средине у којој се појединац затекао, од града у који је одлуком совјетских просветних власти распоређен, од личне снаге да се почетна искушења превладају, од степена идеолошке индоктринације, од упорности да се на искуству прошлости у тешкој садашњости истраје зарад достижене будућности, овог пута не само колективне већ и појединачне.

Све у свему, ношени сновима, али и конкретним и остваривим циљевима, нашли су се у средини која нимало није личила на моћну и богату земљу, како је Совјетски Савез изгледао у свести југословенских грађана. Неке је мучила слаба исхрана, појединцима су додатно незадовољство причињавале студије за које нису имали афинитета, већина се жалила на тешке климатске услове. Много личних осећања и објективних околности погађало је Југословене на школовању у Совјетском Савезу. Постепено прилагођавање ишло је са повременим отпорима, било праћено недисциплином, препуштањем лошем расположењу, манифестовало се ћутљивошћу, трпљењем и осамом, ометало постизање концентрације, остављало трагове на прве испитне резултате. Најмалобројнији су гласно изражавали незадовољство гунђањем да желе да гледају оно што они хоће а не оно што им се показује, реаговањима да је боравак у Совјетском Савезу губљење времена, гласним запажањима да совјетски грађани слабо живе и изјавама да су незадовољни условима живота с обзиром на то да њихова држава то "златом плаћа".³⁴⁰ Реч је о веома осетљивим појавама које су југословенски руководиоци објашњавали недостатком партијског рада, па услед тога недовољном партијношћу појединаца. Над сваким негативним коментаром, алузијом, примедбом надвијала се опасност оптужбе совјетских власти за антисовјетизам.

Уобичајеном свакодневном животу, какав је он постао убрзо по

³⁴⁰ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 53/3, br. 13925, 5. – Извештај Пунише Перовића – ЦК КПЈ.

сређивању првих утисака и испланираном радном дану који је текао у кругу – студентски дом, факултет, повремено излазак у град, дружење са руским и студентима страних земаља (Чесима, Бугарима, Корејанцима...), ништа посебно не би могло да се дода. Такав начин испуњавања времена био је разлог да новоформирана слика Совјетског Савеза, сада непосредна, али фрагментарна, уска, сведена, лична, уз то и од појединца до појединца различита, ма колико била разочаравајућа, буде боља него што је било стварно опште стање државе у којој су, супротно очекивањима, ипак, били само странци. Имајући у виду обухватнију и у сваком случају објективнију представу о ономе шта је био Совјетски Савез тих година, историчар не може а да не уочи да је њиховом запажању био доступан само делић стварности и то оне која се налазила на површини дубоке кризе чијих узрока и тежине већина савременика није била довољно свесна. Макар била реч и о југословенским студентима, младим људима, испуњеним за то доба разумљивим идеалима, заносом и љубављу према земљи у којој су се нашли, није било лако да се од неразмрсиво преплетених осећања, доживљаја, идеолошких погледа, стварних знања и личних искустава очувају илузије. Још теже је било пробијање истине и разазнавање суштинских узрока нимало завидног стања земље коју су нестрпљиво желели да упознају. Свакодневица није пружала довољно могућности ни за једно ни за друго, премда је сасвим сигурно нудила далеко мање од очекиваног. Физички поглед није досезао даље од оног што је могло да се види или доживи у студентском дому, на факултету, улици или приликом ретког најчешће организованог колективног присуствовања позоришној представи или разгледања неког од музеја, понекад и одласка у госте радничкој омладини у некој фабрици. Целокупан боравак за појединца био је заправо упознавање са градом у коме се школовао, а никако са совјетском државом и совјетским друштвом у целини. Видео се део целине, и то, пре би се рекло, њен бољи део. Целина је била доступна само уском кругу људи, концентрисаних у врху власти.

Услови за живот и учење у студентским домовима нису били нарочити (соба се делила са 7 до 8, у најбољем случају са 4 до 5 студената), али нису били ни другачији од услова за домаће студенте или испод уобичајених стандарда смештаја високошколаца у другим земљама. Уз напомену да је чистоћа одржавана редовно, студенти су се углавном жалили на недостатак топлог постељног веша, али их је много више

од тога, оптерећене превеликим интелектуалним напорима, погађала количински недовољна и неквалитетна храна, за коју је у већем броју месеци издвајана готово цела стипендија.³⁴¹ Студент у Лењинграду, а скоро иста ситуација је била и у осталим градовима, од стипендије у износу од 470 рубаља издвајао је за храну од 380 до 400 рубаља, стан је плаћао 15 рубаља, а остатак новца трошио је на неопходне свакодневне ситнице и превоз трамвајем јер су “општежитија” била далеко од института и факултета. Уколико је нека рубља преостала, бар у нешто каснијем времену када је стипендија повећана, и ако је неко од студената намеравао да купи нешто од намирница, то је значило да се изгуби по неколико сати; стајање у реду од три сата, и то искључиво у преподневним часовима, било је редовна појава.³⁴² Уз слабу исхрану, физичкој изнурености, честом оболевању и код једног броја озбиљној нарушености здравља, доприносила је одвише скромна и за руску зиму неприлагођена одевеност. “Већина их је слабо одевена, без веша, чарапа, ципела, тако да се поставља проблем крпљења ципела и набавке веша” – извештавао је Илија Дошен крајем децембра 1946. године.³⁴³ Студенти су масовно оболевали од прехладе, грипа, а физички слабији и од туберкулозе. У децембру 1947. године студенти у Алма-Ати су пропустили 25 предавања због болести.³⁴⁴ У Краснодару је у једном тренутку трећина студената била болесна.³⁴⁵ Студенти су боловали од плућних болести, срчаних тегоба и вегетативне неурозе.³⁴⁶ Југословенске власти више пута, преко партијског опуномоћеника у Москви, информисане о тим проблемима, потрудиле су се да стање ублаже увећањем стипендија и организовањем помоћи преко Црвеног крста, после чега је, бар у званичним извештајима, наглашавано да су прилике олакшане. Међутим, и таква олакшања нису било дугог века. Цене су непрестано расле, спроведена је новчана реформа која је обе-

³⁴¹ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/1. – Извештај градског опуномоћеника Веселина Радовића из Алма-Ате. АЈ, XIII – к. 53/2, 12966, б. – Извештаји и писма Илије Дошена упућена ЦК КПЈ, Вељку Влаховићу и Александру Ранковићу.

³⁴² Исто.

³⁴³ Исто.

³⁴⁴ АЈ ЦК СКЈ, XIII – к. 59/1. Извештај градског опуномоћеника из Алма-Ате.

³⁴⁵ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 58/7. – Извештаји Амбасаде ФНРЈ у Москви о животу и раду југословенских студената у СССР.

³⁴⁶ У јулу 1947. године група од око 400 студената и војних слушалаца дошла је у Југославију ради погоршаног здравља, лекарских прегледа и одмора. На лекарском прегледу утврђена је општа исцрпљеност и лоше здравствено стање до те мере да је за један број њих био неопходан опоравак у неком планинском месту. АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-74, бр. 4917/48.

звређивала износ стипендија, тек они најсналажљивији успевали су да се домогну карточке које су омогућавале куповину по нижим ценама. О економској нестабилности говоре месечни извештаји, који су се у погледу финансијских проблема студената драстично разликовали од месеца до месеца. Из Мичуринска студенти су поручивали да је "менза слабо организована а другде нема шта да се купи".³⁴⁷ Ситуација у већем броју градова је описивана штурим, претежно забрињавајућим, а ретко спокојним констатацијама: "као и раније", "хране нема довољно", "материјална ситуација је сада добра", "материјални услови су испод потребног", "сада имамо новца", "боримо се тешко", "сав новац иде на храну", "храна у мензи поскупела", "због трошкова за исхрану оскудевамо у обући", "стипендија једва покрива храну, посебно у тешкој ситуацији су пушачи".³⁴⁸ У једном извештају се наводи да је храна била много слабија него у Југославији и да је у групи владала "тифусарска психоза"³⁴⁹.

Иако формално изједначен са положајем њихових совјетских колега (исти смештај и износи стипендија), економски положај југословенских студената био је знатно тежи због немогућности било какве помоћи од куће. Свој материјални положај поједини студенти у Лењинграду покушали су да побољшају тражећи физичке послове, али је групи студената која је једно време на пристаништу истоварала угаљ то убрзо било забрањено.³⁵⁰ И помоћ комсомолских организација у Лењинграду и Москви, које су показивале солидарност са југословенским студентима прикупљајући помоћ за куповину каљача, зимских капута и капа, већ првог дана била је забрањена од Градског комитета СКП(б).³⁵¹ Осим тешког материјалног стања којим су директно били погођени југословенски студенти, они су постали и сведоци тешког стања у којем се налазио совјетски грађанин, тако да је лично незадовољство било једно горко искуство а неповољан утисак о Совјетском Савезу разлог за другу врсту ништа мање разочаравајућег искуства. Чињеница да просечна плата совјетског грађанина није превазилазила њихове сти-

³⁴⁷ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/13.

³⁴⁸ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/1. – Писма и извештаји Веселина Рашовића, градског опуномоћеника у Алма-Ати; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/2-3. – Писма и извештаји Добриле Савић, градског опуномоћеника у Горком; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/4-5. – Писма и извештаји Сређка Берића, градског опуномоћеника у Харкову.

³⁴⁹ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 56/4. – Извештаји о раду чланова КПЈ – слушалаца Артиљеријске академије "Ђержински" у Москви.

³⁵⁰ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 53/2, 12966, б. – Извештаји и писма Илије Дошена упућени ЦК КПЈ, Вељку Влаховићу и Александру Ранковићу.

³⁵¹ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/12.

пендије, а да је у малим и неусловним становима живело више породица, деловала је забрињавајуће упркос покушајима да се разумеју све последице рата. Да ли је то социјализам, да ли је то оно чему њихова држава тежи, да ли тако изгледа најправеднији поредак на свету – нека су од питања која нису гласно постављана, али су морала бити део размишљања на која су опште прилике подстицале.

Међу не тако бројним писмима која су стизала до југословенског опуномоћеника, по свом садржају издваја се једно упућено од студента у Тбилисију, који је партијском руководиоцу писао да су га професори примили “као сина”, да су му “дуго, дуго стискали руку и пољубили се са њим”, а да је на све невоље заборавио када је угледао једног совјетског уметника како ваја главу Тита.³⁵²

Најтужнијим утисцима били су изложени студенти у Москви, где је због великог прилива становништва, до којег је дошло убрзо по престанку борби на фронтима, ситуација била најтежа. Велики град, по освајању мира, није могао да сакрије милионе унесрећених људи, међу њима посебно очај демобилисаних војника који су се по повратку из рата нашли на улици, очекујући да држава учини немогуће и обезбеди њихово социјално збрињавање. За лечење ратних рана није било ни снаге ни времена. Повратак из рата, због опустошености земље, за многобројне није значио и повратак кући, тако да су препуштени себи трагали за било каквим уточиштем како би преживели. Њихово увођење у цивилни живот готово да није било могуће постићи брзо, а за бројне и трајно.

О судбини бивших заробљеника, који су провели неколико година у немачким логорима, није се ни размишљало. Држава је скривала да они уопште постоје, а државно руководство је према њима исказивало толику сумњичавост да се она претварала у осуду и репресију великих размера. Поред толико заслужних официра, од којих је тек незнатан број могао да заузме почасно место у бројним прославама и победоносним парадама, за заробљенике из немачких логора није било места ни у чему што је макар минимално пружало услове достојне човека. Осим што је заробљавање црвеноармејца било равно најсрамнијем чину, третирано чак теже него дезертерство, постојала је бојазан да би отварање проблематичног питања заробљеника било веома неугодно по Стаљина с обзиром на неславну 1941. годину. Оно је, по мишљењу добрих познавалаца историје Совјетског Савеза, могло

³⁵² АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/26. – Писма и извештаји градског опуномоћеника о раду југословенских студената.

да подстакне на критичко преиспитивање његове политике вођене уочи и почетком Другог светског рата.³⁵³ За Стаљина они су били непожељни сведоци пораза, припадници жртвованих и отписаних војних јединица заробљених на Соловјовском прелазу, у харковском обручу или Керченским каменоломима, а њихова судбина једна је од највернијих слика Стаљинове репресије и система којим је наставио да одржава своју власт. Вршњаци Октобра, како их је називао Солжењицин, ставали за активну војску у годинама које су свет приближавале рату, стали су у одбрану отаџбине одмах на почетку напада Немачке на СССР, када је то због почетних лоших војних процена било тешко толико да је готово било бесмислено. "Својим челима и грудима" истурили су се и примили прве ударце у тој одбрани, што им никада није било опрштено од оних које су бранећи домовину такође бранили, а који су их у ствари у то гурнули. Стаљин их је најпре послао у пораз, затим их се док су издржавали надљудске напоре у заробљеништву не учинивши ништа да им умањи логорашке патње одрекао, да би им по завршетку рата, тек пошто су крочили у домовину у добровољно образованим колонама, које је писац Гулага тумачио као знак покорности, судио за издају без икаквих доказа и судског поступка. Они које је домовина издала били су проглашени за издајнике и осуђени на нова испаштања. Њиховој судбини била је слична и судбина свих оних који су неко време провели ван граница Совјетског Савеза. На прве је падала сумња због тога што су преживели логоре смрти, у другима се видела опасност од доношења европских демократских идеја, како се то већ једном у историји Русије догодило сто двадесет година раније, за време рата против Наполеона.

Изван оквира до којих су допирала сазнања југословенских студената остајале су још веће размере масовних нерешивих проблема. На разним странама совјетске земље једни за тешкоће других нису знали. И после демобилизације, у којој је више од 8 милиона људи напустило војску, било је читавих села, посебно у Украјини и Белорусији, у којима није било ниједног одраслог мушкарца. Повратници из Немачке, војници Жуковљевих јединица, у недостатку транспортних средстава стизали су на запрежним колима, а податак да је разматрана могућност да се у отаџбину врате пешице уверљиво сведочи о тежини ситуације, која није била упоредива са стањем у ма којој другој земљи.

У односу на цивилне студенте, према југословенским официрима

³⁵³ Giuseppe Boffa, н. д., 212.

и питомцима у војним академијама и школама био је примењиван посебан режим. За неке је то значило да су били у далеко повољнијој материјалној ситуацији, а за неке у драстично тежој. Све је зависило најпре од хијерархијског места, затим од специјалности која је изучавана, а веома често и од самих услова војним академијама и школама у којима су се налазили. Припадници 1. класе летачке јединице, који су по плану школовања ваздухопловног кадра отишли у Совјетски Савез у пролеће 1945. године, сећају се да су углавном били задовољни смештајем и условима у Војном ваздухопловном училишту 1. МКОЛВАУС (Московское краснознаменоје ордена Лењина војеноје авијационоје училишће свјази) у Москви.³⁵⁴ Њихово училиште налазило се у центру Москве, недалеко од Кремља и Црвеног трга, уз једну од главних авенија, имало је више објеката релативно добро опремљених наставним средствима, библиотеком, домом културе и пристојним просторијама за становање. Символична плата од 40 рубаља није била довољна за младалачке потребе, али је задовољавала основне потребе будући да су имали обезбеђено становање, храну на чији укус се нису жалили и све што им је било неопходно за наставу. Одећа и обућа били су по стандардима који су задовољавали војничке потребе и климатске услове.³⁵⁵ Међутим, у току школовања 2. класе комплетно училиште је пресељено у град Тамбов, где су услови били знатно лошији, до те мере да је месец дана била прекинута настава како би учioniце, понеки кабинет и смештај били минимално оспособљени за живот и рад, при чему су југословенски питомци коришћени као физичка радна снага.³⁵⁶ У Краснодарском војно-ваздухопловном училишту југословенски питомци су били смештени у разрушеној згради на којој није било прозора. Учионице нису загреване па су током

³⁵⁴ Необјављена *Монографија школовања Југословена – припадника РВО и ПВО у 1. МКОЛВАУС 1944–1948* (у рукопису), Архив Музеја ратног ваздухопловства Београд.

³⁵⁵ Исто.

³⁵⁶ У већ наведеном необјављеном рукопису *Монографија...*, некадашњи питомци 2. класе се сећају: "Смештени смо у једну стару једносратну зграду, коју су звали Љермонтовска, где је некада песник Љермонтов служио као коњаник у царској војсци. За време рата ова зграда је коришћена за формирање нових тенковских јединица које су одмах упућиване на фронт. Зграда је била у врло лошем стању, без воде и мокрог чвора. Воду смо доносили у великим бурадима и истакали у један валов из којег је вода цурила тако да је могло да се умива нас неколико у реду. Грејали смо се пећима које су биле између двеју спаваоница, високе до плафона и тако велике да се у њих могла угурати цела цепаница од 1 метра дужине... Тоалета није било већ је за нас изграђен пољски wc, мало удаљен од зграде тако да се понекад тешко до њега долазило, нарочито када је била јака вејавица. Трпезарија је у почетку била постављена у ниској неугледној згради која је некада била коњушница".

наставе на температури од минус 25 или минус 30 степени питомци прекидали часове и трчали да се загреју како би могли да наставе са слушањем предавања. У зимском периоду били су у летњим оделима и шињелима у којима су и спавали. Слаба исхрана (“дан за даном ређао се купус, риба и чај”) одражавала се на здравље, поготово када су ишли на праксу па је било случајева падања у несвест од исцрпљености, а један питамац је пао под елису авиона и погинуо. Режим дана је био следећи: устајање у 04. часа, за доручак – чај и 200 грама хлеба, а ручак у 16.00 часова. У учионицама није било електричног осветљења.³⁵⁷ У Војно-ваздухопловном училишту у Грозном југословенски питомци су били смештени у земуницама на аеродрому. Спавали су на бетону у просторији која није загревана. Није им било дозвољено држање радија, а пријемник који су питомци сами направили био им је одузет. Није било свезака, папира, оловака, мастила.³⁵⁸ У Војно-ваздухопловном училишту “Љотчиков” у Чкалову у учионици није било табле па се писало на пећи. Смештај је био у баракама у којима није било осветљења, па су питомци правили лампе од конзерви и старих крпа. Воде није било ни за пиће, а некмоли за умивање. На купање су ишли пешке у град који је био удаљен 40 километара, а са Урала су доносили лед и топили га за чај. Нису имали кашике већ су их правили од лима са авионских крила. Менза за 200 абонената имала је свега шест шољица.³⁵⁹ У Харковском војно-ваздухопловном училишту један југословенски питамац је покушао самоубиство због гвоздене дисциплине и лоших услова.³⁶⁰ Питомци су примали месечну стипендију у износу од 70 рубаља, али им је одмах на благајни одузимано 40 рубаља за државни зајам.³⁶¹

У односу на остале југословенске групе официра и питамаца, посебан привилегован положај уживали су “воришиловци”. Будући да су састав групе од 17 генерала и пуковника сачињавали елитни официри Југословенске армије, то су за њих били обезбеђени услови које није имала ниједна друга група слушалаца на војним академијама и училиштима. Били су смештени у Крапотњиковом переулогу, недалеко од центра града у старој квалитетној згради, имали су за ондашње московске прилике добру и обилну исхрану, добијали су “добру плату

³⁵⁷ *Спискови слушалаца који су завршили школовање у СССР (са прегледом академија и училишта и сећањима војних стипендиста, у рукопису),* Архив Музеја ратног ваздухопловства, к. 38.

³⁵⁸ Исто.

³⁵⁹ Исто.

³⁶⁰ Исто.

³⁶¹ Исто.

у рубљама” која је омогућавала да од ње помажу и породице у Југославији, располагали су “књижицама с одресцима” за куповину у посебним трговинама намењеним министрима, генералима и дипломатама.³⁶² У том погледу они су били изузетак.

Када се сагледају стварне размере кризе у Совјетском Савезу, онда се може закључити да положај југословенских студената, војних лица и малобројних стручњака на усавршавању није био безнадежан у мери у којој је у одређеним тренуцима појединачно доживљаван или како је већини више година после повратка изгледао. Срж њихових тамошњих проблема била је више у њима самима, у њиховој неприпремљености за све тешкоће које су их сачекале и у њиховој идеолошкој свести формираној на лажним, улепшаним и пропагандним представама понетим из Југославије. Једна визура, пре свега посредна, погрешна и нетачна, супротстављала се другој, стицаној на лицу места. Понешто од претходне слике, ипак, је остајало. Био је то ентузијазам великог броја професора, инжењера, писаца и уопште стрпљивост совјетских интелектуалаца са којима су долазили у додир, импресиван број школа и оних који се школују, број библиотека и института, љубав руског човека према књизи, поштовање прошлости, популарност штампе, навика да се чита у трамвају, на железничкој станици или док се чека у реду, до утисака које су остављали позоришта, биоскопи, музеји, фискултурне манифестације, срдачност и симпатије обичног света на које су наилазили у контакту са њим; ту су још сличности са руским народом: спремност на жртву, антифашистичка осећања и словенска солидарност.

Први сусрет са службеним лицима на улазу у Совјетски Савез, помало необичан због појаве жене на дужности цариника, наговештавао је низ изненађења. У многим приликама касније, током шетњи градом, радознали југословенски студенти приметиће велики број жена које управљају возилима градског превоза, возе тешке камионе, рукују метроом, тргују, обављају грубе и прљаве послове. Видеће жене које се у чистачким колонама лопатама, ћускијама и машинама боре са снегом и ледом, као и оне које “симпатично” изгледају у милиционерским униформама.³⁶³ У питању је била једна од видљивих последица рата – недостатак радне снаге како у граду тако и на селу.

³⁶² Наведено према: И. Матовић, н. д., 769.

³⁶³ Необјављене забелешке Бранка Шотре из Совјетског Савеза 1947, Збирка Војног музеја у Београду.

Како је Москва ошамућивала величином

Градови, њихово распрострањање, монументална здања од скупих грађевинских материјала, међусобна удаљеност насеља, представљали су посебан доживљај, у којем се губио осећај за простор. Москва је "ошамућивала" све оне који су покушавали да је у даху савладају. Умарила је и није остављала време за предах нити за прибирање мисли. Град у који је "могло да стане пола Југославије", неколико месеци током године окован ледом, са зградама чија је грандиозност наслућивана тек у поређењу са висином човека, широких улица и са залеђеном реком по којој деца играју фудбал, деловао је нестварно и за оне који су долазили из Београда, Загреба или Љубљане, а немоли за оне који су расли у неком осредњем месту у унутрашњости Југославије. Московске слике престизале су једна другу. На улицама непрегледне "бујице људи"; жене и мушкарци немодерно одевени, са ваљенкама, ушанкама и у кожусима, који су се некуда ужурбано кретали, чак и са сладоледом на температури од неколико десетина степени испод нуле одавали су утисак пословног света. Свуда утврђени ред кога се сви придржавају, дисциплиновано понашање и људи са "дебелим живцима" збуњивали су подједнако колико и незаобилазан утисак великих контраста које је престоница Совјетског Савеза откривала са сваким следећим даном. На једној страни задимљене кафане пуне људи и галама, атмосфера која је подсећала на сличне кутке у отаџбини, грубост у опхођењу и одсуство конвенционалности као природно стање нације у складу са духом времена, а на другој "бешумне" и "безгласне" дуге колоне узбуђених Руса "побожног лица" који су чекали у реду испред Лењиновог маузолеја, подигнутог од тешких блокова црвеног гранита и црног лабрадора.³⁶⁴ На улицама пуно стараца и деце који просе и крсте се, звуци хармонике који допиру из пролаза за метро и интересовање о следовању хлеба у Југославији као једно од најчешћих питања приликом случајног упознавања. Совјетски студенти и грађани имали су мала или никаква знања о Европи и животу у европским земљама. "Има ли код вас железничких пруга", било је, такође једно од чешћих питања која су постављали московски студенти југословенским.³⁶⁵

Пажњу од таквих и сличних исечака из живота великог града и успутних нескривених детаља сиромаштва брзо су одвлачили већ неки следећи

³⁶⁴ Исто.

³⁶⁵ Усмено сећање проф. др Николе Гаћеше саопштено у разговору са аутором ове књиге 2007. године у Новом Саду.

погледи који су изазивали дивљење, попут загледаности у највеће грађевинске подухвате бољшевичке ере као што је канал Москва – Волга, дуг 120 километара, припреме за почетак изградње Волго-Донског канала, или подземна железница која је за неслућено кратко време пребацивала путнике са једног на други део града.³⁶⁶ Трговачке радње, увек омиљена места у туђем граду, нису привлачиле младе Југословене, нешто због беспарице, делом због сиромашне понуде. Повремена застајкивања пред комисионим радњама са портретима познатих личности из прошлости, балалајкама и скупим старим књигама, завиривање у загушене “Универзале”, двоспратне магацине дужине око један километар у којима је само на први поглед било свега, од намирница до конфекције, неизбежно запажање да је мање оних који купују него оних који разгледају и заобилажење “Гастронома”, продавница са чоколадом, кифлама и бомбонама – били су уобичајени ритам шетњи градом. Знатижељнима није могао да промакне лако уочљив недостатак луксузне робе и глад за јединим производима који су нуђени: једнообразним, домаћег порекла, грубе обраде и завидног квалитета.³⁶⁷

Осим градске свакодневице државе у којој се сваки час нешто славило, југословенски студенти имали су прилике и да осете амбијент и атмосферу ванредних догађаја који су, увек до детаља испланирани, као по правилу доносили жељену слику. Хиљаде транспарената увек у само две боје, црвеној и белој, са исписаним цитатима, паролама и поклицима, освањивало је током кампање за изборе месних совјета. Уз портрете у боји свих чланова Политбироа, међу којима Лењинов и Стаљинов висине и до десет метара, преображавали су град у току само једне ноћи. У очима малобројних Југословена препознатљива иконографија. Само све много веће и наглашеније.³⁶⁸

Још један догађај, замена новца – старе рубље за нову у односу 10:1 и нове цене које су ступале на снагу, данима је окупирао пажњу обичног света. У аутобусу, на улици у кафани свуда се само о томе разговарало и мада су коментари били различити, слушалац са стране могао је да закључи да “поштен радни свет верује својој власти чак и кад му нешто није јасно”.³⁶⁹ Од осталих упечатљивих догађаја, у памћењу једног од Југо-

³⁶⁶ *Волго-Донској канал, у: Сталинские стројки Гулага 1930–1953, Документа, Међународниј фонд демократија, Русија XX век (составители: А. И. Кокурин, Ј. Н. Моруков), Москва 2005, 102–167.*

³⁶⁷ Бранко Шотра, н. д.

³⁶⁸ Исто.

³⁶⁹ Исто.

словена остао је новогодишњи поноћни ватромет изнад Кремаљских торњева и купола, исцртаних низом сијалица, праћен хором кремаљских звона и величанствена прослава 30-годишњице Октобарске револуције на стадиону "Динама". И у једном и у другом, по великој хладноћи, много учесника, масовност и безброј веселих лица.³⁷⁰

Ако је нешто у Москви далеко превазилазило очекивања Југословена, онда су то позоришта и музеји. Висок уметнички ниво примабалерине у "Лабудовом језеру", "сложеност покрета", "прегруписивање и поредак", "савршена уиграност" и "мекоћа кретања читавог балетског ансамбла" у луксузном ентеријеру, богато орнаментисаном и са пет потковичастих галерија уређеном Бољшом театру пружао је незабораван доживљај.³⁷¹ Црква Василија Блаженог – диван пример средњовековне руско-византијске архитектуре, Третјаковска галерија, Музеј Лењина, Музеј револуције, Театар Чајковског, Галерија Пушкина, Музеј Црвене армије, Музеј источних култура, Парк културе, Централни театар Црвене армије, Етнографски музеј народа СССР, Музеј Лава Толстоја, Музеј Горког – све само у једном граду, Москви, "срцу Совјетског Савеза", наводило је на дубока размишљања и једно за другим, заједно са мермером, најскупоценијим дрветом, свилом, плишом, брушеним стаклом, белим металом, месингом и другим квалитетним и финим материјалима који су се смењивали кроз огромне музејске сале и одељења, остављало је неизбрисиве утиске о традицији и култури великог народа, али и о истинској бризи, методичности, љубави, добром плану и стрпљивом раду стручњака задужених за музеје.³⁷² Не зна се шта је снажније деловало на посматрача: одливи и копије најпознатијих дела египатске, вавилонске, асирске, грчке, римске, ренесансне и француске уметности, топлолирски сликани, колористички живи пејзажи огромних видика из Јерменије, Ћилими из Туркменије, ретке керамичке вазе из Алма-Ате, радови у бакру из Узбекистана, изванредне минијатуре на књигама, кашмирски шал – "чудо од лепоте", радови кинеских мајстора у слоновој кожи и свили, или трофејно оружје – стотине примерака топова, тенкова, авиона, свих калибара и многих држава, међу којима и један топ југословенске производње калибра 66,5 милиметара.³⁷³ Свако ко је читао *Рат и мир* и *Ану Карењину* није могао да не буде узбуђен посматрајући предмете из личног живота једног од

³⁷⁰ Исто.

³⁷¹ Исто.

³⁷² Исто.

³⁷³ Исто.

највећих писаца: Толстојеву капу, ципеле, табакеру, перо... Подједнако узбуђење пред оригиналним рукописима Максима Горког или пред фотографијама Лењиновог оца и мајке и родне куће револуционара који је изменио свет, али и општа порука да "народ учи на примерима својих највећих људи" и закључак да су "бољшевици успели масе да заинтересују за уметност". У то су уверавали симболичних 50 копејки за улаз, непрегледне колоне посетилаца, пуне руке посла стрпљивих и причљивих водича, десетине талентованих студената уметничких школа који седе по салама и сликају и незамисливе сцене великог броја пионира који стоје пред неким уметничким делом и дискутују.³⁷⁴

Остао је сачуван од заборављања и приметно разочаравајући утисак "ворошиловца" генерала Арсе Јовановића по изласку из Лењиновог маузолеја. После дуго жељеног "сусрета са Иљичем", генерал је свој утисак о "омаленом расту вође и учитеља светског пролетеријата, заувек сапетог у стакленом саркофагу, коже воштане боје и пискавог гласа са магнетофонске траке" поверио колеги Радовану Вукановићу.³⁷⁵ Како су "ворошиловци" слободно излазили у град, за неког од генерала, сазнајемо из истих извора, није било необично да се недељом запути ка Новодевичјем гробљу не би ли са обележја сазнао који су великани руске историје, поезије и сликарства ту сахрањени.³⁷⁶ Слобода кретања омогућавала је групи одабраних југословенских генерала и да посете ратне другове, припаднике Црвене армије, међу којима и генерале Алексеја Антонова, Николаја Корњејева, Никанара Чибисова и потпуковника Волођу Јешурина, филмског сниматеља при штабу Другог корпуса и Прве армије, који је снимео историјске сцене на Његовући под Дурмитором и на фронту у Срему.³⁷⁷ Посебан доживљај за југословенске генерале морао је бити и одлазак на место које је на излазу из Москве обележавало тачку до које су стигле Хитлерове ратне јединице у јесен 1941. године, а војнички осећај испуњавао их је и приликом боравка у Бородину или обиласка Мамајевог кургана око којег су вођене најкрвавије борбе у Стаљинградској бици.³⁷⁸ Већ на почетку свог школовања у Москви "ворошиловци" су имали срећу и да организовано обиђу Лењинград, који је остављао сасвим другачије утиске од Москве.

³⁷⁴ Исто.

³⁷⁵ Наведено према: И. Матовић, н. д., 771.

³⁷⁶ Исто, 772.

³⁷⁷ Исто, 771.

³⁷⁸ Исто.

Лењинград – “најевропскији” совјетски град

Удаљен од главног града 13 сати вожње најбржим и најудобнијим совјетским возом “Красная стрела”, Лењинград је за све оне који су имали привилегију да га упоређују са Москвом, по тадашњим утицима Бранка Шотре, био далеко пријатнији, а Лењинграђани гостопримљивији, симпатичнији, углађенији и блискији.³⁷⁹ Сусрет са “најевропскијим” од свих совјетских градова, “царским градом”, лично је на “сусрет са живом историјом” у којој свака улица, кућа или камен има историјску вредност. Идући дугачким, широким и правим булеварима, плански изграђиваним од времена Петра Великог, пролазник је сваког часа примећивао мермерне плоче на којима је писало ко се родио, живео или умро у том здању; имена Пушкина, Љермонтова, Гогоља, Толстоја, Чајковског, Ломоносова богатила су осећај да се странац налази у граду – “музеју руске културе”.³⁸⁰ Река Нева носталгично је била сећање на Саву, али у поређењу са њом нешто већа и залеђена, као да је давала до знања да се у Лењинграду ништа није догодило случајно, па ни природа. На једном од тргова, коришћеним такође да се нешто на њима покаже, представи, да се по нечему посебном упамти – Индустријска изложба Лењинграда и најсавременија достигнућа социјалистичке привреде: спаваћа кола за 60 људи, “Плави експрес”, речни трамвај са кожним седиштима за стотинак људи, велики агрегат, дизалица, турбина за безводне крајеве, колхозна турбина за светло, за воду, топлоту, машине за прераду памука, трактор, машина за вађење нафте, машина за тестенине, вештачко драго камење, мермер, гас, кристал, радио, текстил.³⁸¹ Пред очима задивљених посетилаца недељом и празницима на том месту све је било у покрету: излазе готове кобасице, бомбоне, макароне, линолити слажу и лију слова, фрезери обрађују дрво.³⁸² Домаћа привреда дата симболично као живи, динамичан, моћан организам. Тим данима градом су господарила деца, на свим слободним површинама са скијама, санкама, клизачкама или без свега тога. Са улица и тргова поглед се обично заустављао на зградама архитектонски богате спољашности и загонетне унутрашњости. Тек касније у више наврата, током боравка онима који су имали срећу да у њих зађу откривали су се раскош и богатство луксузног хотела

³⁷⁹ Б. Шотра, Забелешке...

³⁸⁰ Исто.

³⁸¹ Исто.

³⁸² Исто.

“Асториа”, ентеријер Академическог театра, непроцењиве вредности Ермитажа, Музеја одбране Лењинграда, Руског државног музеја, Музеја морнарице, Музеја историје религије, Музеја војне медицине. Ту су још Зимски дворец на који је “Аурора” отворила ватру 27. октобра 1917, затим дворец у којем је био смештен први комитет диктатуре пролетеријата – бело-жуто двокрилно и двоспратно здање одакле је Лењин руководио Октобарском револуцијом, Петропавловска тврђава и једно од најпопуларнијих места окупљања Лењинграђана – пространи биоскоп “Титан”, у чијем је холу доминирао велики цитат Лењина: “Кино у рукама совјетске власти представља врло моћну силу”.³⁸³

Свако од ових здања је на својеврстан начин сведочио о историји, о њеној сложености, моћи и непредвидивости, наводило на размишљања о прошлости и садашњости, будило асоцијацију на поднете жртве и њихов смисао. Југословенски студенти су могли да сазнају да је у хотелу “Асториа” који је одушевљавао кристалом, порцеланом, мермером, сребром, позлатама, свилом, уметничким делима, Хитлер са-мо неку годину раније заказао банкет поводом заузимања Лењинграда и за ту прилику штампао позивнице, да је “Ермитаж” током 1947. године посетило око 1,5 милиона људи, а да је за време рата евакуисано 1118000 експоната, да је линија циркулације 22 километра.³⁸⁴ Из погледа у царске одаје са намештајем, украсима, сликама, скулптурама, личним предметима и престолом Романових пробијао се став посетиоца - револуционара да се иза таквог царског богатства у читавој историји Русије крио “апсолутни мрак, беда и ропство”, уз задовољне коментаре да је добро што је то припало народу.³⁸⁵ Један други докуменат прошлости, сведочанство трагичних дана и несреће, “Дневник мале Тање” изложен у Музеју одбране Лењинграда, будио је емоције. Из малог нотеса, са сузама у очима ишчитавало се дечјим словима исписано: “Данас умро дед”, затим на другом месту “Данас умрла мати”, месец дана касније отац, а иза задњег умрлог додатка “Остала сама Тања”. Дневник је нађен уз њу мртву.³⁸⁶ Докуменат је наметао поређење и размишљање о сличности судбина совјетских и југословенских народа, уз запитаност о сличним документима који су заувек остали непознати савременицима и наредним генерацијама.

³⁸³ Исто.

³⁸⁴ Исто.

³⁸⁵ Исто.

³⁸⁶ Исто.

Студенти и аспиранти

Број и структуре

Прва група југословенских студената и аспираната³⁸⁷ отишла је на школовање и специјализације у Совјетски Савез крајем 1946. године. Њу је сачињавало 229 студената и 27 аспираната. Од 27 аспираната у Москви се усавршавало 14, у Лењинграду 12 и у Новочеркаску један југословенски стручњак за пољопривреду, медицину, биологију (генетика и селекција биља), шумарство, фармацију, ветерину, геологију, грађевину, органску хемију, педијатрију, теоријску физику, математику, ботанику, електротехнику, историју и економију.

Студенти су, по распореду совјетског министарства високих школа, студије започели у следећим градовима: Лењинграду, Москви, Краснодару, Свердловску, Харкову, Горком, Алма Ати, Саратову, Мичуринску, Казању, Уралску, Новочеркаску, Кијеву, Тбилисију и Одеси. Више од половине студената студирало је у Лењинграду и Москви, а најмање у Уралску и Тбилисију.

Број студената по градовима у којима су студирали 1946/47. године

Град	Број студената	%
Лењинград	100	43,6
Москва	56	24,4
Харков	11	4,8
Краснодар	10	4,4
Кијев	9	3,9
Свердловск	8	3,5
Горки	7	3,0
Саратов	6	2,6
Алма Ата	5	2,2
Мичуринск	4	1,8
Казањ	3	1,2
Новочеркаск	2	0,8
Одеса	2	0,8
Уралск	1	0,4
Тбилиси	1	0,4
Непознато	5	2,2

Међу одабранима за студије у Совјетском Савезу било је 163 сту-

³⁸⁷ Специјализаната.

дента мушког пола (71,2%) и 66 женског (28,6%). Природне науке студирало је 155 студената или 67,7%, а друштвене 74 студента или 32,3%. Најбројнији су били студенти индустријских грана, економије, рударства и пољопривреде, затим саобраћаја, машинства и медицине, а од друштвених наука студенти филозофије и историје. У групи стипендиста налазио се и изванредан број студената позоришне режије, глуме и филмске режије.

Број студената по гранама студија 1946/47. године

Грана студија	Број студената	%
Индустрија	39	17,1
Економија	39	17,1
Рударство	30	13,1
Пољопривреда	26	11,4
Саобраћај	15	6,6
Машинство	10	4,4
Медицина	9	3,9
Филозофија	9	3,9
Историја	6	2,6
Шумарство	5	2,2
Педагогија	5	2,2
Грађевина	3	1,3
Геологија и хидрогеологија	3	1,3
Електротехника	3	1,3
Радио везе	3	1,3
Филологија	3	1,3
Позоришна режија	3	1,3
Бродоградња	2	0,9
Биологија	2	0,9
Историја уметности	2	0,9
Глума	2	0,9
Фискултура	2	0,9
Архитектура	1	0,4
Жична веза	1	0,4
Геодезија	1	0,4
Филмска режија	1	0,4
Физика	1	0,4
Конзерваториј	1	0,4
Ветерина	1	0,4
Непознато	1	0,4

Највећи број југословенских студената у Совјетском Савезу имао је

завршену гимназију или је већ започео студије у Југославији, док је око једне петине било са завршеном другом врстом школе.

Образовна структура студената упућених у СССР 1946/47. године

Завршена школа	Број студената	%
Гимназија	143	64,2
Студената	43	18,8
Средња школа	11	4,8
Средња техничка школа	11	4,8
Учитељска школа	4	1,8
Трговачка академија	2	0,9
Средња пољопривредна школа	1	0,4
Музичка академија	1	0,4
Непознато	9	3,9

По породичном пореклу студенти су били, такође, шароликог састава, али је он у социјалном погледу био мање уједначен него што је случај са студентима који су одабрани за студије у Француској. И у групи студената одабраних за студије у Совјетском Савезу преовлађивали су студенти чије је порекло вођено под категоријом “ситнобуржоаско” (24,5%), али за њима су одмах студенти из сељачких (22,7%) и радничких породица (20,1%), док је веома значајно и учешће из чиновничких породица (15,3%). Најмање студената било је из трговачких породица (0,9%). Занимљиво је да су у оквиру категорије “сељачка породица” најбројнији били из “богатих сељачких породица”

Социјални састав групе студената у СССР-у 1946/47. године

Породица	Број студената	%
ситнобуржоаска	56	24,5
радничка	46	20,1
чиновничка	35	15,3
богата сељачка	24	10,5
сиромашна сељачка	17	7,4
сиромашна	14	6,1
средња сељачка	11	4,8
занатлијска	11	4,8
трговачка	2	0,9
непознато	12	5,2

Анализа старосне структуре показује да је највише студената било са 21 годином старости (47 или 20,6%), да је свега 6 студената имало

18 година, док је најмање било оних који су рођени при крају Првог светског рата, или непосредно по његовом завршетку (3 студента или 1,6%). Просечна старост, изузимајући 11 студената за које не располажемо подацима, износила је између 22 и 23 године.

Старосна структура студената 1946/47. године

Година рођења	Број студената	%
1917.	1	0,4
1918.	2	0,9
1919.	6	2,6
1920.	6	2,6
1921.	14	6,2
1922.	28	12,2
1923.	28	12,2
1924.	31	13,6
1925.	47	20,6
1926.	29	12,7
1927.	20	8,7
1928.	6	2,6
непознато	11	4,7

Када је реч о партијској структури није нам познато да ли су сви студенти били чланови партије или СКОЈ-а јер не располажемо подацима за 26 студената. Судајући по чињеници да су сви остали студенти за које располажемо подацима били чланови партије или СКОЈ-а врло је вероватно да међу студентима није било оних који нису били чланови. Чланова КПЈ било је 188 или 82%, а чланова СКОЈ-а 15 или 6,5%.

Број студената у школској 1946/47. по години ступања у НОБ

Година ступања	Број студената	%
1941.	19	8,2
1942.	12	5,2
1943.	45	19,6
1944.	43	18,8
1945.	4	1,6
логор	6	2,6
интернираца	1	0,4
непознато	99	43,6

Подаци о припадницима НОП-а нису тако исцрпни као подаци о члановима партије, јер остаје непознато чак за 99 студената (43,6%) да

ли су и ако јесу када су ступили у НОП. Од оних за које располажемо подацима најбројнија је групација која је у НОП ступила 1943. године (45 студената или 19,6%), а најмање бројни су они који су припадници НОП-а постали 1945. године (4 студента или 2,6%).

Најзад, структура по републикама и национална структура показују да је највише студената било из Србије (63 студента или 27,6%), а најмање из Црне Горе (10,0%) и да је у укупном броју највише било Срба, а најмање Муслимана. Подаци за националну припадност, ипак, нису прецизни јер су ван домета наших сазнања остали подаци за 47 студената.

Број студената у 1946/47. години по републикама

Република	Број студената	%
Србија	63	27,6
Хрватска	42	18,4
БиХ	36	15,7
Словенија	31	13,5
Македонија	28	12,2
Црна Гора	23	10,0
непознато	6	2,6

Број студената у 1946/47. години по националној припадности

Национална припадност	Број студената	%
Срба	55	24,0
Хрвата	35	15,3
Словенаца	34	14,9
Македонаца	24	10,5
Црногораца	23	10,0
Муслимана	11	4,80
Непознато	47	20,50

Друга, малобројнија група југословенских студената, њих 198, запутила се пут совјетских универзитета у јесен 1947. године. Подаци о овој групи студената указују да је она по свом саставу била приближно једнака првој групи, али су одређени показатељи у нечему другачији. И у овој групи бројчано су доминирали мушкарци (143 или 72,2%) у односу на студенткиње (55 или 27,8%). Сви су били чланови партије (164 или 82,8%) или СКОЈ-а (34 или 17,2%). Документација из домаћих

архива не садржи податке о свим местима у којима су студирали. Недостају подаци за чак 79 студената, а од преосталих највише их је било у Москви (81), затим у Свердловску (18), Лењинграду (9), Уралску (6) и Одеси (5). Природне науке студирало је 163 студента (84,3%), а друштвене 31 (15,7%). И у групи која је отишла 1947. године најбројнији су били студенти који су студирали индустријске гране, рударство, пољопривреду и економију. Од друштвених наука највише је било студената филозофије и историје.

Број студената по гранама студија упућених 1947/48. године

Грана студија	Број студената	%
Индустрија	60	30,4
Рударство	27	13,7
Пољопривреда	22	11,2
Економија	12	6,2
Саобраћај	9	4,5
Медицина	7	3,5
Филозофија	7	3,5
Грађевинарство	6	3,0
Геологија и хидрологија	6	3,0
Шумарство	5	2,5
Биологија	4	2,0
Историја	4	2,0
Бродоградња	3	1,5
Хидрометеорологија	3	1,5
Књижевност	3	1,5
Фолклор	3	1,5
Ветерина	2	1,0
Филологија	2	1,0
Филмска режија	2	1,0
Геодезија	1	0,5
Психологија	1	0,5
Историја уметности	1	0,5
Логика	1	0,5
Педагогија	1	0,5
Режија опере	1	0,5
Музичка композиција	1	0,5
Кореографија	1	0,5
Филм – монтажа	1	0,5
Филм – режија	1	0,5
Непознато	1	0,5

Анализа социјалне структуре даје готово непромењену слику у односу на групу студената која је отишла годину дана раније. Највише студената било је из чиновничких и породица категорисаних као "ситнобуржоаске", а затим из радничких, с тим што је промена настала у оквиру "сељачких породица" где је сада било највише студената из сиромашних сељачких породица. Значајан удео чинили су студенти из породица категорисаних као "сиромашне".

Социјални састав студената у школској 1947/48. години

Породица	Број студената	%
Чиновничка	40	20,3
Ситно-буржоаска	39	19,8
Радничка	25	12,6
Сиромашна сељачка	23	11,6
Сиромашна	14	7,1
Сељачка	6	3,0
Занатлијска	6	3,0
Сиромашна радничка	5	2,5
Трговачка	4	2,0
Грађанска	3	1,5
Средња чиновничка	2	1,0
Богата сељачка	1	0,5
Буржоаска	1	0,5
Средња	1	0,5
Непознато	7	3,5

Број студената у школској 1947/48. години по републикама

Република	Број студената	%
Србија	63	31,8
БиХ	40	20,2
Хрватска	33	16,7
Словенија	29	14,6
Македонија	18	9,1
Црна Гора	15	7,6

Структура по републикама и национална структура остале су непромењене у међусобном односу. Највише је било студената из Србије (63 или 31,8%), учешће Босне и Херцеговине је повећано, а најмање је било из Црне Горе (15 или 7,6%). Када се изузму подаци за 15 студената за које нисмо могли да утврдимо националну припадност, највише је било Срба (91 или 46%), учешће Црногораца је повећано у односу на претходну

годину, а најмање је било Јевреја (2 или 1,0%) и неопредељених (1 или 0,5%).

Број студената у школској 1947/48. години по националној припадности

Национална припадност	Број студената	%
Срба	91	46
Словенаца	27	13,6
Хрвата	23	11,6
Црногораца	23	11,6
Македонаца	16	8,1
Јевреја	2	1,0
неопредељених	1	0,5
непознато	15	7,6

Број студената у школској 1947/48. години по години ступања у НОБ

Година ступања	Број студената	%
1941.	5	2,5
1942.	11	5,5
1943.	41	20,8
1944.	48	24,3
1945.	2	1,0
логор	2	0,5
затвор	1	0,5
интернација	1	0,5
непознато	87	43,9

Најмање су поуздани подаци за годину ступања у НОП за групу студената која је отишла у Совјетски Савез 1947. године. За 87 студената у истраженим документима се не налазе подаци о години ступања у НОП, а од преосталих најбројнији су они који су том покрету приступили 1944. године (48 или 24,3%).

У свету “социјалистичке науке”

Не мало од Москве и Лењинграда до Одесе и Тбилисија, у контакти-ма са обичним светом и омладином, изненађивала је необавештено-ст совјетских људи о Југославији, њеној борби, резултатима обнове. У дневној штампи ретко се могао прочитати неки текст о југословенским борцима или стању у Југославији. Због тога су југословенски студенти користили сваку прилику да путем зидних новина, реферата на свеча-

ностима или обележавањима значајних датума понуде што више информација о својој земљи, КПЈ, Титу и НОВЈ. Тек изузетно, реткима се пружала шанса да објаве и понеки текст у совјетској штампи или прочитају га на радију. Заузврат, југословенски студенти су мислили да знају све о Совјетском Савезу, а поготово његову историју. Таквом њиховом варљивом осећају доприносили су кружоци на којима су из брошираних партијских издања усвајана знања из марксизма-лењинизма и историје СКП(б).

Саме студије биле су оптерећене бројним ванстручним обавезама, које су пред њих постављене при поласку из Југославије. Студенти су их схватили озбиљно и управо због одговорног приступа према постављеним задацима терет студија је удвостручен часовима политичког рада, напорима да се апстрактни, тешко савладиви, уопштени и идеолошки садржаји и тумачења усвоје и разумеју. Огромна енергија трошена је у прорађивање текстова рефератског типа, инструктивних чланака совјетских бољшевичких руководилаца, развијање дискусија партијског карактера. Знања о социјализму и значају револуције стицана на основу такве литературе поклапала су се са актуелном пропагандом у Совјетском Савезу, која је прећуткивала слабости државе и прикривала стварно стање у земљи. Тежина тренутка донекле је признавана у говорима руководилаца, али више у контексту наглашавања да су још теже последице ублажене управо захваљујући социјализму и способностима владе. Манипулација која се "граничила са преваром" била је развијена до крајњих граница, одвођењем страних новинара на специјално за ту прилику одабране колхозе, извозом жита у време када је глад у земљи односила људске животе, троструким умањивањем жртава које су пале у току рата. Цифре које су бољшевицима користиле увек као доказ успешности и биле убедљиво пропагандно средство постале су тајна, статистике нису обелодањиване, општа дезинформисаност била је карактеристика времена. Југословен који се затекао у Совјетском Савезу после Другог светског рата морао се наћи у великом раскораку између оног што је била југословенска перцепција Совјетског Савеза, односно оног што је нудила званична слика совјетских власти и оног што је била свакодневица. Догодило се оно што је колико до тада југословенским грађанима изгледало незамисливо. Пропагандна и стварна слика Совјетског Савеза нису биле ни приближно исте, што је могло да збуни, изазове недоумице, усложи мисли, унесе незадовољство, али су таква стања била далеко

од напуштања поштовања према совјетској историји, совјетском вођи и совјетском народу.

Југословенски студенти постали су саставни део средине за коју није постојао појединац, у којој није било могуће чути другачије мишљење у којој није било различитих политичких изјашњавања; они су постали и део масе која слуша, којој није допуштено лично мишљење, која верује и која нема право на сумњу. Држава из које су долазили кретала је у том смеру и жеље њених руководилаца да се они искале и социјалистички изграде током свог боравка у Совјетском Савезу биле су сасвим реалне. Још при поласку речено им је да се то од њих очекује подједнако колико и успех на студијама. Ако је по доласку и било првобитних колебања и немирења са положајем који је био пуно тежи него што је могло да се претпостави, таква осећања су неминовно морала бити потиснута. Искорачивања из нечега у чему се појединац затекао није било, а ни општа атмосфера није остављала простор за тако нешто. Са становишта југословенског руководства у Совјетском Савезу није могло политички да се залута. То потврђују и речи Николе Гаћеше, тадашњег студента историје у Москви: "Ми нисмо знали за логоре и прогоне. Међу совјетским грађанима све што Стаљин уради то је као неки закон. Дobar део њиховог друштва био је фанатизован а ту нема места за слободно размишљање. Размишљања су укалупљена. Она су прозилазила из априористичких унапред датих схватања".³⁸⁸

Студенти су се нашли у средини у којој се о науци и научним резултатима често говорило и писало у средствима совјетске пропаганде. Истицано је да је совјетска наука за тридесет година доживела такав процват какав се не може замислити ни у једној другој земљи. Наглашавано је да резултате које је дала совјетска наука од Велике октобарске социјалистичке револуције није могла да оствари ниједна ранија епоха и да такви резултати нису могући ни у једној земљи са капиталистичким друштвеним уређењем, а да су успеси совјетске науке последица корених преокрета које је на једној шестини земљине кугле донела Револуција. Оцењујући совјетску науку, пропаганда је користила формулације: "значај за цело човечанство", "бескрајне могућности за даљи развитак и напредак", "крај предисторије човечанства и почетак његове историје", "прелазак науке у руке радног народа", "нови социјалистички задаци науке", "неумољивом објективношћу наука у социјализму открива законе развитка", "наука је показала да је власт

³⁸⁸ Усмено сећање проф. др Николе Гаћеше саопштено у разговору са аутором ове књиге 2007. године у Новом Саду.

буржоаске класе пролазна појава”, “буржоазија није била пријатељ науке”, “уколико је наука више откривала противречности буржоаског друштва буржоазија је утолико заузимала непријатљски став према њој”. Насупрот буржоазији – истицано је у пропаганди – социјалистичко друштво је заинтересовано да се наука развија, да се совјетско друштво и наука налазе у “међусобној хармонији”, да наука потврђује “све оне велике принципе који су били исписани на застави Велике октобарске социјалистичке револуције”, да су ти принципи “плод научне мисли генијалних оснивача научног социјализма Маркса и Енгелса и њихових настављача Лењина и Стаљина”. Цитиране су Стаљинове речи да “теорија постаје безпредметна ако се не везује с револуционарном праксом”. У сабирању резултата бољшевичке ере закључивано је да су постигнути захваљујући томе што се она руководила науком, односно “дубоким научним познавањем природе и друштва” и да се “први пут у историји совјетско друштво изграђује на основу науке”, али и да се “политика, привреда и култура развијају на научним принципима”, “да се свака оцена политичке ситуације у свету показала тачном због своје дубоке научности”, а да је совјетска власт “знајући значај науке за изградњу социјализма уложила огромна материјална средства у развој науке и дала слободу научницима какву никада до тада нису имали”. Власт је говорила да су “у изграђивању нових социјалистичких научних кадрова бољшевици знали да ће прави научни радници доћи неминовно на позиције власти”.³⁸⁹

Истицани су успеси совјетских научника у проучавању језика, историје и књижевности, хваљено је ново осветљавање историје старе руске књижевности 18. века и класичне руске књижевности 19. века, затим француске, енглеске, италијанске и немачке књижевности. Навођена су дела лингвиста, књижевних историчара, фолклориста и етнографа, потенциран значај писања граматика и речника националних језика у Совјетском Савезу. Освртало се на успехе совјетских научника на пољу природних и математичких наука, затим на огромне доприносе развоју светске науке руских хемичара, атомских физичара, геолога. Земља социјализма је посебну пажњу посвећивала техници, па је тумачено да је захваљујући високом нивоу совјетске технике било могуће подићи такве објекте као што су Дњепрострој, канал Москва-Волга, многобројни комбинати и фабрике на Уралу, затим индустријализација и електрификација земље, конструкција и производња многобројних

³⁸⁹ Р. Лалић, *Величина совјетске науке*, у: Часопис “Југославија – СССР”, бр. 27, 1948.

машина, аутомобила, авиона, тенкова и разних врста оружја без којих не би био побеђен фашизам. Молотов се на успех америчких научника у откривању искоришћавања атомске енергије освртао речима да за совјетске научнике то није тајна, али да Совјетски Савез такве проналаске користи за напредак човечанства, а не за потпаљивање новог рата “како то раде амерички империјалисти хвалећи се на сва уста да је тајна атомске енергије искључиво њихов монопол”.³⁹⁰

Центар научне мисли, односно “штаб науке за читаву земљу”, била је Академија наука СССР, која је организовала научна истраживања и стварала научне установе. Централна совјетска научна установа усмеравала је организацију научног рада у свом републикама Совјетског Савеза. Истичано је да Академија наука СССР није научна установа у западноевропском смислу, већ да је то “академија наука новог типа” и да се као таква могла развити само у социјализму, да поред великог броја својих чланова, редовних и дописних, располаже “читавом војском научних сарадника”. За потврду величине совјетске науке навођен је број од 200 истраживачких установа, лабораторија и станица у којима је радило око 10 000 научних сарадника – доктора и професора, око 800 виших школа, око 100 000 научних радника у истраживачким институтима и вишим школама и око 25 000 кандидата наука и доцената.³⁹¹ Тај број упоређиван је са бројем из 1913. године, када је у царској Русији било 90 виших школа, 6650 лица професорско-предавачког звања и мање од 1000 лица са професорским звањем.³⁹² Као доказ да власти у Совјетском Савезу улажу огромна средства у развој науке навођене су речи руског физиолога И. Павлова, изречене још 1925. године, на XV међународном конгресу физиолога: “Ми, руководиоци научних установа, налазимо се у страху и бризи да ли ћемо бити у стању да оправдамо она средства која нам влада ставља на расположење”³⁹³.

Основни систем припремања научних кадрова у Совјетском Савезу била је аспирантура. У аспирантуру је ступао кандидат до 35 година старости, са завршеним вишим (високим) образовањем, са способностима за научноистраживачки рад и са положеним пријемним испитом. Аспирант је упућиван код научног руководиоца који је имао

³⁹⁰ Наведено према: Р. Лалић, Исто.

³⁹¹ А. Топчијев, заменик министра вишег образовања СССР, *Спремање научних кадрова у СССР*, у: *Часопис “Југославија – СССР”*, бр. 27, 1948.

³⁹² Исто.

³⁹³ Наведено према: А. Топчијев, Исто.

звање доктора наука, а рад је био индивидуални. Састојао се из припремања писменог рада – дисертације, систематског проучавања литературе, изучавања сродних дисциплина и усавршавања страног језика. Рок аспирантуре је био три године, с тим што је крајем сваке године аспирант полагао испит из струке и страног језика. Дисертација после које се добијало звање доктора наука брањена је на седници научног савета научноистраживачког института, више школе или факултета. Ради оцењивања квалитета дисертације одређивани су званични опоненти из редова научних радника, а додељивање звања кандидата науке вршило се тајним гласањем чланова научног савета. Том приликом узимано је у обзир општетеоријско знање кандидата из дисциплине коју је изабрао, специјално знање из области из које је дисертација и показани успех у научноистраживачком раду. У току припрема за научни рад аспирант је примао државну стипендију, а почев од друге године радио је у настави и поврх стипендије примао 50% плате наставника више школе. Посебну новчану помоћ имао је за набавку литературе.³⁹⁴

У Совјетском Савезу постојала су два научна звања: кандидат наука и доктор наука. Звање доктора стицано је одбраном докторске дисертације као самосталног истраживања које решава или теоријски уопштава одређени научни проблем. До докторског звања стизало се за четири године уз државну стипендију за то време.

У величину совјетске науке југословенски студенти уверавани су још у Југославији, а долазак у совјетску средину потхранио је њихова предзнања, што је додатно утицало да напорно и амбициозно раде. Упркос почетном заостајању за руским колегама, због проблема са језиком што је отежавало праћење наставе и савлађивање градива, у учењу је испољена велика истрајност, што је, посматрано у целини, дало резултат на крају школске године. Редовни партијски извештаји говоре о постизању успеха, одличним и врло добрим оценама на колоквијумима и испитима, успешном надокнађивању пропуштеног. Просечна оцена југословенских студената на крају школске 1947/48. године кретала се од 4,51 до 4,67, упркос често и објективним тешкоћама, какве су за студенте у Лењинграду, на пример, представљале ограничене могућности рада у лабораторијама које још увек нису биле обновљене после исељења за време ратне блокаде града.³⁹⁵

Постигнути резултати не значе да није било појединаца који нису могли

³⁹⁴ Исто.

³⁹⁵ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/10.

да понесу интелектуални напор, оних који су више пута полагали један испит или који су због дуге одвојености од књиге тешко проналазили метод рада, па чак и губили осећај за изгубљено време тражећи после годину дана проведених на једном факултету премештај на други. Велики део времена посвећиван је учењу језика, што се по мишљењу партије најлакше постизало читањем *Историје СКП(б)* на руском језику. У почетку се на учење одразило значајно задоцнење од два месеца, неизбежне тешкоће прилагођавања, утицај нове средине, међусобна неповезаност, одсуство групног рада, врста изолације која је пратећа фаза боравка у страниој земљи. Проблеме су стварале и нејасноће око опредељивања за грану студија или специјализације, различити системи студија, непредвиђена дужина боравка, неуједначен ниво претходног образовања.

У посебно незахвалном положају налазили су се аспиранти због неусклађености њиховог дотадашњег рада и стручних резултата са кандидатским и научним звањима у Совјетском Савезу. Осим тога, појединцима, који су већ имали иза себе научноистраживачко искуство, услови у којима се развијала совјетска наука нису били наклоњени. Отуда се и расположење малобројних југословенских стручњака са дипломом факултета или докторатом стеченим у Југославији кретало од крајње незаинтересованости и осећаја бесперспективности до потпуне прилагодљивости, односно од оних који су изражавали жељу да се врате у Југославију или бар скрате боравак у Совјетском Савезу, до оних који су у Совјетском Савезу видели другу домовину и без проблема се уклапали у духовну климу на универзитетима и институтима на којима је било мало истинске научне атмосфере.³⁹⁶

Совјетска наука првих послератних година испуњавала је простор изразитих крајности – од открића атомске бомбе као сензационалног успеха који је свет довео до усхићења, неверице и забринутости у исто време, до афирмације псеудонаучних резултата који су овладали великим бројем наука. Разлози за такво стање били су у Стаљиновом опредељењу да се научни потенцијал земље стави на располагање свему што је било везано за изграђивање војне моћи и у том смислу су важили посебни услови за науке које доприносе изградњи војске од услова у већини других наука на које је вршен страховит идеолошки притисак. Рат готово да није донео никакве промене. Све оно што је постојало до рата као карактеристика односа политике и науке опстало

³⁹⁶ Исто.

је и после рата. Настављао се идеолошки притисак који је стварао психозу страха и несигурности. У совјетском друштву вођене су дискусије о историји буржоаске филозофије и економије, о питањима агробиологије, кибернетике и физике, о патриотизму и космополитизму, о језику, о политичкој економији и бројне друге које су претваране у снажне идеолошке кампање.³⁹⁷ Насртаји политике не само на културу и друштвене науке већ и на природне науке спутавали су научну слободу а идеологија је, с друге стране, на тај начин уживала широку подршку науке и научних радника. Није било могуће не уважавати границе које је идеолошки начин мишљења и организације целокупног духовног живота непомерљиво успоставио. У формама научног и културног рада владала је неприродна крутост, према свему у чему је виђена опасност од појаве било каквог извора неконтролисаног мишљења примењиване су ефикасне методе репресије. Размене идеја са Западом готово да није било, на сцени је било поновно окретање себи, научна и културна самоизолација се појачавала. Незамисливо затварање науке у националне оквире била је совјетска реалност. Страх од "страних", "западњачких" утицаја био је до те мере присутан да је спречаван било какав контакт са спољним светом. Контрола страних утицаја била је успостављена у књижевности, музици, на филму, у позоришту, на пољу науке, најзад и у области економије. Чврстина система одржавана је високим степеном цензуре, приморавањем личности из света уметности да буду у потпуној зависности од владајућих кругова, да се често одрекну уметничког и темељне вредности посла којим се баве подреде поједностављеном. Чак и у најтананијим стварима људске душе, као што је стваралаштво, преовладавала је пропагандна реторика. Приближавање културе народу, како је то објашњавано и на шта су писци, песници, сликари пристајали током рата, био је захтев политике и после рата. Критеријум патриотизма примењиван у науци и уметности овладао је, угрожавајући њен смисао. Научници су избегавали да наводе стране изворе у својим радовима како не би били изложени сумњама, идеолошке категорије су господариле у бројним наукама, како оним које су погодне за политичку инструментализацију тако и у егзактним дисциплинама. Један број научника и широки круг оних који су незаслужено носили та звања и ослањањем на политику били уздигнути на научне положаје окренули су леђа науци и својим друштвеним положајем обезбеђивали премоћ идеологије над науком

³⁹⁷ *Историја Русије XX – начала XXI века* (под редакцијом Л. В. Милова), Москва 2006, 607–625.

и утицај идеолошког у оном што би требало да буде научно. Подела на “социјалистичку” и “буржоаску” науку, од којих је прва представљана као успешнија, била је присутна чак и у дисциплинама какве су хемија, физика, биологија. Непризнавање кибернетике због страног порекла водило је заостајању, а у практичној примени неке од квазинаучних теорија доводиле су до катастрофалних последица. Један од најдрастичнијих примера злоупотребе науке био је случај академика Лисенка, који је тврдио да и у свету природе важе социолошки и филозофски концепти које је изнео Стаљин. Велики углед који је уживао у владајућим круговима још од тридесетих година везан је за његово комбиновање биологије и агрономије и квазинаучне теорије, које је у виду “социјалистичког изума” и “чудотворних рецепата” заснивао на импровизованим експериментима да се у пољопривреди и без ђубрива може постићи велика плодност земљишта. Упркос погоршању резултата у пољопривреди применом Лисенкових метода и упутстава које је слао пољопривредним добрима, био је општеприхваћен као један од најзначајнијих научника, а његова недодирљивост и првенство у науци које му је обезбеђивала подршка политичких кругова и после рата бацили су у сенку развој научних претпоставки за унапређивање пољопривредне производње.³⁹⁸ Сличних примера било је и у другим наукама.

Међу југословенским аспирантима, који су углавном без стручних отпора прихватили такве ауторитете у совјетској науци, забележен је и нетипичан пример Габријела Томашића, доктора ботанике и ванредног професора Универзитета у Љубљани. Немачко-аустријски ђак, како је то у партијском документу дискредитујуће потенцирано, са инжењером агрономије Обреном Пејићем једини од аспираната који није био члан КПЈ, са извесним бројем објављених радова, што значи и научним искуством, био је одлуком Министарства вишег образовања распоређен код професора Жуковског и Жебрака који су у генетици стајали на супротним позицијама од заштићеног и привилегованог Лисенка. На њихову научну позицију стао је и Томашић, што је у оценама југословенских партијских руководилаца тумачено као недопустиво и представљало један од ретких политичких проблема те врсте. У извештају Драгише Ивановића, Томашић је у негативном контексту оцењиван као заступник “објективистичког” правца у генетици, односно као генетичар који није присталица “мичуриновског” правца већ

³⁹⁸ Giuseppe Boffa, н. д.

се под утицајем мендељиста скептички односио према Лисенковим и другим радовима “мичуринаца”. Ивановић је закључивао да упркос бројним разговорима, чак и посети Лисенку, “где се лично уверио у резултате рада”, Томашића неће бити могуће преоријентисати. Иако истицан као стручњак који много ради и који је посвећен науци, са већ завидним прикупљеним материјалом за свој практични рад о пшеници која је отпорна на ветар, оспоравана му је оријентација у генетици, наравно, искључиво са идеолошких позиција.³⁹⁹ У групи аспираната било је великих разлика од појединца до појединца; Стефановић је још у Београду израдио докторску дисертацију из геологије, Пејић је имао рад из млекарства, док Орешчанин и Кмет уопште нису имали претходних резултата па су морали да раде из почетка, као и Драгиша Ивановић који је због потреба универзитета и љубави према теоријској физици, уз договор са Вељком Влаховићем и Павлом Савићем, изменио специјалност и од теоријске електротехнике прешао на изучавање теоријске физике.⁴⁰⁰

Ипак, у то време на појединим совјетским универзитетима предавали су професори светског гласа, неки већ тада признати у свету, као и поједини који ће каснијих година по свом научном делу постати познати изван граница Совјетског Савеза. Тадашњи студент историје, један од најбољих у својој универзитетској групи, каснији југословенски историчар, професор Никола Гаћеша, историју старог века слушао је код професора Машкина, аутора чувене књиге *Историја старог Рима*.⁴⁰¹ У предавањима великог броја професора било је само формалног задовољавања неких од партијских идеолошких захтева, успутног помињања Маркса, али су се у тим предавањима суштински пробијала фасцинантна знања из појединих области, што је морало оставити дубок научни траг на касније научно формирање појединих тадашњих југословенских студената.

Један од великих проблема југословенских студената у Совјетском Савезу биле су слабе међусобне везе и контакти са југословенским дипломатским, војним и партијским представницима у Москви. Почетна међусобна неповезаност и слаба организованост групног рада делимично је превазиђена у јесен 1947. године, оснивањем “Земљачества” – општестудентске организације, неке врсте замене за партијску организацију коју совјетске власти нису дозвољавале. Одлуком

³⁹⁹ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/15; ЦК СКЈ, XIII – к. 59/16.

⁴⁰⁰ Исто.

⁴⁰¹ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/15.

Министарства вишег образовања СССР-а страним студентима и аспирантима на тај начин је дозвољено оснивање организације, чији се задатак састојао, како је то у Упутству за оснивање поменуте организације наведено, у олакшавању савлађивања градива, унапређивању политичког и културног рада и бризи за обезбеђивање материјалних услова неопходних за несметане студије.⁴⁰² "Земљачество" је требало да омогући студентима да одржавају везу са организацијама и културним установама у својој земљи, затим да обезбеди боље снабдевање штампом и литературом, организује предавања, политичке теоријске часове, прославе празника, да укључи своје чланове у рад совјетских организација, пружа помоћ у стицању општег образовања независно од специјалности, да културном раду да национални садржај, да обавља неку врсту контроле над радом и понашањем појединца, брижљиво испитује и оцењује сваки појединачни проблем, брине се о стамбеним условима, користи помоћ совјетских власти, обезбеђује редовне здравствене контроле. На челу "Земљачества" налазио се "Старији земљак", са седиштем у Москви, који је имао своје опуномоћенике по осталим градовима. За "Главног земљака" одређен је студент Андрија Крешић, који је успоставио везу са свим групама југословенских студената у другим градовима, именовано градске опуномоћенике, давао инструкције, пратио рад студената и о томе редовно подносио извештај амбасади, партијском опуномоћенику и Министарству вишег образовања Совјетског Савеза. Његови помоћници били су Бранко Коматина, студент економије који се налазио на челу московског бироа и Шефик Талић на челу лењинградског бироа, обојица чланови партије од 1941. године и кадрови високог партијског поверења. Реч је о организацији која је имала политичко-економске задатке и обавезу контроле учења, а делимично, што је зависило од става ЦК СКП(б), и успостављања партијског живота. То је у значајној мери појачало активности студената, интензивирало политички рад, утицало да се успостави боља комуникација међу студентима, унело више организационих форми партијског рада и понашања. У највећем делу извештаја истиче се да је политички рад до формирања "Земљачества" био слаб, а да су његовим оснивањем студенти подстакнути на чешћа окупљања, дискусије, групни рад, што је побољшавало атмосферу, створило веће обавезе бољим ђацима који су радили са слабијима, али је истовремено донело додатна оптерећења која нису била занемарљива у

⁴⁰² АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 58/11; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 58/9.

односу на дотадашњу углавном искључиву усредсређеност на учење. Крешићевим посредништвом партија је у директивној форми пред групе студената, тамо где је то њихова бројност дозвољавала, поставила захтеве у виду такмичарских задатака. Попис тих захтева, у ствари, више је списак политичких и пропагандних активности него слика обавеза које подразумева обузетост студијама. Од студената се очекивало да своју опредељеност за социјализам и свој патриотизам демонстрирају ангажовањем без остатка у свему у чему је партија видела узорну социјализму одану омладину: успех на испитима (не дозволити тројке или неуспех на колоквијумима и испитима), број часова проведених на кружоцима, посећивање научних и политичких конференција, повезивање са совјетским организацијама, популарисање Југославије, одржавање предавања о успесима своје земље, успостављање сарадње совјетских са југословенским организацијама у земљи, упознавање своје партијске и омладинске организације у земљи о свом раду, писање писама истим организацијама, слање дописа за листове, посећивање културних приредаба, споменика, фабрика, колхоза, совхоза, учествовање и давање радних часова у "суботницима", сакупљање научних књига и њихово слање факултетима у земљи, читање совјетске литературе, учење руског језика. У погледу обавеза, партијске активности стављане су у исту раван са учењем и успехом на испитима. Значај политичког рада био је изједначен са значајем стицања стручних знања. Објективно, међутим, такви задаци нису могли да буду у потпуности реализовани. Студије на различитим факултетима и становање на разним странама великих градова као што су Москва и Лењинград, па тиме и међусобна удаљеност, нису пружали услове за често састајање. Томе треба додати и неискуство у партијском раду, као и дугу одвојеност од партијског живота. На крају првог семестра школске 1947/48. године констатовано је да се брига појединих организација углавном сводила на површно месечно извештавање о добијеним оценама, а да је само учење у већем броју градова остало лична брига студената. Веома мали број организација је, осим закључка да се у учењу треба боље организовати, проналазило одговарајуће форме за савлађивање градива у виду узајамне помоћи. Због тога је дошло до поштравања захтева који су постављани пред градске опуномоћенике и организације у целини на тај начин што је успех у учењу постављен као мерило вредности организације и партијности сваког члана партије и СКОЈ-а. Извештаји говоре да у већини

организација ни политичко-васпитни рад није текао по одређеном плану, да није био довољно интензиван, да су састанци били често на ниском нивоу због недовољне припремљености. Сходно таквом стању приступило се изради семестралног плана политичког рада, који је у обавезујућој форми поставио прораду тема које се односе на статут и програм СКП(б), опште карактеристике партије пролетеријата као партије новог типа, организационе принципе СКП(б), смисао васпитања совјетског грађанина као “услову за успешан прелазак у комунизам”⁴⁰³

Студенти у Алма-Ати, Горком, Харкову и другим градовима имали су развијенији друштвени живот и колективни рад: присуствовали су разним конференцијама комсомолаца – радничке, средњошколске и студентске омладине, читали поздравне говоре, иступали са рефератима на тему југословенске омладине, организовали и одазивали се сусретима са студентима других факултета, сарађивали са војним училиштима, представљали своју земљу на свечаностима приликом значајних годишњица (Дан Октобарске револуције, Дан омладине), обележавали празнике своје земље, посећивали разне вечери у граду, имали на располагању Дом одмора у време распуста.⁴⁰⁴ У току једне школске године југословенски студенти у Москви одржали су 25 предавања у фабрикама и школама (Стаљински заводи, Металургијски техникум, Заводи Бојтовича, Московски авиациони институт, Гозбанка, Завод за израду сатова, Свердловски реон).⁴⁰⁵ Испуњени свешћу о томе “ко су, зашто су дошли и ко их је послао” манифестовали су у свакој прилици своју везаност за отаџбину. “Данас када (...) омладина у домовини испуњава и иде ка новим победама у остварењу (...) првог Петогодишњег плана, наша је дужност да од нас постану одлични и политички спремни стручњаци, показати да и ми далеко од отаџбине учествујемо у Петогодишњем плану” – демонстрирали су солидарност са омладином у Југославији.

Најтеже је ишло са савлађивањем марксизма, на шта је одлазио највећи део времена ван наставе. После исцрпљујућих предавања и вежби, на којима се проводило и по 10 до 12 сати дневно, највећу пажњу заокупљало је припремање испита из марксизма, чему су по-

⁴⁰³ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 58/8; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 58/9; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 58/11; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/10; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/12; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/13; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/16.

⁴⁰⁴ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к.59/1; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к.59/2; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/3; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/4; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/5.

⁴⁰⁵ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 58/7. – Извештаји Амбасаде ФНРЈ у Москви о животу и раду југословенских студената у СССР.

свећивани ноћни сати, слободни дани и повремени, најчешће два пута недељно, одржавани кружоци. Студенти који су показивали веће амбиције у изучавању те материје посећивали су вечерње универзитете марксизма-лењинизма организоване при филозофском, економском и другим факултетима. Реч је о једном од обавезујуће постављаних и најозбиљније схватаних задатака. Проблеми са усвајањем марксистичког градива манифестовали су се кроз вишемесечно одлагање полагања тог испита, критику недовољно упорних да овладају основним знањима, поједностављена тумачења, вулгаризовано примењивање марксистичке теорије у пракси свакодневног живота, заснивање ставова о поступцима појединца на основу онога што "Маркс каже", што је за резултат имало даљу идеолошку индоктринацију, дисциплиновање, изграђивање култног односа. Марксизам је био онај претећи аргумент помоћу кога је појединац, због "неправилног" односа према друштву, поступака у разним ситуацијама, начина живота, чак држања према женама, могао бити дискредитован, изопштен, осуђен на покајање, обавезно јавно испољавање самокритичности, увиђање недовољне политичке изграђености. Марксизам се "мешао" у лични живот појединца, био ноћна мора и истовремено моћно средство за контролу мишљења, а знање марксизма, макар било механичко, давало је унутрашњу снагу, самопоуздање, крчило пут ка успешној будућности, олакшавало успињање на партијској лествици и било гаранција завидне партијности. Партија је посебно ценила позивање на марксистичко становиште. У њеним виђењима интелигенције од нарочите важности је било марксистичко учење. Нови социјалистички стручњак и интелектуалац морао је у том погледу бити теоретичар, човек који ће бити довољно изграђен да у живот нове Југославије унесе марксистички дух.⁴⁰⁶

Један од високих југословенских официра сећа се да се освањавало над књигом, "сагоревало се у учењу а одговарало сваког дана".⁴⁰⁷ Уз решавање задатака из домена употребе оперативних и стратегијских састава углавном у офанзивним операцијама, изучавање војне историје и географије и теорије ратне вештине, тежиште је стављано и на опширне програме из марксизма-лењинизма.

⁴⁰⁶ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 56/4; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/1; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/2-3; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/4-5; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/6; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – 59/7-8; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/9-12; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/13; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/17; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/18; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/19; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/20-22; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/23-25; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/26.

⁴⁰⁷ Наведено према: И. Матовић, н. д., 770.

У односу на све иностране студентске групе, југословенски студенти су у децембру 1947. године постигли најбољи успех. На студентској московској научној конференцији тројица југословенских студената, једини од свих страних студената, читали су своје радове, које су њихови институти оценили као најбоље. Од аспираната велики успех постигао је Петар Стефановић, који је на Геолошко-испитивачком факултету предао дисертацију за добијање кандидатског степена, али је рад оцењен за добијање степена доктора геолошких наука. Око 15% до 20% свих југословенских студената који су се налазили на школовању од 1946. године учествовало је у научним друштвима својих института.⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 58/7. – Извештаји Амбасаде ФНРЈ у Москви о животу и раду југословенских студената у СССР.

Војна елита

Совјетска држава није нудила никакав другачији, привилегован положај југословенским студентима и војним лицима у односу на њихове колеге из осталих земаља, што је био нови доживљај који је рушио снове о братском загрљају. Била је то држава која се тих година разапинала изнад својих могућности. Компликовани послератни међународни односи, гломазни државни апарат и скупи механизми Стаљинове власти, планови о проширивању војног и политичког утицаја и држања у подређеном положају земаља у његовој интересној сфери, уз велику исцрпљеност земље у рату, изискивали су висок степен затворености совјетске државе, успостављање контроле над сваким појединцем, сталну будност над свим странцима, међу којима су, у сваком од њих, совјетске службе гледале могућег непријатељског шпијуна. Југославији је непосредно после Другог светског рата била неопходна помоћ и подршка у сваком погледу – економском, војном, политичком, просветном, научном, културном. Природно, носиоци власти у Југославији највише су ту помоћ очекивали од Совјетског Савеза, али је она била успорена и селективна. Стаљин је са знатним одуговлачењем, дозирано и у мањем броју од обећаваног и очекиваног прихватио један број југословенских студената на цивилне школе, али је зато у огромном броју примио југословенске официре и подофицире на војне академије и училишта. Школовање југословенског војног кадра у совјетским војним школама, по обиму, било је веома значајно. У 1945, 1946. и 1947. години упућено је на школовање у СССР 5135 слушалаца и питомаца, од којих 3696 у разне официрске школе и училишта (пешадијска, артиљеријска, противавионска, артиљеријскотехничка, инжињеријска, везе, тенковска, коњичка, ваздухопловна, поморска, санитетска и војнополитичка), а 1439 у подофицирске школе (ваздухопловне и поморске).⁴⁰⁹ На списку градова у којима су се школовали налазе се: Москва, Лењинград, Кијев, Харков, Кострома, Калињин, Чкалов, Одеса, Серпухов, Тамбов, Рига, Молотов, Новочеркаск, Енгелс, Рибињск, Краснодар, Грозни, Житомир, Сума, Армовир, Елец, Курск, Рјазањ, Тула, Омск, Кирсанов, Могилев. Таква отвореност за војни кадар из Југославије није била случајна. На Титове планове о изграђивању снажне и бројне југословенске армије,

⁴⁰⁹ *Историјат персоналне службе за 1948. годину*, 29. Архив ПСУ ССНО, списак задужења, р. бр. 49. Наведено према: др Драго Николић, *Кадрови и кадровска политика, Едиција Развој оружаних снага СФРЈ 1945-1985*, књига 15, интерно издање, ВИНЦ, Београд 1989, 78.

ма колико она била организована по совјетском узору, Стаљин није гледао са симпатијама, отворено сугеришући да Југославији она није потребна у толиком обиму када постоји Црвена армија. Због тога се иза скоро неограниченог прихватања на школовање војног кадра из Југославије скривала далеко сложенија слика од оне коју подразумева искључиво процес преношења војних знања и искустава. Радило се о спремности Стаљина да помогне "малог" савезника, али и да у форми те помоћи реализује свој интерес, који се огледао у утицају на:

- 1) обликовање југословенске армије;
- 2) стручно и идеолошко формирање југословенских официра у складу са потребама Црвене армије;
- 3) наметање потпуне доминације совјетских војних концепција у унутрашњој структури будуће југословенске армије;
- 4) исказивање на делу војне подређености Југославије Совјетском Савезу;
- 5) предупређивање сваке могућности западног војног утицаја на профилисање југословенских оружаних снага.

Осим основних војних знања и обуке војног кадра нижег ранга, изучавање сложенијег војног градива није било идентично за руске и југословенске официре. Низ чињеница говори о пракси давања предности руским официрима:

- а) изостављање анализа војски западних држава као потенцијалног противника из програма наставе за југословенске официре;
- б) ограничавање коришћења стручне литературе;
- в) рад без оруђа, чак и оних која су већ била уведена у југословенској армији;
- г) учење над картама западне и централне Европе које за одбрамбени карактер југословенских оружаних снага није било од велике практичне користи;
- д) задаци на тлу Југославије нису изучавани и разрађивани.

У Краснодару, на пример, извођење летачке обуке за југословенске пилоте није било по плану већ са више прекида у фазама када је требало да пређу на самостално летење, док у Моњину југословенским ваздухопловцима није дозвољавано да користе литературу коју су користили руски официри, а био им је и забрањен приступ библиотеци, учили су по застарелим правилима, нису изучавали искуства Другог светског рата, нису добијали техничке податке за оруђа, сакривано је од њих да уопште постоје радио-локатори, нису им показивани

авиони.⁴¹⁰ Целокупан однос према већем броју југословенских војних слушалаца био је такав да су они од првог дана стављени у положај потпуне војно-хијерархијске, политичке и материјалне зависности искључиво од режима совјетске армије и воље управа академија и училишта. Такав однос могуће је пратити кроз строго контролисан начин живота, рада и мишљења, кроз држање у вишеструкој изолацији и то у односу на руске официре, у односу на југословенску Војну мисију и опуномоћеника ЦК КПЈ у Москви, у односу на њихове породице у Југославији и уопште на информисаност о збивањима у њиховој земљи. Контакти са југословенским амбасадором Владимиром Поповићем, с представницима ЦК КПЈ при ЦК СКП(б) Борисом Зихерлом, после њега Илијом Дошеном, а затим и Пунишом Перовићем, као и са генералима Ником Јовићевићем, Бранком Пољанцем и другим званичним југословенским представницима у Москви били су веома ретки, чак када су били у питању и генерали са академије "Ворошилов". Борис Зихерл је поручивао Ђиласу: "Појасни, молим те, друговима који полазе овамо да овдашњи другови не воле сувише фамилијарности између питомаца академија и званичних представника Југославије".⁴¹¹ Званично објашњење управа свих академија и училишта, неодрживо по уверљивости, било је да слушаоци и питомци треба да се усредсреде на учење, због којег су и дошли у Совјетски Савез. Зихерл је 20. априла 1946. године писао Кардељу да је "блокиран у раду" и сведен на административно лице које обавља "углавном техничке послове".⁴¹²

Начелно, Совјетски Савез је избегавао да дозволи партијско организовање страним слушаоцима, па и југословенским, на чему је југословенска страна посебно инсистирала. Једини начин да успостави контролу над својим студентима и официрима и да буде тачно и у потпуности информисана о њиховом понашању био је партијски механизам. Бројни покушаји југословенских опуномоћеника у Москви у том правцу (Бориса Зихерла, Илије Дошена и Пунише Перовића) завршавали су се на обећањима и неуверљивим изговорима совјетске стране. Тешко пробијање баријере затворености онемогућавало је увид у живот, рад, успех, понашање и проблеме југословенских грађана - стипендиста на студијама у СССР-у, а поготово југословенских официра

⁴¹⁰ Спискови слушалаца који су завршили школовање у СССР (са прегледом академија и училишта и сећањима војних стипендиста, у рукопису), Архив Музеја ратног ваздухопловства, к. 38.

⁴¹¹ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 53/1. – Извештаји и писма Бориса Зихерла упућени Централном комитету КПЈ и Вељку Влаховићу.

⁴¹² Исто.

и питомаца на војним академијама и училиштима, чиме су они били заправо скоро потпуно ван утицаја партијске организације. Између принципијелног решења да опуномоћеник ЦК КПЈ у Москви може да обилази училишта и академије у којима се налазе југословенски официри, до његове практичне реализације, стајале су готово непрестиве тешкоће. За сваки обилазак било је потребно посебно одобрење, а при његовом тражењу најчешће су искрсавали разлози као што је заузетост одговорних официра, материјални моменат, административне препреке, иза чега се, у ствари, скривало нерадо пуштање да се било ко са стране, у ма ком виду уплиће у рад академија. И писмена комуникација је, такође, била отежана. Сви дописи ишли су преко управа академија и училишта и од њих је зависило да ли ће бити послати или не, тако да велики број извештаја никада није стизао и поред тога што су их партијски повереници, неки редовно а неки повремено, слали. Сви дописи су контролисани тако да су и партијски повереници избегавали да пишу о свему кроз шта су пролазили, што је умногоме ометало брзу интервенцију и помоћ по појединим питањима.

Први опуномоћеник ЦК КПЈ у Совјетском Савезу Борис Зихерл одмах по доласку у Москву отпочео је са пуно ентузијазма рад на организовању партијског рада међу југословенским официрима. Недовољно упознат са стварним ставовима совјетских власти у погледу формирања мреже опуномоћеника по војним академијама и училиштима, а надајући се да ће му бити омогућен редован контакт са југословенским питомцима, намеравао је да подробно анализира ситуацију, да обави разговоре са кандидатима за опуномоћенике, а да после њиховог избора организује вишедневни семинар на коме ће одржати предавања на актуелне теме (о стању у земљи и задацима који их очекују, о односу према СССР-у и Црвеној армији, о почињеним појединачним грешкама током дотадашњег боравка). Убрзо, међутим, све амбиције Бориса Зихерла усмерене ка чвршћем повезивању југословенских група официра наишле су на непробојне баријере совјетских органа власти, административну спорост, одуговлачење, отезање доношења одлука. За све остале делатности (информисање, публицистичку делатност, сусрете са значајним личностима из културног и јавног живота) совјетска страна је показивала велику предусретљивост и излазила је у сусрет његовим молбама. Југословенски опуномоћеник је био у прилици да прати сва збивања у СССР-у, контактирао је са надлежним совјетским службама, сарађивао у совјетској штампи, сусретао се и разговарао са руским

писцима, новинарима, прикупљао информације и прослеђивао их, упознавао совјетску јавност са југословенском послератном стварношћу и заслугама КПЈ за ослобођење земље, упућивао поруке захвалности и солидарности са Совјетским Савезом, пратио радио-емисије.⁴¹³ Све то утицало је на Зихерлову почетну наивност, односно некритичко прихватање образложења совјетске стране у погледу настојања да се сложени проблем организовања партијског рада спроведе и да га дуго не наведе на сумњу да се у ствари иза разних изговора и неуверљивих објашњења крио ипак другачији став совјетских власти према покушајима партијског организовања југословенских официра. Југословенски представници у Москви су, по доласку, сматрали да совјетско и југословенско руководство, две државе, две партије и два народа везује много заједничког, да се у међусобним односима толико тога подразумева, да није потребно било какво ново доказивање и проверавање. Ствари су ипак стајале битно другачије. При крају свог боравка Зихерл је закључивао да је "Русија велика школа политичког реализма који избија из сваког човека и функционера", што је доживљавао као своје значајно искуство, можда и највеће сазнање које је стекао у Москви.⁴¹⁴ Совјетска страна, ма колико декларативно прихватала захтеве југословенске стране, није благонаклоно гледала на потребу партијског организовања. Могућности рада југословенског опуномоћеника у Москви биле су знатно суженије од жељених и због разних других наметнутих ограничења, међу којима је свакако најнеочекиваније одсуство сталне размене мишљења са одговорним функционерима СКП(б)-а, чије је ставове о бројним питањима могао да добије једино посредним путем, преко одговарајућег партијског апарата. Совјетске власти принципијелно нису дозвољавале непосредну везу официјелних југословенских представника са апаратом ЦКСКП(б), због чега је Зихерл преко Ранковића апеловао на Тита да нешто уради по том питању. Бројни недостаци у раду партијских органа у Југославији, попут неажурираних спискова чланова партије и СКОЈ-а, а поготово уопштених и шаблонских, најчешће површних партијских карактеристика, такође су спутавали ефикаснији рад на организовању мреже опуномоћеника по војним академијама и училиштима. С једне стране непоуздане и непотпуне појединачне партијске карактеристике нередовно послате из Југославије упућивале су Зихерла на консултације са политичким органима војних академија и училишта, а с друге тенденциозне оце-

⁴¹³ Исто.

⁴¹⁴ Наведено према: И. Матовић, н. д., 773.

не представника политичких одељења училишта и академија, уз ограничења у стицање сопственог увида у рад и понашање питомца, отежавали су његов положај и онемогућавали непосредније праћење рада југословенских војних кадрова.⁴¹⁵

Одуговлачење праћено сталним обећањима о организовању партијских опуномоћеника настављено је и у 1946. години. Избегавајући одговор на главни захтев југословенске стране, Совјети су предложили другачији начин решавања проблема повезивања питомца – да се од Политичког одељења југословенског Министарства народне одбране именује једно лице које би било у саставу Војне мисије или персонала војног аташеа и као формално непартијско лице било повезано са питомцима одговорним за политичко васпитавање кадрова у училиштима.⁴¹⁶ Тек преко тог лица питомци би били повезани са партијским представником. Тиме би се, по совјетском мишљењу, избегло нарушавање конспирације. Убрзо се одустало од тог предлога и марта исте године ипак је донето решење о питању опуномоћеника по раније предвиђеном принципу, с тим што су они добили назив културно-просветни официри. Према директиви коју је средином 1946. године упутила Политичка управа Црвене армије, културно-просветни официри (повереници или замена за партијске поверенике) имали су право да сакупљају чланарину, да воде спискове чланова партије, индивидуално раде и држе везу са члановима КПЈ, извештавају партијског представника у Москви и да према одобрењу ЦК КПЈ или партијског представника могу одржавати партијске састанке, али само о конкретним питањима, што је практично значило да се веома ретко могу састајати, чиме је партијски живот био угушен⁴¹⁷. Будући да је, када су у питању партијски повереници, реч о младим и недораслим кадровима који личним контактом нису могли да одржавају ауторитет партије, дошло је до умртвљавања сваког озбиљног партијског рада, што је за последицу имало опадање дисциплине, довело до појава свађа, туча, неправилног држања према женама, испада, некоректног држања према наставницима и командама, “неправилног тумачења појава” и проблема са којима су се сусретали у СССР-у.⁴¹⁸

Исте проблеме наследио је и Илија Дошен, који је заменио Бориса Зихерла. Оцене званичника ЦК СКП(б) разилазиле су се са запажањима

⁴¹⁵ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 53/1; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 53/2.

⁴¹⁶ Исто.

⁴¹⁷ Исто.

⁴¹⁸ Исто.

југословенског опуномоћеника, пре свега о нужности одобравања партијских састанака. Дошеново инсистирање да се одобре бар два месечна састајања партијаца такође није дало резултате, мада је у појединим училиштима показана увиђавност команде. Осим тога, команде академија и училишта тражиле су од партијских повереника (културно-просветних официра) да их извештавају о свему што се дешава међу југословенским слушаоцима. Они су, извештавајући, најчешће уносили лични став и многе проблеме представљали на начин који није одговарао стварном стању, не трудећи се при том да сами реше неке од проблема.⁴¹⁹ На тај начин команде су успоставиле потпуну контролу над југословенским питомцима, који су почели да се прибојавају повереника, да се према њима држе обазриво и да губе поверење у њих. На појединим академијама и училиштима (Школи војних обавештајаца, Артиљеријском училишту у Кијеву, Ваздухопловној академији) југословенски питомци су почели да говоре о партијском поверенику као о шпијуну.⁴²⁰ Дошен је улагао напоре и да покрене рад СКОЈ-а, али сви покушаји у ЦК СКП(б) били су безуспешни. Саветовано је да се то питање покрене из земље. Скојевски рад уопште није постојао и скојевци се нису осећали одговорним за икакву унутрашњу организацију. Везивала их је једино дисциплина касарне, а покушај Дошена да контролу над њима успостави тако што би сваки члан партије био задужен за неколико скојеваца није дао резултате, најчешће због политичке недораслости појединих комуниста.⁴²¹

Илија Дошен се крајем децембра 1946. године жалио да совјетске колеге из ЦК СКП(б) његову дужност схватају као рад за њихове потребе и да у њему желе да имају некога ко ће под именом партијског представника бити повезан са својом централом у земљи а руској партији давати обавештења. Такав став совјетских одговорних личности био је предочен Борису Зихерлу још априла 1946. године, када му је скренута пажња да његову функцију партијског представника не треба поистовећивати са функцијом Вељка Влаховића за време рата.⁴²² Дошен се жалио да постоји велико неразумевање за његов рад и поприлична равнодушност према његовим захтевима. Он наводи да је после месец и по дана боравка у Москви поставио питање обиласка училишта и да је најпре добио одговор да треба да савлада језик, потом

⁴¹⁹ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 53/5.

⁴²⁰ Исто.

⁴²¹ Исто.

⁴²² АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 53/6.

да је питање организације пута тешко, затим да је питање одобрења од Генералштаба совјетске армије споро и такође тешко.⁴²³ Како је био уверен да су необудљиви разлози за такав однос резултат става оних са којима је био повезан, писао је Суслову, члану ЦК СКП(б), руководиоцу Одељења за проучавање прилика и положаја комунистичких партија у другим земљама, и тражио да обиђе војне слушаоце, наводећи градове у које би желео да оде. После извесног времена добио је одговор да му је одобрено да иде у Кијев, иако он то није тражио. После тога тражио је одобрење да иде у Краснодар, али му то није одобрено уз објашњење да је пут далек и да је незгодно да иде сам. Од укупно 65 партијских повереника, извештаје је добијао само од њих 26.⁴²⁴ Ти извештаји имали су следећи пут: пролазили су кроз Политичко одељење Академије, затим кроз Политичку управу совјетске армије, долазили су у ЦК СКП(б), па су тек онда, сасвим ретко, закаснило и селективно стизали у руке југословенског опуномоћеника у Москви. Блокада писане комуникације спровођена је и преиначавањем директива, извештаја, информација, задржавањем појединих извештаја, упозорењима да писани контакт треба свести на најмању меру. Одржавање било какве везе са југословенским питомцима у академијама и училиштима совјетска страна тумачила је као улажење у њихова питања, чиме је практично био онемогућен рад југословенског опуномоћеника – све изузев прикупљања чланарине и примања извештаја преко ЦК СКП(б). Дошен је после осам месеци обављања дужности закључивао да није дозвољен његов рад са студентима, а да га са војним слушаоцима коче и нерадо одобравају. Сви остали партијски представници (бугарски, шпански, чешки, мађарски) су, по мишљењу Дошена, чланови СКП(б) и тако се и односе. Као пример он наводи мађарског представника који је истицао своје неслагање са ЦК Мађарске, о чему је извештавао ЦК СКП(б).⁴²⁵

Из извештаја и личних разговора са руководиоцима група, Дошенов наследник Пуниша Перовић увидео је да бројна питања партијског рада нису била решена ни у време када је он преузео дужност опуномоћеника ЦК СКЈ у Москви, због чега је одлучио да свим групама пошаље писмо – инструкцију. Ранији договор између ЦК КПЈ И ЦК СКП(б) о формама рада био је, по његовом мишљењу, прилично непрецизан и садржао је само општу идеју о могућности партијског рада. Када се томе дода општа уздржаност и бојазан од сваке круте форме партијског рада совјетских

⁴²³ Исто.

⁴²⁴ Исто; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/7; АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 59/8.

⁴²⁵ Исто.

војно-политичких и партијских органа, уз несналажење руководиоца југословенских група, дошло је до даљег умртвљивања партијског рада. Имајући у виду то искуство, Пуниша Перовић се одлучио за писмо у форми директиве које би нешто ближе разјаснило могућности и облике партијског рада. Ранија пракса совјетских партијских органа поновила се и овог пута. Писмо је морало најпре да оде у ЦК СКП(б) и да тек после њихових примедба буде састављено у коначној редакцији, а на текст писма требало је да коначну сагласност да и Главна политичка управа. Совјети су и даље били против крутих организационих форми рада, о чему посебно сведочи и спречавање употребе речи "састанак".⁴²⁶ Уз навођење чињенице да је код бројних југословенских војних слушалаца попустило осећање партијске одговорности и уз подсећање на примере "нарушавања војне и партијске дисциплине", "недругарских односа", "слабог моралног држања" (недозвољене везе са женама), грубости, нетактичности, Перовић је културно-просветним официрима посебно скретао пажњу на улагање напора у висок квалитет војне и политичке припреме и подизање нивоа одговорности пред партијом.⁴²⁷

Пошта из Југославије не само да је стизала ретко и нередовно, већ је било примера да за две године не стигне ниједно писмо. Када је то питање постављено као један од озбиљних проблема који утиче на морал југословенских официра, као разлог је навођено да су то питања Поштанског уговора двеју земаља.⁴²⁸

У већем броју академија и училишта југословенски слушаоци нису добијали оно на шта су имали право. Лекар училишта у Кијеву одбијао је да прегледа Југословене са образложењем да забушавају, називајући то "југословенска болест", а међу њима је било рањаваних бораца, од којих је један у тешком стању био пребачен у болницу са предлогом да буде враћен у Југославију.⁴²⁹ Било је случајева скидања официрских униформи и забрањивања да носе чинове, истеривања из официрских клубова са игранки, приморавања да раде тешке физичке послове, затим понижавања и дискриминације (чишћење клозета руским официрима), покушаја уношења неповерења и раскола унутар југословенских група, постављањем обичних бораца који су у борбу ступили тек 1945. за старешине официрима и наговарања да их ови терају на физичке послове; било је смртних случајева и оболевања од тешких болести,

⁴²⁶ АЈ, ЦК СКЈ, XIII, - к. 53/7-10.

⁴²⁷ Исто.

⁴²⁸ Исто.

⁴²⁹ Исто.

а да о томе чланови Војне мисије и опуномоћеник ЦК КПЈ у Москви нису обавештавани.⁴³⁰ Општи утисак у великом броју академија и училишта био је небрига за људе и омаловажавање југословенских војних лица. Југословенски слушаоци у Краснодару су коришћени за рад у колхозима и били приморавани да изврше прописану норму, употребљавани су за бербу кукуруза, утовар и истовар разног тешког материјала, рад у складиштима, за обављање приватних послова официра. Трећа класа у Краснодару првих месеци по доласку није учила већ је била претворена у радну јединицу, при чему је свако ко није могао да издржи физичке напоре кажњаван да трчи два сата у круг око касарне и искључењем из КПЈ иако руска страна није имала право на то. Руски официри су се хранили у југословенским мензама на рачун југословенских питомаца, а њих су погрдно називали "шумски људи".⁴³¹ Југословени у Грозном су коришћени за рад на изградњи путева и рушење черкеских кућа, а у Енгелсу за вађење дрва из Волге, при чему се један југословенски слушалац удавио.⁴³² У Чкалову, који је удаљен од Москве 1500 километара, било им је забрањено певање песама на матерњем језику и слушање радија. У Харкову су радили најтеже физичке послове које нису радили ни Руси и Монголи, а у Вољску им је по доласку била одузета сва гардероба коју су донели са собом да би касније делове те гардеробе видели на совјетским официрима, који су их терали да њиховим женама цепају дрва и говорили да није било довољно што су их ослободили већ да морају и да их школују. Захтевано је да приликом постројавања певају руске песме, а недисциплиновани су кажњавани стројевим кораком после вечери до поноћи.⁴³³ У Москви су били више гладни него сити ("хлеб црн као угаљ и горак"), проводили су на минус 45 степени по четири сата на стражи без смене после чега су се појединци онесвешћивали, а у слободном времену су истоварали угаљ у "источним пределима Москве" и били коришћени за изградњу водовода.⁴³⁴

Већина извештаја говори о обазривости, неповерењу, омаловажавању и строгом надзору над војним лицима из Југославије. Југословенски представници пуно пута су упозоравани да поведу више рачуна о

⁴³⁰ Исто.

⁴³¹ Спискови слушалаца који су завршили школовање у СССР (са прегледом академија и училишта и сећањима војних стипендиста, у рукопису), Архив Музеја ратног ваздухопловства Београду, к. 38.

⁴³² Исто.

⁴³³ Исто.

⁴³⁴ Исто.

томе кога и по којим критеријумима шаљу на школовање, не само када је реч о образовном нивоу и физичким могућностима, већ посебно о политичком саставу. Навођени су прецизни подаци о појавама које совјетске власти нису хтеле да толеришу. Регистровано је да је међу југословенским стипендистима примећен један Албанац у униформи енглеског официра, да је за појединце откривено да су раније служили у немачкој или италијанској војсци и активно се борили против Црвене армије и да убудуће неће трпети "разбарушене старе партизане" са заслугама, који су за совјетског официра – инструктора изјављивали да њих не може да учи човек који за све време рата није испалио ниједан метак.⁴³⁵

Југословенска власт настојала је да у СССР пошаље официрски кадар који се доказао у рату, али на другој страни постављало се питање да ли претежно ратни кадар одвикнут од учења може да испуни строге захтеве војног школовања. Убрзано школовање, пренапрегнут програм и захтев да се одговара на руском језику утицали су на отежано праћење наставе и појаву недисциплине, због чега је само у току 1947. године из разних училишта и академија искључено око 160 слушалаца.⁴³⁶

Непознавање начина живота у Совјетском Савезу, одвајање од породица и збивања у отаџбини, наметнуто стање изолације, тешкоће у савлађивању политичког градива, споро учење језика утицали су на деморализацију, посустајање, испољавање нервозе, непромишљене поступке, што је све заједно давало повода да се посумња у оданост и политичку исправност једног броја официра. Било је и међусобне нетрпељивости, која је у таквим условима испливавала нарочито код официра вишег ранга, са високим командним позицијама у рату и сујетама на ратне заслуге. Отваране су и расправе о личним војничким вредностима и манама. Нервозе, нетрпељивости и оговарања било је и међу "ворошиловцима". Сукоб Пека Дапчевића и Арсе Јовановића добио је размере партијског проблема, о коме се разговарало и у високим круговима у Београду. Пуниша Перовић је у свом извештају информисао да је поводом међусобне нетрпељивости Пека Дапчевића, секретара партијске ћелије који је писао карактеристике, и Арсе Јовановића одржан састанак у просторијама Војне мисије у Москви, на којем је отворена расправа о "некоректном, нетолерантном, поцењивачком и препотентном" односу Дапчевића према Јовановићу. На том састанку Пеко Дапчевић је изнео став да не мисли добро о Арси Јовановићу,

⁴³⁵ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 53/7–10.

⁴³⁶ Исто.

да сматра да он “не може дати велику корист армији”, да га сматра лукавим, тврдоглавим и да са њим не може да буде друг ни пријатељ.⁴³⁷ На основу својих овлашћења Пуниша Перовић је сменио Дапчевића са места партијског секретара, а до одлуке ЦК КПЈ, на предлог амбасадора Владимира Поповића, именовано Радована Вукановића.⁴³⁸ Наведени отворени сукоб са таквим исходом збио се при крају школовања, јануара 1948. године, а уочи Резолуције ИБ.

Колики је значај Тито придавао школовању југословенских официра у Совјетском Савезу говори и чињеница да није пропустио прилику да се током боравка у Москви, маја/јуна 1946. године, сусретне са њима. У разним другим приликама обилазили су их и високи државни руководиоци, на пример, 10. јануара 1948. Милован Ђилас, Коча Поповић, Мијалко Тодоровић, Светозар Вукмановић, Иван Рукавина. Броз је посетио неколико академија и војних школа у Москви, разговарао са њиховим управама, присуствовао часовима наставе са југословенским слушаоцима. У Амбасади је разговарао са “ворошиловцима” и секретарима партијских ћелија из осталих академија.⁴³⁹ За разлику од разговора са Брозом, у коме је било речи о приликама у Југославији и затегнутим односима са Западом, из разговора са Милованом Ђиласом непуне две године касније југословенски генерали, који су већ дуго били одвојени од догађаја у земљи, сазнали су скупу вест – “да ће Албанија званично ући у састав заједничке државе са Југославијом”. Ђилас у својој књизи *Разговори са Стаљином* наводи и да је званична Москва затражила од њега да упути телеграм Титу са информацијом о сагласности совјетске и југословенске владе по питању Албаније. Он наводи и да такав телеграм није послао.⁴⁴⁰ У току једномесечног боравка у Москви јануара/фебруара 1948. године Ђилас је водио дуге разговоре са “ворошиловцима” и, по сопственом сведочењу, улазио у жустре расправе јер је још у Београду чуо за њихове међусобне проблеме. У књизи *Власт и побуна* наводи да се тада уверио у “њихову неслогу, идејно и акционо јединство”, да је био “изненађен њиховим непознавањем актуелне ситуације и необавештеношћу” и да је “тада схватио да је Це-Ка грешио што раније нису обилажени и са њима

⁴³⁷ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 53/3. Записник са састанка партијске ћелије слушалаца на Вишој војној академији “Ворошилов” у Москви. Извештаји и писма Пунише Перовића ЦК КПЈ, Крсти Попиводи, Вељку Влаховићу и Вељку Зековићу.

⁴³⁸ Исто.

⁴³⁹ *Сабрана дела Јосипа Броза Тита* (издање на македонском) 138–140.

⁴⁴⁰ Наведено према: И. Матовић, н. д., 778.

обављани краћи брифинзи⁴⁴¹. То је само потврђивало слику укупног стања југословенских официра, питомаца и студената на цивилним факултетима о степену њихове неинформисаности, одвојености од земље и отуђености од политичких и друштвених збивања у Југославији. Изолован начин живота који су наметнуле совјетске власти, цензура поште коју су примали и слали, што од њих није скривано већ су на против по доласку били упознати са том мером, нередовно, готово сасвим ретко добијање југословенске штампе и немоћ југословенског партијског руководства да их у довољној мери међусобно повеже и политички организује, били су разлози због којих ни власти у Југославији нису имале поуздану процену како ће се појединци понети према Резолуцији ИБ и сукобу југословенског и совјетског руководства, када је до њега дошло.

---

⁴⁴¹ Исто.

Резолуција ИБ и повратак

У штуро вођеном записнику са седнице Политбироа ЦК КПЈ, одржане 19. фебруара 1948. године, забележена је и одлука Јосипа Броза: "Не слати људе на школовање у СССР".⁴⁴² Она је означила крај трогодишње политике школовања југословенских грађана у Совјетском Савезу и одредила судбину оних који су се тамо налазили. Већ је тада прекид њиховог школовања и повратак у земљу био сасвим изванредан, мада они о томе још увек нису ништа знали, као што ни већина дуго није знала о затегнутим односима који су се током пролећа 1948. године погоршавали. Јосип Броз је на основу извештаја које су му подносили чланови разних делегација био информисан о уздржаности совјетских највиших функционера о разним видовима сарадње и помоћи коју је југословенска страна очекивала. Размимоилажења су се продубљивала поступцима за која су најпре знала само најужа партијска руководства, а затим и део поверљивих партијских личности, као и дипломатски представник у Москви. На седници Политбироа ЦК КПЈ 1. марта, југословенско руководство већ констатује да су односи са СССР-ом "дошли у ћорсокак". Осим већ у историографији познатих обостраних поступака двеју држава једне према другој, амбасадор у Москви Владимир Поповић извештавао је крајем априла да је издавачко предузеће за инострану литературу стално одуговлачило са објављивањем зборника Титових чланака и говора иако је превод био готов и иако се раније говорило да је то "хитна ствар". Штампане популарне брошуре о Југославији на сто страна у издању предузећа "Московскиј работчиј" задржано је у штампарији у тренутку када је књига већ била сложена. У централним новинама, мимо дотадашње праксе, објављена је само кратка вест да је у Југославији прослављена трогодишњица споразума Југославије и СССР-а, а трогодишњици споразума СССР-а и Пољске посвећени су обимни чланци, са набрајањем успеха Пољске у изградњи социјализма. Чланак у листу *Московски болшевик*, посвећен трогодишњици споразума СССР-а и Југославије, био је задржан у последњем тренутку. У савезном Радио-комитету обустављено је давање било каквих информација о Југославији, па тако нису објављене вести о конгресу Народног фронта, о сахрани Ивана Милутиновића и Лоле Рибара, о новом систему снабдевања. Јован Марјановић, који је боравио

⁴⁴² Записник седнице Политбироа ЦК КПЈ, 19. фебруар 1948, у: *Политбиро Централног комитета Комунистичке партије Југославије 1945–1948* (приредио: Б. Петрановић), Архив Југославије, Службени лист СРЈ, Београд 1995, 234; АЈ, ЦК СКЈ, III/31а.

у Институту 205 у Москви са задатком да сређује партијску документацију, дошао је до информација да постоје карактеристике о свим водећим комунистима у Југославији и да оне нису повољне по поједине југословенске руководиоце, наводећи пример Ђиласа за кога је писало да је "фразер". Како је био у честим контактима са појединим совјетским званичницима из ширег круга, Марјановић је долазио и до сазнања да Руси који се враћају из Југославије лоше говоре о Југословенима. Навео је пример Филипа Насјеткина, руског књижевника који је 1947. године после повратка коментарисао у негативном контексту да Југословени нису више оно што су били 1945, мислећи на однос према СССР-у и изношећи запажање да Југословени све више иступају самостално, говоре да и они граде социјализам и да сматрају да су на равној ноzi са Совјетским Савезом, а да СССР воле мање него некада. Марјановић је имао сазнања и о другим совјетским појединцима који су по повратку из Југославије износили разочаравајуће утиске и навео пример Назарове из Словенског комитета која је изјавила да је срећна што се вратила јер јој је већ било доста те "гњиле иностранштине".⁴⁴³ Југословенски врх открио је и да је Поповић обманут од стране Молотова да је писмо ЦК ВКП(б) упућено само ЦК КПЈ, а у ствари је упућено и ЦК КП Мађарске, Бугарске и Пољске.⁴⁴⁴

О сукобу се, по сазнањима Поповића, већ крајем априла причало у Москви, па су приче допрле и до југословенских студената и војних слушалаца који су тражили објашњења од Владимира Поповића и Пунише Перовића.⁴⁴⁵ О томе да ли је и ко од студената и војних питомаца ван Москве знао о сукобу није познато, јер су пре свега могућности да Перовић и Амбасада нешто више сазнају о томе биле сужене немогућношћу да комуницирају са групама студената и официра, а преписка је била искључена због строге контроле и задржавања поште од стране совјетских власти. Такође није познато ни да ли је и колико до објављивања Резолуције било притисака совјетских власти на југословенске држављане. У накнадним сећањима, односно изјавама по повратку у Југославију питомци 4. класе у Војно-ваздухопловном училишту пилота "Марије Роскове" у граду Енгелсу, истицали су да се већ од фебруара осетио промењен став совјетских руководиоца. Од тада им је, наиме, био забрањен излазак у град, а 1. маја није им било

⁴⁴³ АЈ, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе СССР, IX, 119/1-1-44 (41а). Депеша: Поповић – Ранковићу, 25. април 1948.

⁴⁴⁴ Исто. Депеша: Тито – Поповићу, 26. април 1948.

⁴⁴⁵ Исто. Депеша Поповић – Титу, 30. април 1948.

дозвољено да присуствују прослави. Југословенски питомац Добривоје Митровић је поводом тога направио карикатуру како Руси прослављају 1. мај а југословенски питомци гледају кроз прозор и плачу. Три дана пре изласка Резолуције руски руководиоци су почели да им приговарају како у Југославији није све у реду, а југословенски питомци су почели да коментаришу како је сигурно извршен атентат на Тита, Кардеља или неког од других југословенских руководилаца. Три дана пре објављивања Резолуције забрањено им је и летење и саопштено да је југословенско руководство издало СССР. По објављивању Резолуције слушали су на радију да су југословенски руководиоци скренули са линије марксизма-лењинизма, да издају интернационалу и да прелазе у табор империјалиста. На дан када је Резолуција објављена у *Правди* у училишту су сакупљени сви југословенски слушаоци око три сата поподне а начелник Политичког одељења школе пуковник Мирошченко и заменик војног начелника Кујбишевске области су тумачили Резолуцију. Састанак је трајао три сата а руски официри су углавном говорили оно што је објавила *Правда*. После објављивања Резолуције руски официри су нешто чешће долазили у собе југословенских слушалаца и саветовали им да не слушају Радио Београд, и да треба да пошаљу протестно писмо ЦК КПЈ. Осим притиска да се прихвати Резолуција давана су разна обећања да могу да остану у СССР-у, да ће завршити школу, а да ће им касније бити омогућено и да студирају, а да ако се врате у Југославију неће имати авиона, ни бензина, да ће имати само енглеске и америчке авионе са којима ће се сутра заједно борити против Руса. Таква врста притиска комбинована са обећањима трајала је више дана а била је потпомогнута ставовима појединаца из југословенске групе који су одмах стали на страну Стаљина и били упорни у свом ставу: "Другови, ово је рекао Стаљин, ви знате ко је Стаљин и морате веровати у њега". Истовремено, група је била изолована од било каквих контаката са југословенским представницима у Москви. Петог јуна у један сат после поноћи позвао их је командант школе генерал-мајор Удоњин и саопштио им да је стигао телеграм Владе СССР из Москве да југословенски слушаоци могу остати на школовању у СССР ако потпишу да су за Резолуцију ИБ и да ће моћи да се врате у Југославију после смењивања тадашњег југословенског руководства. Обећано им је и да ће моћи да лете а да то у Југославији неће имати, и да ће касније по повратку у Југославију после смене југословенског руководства заузети одговорне положаје.

Тада је Резолуцију потписало 25 слушалаца, сви осим петорице који су били у граду. У току ноћи четворица југословенских слушалаца, два заставника, један поручник и један капетан су се поколебали и ујутро кренули код команданта школе да повуку потпис. Одмах после потписивања Резолуције скинуте су слике чланова Политбироа ЦК КПЈ а остављена је слика Арсе Јовановића и уједно хваљени су Жујовић и Хебранг као “истински пријатељи СССР-а”. Наредних дана дошло је до даљег колебања појединаца који су потписали изјаву о прихватању Резолуције, па се агитација појачала. Сазван је наводно час политичке наставе, али је то у ствари било организовано потписивање прихватања држављанства СССР и могућност активирања у Црвеној армији, могућност женидбе. Тако су сви потписали прихватање држављанства осим четворице који су претходно повукли потпис. У међувремену југословенски слушаоци су од стране руских официра обавештени да су се сви југословенски цивилни и војни слушаоци на факултетима, у академијама и на училиштима изјаснили за Резолуцију и одлучили да остану у СССР, чак да су то урадили и југословенски генерали у Москви. Пуковник Мирошченко им је после лажног саопштења рекао да када су се и југословенски генерали изјаснили за Резолуцију то значи да је она тачна. После тога четворица југословенских слушалаца који су се предомислили били су изоловани како не би утицали на остале. Њих четворица су задржани до 21. јула када им је наређено да се спреме за пут. Уочи пута претресени су више пута а задње претресање обавио је Мирошченко. Одузете су им све белешке и литература, укључујући и ону коју су донели из Југославије. На питање зашто им се то одузима речено им је да им неће бити потребна јер је у Југославији забрањена марксистичка литература. Сутрадан су у пратњи два официра пребачени у град Саратов одакле су спроведени у Москву. У Москви су на станици одмах пребачени у чекаоницу за Кијев где их је сачекао један виши совјетски официр који им је дао писма СКП(б) и Резолуцију ИБ говорећи да то треба да понесу у Југославију и “протуре” кроз штампу како би “упознали народ Југославије са тим писмима”. У Москви им је још једном понуђен останак. На путу за Југославију где су присаједињени осталим групама које су се враћале у земљу није им био омогућен излазак из воза нити разговор са грађанским лицима.⁴⁴⁶

По накнадним сећањима војних слушалаца треће класе у Харкову

⁴⁴⁶ *Спискови слушалаца који су завршили школовање у СССР, (са прегледом академија и училишта и сећањима војних стипендиста, у рукопису), Архив Музеја ратног ваздухопловства, к. 38.*

они од фебруара 1948. године нису смели да слушају Радио Београд, а после објављивања Резолуције речено им је да не би требало да се враћају у Југославију јер у Београду ОЗНА сачекује све који долазе из СССР-а и "баца у тамницу", а да ће ако се одлуче да остану у Совјетском Савезу имати "удобан живот". Психолошки притисак је вршен и лажним информацијама да је у Југославији почео грађански рат, а у Москви пред полазак за Југославију оних који нису прихватили да се изјасне за Резолуцију саопштено им је да нема потребе да се враћају у земљу јер је "Тито признао грешке".⁴⁴⁷ Било је и супротних примера. У Првом московском авио-училишту везе поједини совјетски официри нису хтели да приморавају југословенске слушаоце да остану у СССР-у, а професорка математике им је чак саветовала да треба да се врате у своју земљу ма какво стање тамо било. Мајор Грипков им је рекао да не може да извуче закључке из Резолуције, али их је молио да о томе ћуте јер би у супротном отишле његове "палетушке" а он би био послат у Сибир.⁴⁴⁸

Један од првих отворених знакова да сукоб постоји и да је добио веће размере био је говор представника ЦК ВКП(б) поводом Првог маја у Војној академији "Ворошилов", на којој се усавршавала елитна група југословенских официра. Била је то прва јавно изречена критика, чак демонстрација омаловажавања југословенског руководства исказана од стране неког од руских званичника пред Југословенима који су се налазили у Совјетском Савезу и то пред групом највиших официра Југословенске армије. У свом реферату ванредни лектор ЦК СКП(б) Боровник истакао је да је КПЈ најпрекаљенија партија изван граница СССР, да Народни фронт у Југославији броји седам милиона чланова, али је затим поставио питање какав је то Народни фронт и уз смех одговорио да то најбоље показује статут у коме је записано да члан Народног фронта може бити "свако ко признаје програм фронта, плаћа чланарину и активан је члан једне од организација НФЈ", после чега је уследио смех бројних присутних руских и страних официра.⁴⁴⁹ Крајем маја учестале су Поповићеве депеше Београду: 18. маја јављао је да је његов положај у погледу вршења дужности отежан и да га бројне личности са којима је раније имао добру комуникацију и "другарски контакт" избегавају; 21. маја да је Жданов рекао директору економског института Островитјанову да ће се спор са југословенским

⁴⁴⁷ Исто.

⁴⁴⁸ Исто.

⁴⁴⁹ Исто. Депеша: Поповић – Титу, 4. мај 1948.

руководством "брзо ликвидирати", што је могло да значи да је совјетско руководство рачунало на изазивање брзе смене Јосипа Броза и једног броја његових најближих сарадника, у првом реду Ђиласа и Вукмановића; 26. маја да је после дуже од два месеца московски радио први пут пуштао југословенску музику, али је министарство иностраних дела одбило предлог московског радија да испуни било какав програм поводом Титовог рођендана, што се односило и на централну штампу која тај догађај није забележила.⁴⁵⁰ Могла је то да буде својеврсна порука да СССР нема ништа против југословенског народа већ против руководства, будући да је изостала очекивана Титова "молба за опроштај" и "признавање бар неких грешака"; Јовану Марјановићу и Густинчићу који је са њим радио 30. маја речено је да не долазе месец дана, с објашњењем да су лица која раде са њима заузета другим пословима.⁴⁵¹

Према расположивој документацији једино је извесно да су од свих југословенских студената и официра на школовању у СССР-у о извесним детаљима и размерама сукоба, као и са садржином размењених писама ЦК ВКП(б) (27. марта и 4. маја) и ЦК КПЈ (13. априла и 9. маја) и одлуком ЦК КПЈ (од 20. маја) да не иде на седницу Информбироа у Букурешту, заказану за средину маја па одложена за крај јуна, били упознати високи официри ЈА на Академији "Ворошилов", које је о томе повремено информисао Пуниша Перовић, у мери у којој је и он сам био обавештен. Њихово школовање, започето 8. априла 1946, завршено је 28. маја 1948. године у фази распламсавања међусобних оптужби два руководства. Завршне испите положили су крајем маја, да би под датумом 28. мај 1948. године добили документ да су "Вишу војну академију имена К. Е. Ворошилова, одликовану Орденом Суворова I степена" завршили у редовном року "с дипломом добар" (успешно), што у име Државне испитне комисије потврђује потписом њен председник генерал-лајтнант Разуваев, а равноправно с њим и начелник Академије генерал армије М. Захаров (касније начелник Генералштаба Совјетске армије).⁴⁵² Пријем који је у част завршетка школовања "ворошиловаца" организовао Владимир Поповић у Амбасади ФНРЈ у Москви 3. јуна, био је прилика за југословенског амбасадора да се сусретне са појединим

⁴⁵⁰ Исто. Депеша: Поповић – Ранковићу, 18. мај 1948; Делеша: Поповић – Ранковићу, 21. мај 1948; Делеша: Поповић – Ранковићу, 26. мај 1948; Делеша: Поповић – Ранковићу, 30. мај 1948.

⁴⁵¹ Исто. Делеша: Поповић – Ранковићу, 30. мај 1948.

⁴⁵² Наведено према: И. Матовић, н. д., 783.

совјетским званичницима. О том догађају Поповић је већ 4. јуна обавестио Тита, износећи запажања међу којима је издвојио жељу помоћника начелника Генералштаба Антонова да дође на пријем иако није позван, а да се они који су позвани из министарства иностраних дела нису појавили.⁴⁵³ На свечаности у Амбасади начелник академије генералштабне армије Захаров званично је саопштио да је шест југословенских официра завршило са одличним успехом, а десет са врло добрим, што је за представнике совјетске армије, по њиховом признању исте вечери, био “неочекивано добар резултат”. Поповићевом запажању није промакло да нико од совјетских високих војних старешина, хвалећи способности југословенских официра, није дигао здравицу у част Тита или у част Југословенске армије. У неформалном разговору током вечери Захаров није пропустио прилику да “подсети” да Тито не би био међу живима да му руски пилот током рата није спасао живот. Ставовe совјетских представника изнетих у разговорима на пријему, који је мимо предвиђеног времена потрајао до дубоко у ноћ, Поповић је сажео у неколико утисака. Најпре да су совјетски представници очекивали да ће после првог писма југословенско руководство доћи у Москву, затим да ако југословенско руководство остаје при ставу да је у праву зашто се “боји” да изађе пред Коминформ, а да објашњење да не би било равноправно значи да оно не верује бољшевичкој партији; за њих је, такође, било неприхватљиво да они морају све да верују југословенском руководству, а да оно не мора да верује ЦК ВКП(б)-у, што је, по њиховом мишљењу, произлазило из става КПЈ; замерали су Ђиласу и Вукмановићу да они у Совјетском Савезу виде само оно што не ваља и да није могуће наћи ниједан пример који би говорио у прилог томе да та два Титова блиска сарадника имају правилан однос према СССР-у; искључење Хебранга и Жујовића сматрали су доказом да у КПЈ није могућа критика, да је забрањена и да је обрачун са онима који имају критички став немилосрдан. Совјетски представници су Поповићу саопштили и да су били изненађени чињеницом да се Тито није бранио аргументима већ да је критику квалификовао као клевете и обмане, додајући да писма ЦК СКП(Б) нису уперена против партије у целини и целог руководства већ само против појединаца.⁴⁵⁴ Исто дана Поповић је депешом обавестио и Ранковића да се у круговима блиским совјетском руководству прича да је совјетски план да Тита

⁴⁵³ АЈ, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе СССР, IX, 119/1–1– 44 (41а). – Депеша: Поповић – Титу, 4. јун 1948.

⁴⁵⁴ Исто.

изолију од Ђиласа и Кардеља, а да потом "ударе на њега".⁴⁵⁵ Ранковића је о промени понашања совјетских утицајних личности са којима је био у контакту обавештавао и Пуниша Перовић, који је био задужен за везу са југословенским студентима и официрима у СССР-у. Он је 19. јуна писао Ранковићу да се осећа тенденција не само да његов рад буде ограничен, већ да се блокира било каква могућност да он ступи у контакт са студентима и војним слушаоцима, да га већ месец и по дана не примају у ЦК већ да га упућују да се о свим спорним питањима обраћа писмено, да му нису дозволили да обиђе стипендисте у Лењинграду и Москви, да му је узет аутомобил и да му више не дају плату, да је рад на преписивању партијске архиве прекинут и да је Марјановићу и Густинчићу речено да иду за Југославију, а да им при том не дају визе. Перовић је навео и да писма курсаната из училишта до њега уопште не долазе или касне по два месеца, као и да је информисан да његова писма студенти и питомци уопште не добијају. Он је изнео и забринутост за положај југословенских студената, официра и курсаната који су начули да се нешто догађа али нису упознати са суштином, а да се на предавањима за партијске активе већ отворено критикује рад КПЈ, као и да лист *За трајан мир и народну демократију* у увредљивом тону објављује текстове о Титу.⁴⁵⁶ Дан после објављивања Резолуције ИБ у *Правди*, амерички коресподент у Москви Стивенс саопштио је југословенском представнику Мијовићу да постоји могућност да Југославија приђе Маршаловом плану и рекао да уколико до тога дође да би могао настати преокрет у земљама источне Европе, а да тај преокрет "једино Југославија може изазвати".⁴⁵⁷ Истог дана Ранковић је упозорио југословенске представнике у Москви да је реч о провокацији и да на њу не треба наседати,⁴⁵⁸ а ЦК КПЈ је преко Пунише Перовића упутио позив ЦК СКП(б) да пошаље своје представнике на Пети конгрес КПЈ, заказан за 21. јули.⁴⁵⁹

Југословенска власт је практично била онемогућена да на било који начин утиче на изјашњавање југословенских студената и војних лица на школовању у Совјетском Савезу. Стипендисти су били препуштени сами себи, да реагују по свом осећају и политичкој зрелости, а истовремено нису имали вести из Југославије већ су искључиво били изложени при-

⁴⁵⁵ Исто. Делеша: Поповић – Ранковићу, 4. јун 1948.

⁴⁵⁶ Исто. Пуниша Перовић – Ранковићу, 19. јун 1948.

⁴⁵⁷ Исто. Делеша: Фејић – Ранковићу, 30. јун 1948.

⁴⁵⁸ Исто. Ранковић – Фејићу, 30. јун 1948.

⁴⁵⁹ Исто. ЦК КПЈ — Пуниши Перовићу, 30. јун 1948.

тиску и утицају совјетских партијских руководиоца и совјетској пропаганди. Објављивање Резолуције било је велико изненађење за све њих. Совјетска штампа дала је огроман публицитет Резолуцији, а њен садржај је прорађиван по свим партијским јединицама, укључујући и групе југословенских стипендиста. Прве доста ограничене информације Пунише Перовића од 1. јула говориле су да су се они " углавном држали добро", да су реаговали спонтано и "заузимали правилан став", да је мало случајева колебања и да је објављивање става ЦК КПЈ на радију унело охрабрење међу југословенске држављане у СССР-у.⁴⁶⁰ Перовић је тада имао информације и да су у академијама позивани југословенски стипендисти са захтевом да се изјасне, под притиском, да прихватају Резолуцију.⁴⁶¹ Перовић је истовремено тражио сагласност из земље да организује слање депеша са подршком руководству КПЈ и за идеју да југословенски спикери на појединим совјетским радио-станицама одбију да читају текстове који се односе на Југославију.⁴⁶² Већ после два дана Сулов је наредио Радио-комитету да пронађе једног Македонца који би превео и на македонском језику прочитао Резолуцију ИБ, али је студент на Институту енергетике Мило Стојановски одбио такав захтев.⁴⁶³ Покушај Пунише Перовића да ступи у контакт са стипендистима у унутрашњости и да им достави текст Одговора ЦК КПЈ није успео, а већ 5. јула у ЦК ВКП(б) саопштено му је да са тим даном престаје његова функција и да има један дан на располагању да се исели из канцеларије, после чега се по директиви из Београда преселио у Амбасаду са задатком да ради на организовању повратка југословенских студената и војних лица у Југославију, с тим да се врати у земљу до почетка одржавања Конгреса.⁴⁶⁴ Првих дана после објављивања Резолуције ИБ и Одговора ЦК КПЈ Перовић је успео да материјале достави на московске академије, где су они, по његовим информацијама, прорађивани међу југословенским групама војних стипендиста. По његовом извештају, код већине је "владала пуна увереност" у исправност става КПЈ, са изузетком Тенковске академије где су се појединци изјаснили за Резолуцију.⁴⁶⁵ Централном комитету КПЈ почели су да пристижу теле-

⁴⁶⁰ Исто. Делеша: Пуниша Перовић – Ранковићу, 1. јул 1948.

⁴⁶¹ Исто.

⁴⁶² Исто.

⁴⁶³ Исто. Делеша: Фејић – Мијовић – Ранковићу, 3. јул 1948.

⁴⁶⁴ Исто. Делеша: Перовић – Ранковићу, 3. јул 1948; Делеша: Перовић – Ранковићу, 5. јул 1948; Делеша: Ранковић – Амбасади, 10. јул 1948.

⁴⁶⁵ Исто. Делеша: Перовић – Ранковићу, 2. јул 1948.

грами подршке слушалаца војних академија и училишта.⁴⁶⁶ У истој депеши Перовић је известио и да су се у Радио-комитету двоје југословенских држављана изјаснили за Резолуцију.⁴⁶⁷ Наредних дана, по информацијама Перовића, притисак совјетских власти се појачао и добио облике појединачних и групних убеђивања за прихватање ставова из Резолуције. Коришћени су методи еластичнијег и "теоретски заснованог" убеђивања. Тако је начелник Тенковске академије у Москви као аргумент користио да Југославија неће у совјетски економски план јер СССР има водећу улогу, а да би то било у општем интересу, наводећи пример да су Руси помогли Грузији да изађе на социјалистички пут а да при том није угрожена њена независност. После тога у Тенковској академији се за Резолуцију изјаснило шест официра, а истог дана су се војни слушаоци у Авио-училишту у Енгелсу изјаснили за Резолуцију иако "нису били довољно убеђени у њену исправност". Перовић је наводио и да је начелник Полит-академије у Москви изјавио да ће се борити за сваког југословенског комунисту.⁴⁶⁸ Следећа депеша, упућена 12. јула, била је садржајнија у погледу информација. У њој је Перовић навео да је од официра у Артиљеријској академији тражено да потпишу изјаву да ли се враћају у Југославију, пошто је позив Владе ФНРЈ већ био достављен, или остају у Совјетском Савезу, са обећањем да ће свима који остану бити омогућено даље школовање. Забележена је и реакција Радивоја Јовановића Брадоње, који се тих дана са мањом групом официра из Артиљеријске академије налазио на логоровању. Он се, наиме, оштро сукобио са претпостављеним руским старешинама, "преузео команду" и у име групе југословенских официра отказао одлазак на наставу из марксизма-лењинизма, на којој је била предвиђена "лекција" о Резолуцији. После три дана, без саслушања, саопштено му је да је искључен из Академије.⁴⁶⁹ Истог дана Перовић је обавештавао и да се три училишта у Кијеву "држе добро", а да је "добро стање" и у Лењинграду.⁴⁷⁰

Позив из Београда свим југословенским држављанима у Совјетском

⁴⁶⁶ Телеграме су упутили: аспиранти Више војно-политичке Лењинске академије у Москви, слушаоци "Ворошилова", слушаоци академије "Фрунзе", слушаоци артиљеријске академије "Ђержински". АЈ, ЦК СКЈ, XII – к. 56/41. – Телеграми слушалаца војних академија школа и училишта у СССР, упућени Централном комитету КПЈ, у којима се изражава солидарност са Изјавом ЦК КПЈ поводом објављивања Резолуције Информбироа.

⁴⁶⁷ Исто.

⁴⁶⁸ Исто. Депеша: Перовић – Ранковићу, 6. јул 1948.

⁴⁶⁹ Исто. Депеша: Перовић – Ранковићу, 12. јул 1948.

⁴⁷⁰ Исто.

Савезу да се врате у земљу уследио је почетком јула. По директиви из Београда Амбасада ФНРЈ у Москви упутила је 6. јула у 16 часова совјетској Влади ноту следеће садржине: "Амбасада ФНРЈ изражава своје поштовање Министарству иностраних послова СССР и има част да по наређењу своје владе саопшти следеће: Влада ФНРЈ обавештена је да се у Совјетском Савезу, а нарочито у грађанским и војним школама у којима се школују грађани ФНРЈ, а исто тако у другим совјетским установама у којима раде југословенски грађани, са стране совјетских органа спроводи систематска кампања против политичког и државног руководства ФНРЈ против КПЈ, против Владе ФНРЈ. Влади ФНРЈ је познато да у предавањима и дискусијама о резолуцији Информационог бироа, која се одржавају по грађанским и војним школама, у којим се школују југословенски грађани, а исто тако и у установама у којима раде грађани ФНРЈ, совјетски органи иступају једнострано и клевећу политичке и државне руководиоце ФНРЈ, а нарочито председника Владе ФНРЈ, Маршала Југославије Тита. Исто тако Влади ФНРЈ су познати случајеви када су појединци и групе југословенских грађана принуђивани или обмањивани од стране совјетских органа у циљу да би их се присилило да измене свој однос према руководству ФНРЈ, а да при томе југословенским грађанима није било дозвољено да бране свој став. Од многобројних случајева који су познати, Влада ФНРЈ наводи следеће: 29. јуна у Московској војно-политичкој академији 'Лењин', потпуковник Бусехин тражио је од сваког слушаоца, грађанина ФНРЈ, појединачно да се изјасни за резолуцију Информбироа. Истога дана пуковник Борода у истој академији рекао је југословенским слушаоцима академије да је понашање Маршала Тита наполеонство, троцкизам, бухаринизам. 30. јуна предавач на катедри марксизма-лењинизма Лењинградског хемиско-техничког института Островски, тражио је од студента истог института, грађанина ФНРЈ Десковић Ивана да се писмено изјасни о резолуцији Информбироа. Првог јула предавач на катедри марксизма-лењинизма лењинградског института везе Иван Диков, рекао је југословенском студенту Вељану Богдану да су Мусолини, Чанг Кај Шек и Тито једно исто. Првог јула начелник московске војно-политичке академије 'Лењин' генерал-мајор Коваљевски рекао је југословенским слушаоцима академије да у Југославији може доћи и до барикада и до сељачких устанака, ако садашњи руководиоци не буду смењени. Првог јула начелник балканског одељења Радио-комитета у Москви, Овчаров, служећи се обманом, позвао је у Радио-комитет студенте Московског института енергетике, грађанина ФНРЈ Сто-

јановског Мила и исто тако путем обмане покушао да га присили да преведе на македонски језик и прочита преко Московског радиа текст резолуције Информбироа. Четвртог јула заменик начелника политодјела војне академије 'Фрунзе' генерал-мајор Бјелик позвао је потпуковника ЈА, слушаоца академије Крунић Уроша и тражио да се изјасни за Резолуцију Информбироа, обмањујући га да су се сви југословенски слушаоци у осталим академијама у СССР већ изјаснили за резолуцију. 4. јула секретар партијске организације специјалног факултета војне академије 'Фрунзе', пуковник Корјагин у разговору са југословенским слушаоцима академије пребацивао им је да су за Тита зато што им је дао чинове. 5. јула начелник војно-политичке академије 'Лењин', генерал-мајор Ковалевски рекао је мајору ЈА Косановићу, када се исти није сагласио са резолуцијом Информбироа, да ће се руководство академије борити да ниједан слушалац, грађанин ФНРЈ, не оде из академије док се не сагласи са резолуцијом Информбироа. Наведени случајеви као и низ других указују на то да се за грађане ФНРЈ намерно и организовано ствара таква ситуација, при којој њихов даљњи боравак у СССР није могућ. Стога је Влада ФНРЈ одлучила да позове у Југославију све своје грађане из СССР-а. Влада ФНРЈ има у виду: студенте, аспиранте, све слушаоце и курсанте војних академија и школа, укључујући и питомце Суворовских школа, рањенике, болеснике, грађане ФНРЈ који раде у Радио-комитету у Москви, а такође и у другим совјетским установама. Влада ФНРЈ изражава спремност да у најкраћем року регулише сва нерегулисана финансијска питања у вези са уговорима о школовању југословенских грађана у СССР. Влада ФНРЈ изражава дубоку братску захвалност влади СССР на помоћи указаној на школовању и лечењу држављања ФНРЈ. Амбасади је част замолити Министарство иностраних послова СССР да обавести Владу СССР о наведеној одлуци Владе ФНРЈ. Истовремено амбасада моли Министарство иностраних послова СССР за дејство Совјетске Владе да надлежни совјетски органи предузму потребне мере и укажу Амбасади нужну помоћ за хитно одашиљање грађана ФНРЈ у Југославију. Влада ФНРЈ унапред изражава своју захвалност Министарству иностраних послова СССР за љубазно задовољење ове молбе и биће веома задовољна Министарству да саопшти Амбасади о предузетим мерама по наведеном питању.⁴⁷¹ Совјетске власти саопштиле су југословенским официрима у

⁴⁷¹ Исто. Депеша: Симић – Амбасади у Москви, 4. јул 1948; Деша: Фејић – Министарству иностраних послова, 4. јул 1948. Министарство иностраних послова ФНРЈ интервенисало је код Амбасаде у Москви да повуче предату ноту, а да уручи ноту следеће садржине: "Влада ФНРЈ моли Владу Совјетског Савеза да омогући повратак у Југославију што је могуће пре свих наших грађана који се налазе у

низу академија следеће: "Ваша Влада вас позива да се вратите у земљу. Ми жалимо овај корак Ваше Владе, али Совјетска Влада даје могућност онима који хоће да продуже школовање да остану у СССР".⁴⁷²

Иначе, југословенска влада је прве кораке на "извлачењу" студената из Совјетског Савеза предузела још средином маја. Поверљивом шифром 15. маја прослеђен је телеграм Амбасади у Москви, који је гласио: "Сви наши студенти треба да дођу на ферије у Југославију".⁴⁷³ У току јуна у Југославију се вратило 225 студената,⁴⁷⁴ остали студенти официри и војни слушаоци пристизали су у Југославију све до средине августа. По повратку у земљу сазнало се да је међу студентима било оних који све до повратка нису знали за "нову ситуацију", до оних који су испите полагаали пре рока да би били у земљи у време одржавања Петог конгреса и да би стигли да "прораде конгресни материјал". Југословенска влада донела је одлуку да се свим студентима који су студирали у земљама Информбироа омогући наставак студија у земљи, односно упис на факултете и смештај у домовима. За многе од њих то, међутим, није било једноставно јер су се појавили проблеми. Један од главних било је признавање положених испита уз давање на увид индекса, што за велики број студената није било могуће јер их нису понели не слутећи да је њихов повратак коначан. Влада је то поставила као политичко питање и имајући у виду нередовне околности под којима су њихове студије прекинуте инсистирала је на њиховом флексибилнијем административном третману, како не би дошли у позицију да време проведено на студијама у СССР-у буде изгубљено. Посебно је велики проблем било прихватање студената који су студирали оне струке или специјалности које су се битно разликовале од студија у земљи. С друге стране, и држави се журило са образовањем кадрова, па је тако донета одлука да се изврши признавање апсолвираних предмета, да се за предмете који су одслушани а нису положени дају слободни рокови, а да се за предмете који нису постојали на студијама у СССР-у а били су обавезни на југословенским студијама организују скраћени курсеви.⁴⁷⁵

Совјетском Савезу на студијама или запослени у разним установама, којима је под данашњим условима потпуно немогуће да тамо наставе своје студије и свој рад, а у духу постојећих споразума". Уз текст нове ноте дато је и упутство Амбасади да уколико нађе за потребно и према ситуацији може усмено употребити и остале примере. Исто. Депеша: Симић – Амбасади, 13. јул 1948.

⁴⁷² Исто. Депеша: Фејић – Министарству иностраних послова ФНРЈ, 12. јул 1948.

⁴⁷³ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф–46, пов. бр. 763.

⁴⁷⁴ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф–47.

⁴⁷⁵ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф–74; Исто. бр. 9149; Исто, бр. 8775; Исто, бр. 8876; АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф–48, пов. бр. 1357;

У 1948. години на школовању у СССР-у била су 1984 војна лица, али их се у тренутку објављивања Резолуције затекло 1424. По подацима Персоналне управе ССНО, у Југославију су се вратила 1082 официра, а у Совјетском Савезу су, изјашњавајући се за Резолуцију, остала 342 официра. Од цивилних студената у Југославију се, по подацима Архива ЦК СКЈ, вратило њих око 400, док је у Совјетском Савезу остало 65 студената.⁴⁷⁶ У току истраживања нашли смо и податак од 3. децембра 1948. године који је објавила совјетска штампа да је у част Дана Републике ФНРЈ у Виборшком дому у Москви одржан скуп свих југословенских студената и официра који су остали у Совјетском Савезу и да их је било присутно око 700.⁴⁷⁷

Судбина официра и студената који су остали у Совјетском Савезу била је емигрантска, док су они који су се вратили у Југославију имали различите судбине. Од оних који су продужили школовање и постали значајни у својим струкама, преко оних који су одустали од даљих студија, до оних који су били изложени сумњама југословенских власти и били прогоњени, при чему је један број њих, који истраживачу остаје непознат, био изложен голооточким патњама.

Исто, пов. бр. 1409; Исто, пов. бр. 1548.

⁴⁷⁶ Д. Николић, н. д., 78.

⁴⁷⁷ АЈ, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе СССР, IX, 119/I-1- 44 (41а). – О стању међу нашим држављанима у СССР – из извештаја Амбасаде у Москви, пов. бр. 239.

Од привилегије до двоструког разочарања. Жртве својих уверења

На основу расположиве документације не можемо да знамо да ли је неко од југословенских грађана на школовању у Совјетском Савезу постављао суштинска питања о социјализму или о совјетском друштву, да ли је доводио у питање могућност таквог друштвеног уређења и да ли су га поглед кроз дозвољени оквир, све оно што је видео и искусио, доводили у дилеме. Посебно не можемо да знамо да ли је било гласних критичких размишљања. Познати су нам накнадни ставови југословенских руководилаца и изјаве студената и официра о притисцима 1948. године као и накнадне сумње у совјетски социјализам.

Од докумената из времена боравка у Совјетском Савезу свакако треба издвојити повремена писма која је Радивоје Јовановић Брадоња упућивао партијском опуномоћенику у Москви 1947. године, у којима је истицао да су се сусрели са негативним појавама у совјетском друштву као што су бирократија, подмићивање, шпекулација, крађе, од којих неке у доста широким размерама, што све заједно оставља утисак да су "пережитци капитализма" појачани ратом још увек били доста јаки и да велики број грађана претежно мисли о личном животу. У истом писму износио је дилему да није довољно јасно колико ће совјетском друштву бити потребно да ликвидира све негативне појаве којих је толико да се довољно не виде "оне стваралачке и позитивне особине совјетског друштва". "Совјетско друштво је за нас затворено, а наше могућности да га упознамо су доста мале" – износио је своја запажања Радивоје Јовановић у истом писму и настављао: "Разјашњење у општим цртама било је довољно у почетку а сад је нужно детаљније се упознати са Совјетским Савезом. Карактеристично је да ниједан наш друг нема пријатеља руског официра после годину дана. Тако смо много ближи са Бугарима и Пољацима који су у академији. Ми смо настојали од почетка да склопимо познанства и пријатељства али кад смо наишли на држање у границама заузеле смо исти став"⁴⁷⁸

Великом броју југословенских студената и официра није било потребно много времена да схвате да они за Русе нису исто што и Руси за њих. Један од официра у јануару 1948. истиче да нису очекивали

⁴⁷⁸ АЈ, ЦК СКЈ, XIII–к. 56/4. – Извештаји о раду чланова КПЈ – слушаца Артиљеријске академије "Ђержински" у Москви.

да ће по доласку бити примљени са толико резерве, а “све потиче из наше велике љубави према Совјетском Савезу”.⁴⁷⁹ Схватили су да је потребно упознавање и одређивање некаквог става једних према другима, а мислили су да се то подразумева, што их је довело у забуну, али само у почетку док још нису разумели шта је Совјетски Савез. Радивоје Јовановић Брадоња је извештавао и да је “свима нама јасно да Руси нису представљали тачно карактер наше борбе и какве је људе од нас могла да формира” и да “наша традиционална љубав према руском народу и нарочито развијеној у овом рату није исто могла у тој мери имати и код Руса”. Даље је наводио да нико није могао лако да се помири са осећајем изолације који је створен од почетка, а да је на тај начин “подтсакнута и наша национална гордост коју имамо”. Јовановић је наводио и да су се југословенски официри “формирали у народноослободилачкој борби и политички и војнички”, затим да та борба није носила само националноослободилачки карактер већ је у исто време била огромна политичка битка и да је имала изразито класни карактер, што је захтевало не само од руководиоца него и од сваког борца и велику политичку свест и велико залагање и да су услед тога југословенски официри “добри комунисти”. Југословенски ратни командант размишљао је и о томе да и поред богатог политичког искуства какво је могла да пружи борба и “непрестано теоретско уздизање”, политичка изграђеност није на завидној висини, а да с друге стране југословенска армија није још завршила процес претварања у потпуно модерну регуларну армију, па се код југословенских официра није довољно “искристалисао војнички дух официра регуларне армије” те да поред војничких и политичких знања је од огромне важности формирање овог духа кроз свакодневни живот у Совјетском Савезу”.⁴⁸⁰ Таква и слична врста размишљања у расположивој документацији су ретка.

Свако кога је по завршетку рата држава одабрала да иде на школовање у Совјетски Савез о државном трошку морао се осећати привилеговано. Међутим, такав осећај је веома брзо, у сусрету са совјетском стварношћу, код већине нестајао. И то је могло бити прво разочарање, али не и једино. Резолуција ИБ, међусобно неповерење и оптужбе несумњиво су код већине југословенских студената и официра означили крај свих илузија о Совјетском Савезу и о Стаљину, које су толико

⁴⁷⁹ АЈ, ЦК СКЈ, XIII–к. 56/4. – Извештаји о раду чланова КПЈ – слушалаца Артиљеријске академије “Ђержински” у Москви.

⁴⁸⁰ Исто.

година неговане. Животна судбина се са многима од њих поиграла и по повратку у Југославију. Разочарање изазвано искуством кроз које су прошли боравећи у Совјетском Савезу није било једино и није било крај мука једне генерације. Оно што су доживели од власти своје државе и своје партије по повратку (изолација, сумњичења, прогони, убиства, Голи оток) било је још једно губљење илузија, овога пута вере у своју државу и партију. У само неколико првих послератних година једна генерација доживела је превише обрта у свом животу. Имали су срећу да буду одабрани, школовали су се, жртвовали младост и слободно време претпостављали партијском и политичком раду, упознавали се са социјализмом, одрицали, испуњавали партијске задатке и на крају многи од њих никоме нису били потребни.

У ЗЕМЉИ СРЕДЊОЕВРОПСКЕ ТРАДИЦИЈЕ

Између културног наслеђа и наступајућег соцреализма. Праг – слика за поређење

Праг није могао претерано да одушеви југословенске студенте, али ни да их разочара. Више је збуњивао. Не само у децембру 1945. и јануару 1946. када су почели да пристижу први стипендисти већ и наредних година, од политике до свакодневице, Праг је остављао утисак града који жели што пре да заборави године рата. Чехословаци нису спадали у народе који су у рату много страдали. Нешто више од десетак хиљада жртава било је неупоредиво са бројем изгинулих и умрлих у осталим словенским земљама – Совјетском Савезу, Пољској и Југославији, или, пак, у фашистичкој Немачкој. По очуваности материјалне културе у главном граду Чехословачке, ратних година као да није ни било. Свега неколико порушених зграда у бомбардовању које су чуване као “амајлија”, као доказ страдања. На коју год страну би се окренули, југословенски студенти могли су да виде зграде очуване у оба светска рата. Места за упоређивање са Београдом у том погледу готово да није било.

Трагови ратних година били су видљиви по сиромаштву, скупоћи и несташицама роба. За флашу вина послератни југословенски дипломатски представник морао је да издвоји више од једне петине своје плате. О економским приликама непосредно уочи доласка југословенских студената Миладин Поповић је забележио своје прве утиске: “Праг није богат са робом. Мало тога има. Све су однели Немци, како текстил тако и све остало. Отуда велика скупоћа. Без бонова не можеш добити а ма баш ни пертле за ципеле. И ако имаш бон опет не можеш добити без врага. Појављује се мито што нас Југословене, особито ратнике, ошамућује. Цигарета немају па би за њих дали све на свету. За једну цигарету добићеш све да купиш. За кутију од 20 цигарета добијеш пола кила саламе. Ето погледaj. Послове ако свршаваш званичне треба да имаш цигарета. Онда ћете пратити макар и генерал не само до врата него до на улицу и радо ћете примати сваки дан. Најљубазније се јавља у том случају. Е то је брате несхватљиво. Ја не бих могао да се навикнем да дајем цигарете. Могу да дадем неком келнеру или слично али брате генералу никако сем да га почастим у кући или тако кад седимо. А видим да ћу морати ако хоћу да свршавам ствари уредно.”⁴⁸¹

Можда више од самих економских прилика изненађивала је неупо-

⁴⁸¹ АЈ, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, ЧСР, IX, 22/II–1–55.

сленост омладине, њена неспремност на жртву и на одрицање. "Народ бадавацише и сувише много. Није то упрегнуто нити ће успети да га упрегну. Маса света само шврља без посла. Свако вече само игранке по хотелима. Младеж не мисли ништа" – бележио је Миладин Поповић запажања о животу у Прагу, октобра 1945. године, да би неколико месеци касније додао: "Иначе земља је, судећи по Прагу и местима где сам био задржала у свему стари предратни дух. Уопште се не осећа или мало осећа полета у раду или ма чему. Нерада, корупције и шпекулације има и сувише. Нерад се осећа како у грађанству тако и у чиновништву по канцеларијама и у војсци. Празнике поштују и сувише много. Канцеларије не раде на најмањи празник. Сада за божићне празнике имали су сви чиновници и све установе одмор од 22. 12 1945. до 2. јануара 1946. г. – ко бајаги због угља. Омладина нема живости као код нас. Не осећа дужност и потребу рада за обнову земље и за политичко освешћење омладине. Прати само игранке и забаве. Њихове манифестације не личе на манифестације него на погребне поворке. Сврстани у четвороред, с времена на време узвикне неко коју паролу а коју прихвате 3–4 из његове непосредне близине"⁴⁸²

У неочекиване утиске могло би бити сврстано и одсуство оног полета који је био карактеристичан за југословенско послератно друштво. У време доласка југословенских студената још увек није био замењен новац издаван за време окупације. Полиција виђена очима југословенских званичника упоређивана је са предратном југословенском. Војска је по југословенским мерилима била веома слаба, без неопходне дисциплине и без високог војничког морала. Већину официра у генералштабу, који су за време рата били у Енглеској, југословенски дипломатски представник мање је ценио од оних који су били у СССР-у. Додељивање највиших војних одликовања за мање симболичне акције отпора неколико дана пред капитулацију Немачке за југословенске ратнике било је несхватљиво. У оцени чехословачке војске није се забрављало да она за време рата готово није ни постојала, односно да је то била малобројна војска која се тек стварала, која није ратовала, да су као основа за њено стварање послужили појединци који су за време рата били у Совјетском Савезу и тек тамо формирану у војну јединицу. Такође, да су официри махом били предратни, од којих су неки за време рата били у Совјетском Савезу, изван број у Енглеској, један број у логорима, незнатан број у партизанима, а поједини су рат

⁴⁸² Исто.

провели код куће. Подељеност на симпатизере Истока и Запада била је снажно присутна међу официрским кором. Они који су били у СССР-у, у партизанима и у логорима били су више окренути Истоку. Иако нису били у већини, процењивало се да ће због потребе државе да се наслони на једну од страна сигурнији ослонац бити пронађен у СССР-у него у западним силама. Не само због политичке оријентације већ и због удаљености од Запада на чијем путу је стајала Немачка, за разлику од СССР-а са којим се држава географски додиривала.⁴⁸³

Југословенски студент пристигао у главни град Чехословачке у зиму 1945/46. године, уколико је био заинтересован за однос Чехословачке према Западу и Истоку, тешко је могао из свакодневног видљивог да извуче закључак према којој политичкој страни света су гајене веће симпатије. У самом граду било је доста и Американаца и Енглеза и Руса. Да ли због посете Ајзенхауера, на јавним местима у Прагу било је више његових и слика Монтгомера него руских, али су у 53 биоскопа, од укупно 83 колико их је тада било у главном граду, давани руски филмови.⁴⁸⁴ Доминација руског филма у односу на чешки, енглески и амерички могла је бити доживљена као знак да се нешто више воле Руси или тумачена као снажнији совјетски политички утицај оствариван преко кинематографије. Мада, већ на следећем кораку збуњивала је биоскопска тишина при филмској слици виђенијих совјетских личности. За радозналост и помало збуњеног младог Југословена било је неубичајено да нико није аплаудирао на појаву Стаљина у филму "Пилот Чкалов".⁴⁸⁵

До Чехословачке било је веома стало и западним силама и Совјетском Савезу. Западни свет се никада није лако мирио са чињеницом да је Чехословачка идеолошка, политичка и привредна зона Кремља. У једном извештају Савета Слободне Чехословачке из Вашингтона маја 1952. године о стању слобода, Чехословаци су означавани као нација која припада западној култури, у чију приврженост слободи и демократији на основу предратног искуства није потребно сумњати.⁴⁸⁶ С друге стране Москва је у почетној фази реорганизације унутрашње структуре Комунистичке партије Чешке вршила контролу преко директних веза, пошто није било могуће да уведе своје људе који би заступали њене интересе. Стаљин је главно тежиште стављао на

⁴⁸³ А СЦГ, ЦК СКЈ, IX, 22/II-4; Исто.

⁴⁸⁴ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/II-2.

⁴⁸⁵ Исто.

⁴⁸⁶ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/II-52.

индустријско искоришћавање ЧСР за испуњење индустријског програма СССР-а, првенствено за задовољење својих војних потреба. Југославија је с посебном заинтересованошћу пратила развој догађаја у Чехословачкој, како однос великих сила према тој земљи тако и саме унутрашње политичке процесе, са наглашеном пажњом на снагу и стање Комунистичке партије Чехословачке. Југословенској пажњи није измицало ни расположење међу официрским кором, који је био подељен на симпатизере Истока и Запада, па се југословенски представници у Прагу у својим извештајима нису устручавали ни од слободнијих оцена појединих личности из војног и политичког живота. Министар војске дивизијски генерал Лудвик Свобода, по мишљењу Миладина Поповића, био је “војничина, стручњак, грађански поштен и борац који је био у СССР-у и довео јединицу која је тамо формирана”.⁴⁸⁷ Ипак, генералове симпатије према СССР-у за југословенског представника нису биле довољне, па га је окарактерисао и као “политички врло глупог, неизграђеног” и нарочито сумњивог после посете Лондону.⁴⁸⁸ Ни начелник генералштаба генерал Бочек, који је такође био у Совјетском Савезу, Миладину Поповићу није уливао поверење јер је деловао као “политички неопредељен”.⁴⁸⁹

Глобална прерасподела политичке и економске моћи није могла да мимоиђе индустријски развијену средњоевропску земљу каква је била Чехословачка. Несумњиво је да су у позадини политичких стајали економски интереси Запада и Истока, фактички борба за заузимање оне позиције коју је у привредном смислу у Чехословачкој имала Немачка за време Другог светског рата. Наиме, Чехословачка се пре рата брзо развијала у капиталистичку земљу са високо развијеном индустријом. По производњи по глави становника Чехословачка је уочи Другог светског рата спадала у десет најразвијенијих индустријских земаља у свету.⁴⁹⁰ По производњи угља била је на седмом месту, челика на осмом, производњитеретнихаутомобиланадеветом, у производњи електричне енергије на седмом месту.⁴⁹¹ Иако је, по подацима из 1938. године њена територија чинила 0,1% европске територије, а број становника 0,7% европског становништва, њен удео у хемијској индустрији био је 4,6%, у индустрији машина 3,9%, у текстилној индустрији 4,2%, а у

⁴⁸⁷ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/II-4.

⁴⁸⁸ Исто.

⁴⁸⁹ Исто.

⁴⁹⁰ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/II-45.

⁴⁹¹ Исто.

укупном извозу 6%. За време Аустроугарске у Чехословачкој било је концентрисано 75% целокупне индустрије аустроугарске монархије. У току Другог светског рата индустрија се повећала јер је Немачка довлачила индустријска постројења из других земаља и подизала нова, пошто је стварала позадину према СССР-у. Укупна производња у крупним предузећима појединих грана индустрије (металска индустрија, рударство, хемијска индустрија, индустрија хартије, текстилна индустрија) за време рата порасла је за 22%.

После Другог светског рата за чехословачку привреду и друштво приметан је осетан пад. Због исељавања Немаца број становника смањено се на око 80% од предратног броја, са петнаест смањено се на дванаест милиона.⁴⁹² Њиховим одласком смањено се проценат укупне посебно квалификоване радне снаге. Поједине фабрике, које су имале по шеснаест хиљада радника пре рата, спале су после рата тек на три до четири хиљаде.⁴⁹³ Последице су се брзо осетиле. Индекс пада индустријске производње у поређењу са 1937. годином био је 55 у 1945. години, 80 у 1946, да би у 1948. години достигао 103.⁴⁹⁴ Са исељавањем Немаца и Мађара појавио се и проблем колонизације напуштених крајева, због чега је чехословачка влада отворила питање пресељавања Чехословака из других земаља, међу којима и из Југославије, што није наишло на одговарајући одзив. Упркос драстичном паду после рата, индустријска производња у Чехословачкој знатно је премашивала индустријску производњу у Југославији.⁴⁹⁵

Осим индустријских параметара, у Чехословачкој је много тога било суштински другачије него у Југославији. Власт у Чехословачкој делиле су четири партије, у Југославији је владала једна партија. Чехословачка је била поносна што је успела да се сачува у рату, Југославија је била по-

⁴⁹² Исто.

⁴⁹³ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/II-4.

⁴⁹⁴ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/II-45.

⁴⁹⁵ Упоредни подаци производње основних индустријских производа по глави становника у Чехословачкој и Југославији у 1946. години

Производња	Чехословачка	Југославија
челика	200 kg	48 kg
електричне енергије	617 kwh	272 kwh
трактора	1,67	0,19
памучне и вунене тканине	28 m	17,1 m
обуће	3,8	0,5

АЈ, ЦК СКЈ, IX/22/II-45.

носна на своју жртву. Чехословачка армија је била слаба, практично тек у формирању, југословенска армија бројна, снажна и прекаљена у рату. Комунистичка партија Чешке недовољно снажна за преузимање власти, Комунистичка партија Југославије јака, са фанатичним чланством и пресудним утицајем у држави. Праг је био очуван, Београд разрушен, Карлов универзитет је био стар шест векова, Београдски универзитет, за европске прилике, није имао нарочито дугу традицију. Тако су земљу коју су одабрали за своје стручно формирање југословенски студенти доживљавали помешаних осећања.

Нашавши се у слушаоницама, кабинетима и ходницима факултета Карловог универзитета, југословенски студенти су могли имати осећај да су саставни део атмосфере неког од светских универзитетских центара, што Праг у неку руку и јесте био. У време њиховог доласка у Прагу је, крајем 1945. године, одржан Међународни студентски конгрес; на прашке факултете школске 1945/46. године било је уписано око 19000 студената, од чега 5 500 жена⁴⁹⁶ и велики број страних студената из европских и ваневропских земаља (Америке, Енглеске, Белгије, Румуније, Бугарске, Ирана, Израела, Холандије, Хиндустана, Индије, Данске, Кипра, Албаније, Шведске, Украјине, Канаде, Палестине, Финске, СССР-а, Пољске, Италије).⁴⁹⁷ У одавању научних признања било је места и за Југословене што је студенте посебно радовало. Тако је промовисање председника Српске академије наука Александра Белића у почасног доктора Карловог универзитета октобра 1946. године могло додатно да увери југословенске студенте да се налазе у отвореној средини. Уз то, његова четири предавања која је том приликом одржао (о језику, природи речи, задацима лингвистике и о студијама источних језика у Југославији)⁴⁹⁸ могла су на амбициозније студенте деловати као путоказ докле се може досегнути у науци, наравно, не размишљајући да

⁴⁹⁶ *Dejiny Univerzity Karlovy 1348–1990, IV (1918–1990)*, Univerzita Karlova vydavatelství Karolinum, Praha 1998, 253.

⁴⁹⁷ Имена са подацима о националности студената пронашли смо у уписницама факултета у Архиву Карловог универзитета у Прагу и у Архиву чешких високих техничких школа у Прагу. Архив University Karlova, Fakulta lekarska, Cizinci, zimni beh 1945/46, letni beh 1945/46, zimni beh 1946/47, letni beh 1946/47, zimni beh 1947/48, letni beh 1947/48, 188–214; Fakulta filozoficka, Cizinci, zimni beh 1945/46, letni beh 1945/46, zimni beh 1946/47, letni beh 1946/47, zimni beh 194/48, letni beh 1947/48; Fakulta pravnicka, Cizinci, zimni beh 1946–47, letni beh 1947, zimni beh 1947–48, letni beh 1948. Архив České vysoké učení technické – Praha, Vysoka škola architekti 26, Vysoka škola inženýrského stavitelství 24, Vysoka škola strojního elektrotechnického inženýrství 11, Vysoka škola chemisko technološki inženýrství 16, Vysoka škola zemědělský inženýrství 28.

⁴⁹⁸ АЈ, ЦК СКЈ, Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ, ф–18.

су у конкретном примеру улогу имале и политичке претпоставке. Велики број разних југословенских удружења, завода, домова и улица са називима који су се међу првим наученим речима на чешком језику могла лако памтити: "jihoslovenski", "belehradski" "Titov" – утицали су на поједине студенте да се повремено осећају као "код куће".⁴⁹⁹ Дозвољавали су себи извесну лежерност у поступцима, несвојствену студенту у страниј земљи. Тукли су се са чешким студентима због места у дому и братимили се са Бугарима, лажно се представљали, шверцовали цигарете, препотентно се односили према чешким комунистима, политички дискутовали, организовали манифестације због Трста и држали политичке говоре, певали борбене песме, славили Тита, прослављали своје и чешке празнике, организовали спортска такмичења, али су и вредно студирали, полагали испите са солидним просеком, интересовали се за културу чешког народа и пратили догађаје којима се представљала југословенска култура. Оно што је у њиховој земљи било незамисливо – да уживо виде Тита – остварило им се у Прагу. Четвртак 21. март 1946. године био је за многе један од дана које ће памтити до краја живота. Тога поподнева најпре су погледима испратили свог председника у његовој шетњи од Вацлавских намести до Карловог моста, а потом се председник Југославије и врховни командант сусрео са њима и обратио им се: "Тешко нам је било да вас пустимо, али зато на вама је да искористите стечена искуства и да се стручно наображени повратите у домовину, јер на вама – омладини почива наша народна република".⁵⁰⁰

Није био мали број оних који су први пут у Прагу имали прилику да виде југословенски филм, присуствују концерту југословенских музичара, упознају неког од југословенских писаца чија је књига преведена на чешки језик или одслушају предавање неког од југословенских професора. У Чехословачкој су од 1946. до 1948. године гостовали југословенска опера, позориште, хорони, фолклорна друштва, сликари,

⁴⁹⁹ У Прагу су један студентски дом (Колеј Маршала Тита), једна улица и један завод (прашка фабрика вагона) носили Титово име. Једна улица носила је назив Belehradska (Београдска). У Чехословачкој је постојао Клуб југословенских новинара, Савез пријатеља Титове Југославије са више од 20 одбора у Прагу и унутрашњости, затим Чехословачко-југословенско друштво за културне и економске везе које је баштинило традицију предратне Чехословачко-југословенске лиге, Народни фронт Југословена у ЧСР и Друштво пријатеља ФНРЈ. Наведено према: *Pražske spolky soupis pražských spolku na zaklade urednica evidenci z let 1895–1990*, Scriptorium, Praha, 1998.

⁵⁰⁰ Програм боравка Тита у ЧСР, Archiv Ministerstva zahraničních veccí Češke republiky, teritorialní odbor – Jugoslavia 1945–1959, k. 12; АЈ, Комитет за школе и науку ФНРЈ, ф-75.

карикуристи, писци. Већ у септембру 1946. године боравила је група југословенских писаца (Десанка Максимовић, Милан Богдановић, Душан Костић, Блажо Конески, Иво Фрол, Вјекослав Калев, Виктор Смолеј, Зденко Штамбук, Марјан Павшић, Марко Марковић), а месец дана касније у Прагу су одржане две вечери посвећене југословенској књижевности. На првој је чешки песник Вилем Завада говорио о учешћу југословенских књижевника у борби и изградњи земље, а југословенски песник Владимир Поповић говорио је о поезији “у којој се пева о херојству и патњама” југословенских народа. Том приликом рецитоване су песме Отона Жупанчића, Ивана Фрола, Бранка Ћопића, Владимира Назора, Кајуха, Петра Левца, Зденка Штамбука, Радована Зоговића. На другој вечери у организацији чешког Пен клуба професор Јулиус Долански у свом предавању са темом “Брана слободе Југославије” дао је приказ новије српске и хрватске књижевности. У оквиру размене уметника у Чехословачкој су боравили сликар Василије Поповић, књижевник Јанко Ћоновић, композитор Никола Херцигоња и књижевник Гвидо Тартаља. У току 1947. и 1948. преведено је више дела југословенских аутора: *Госпођица*, *Травничка хроника*, *На Дрини ћуприја* (Иво Андрић), *Смрт Смаил аге Ченгића* (Мажуранић), *Са партизанима*, *Три приче за децу* (Назор), *Дјеца мајке земље* (Ј. Павичић), *Ми смо за праву*, *Или јесмо или нисмо*, *Натраг у нафталин*, *Новеле* (С. Колар), *Очи* (М. Ристић), *Кајин пут* (М. Жицин), *Новеле* (Крлежа), *На сплавовима* (Инголић), *Висошка хроника* (Тавчар).⁵⁰¹

Музичка култура је такође била поприлично присутна. У марту 1947. чехословачкој публици се својим уметничким умећем представио виолончелиста Антонио Јанигро. Априла исте године гостовали су извођачи београдске опере Анита Мезетова и Александар Маринковић. У августу на Међународном омладинском фестивалу у Прагу југословенски хор “Иво Лола Рибар” заузео је прво место, а снажан утисак оставиле су тачке *Козара*, *Македонско оро*, *Полет младости* и *Босна зове*. Од фолклорних група наступали су “Јоже Влаховић” из Загреба, “Морешка” са Корчуле и лазаропољска група која је извела *Македонско коло*. Хор Радио Београда у новембру 1947. учествовао је у прослави југословенског празника у Чехословачкој. Виолиниста Иван Пинкава одржао је у фебруару 1948. више концерата у унутрашњости Чехословачке. Велику пажњу публике привукао је наступ диригента Београдске опере Крешимира Барановића у марту 1948. (предигра

⁵⁰¹ АЈ, Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ, ф–18; Комитет за културу и уметност ФНРЈ, ф–18; А СЦГ, ЦК СКЈ, IX, 22/III – 185.

опере *Стрижено кошено*, концертна фантазија Мусоргског *Ноћ на голем брду*. Симфонијска песма Марјана Козине *Илова гора* и *Шеста симфонија* Чајковског). Певачка и фолклорна група "Јоже Влаховић" поново је гостовала у Прагу на Фестивалу народних игара, музике и песама словенских земаља у оквиру Словенске пољопривредне изложбе у мају 1948. године. Југословенска култура била је представљена и делима југословенских аутора у извођењу чехословачких уметника (Коњовићева опера *Коштана*, *Симфонијско коло* од Готовца, позоришна представа по делу Матеје Бора *Ноћ*, комад Гене Сенечича *Спис бр. 516* који је изазвао незадовољство југословенске амбасаде јер је сматрала да је реч о аутору који је "проушташки елемент"). На Прашком пролећу југословенски уметници представили су се гудачким квинтетом Ивана Мана Јарновића и Другом Шулековом симфонијом.⁵⁰²

У Прагу је јуна 1946. отворена изложба Фране Шимуновића, а октобра исте године изложба радова Еде Муртића. Истог месеца гостовали су југословенски уметници Прица, Грдан, Вијоровићева и Владимир Поповић. Новембра 1947. отворена је изложба "Сликарство и кипарство народа Југославије 19. и 20. века" у згради Словачког музеја у Братислави, а јануара 1948. у Прагу.⁵⁰³

И млада југословенска кинематографија правила је продор у земљи филмске традиције и то документарним филмом на теме у складу са духом времена ("1. мај 1947. у Београду", "Истина о Пули", "Смотра младости", "Омладинска пруга", "Деца народа", "Партизанска болница") и уметничким филмом на тему рата ("Славица" и "Живеће овај народ"). У оквиру размене двеју кинематографија у Чехословачкој је приказиван филмски журнал *Филмске новости* и читан југословенски часопис *Филм*. На Радио Прагу сваки дан је емитована емисија на српскохрватском језику, а до фебруара 1948. године из Југославије у Чехословачку је пласирано 21 515 примерака књига, 6 186 примерака часописа и 98 643 примерака новина.⁵⁰⁴

Вид афирмације југословенске културе било је и обележавање годишњица. Поводом 90 година од рођења Николе Тесле, 1946. године, у Чешкој академији наука и уметности о српском научнику говорио је декан Високе техничке школе Јаромир Јарак. Обележена је и стога

⁵⁰² АЈ, Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ, ф-3; Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ, ф-18; *Политика*, 8. август 1947, б. *Политика* 13, август 1947, 3.

⁵⁰³ АЈ, Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ, ф-3; Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ, ф-18.

⁵⁰⁴ АЈ, Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ, ф-3. Комитет за кинематографију, бр. 62; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/III-185; Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ, ф-18.

годишњица смрти Вука Караџића. Прославама 29. новембра, које су трајале и по недељу дана, придавана је нарочита пажња. Организовани су концерти, отворане изложбе, даване позоришне представе.⁵⁰⁵

Југословенски студенти су веома често били у прилици да слушају реакције грађанства на садржаје југословенске културе и прате стручне критике на уметничке домете и друге вредности представљених дела појединих југословенских стваралаца. За фолклорну групу "Јожа Влаховић" писано је да је "најозбиљнија, најспремнија и најлепша плесна целина из ФНРЈ коју је до тада Чехословачка видела". За Јанигра се писало да је "технички феномен", "зрели владалац свог инструмента", а за Хорвата који је дириговао Чехословачком филхармонијом да је "одличан диригент који диригује елегантним гестом и чврстом руком". О филму "Живјеће овај народ" говорило се да у њему проговарају "народне масе, патње и жртве милиона, величина и лепота борбе и слободе", да из њега зраче "човечност, истина и љубав према човеку, домовини и слободи", а да оставља дубок утисак колико по садржају толико и по својој уметничкој вредности.

Није нам познато да ли је неко од студената пре одласка у Чехословачку знао колико је дуга традиција универзитета у Прагу. Они који су се уписали на Карлов универзитет могли су на улазу у здање саграђено на једном од средњовековних путева у делу Прага које носи назив Staromestja да прочитају да је универзитет на којем започињу студије основан 1348. године. Основао га је Карло IV, као први универзитет у централној Европи. У историјском памћењу Срба то је значило да је Карлов универзитет основан пуне четири деценије пре Косовске битке. У Прагу је почетком 18. века, пре него у Бечу, основано Више училиште за образовање инжењера, пре свега војних специјалиста за потребе тадашњих бројних фортификацијских радова. Први професор прашке школе који је ударио темеље теоретском и практичном васпитању техничких специјалиста био је Кристиан Јозеф Виленберг.⁵⁰⁶

Није нам познато ни да ли је и колико неко од студената знао о културним везама двају народа у прошлости. Међу страним лекарима, апотекарима, инжењерима и људима од заната у Србији 19. века био је знатан број Чеха. О присуству чешких стручњака не сведочи само њихова, историчарима добро позната, улога у процесима модернизације српског друштва већ и удружење "Чешке беседе" основано 1869. године у

⁵⁰⁵ АЈ, Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ, ф-18; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/III-185.

⁵⁰⁶ Vaclav Lomič, *Českeho Vysokeho učeni technickeho v Praze*, Praha, 1982, 98. *Dejiny Českeho Vysokeho učeni technickeho, 1 dil svazek 1*, Praha, 1973.

Београду, на иницијативу Антонија Немеца, др Јована Валенте, др Јанка Шафарика и Игњата Бајлонија. Задатак тог друштва – како је то наведено у молби за оснивање - био је да “једнако долазеће своје сунараднике одржава при живој народној словенској свести и да (ј)их сачува од моралног и материјалног пропадања”, при чему ће се у остваривању таквих циљева “служити састанцима и забавама дружевним, читањем књига, новина и часописа, подпомагањем новодошлих радника и насељеника, притицањем у помоћ новцем и потребама живљења онима који би пали у болест и беду”.⁵⁰⁷ У српске градове у 19. веку улазили су чешки капитал, чешки стручњаци, прва индустријска предузећа и модерни занати. Праг је, с друге стране, био једно од европских средишта у којем се школовала млада српска интелигенција у другој половини 19. века, а посебно у знатнијем броју југословенска интелигенција у међуратном периоду. Почев од 1907. па до 1914. године у Прагу је постојало Српско студентско удружење “Шумадија”,⁵⁰⁸ затим од 1910. Клуб хрватских техничара “Матија Губец”,⁵⁰⁹ од 1919. године Академско друштво југословенских студената “Југославија”, затим од 1920. Клуб југословенских техничара у Прагу, од 1922. године Клуб југословенских агрикултурних техничара у Прагу (*Klub jihoslavenskych zemedelskych techniku v Praze*), затим Академско друштво Словенија и Клуб академичара Босне и Херцеговине.⁵¹⁰ У међуратном периоду на студијама у Прагу, Брну, Пибрану и Братислави налазио се велики број југословенских студената – државних стипендиста. У току Другог светског рата у Чехословачкој су остале кости великог броја Југословена, оних које је рат затекао у тој земљи и оних који су умрли при повратку из заробљеништва у немачким логорима.

Одлазак југословенских стипендиста на студије у Чехословачку у зиму 1945/46. године био је први практични облик обнављања предратне традиције школовања југословенске интелигенције на чехословачким универзитетима, али истовремено и један од првих видова послератне сарадње двеју држава. Упућивање прве групе студената уследило је убрзо после обавештења Министарства просвете Чехословачке 1. новембра 1945. године да је спремно да прими неограничен број сту-

⁵⁰⁷ ИАБ, УГБ, 1157, ф. 8, бр. 189.

⁵⁰⁸ *Pražske spolky. Soupis pražských spolku na zaklade urednich evidenci z let 1895–1990*, Scriptorium, Praha 1998.

⁵⁰⁹ Katalog Arhiva Karlovog univerziteta.

⁵¹⁰ *Pražske spolky. Soupis pražských spolku na zaklade urednich evidenci z let 1895–1990*, Scriptorium, Praha 1998.

дената из Југославије на свим факултетима, осим на медицинском. У обавештењу је наведено да је становање обезбеђено у домовима за 250 студената и да ће Министарство просвете Чехословачке доделити сто стипендија у месечном износу од по 1.500 круна без “тражења противуслуге”. Наведене могућности односиле су се на Праг, а очекивао се сличан одговор и из Словачке, где би по тадашњим проценама, такође, могло да се нађе места за око 250 југословенских студената.⁵¹¹ Сарадња двеју држава је тиме фактички успостављена пре потписивања “Уговора о пријатељству, узајамној помоћи и сарадњи у миру”, 9. маја 1946. године, који је позивајући се на потврду веза искреног пријатељства које “од памтивека спајају братске словенске народе Чехословачке и Југославије” предвиђао осим “удруживања у политици опробаног и трајног пријатељства” и учвршћивање и продубљивање економских и духовних веза.

Уговор

О пријатељству, узајамној помоћи и сарадњи у миру између

ФЕДЕРАТИВНЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

и

ЧЕХОСЛОВАЧКЕ РЕПУБЛИКЕ⁵¹²

Президијум Народне Скупштине Федеративне Народне Републике Југославије
и

Президент Чехословачке Републике

решили су да закључе уговор и именовали за своје опуномоћенике:

ПРЕЗИДИЈУМ НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ ФЕДЕРАТИВНЕ НАРОДНЕ
РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Претседника Владе Федеративне Народне Републике Југославије,
Маршала Југославије, господина Јосипа Броза – Тита,

ПРЕЗИДЕНТ ЧЕХОСЛОВАЧКЕ РЕПУБЛИКЕ

Претседника Владе, господина Здењека Фиерлингера,

у жељи да се свечано потврде везе искреног пријатељства које од памтивека

⁵¹¹ Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kultury, k. 1693, 26; Писмо амбасадора ФНРЈ у Прагу чешком министру школства и народног образовања (Ministerstvo školstvi a narodni osvety) – Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kultury, k. 1688, 26; Министарство иностраних послова – Министарству просвете ДФЈ, АЈ, Министарство за науку и културу ФНРЈ, ф-57.

⁵¹² *Sbirka zakonu a narizeni, č. 168/1946, 1128–1130.*

спајају братске словенске народе Чехословачке и Југославије и које је било у овом победоносном рату поново потврђено у заједничкој борби против истога непријатеља и исте опасности,

имајући у виду животни интерес обеју земаља за узајамну одбрану у случају да би Немачка обновила своју нападачку политику против њихове слободе, политичке независности и територијалног интегритета,

уверени да је заједничка одбрана против такве опасности у интересу одржавања међународног мира и безбедности, што је циљ и повеље Организације Уједињених Народа, коју су обе земље прихватиле,

решени даље учвршћивати и продубљивати духовне и економске везе, које су већ раније биле створене заједничким напорима између обеју земаља, решили су да закључе уговор и именовали за своје опуномоћенике:

ПРЕЗИДИЈУМ НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ ФЕДЕРАТИВНЕ НАРОДНЕ
РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Претседника Владе Федеративне Народне Републике Југославије, Маршала Југославије, господина Јосипа Броза – Тита,

ПРЕЗИДЕНТ ЧЕХОСЛОВАЧКЕ РЕПУБЛИКЕ

Претседника Владе, господина Здењека Фиерлингера,

који су се, пошто су изменили своја пуномоћја, нађена у добром и исправном облику, сагласили у следећем:

Члан I

Високе стране Уговорнице споразумеле су се да ће се у интересу обеју земаља и њихових народа удружити у политици опробаног и трајног пријатељства, које ће учвршћивати уском сарадњом између обеју земаља.

Члан II

Високе Стране Уговорнице обавезују се да ће предузети заједнички све мере у својој моћи да онемогуће било какovu нову претњу и да спрече понављање напада од стране Немачке или било које друге државе која би се с њом директно или било на који други начин удружила.

У ту сврху Високе Стране Уговорнице учествоваће у духу најискреније сарадње у свим међународним акцијама за одржавање међународног мира и безбедности и у потпуности доприносиће томе да би се овај циљ остварио.

При извршењу овог Уговора Високе Стране Уговорнице придржаваће се својих обавеза као чланице Организације Уједињених Народа.

Члан III

Ако би једна од Високих Страна Уговорница била уплетена у непријатељство

са Немачком, која би поновила своју нападачку политику или са којом било другом државом која би се са Немачком удружила у циљу нападачке акције, друга од Високих Страна Уговорница без одлагања пружиће јој војничку и другу помоћ свим средствима која јој стоје на расположењу.

Члан IV

Високе Стране Уговорнице обавезују се да ниједна од њих неће ступити у савез, нити узети учешћа у коалицији, који су уперени против друге Високе Стране Уговорнице.

Члан V

Високе Стране Уговорнице учвршћиваће заједнички и свака у кругу своје делатности, економске, духовне и друге везе између обеју земаља на основу уговора и споразума закључених у том циљу.

Члан VI

Овај Уговор ступа на снагу одмах по потписивању и биће ратификован у најкраће време. Ратификациони инструменти измениће се у Прагу што је могуће пре.

Овај Уговор остаје у важности двадесет година од тренутка потписивања. Ако пак ниједна од Високих Страна Уговорница не саопшти дванаест месеци пре истека двадесетогодишњег рока да жели да важност овог уговора престане, продужује се његова важност сваког пута за пет даљих година дотле док једна од Високих Страна Уговорница дванаест месеци пре истека текућег петогодишњег периода писмено не јави своју намеру обеснажити га.

У потврду чега су опуномоћеници потписали овај Уговор и ставили на њега своје печате.

Рађено у два примерка сваки на чешком и српско-хрватском језику. Оба текста имају подједнаку важност.

У Београду деветог маја хиљаду девет стотина четрдесет и шесте године.

По овлашћењу
Президијума Народне Скупштине
Федеративне Народне Републике Југославије
Ј. Б. Тито

По овлашћењу
Президента Чехословачке Републике
Зд. Фиерлингер
Л. С.   Л. С.

Ни Конвенција о културној сарадњи између Југославије и Чехословачке, потписана 27. априла 1947. године, која је, између осталог, предвиђала и размену студената, није имала пресудну важност за само отварањемогућностишколовањајугословенскихстуденатајерјевелики број студената већ више од годину дана студирао на чехословачким универзитетима. Она је имала велики значај у интензивирању започете културне размене и на неки начин давала званичнију међудржавну форму нечему што је у пракси већ постојало и то убрзо по завршетку рата. Она је проширивала облик сарадње и исказивала спремност обеју страна да се олакша такав вид сарадње. Садржај конвенције значајан је због свега што је после њеног потписивања уследило на плану културне размене, али је занимљивији због чињенице која говори о њеној немоћи да преживи притисак политике 1948. године, која ју је фактички поништила, као и за анализу колико је мало од ње после тога остало.

КОНВЕНЦИЈА⁵¹³

о културној сарадњи између Федеративне Народне Републике Југославије и Чехословачке Републике.

Влада Федеративне Народне Републике Југославије и Влада Чехословачке Републике, у жељи да у смислу V Споразума о пријатељству и узајамној помоћи између обе државе, потписаног 9. маја 1946 године, склопе Конвенцију о културној сарадњи, у циљу потпомагања и олакшавања пријатељске сарадње на научном, школском, уметничком и фискултурном пољу, наименовале су у ту сврху пуномоћнике, и то:

Влада Федеративне Народне Републике Југославије Бориса Зихерла, претседника Комитета за школе и науку при Влади Федеративне Народне Републике Југославије;

Влада Чехословачке републике Др. Владимира Клементиса, државног секретара Министарства иностраних послова Чехословачке Републике;

који су се, пошто су изменили своја пуномоћја, нађена у добром и исправном облику, споразумели у следећем:

Члан I

Високе Стране уговорнице уложиће што већи напор да на својим универзитетима и другим установама за више образовање осигурају оснивање професорских катедри и постављење лектора за језик, литературу, историју и друге предмете, који ће помоћи упознавању друге Високе Стране Уговорнице.

⁵¹³ *Sbirka zakonu a narizeni*, ч. 155/1947, 812–817.

Члан II

Високе Стране Уговорнице могу оснивати културне установе на територији друге Високе Стране Уговорнице, под условом да буду респектовани општи законски прописи о оснивању таквих установа који важе на дотичној територији. Под овим установама подразумевају се: трајне изложбе, библиотеке, читаонице и архиве намењене студију и струкама на које се односи овај споразум.

Члан III

Високе Стране Уговорнице потпомагаће размену истраживача, професора, наставника, просветних радника, студената, ђака, уметника и претставника осталих културних професија и струка.

Члан IV

Високе Стране Уговорнице, свесне свога словенског братства, опходиће се према студентима и ђацима припадницима друге Високе Стране Уговорнице као са домаћим припадницима.

Услови под којима би испити, сведоџбе и дипломе свих врста, који важе на територији једне Високе Стране Уговорнице, могли бити признати за пријем у службу од друге Високе Стране Уговорнице, биће испитани и одређени.

Члан V

Високе Стране Уговорнице према својим могућностима даваће стипендије да би омогућиле припадницима обеју земаља да студирају, да се стручно школују, или да као истраживачи раде на територији друге Високе Стране Уговорнице.

Члан VI

Високе Стране Уговорнице потпомагаће најтешњу сарадњу између научних, културних, просветних, фискултурних, уметничких и сличних друштава и организација својих земаља и на тај начин пружиће узајамну помоћ за њихову делатност.

Члан VII

Високе Стране Уговорнице радиће на уклањању штетних последица немачке фашистичке и сваке друге фашистичке пропаганде против Федеративне Народне Републике Југославије и Републике Чехословачке на пољу науке и културе.

Члан VIII

Високе Стране Уговорнице потпомагаће организовање течајева за време

школског распуста за наставнике високих школа и других школа свих степена и врста, као и за културне и просветне раднике и уметнике друге Високе Стране Уговорнице. Ово се односи и на размену праксе у предузећима, на размену учесника течајева за време распуста и на васпитна летовалишта свих врста.

Члан IX

Високе Стране Уговорнице потпомагаће – евентуално дајући за то и материјална сретства – узајамне посете појединаца и изабраних група научних, просветних и фискултурних радника, књижевника и уметника, како би се развијала научна, просветна, културна и фискултурна сарадња.

Члан X

Високе Стране Уговорнице помагаће сарадњу између признатих омладинских организација просветних радника, као и између других научних и културних организација и удружења обеју земаља.

Члан XI

Високе Стране Уговорнице помагаће се узајамно у напорима за ширење културе и свестрано међусобно упознавање, нарочито:

- а) организовањем размене књига и часописа, дневне и периодичне штампе и других публикација између сродних установа и друштава обеју земаља;
- б) културним старањем о грађанима друге Високе Стране Уговорнице на својој територији, као и културним старањем о својим грађанима на територији друге Високе Стране Уговорнице у споразуму са њеним надлежним установама;
- ц) олакшањем и остваривањем размене музејског материјала;
- д) олакшавањем делатности новинских агенција и дописника и потпомагањем новинарских посета и екскурзија;
- е) предавањима и течајевима језика;
- ф) разменом школског материјала;
- г) концертима;
- х) изложбама и приредбама свих врста;
- и) позоришним претставама, разменом глумаца, односно позоришних ансамбала;
- ј) радијом, филмовима, грамофонским плочама и сличним;
- к) развијањем спортских односа преко спортских и фискултурних организација, помагањем туристичких путовања и организовањем боравка у циљу одмора;
- л) Свака Висока Страна Уговорница стараће се на одговарајући начин о заштити ауторских права и о томе да буду издата пре свега литерарна дела од вредности друге Високе Стране Уговорнице, и то у добрим преводима.

Члан XII

Високе Стране Уговорнице основаће сталну Мешовиту Комисију, која ће имати четрнаест чланова. Ова комисија дејствоваће као саветодавно, иницијативно и контролно тело.

Мешовита комисија биће подељена у две Секције: једна ће имати седиште у Прагу, друга у Београду. Свака Секција имаће по седам чланова.

Чланове чехословачке секције именуваће чехословачко Министарство школа и просвете у споразуму са Министарством иностраних послова и Министарством информација. Чланове југословенске секције именуваће Комитет за школе и науку у споразуму са комитетом за културу и уметност и са југословенским Министарством иностраних послова.

У прашкој Секцији Мешовите Комисије имаће своје претставнике чехословачко Министарство иностраних послова, Министарство школе и просвете, Министарство информација, културни, просветни и уметнички радници и омладина. У београдској Секцији Мешовите Комисије имаће своје претставнике југословенско Министарство иностраних послова, Комитет за школе и науку, Комитет за културу и уметност, Савез просветних радника и Централно веће Народне омладине Југославије.

Заседањима обе Секције могу присуствовати аташе за штампу као и културни аташе друге земље, претставник домаћег друштва за културну сарадњу између Чехословачке и Југославије и стручни саветодавци.

Списак именованих чланова Секције биће дипломатским путем предложен другој Високој Страни Уговорници на одобрење.

Пленум Сталне Мешовите Комисије састаће се према потреби, најмање једанпут годишње, и то наизменично у Чехословачкој Републици и Федеративној Народној Републици Југославији. На овим седницама председаваће петнаести члан, кога ће именовати чехословачко Министарство школе и просвете на предлог Прашке секције, ако Мешовита Комисија заседава у Чехословачкој, а Комитет за школе и науку на предлог Београдске секције, ако Комисија заседава у Југославији.

Задаци Мешовите Комисије биће да на пленарним заседањима доноси одлуке и предлаже мере за спровођење у живот ове Конвенције. Прва од ових мера биће израда допунског протокола, који ће бити саставним делом Конвенције чим буде одобрен од обе Високе Стране Уговорнице. Мешовита Комисија пазиће на примену Конвенције и на споразумно донете одлуке и мере и предлагаће Високим Странама Уговорницама све измене које ће сматрати потребним.

Члан XIII

Ову Конвенцију спроводиће у пракси надлежни централни органи на основу сугестија и предлога Мешовите Комисије.

Члан XIV

Обе Високе Стране Уговорнице обавезују се да ће предузети потребне административне и финансијске мере за практично спровођење конвенције.

Члан XV

Одредбе ове Конвенције ниуколико не мењају пуноважност закона и прописа Високих Страна Уговорница који се односе на све странце, уколико се тичу уласка у земљу и боравка у њој.

Члан XVI

Ова конвенција биће ратификована. Размена ратификационих инструмената спровешће се у Прагу.

Конвенција ће ступити на снагу даном размене ратификационих инструмената.

Члан XVII

Ова конвенција остаће у важности најмање пет година. Ако шест месеци пре истека овог рока ниједна од Високих Страна Уговорница не саопшти жељу да важност конвенције престане, конвенција ће остати у важности до истека шест месеци од дана, кад једна од Високих Страна Уговорница саопшти жељу да важност Конвенције престане.

У ПОТВРДУ ЧЕГА, потписани пуномоћници потписали су ову Конвенцију и ставили на њу своје печате.

Рађено у два примерка у Београду, на дан 27. априла 1947. године, на српскохрватском и чешком језику. Оба текста су аутентична.

За Федеративну Народну Републику Југославију :
БОРИС ЗИХЕРЛ с.р.

За Чехословачку Републику :
Др. В. КЛЕМЕНТИС с.р.

Студенти и студије

Тачан број југословенских стипендиста који су студирали на чехословачким универзитетима у периоду од 1945. до 1948. године тешко је утврдити због тога што није био константан. Мењао се не само из године у годину, већ и током школске године. Број одобрених стипендија, односно уписаних на факултете и високе школе, не значи истовремено да је то и коначан број на крају школске године јер је било појединаца који су из различитих разлога прекидали студије. Поједини су враћани у земљу због лошег политичког држања, други су били приморани да напусте студије због болести, а забележени су и случајеви илегалног одласка у Француску. Прецизно утврђивање броја стипендиста отежава и чињеница да се у Чехословачкој тих година налазио и изванредан број студената који су студирали о свом трошку. У шурум дипломатским препискама, извештајима представника студентских удружења, писаној комуникацији владиних институција и министарстава, као и у разним информацијама, кратким обавештењима или општим описима стања међу студентском омладином у Чехословачкој, бројно исказани подаци међусобно се разликују и готово увек садрже податке о стипендистима и нестипендистима, најчешће без прецизног разграничења који се подаци односе на једне а који на друге. Томе треба додати непрецизне евиденције, односно нерегистроване промене у броју студената, вођене у Одсеку за школе и курсеве при партијској Кадровској комисији, затим у Министарству просвете, Комитету за школе и науку при Влади ФНРЈ, као и у самој југословенској амбасади у Прагу и у Удружењу југословенске народне студентске омладине у Чехословачкој. Подаци се разликују не само у броју већ често и у именима студената. На списковима студената који су вођени да су отишли у Чехословачку на студије медицине проналазили смо имена студената којих нема у уписницама Медицинског факултета Карловог универзитета у Прагу, а пак у уписницама Медицинског факултета налазили смо студенте који су више од две године студирали на том факултету а да их није било на списковима југословенских установа задужених за праћење њихових студија.⁵¹⁴ Таквих примера има и код студената филозофског⁵¹⁵ и техничких факултета.⁵¹⁶ Разлоге недовољне ажурности треба тражити у чи-

⁵¹⁴ Archiv University Karlovy, Fakulta Iekarski 1945/46, 1946/1947, 1947/48, Cizinci, 188, 206, 214, 230, 238.

⁵¹⁵ Archiv University Karlovy, Fakulta filozoficka 1946/47, 1947/48, Cizinci.

⁵¹⁶ Archiv česke vysoké učeni technické Praha, Vysoká škola architektury a posemniho stavi-

њеницама да су нове државне институције тек почињале да раде, да партија још увек није постигла ону врсту контроле која је достигнута каснијих година и да су статистике често исказиване без неопходних провера разлика које су настајале у фазама одобрења студија, одласка на студије и промена насталих током студија. Ни увид у документацију чехословачких институција, као што је Министарство школства и културе, није помогао да се утврди тачан укупан број стипендиста.⁵¹⁷ Оно што се са сигурношћу може рећи то је да је укупан број студената у свакој школској години у периоду од 1945. до 1948. премашивао две, а некада и три стотине, од чега увек знатно више од стотину стипендиста. На списку Комитета за школе и науку при Влади ФНРЈ наведена су имена 271 студента, који су вођени да су отишли на студије у школској 1945/46. години, али међу њима су и студенти који су студирали о свом трошку.⁵¹⁸ Међутим, то истовремено не значи да их је толико и студирало, а списком су обухваћени и апсолвенти и специјализанти. Од студената на том списку два су враћена већ у пролеће 1946. године.⁵¹⁹

Јуна 1946. године, по подацима наведеним у извештају др Отона Беркопеца, аташеа за културу при Амбасади ФНРЈ у Чехословачкој, на студијама у Прагу, Братислави, Брну и Моравској Острави укупно се налазило 227 студената,⁵²⁰ што значи да су се међу њима налазили и студенти који нису били стипендисти али их је Амбасада имала у својој евиденцији. У Извештају о раду Удружења југословенске народне студентске омладине у ЧСР за школску 1946/47. годину наведено је да је укупан број учлањених у Удружење износио 329, али ни то није прецизан податак о укупном броју јер нису сви студенти били учлањени у Удружење, а при том су бројком били обухваћени и студенти нестипендисти.⁵²¹ Следећи докуменат у којем се помиње број студената је обавештење Посланства ЧСР у Београду из октобра 1947. године о

telstvi, Nationale 1945–46, 1946–47, 1947–48, 26, Vysoka škola inženýrského stávilství, školní rok 1945–46, 24, Vysoka škola strojního elektrotechnického inženýrství, 1945–46, 1946–47, 1947–48, 11, 88–26, Vysoka škola chemického technologického inženýrství, 1945–46, 1946–47, 1947–48, 16, Vysoka škola zemědělského inženýrství. 1945–46, 1946–47, 1947–48, 28.

⁵¹⁷ Statni ustredni archiv – Praha, Ministerstvo školství a kultury (MŠK), 1469, 1473, 1688, 1693, 1699.

⁵¹⁸ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф – 73.

⁵¹⁹ Исто.

⁵²⁰ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ (315), ф-6, 16. Годишњи извештај о југословенским држављанима на студијама у ЧСР за школску 1945/46. годину.

⁵²¹ АЈ – 315–44–108. Извештај Удружења југословенске народне студентске омладине у ЧСР из јуна 1947.

обезбеђеном смештају за 212 студената којим су, како је наведено, обухваћени сви стипендисти, њих 156, и 56 нестипендиста.⁵²² Из дописа се види да је реч само о студентима који су студирали у Прагу, али не и о онима који су били у другим градовима. Један од најпотпунијих статистичких прегледа броја студената и стручњака који су се налазили на студијама и специјализацијама у Чехословачкој садржан је у извештају Одсека за школе и курсеве који је водио бригу о свим студентима и специјалистима у иностранству, вршио одабирање студената, организовао њихов одлазак, пратио њихов рад и политичко држање за потребе Кадровског одељења ЦК. У том извештају налазе се подаци за школске 1946/47. и 1947/48. године. По тим подацима кроз студије на чехословачким факултетима од 1946. до 1948. године прошао је укупно 461 југословенски студент и специјализант, рачунајући и оне који су се школовали о свом трошку.⁵²³

*Преглед броја студената у Чехословачкој 1945-1948.*⁵²⁴

	1945/46.	1946/47.	1947/48.
Стипендисти Владе ЧСР и реципрочни стипендисти	122	129	19
Стипендисти установа ФНРЈ	22	25	79
Стипендисти републичких установа	10	5	11
Студенти о свом трошку	98	132	61
Укупно стипендиста	154	159	109
Укупно студената	252	291	170

*Преглед броја југословенских стручњака на специјализацији у ЧСР 1945-1948.*⁵²⁵

	1945/46.	1946/47.	1947/48.
Стипендисти	17	-	6
О свом трошку	2	3	4
укупно	19	3	10

⁵²² АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-75. Велепосланство Чехословачке републике – Комитету за школе и науку Владе ФНРЈ – Смештај југословенских студената у Колеју маршала Тита.

⁵²³ АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 57/1. Преглед о броју студената и специјалиста у иностранству.

⁵²⁴ Преглед је направљен на основу следећих докумената: АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 57/1. Преглед о броју студената и специјалиста у иностранству, АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-73, Списак студената који су отишли на студије у Чехословачку у школској 1945/46. години, Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kulture, k. 1688, Jugoslavie stipendie 26, Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kulture, k. 1693, 26.

⁵²⁵ Исто.

У првој групи која је на студије у Чехословачку отишла крајем 1945. године највише је било студената из Србије (134 или 49,5%), а најмање из Црне Горе (15 или 5,5%).

Број студената по републикама у 1945/46. години

Република	Број студената	%
Србија	134	49,5
Хрватска	39	14,4
Словенија	28	10,3
БиХ	28	10,3
Македонија	20	7,4
Црна Гора	15	5,5
Непознато	7	2,6

Југословени су били највише заинтересовани за студије медицине у Чехословачкој. У првој послератној генерацији југословенских студената у Чехословачкој близу 20% студирало је медицину. Велико интересовање владало је и за агрономију, електротехнику, филозофију и филм.

Број студената и стручњака на усавршавању у ЧСР по гранама студија, школама или врстама специјалности у 1945/46.

Грана студија	Број студената	%
Медицина	53	19,7
Агрономија	31	11,5
Електротехника	22	8,2
Филозофија	16	5,9
Хемијска технологија	13	4,9
Металургија	12	4,4
Техника	10	3,8
Технологија	10	3,8
Архитектура	10	3,8
Машинска електротехника	9	3,3
Машинство	6	2,2
Машинска техника	5	1,8
Грађевинарство	5	1,8
Тонско снимање	5	1,8
Лабораторијски негативи	5	1,8
Хемија	4	1,5
ЕКВШ	4	1,5
Конструкција филмских машина	4	1,5

Музика	3	1,1
Музичка академија	3	1,1
Фармација	3	1,1
Стакларство	3	1,1
Висока техничка школа	2	0,7
Рударство	2	0,7
Академија примењених уметности	2	0,7
Уметничка академија	2	0,7
Унутрашња архитектура	1	0,4
Грађевинска техника	1	0,4
Текстил	1	0,4
Текстилна техника	1	0,4
Текстилна хемија	1	0,4
Индустријска хемија	1	0,4
Техничка школа	1	0,4
Хемијска техника	1	0,4
Статистика осигурања	1	0,4
Техника осигурања	1	0,4
Педологија	1	0,4
Драматургија	1	0,4
Право	1	0,4
Висока школа за примењену уметност	1	0,4
Вајарство	1	0,4
Биологија	1	0,4
Цвећарство	1	0,4
Шумарство	1	0,4
Монтажа филма	1	0,4
Филмски тон и осветљење	1	0,4
Филмска лабораторија	1	0,4
Индустријска школа	1	0,4
Аеронаутика	1	0,4

Број студената у ЧСР по републикама у 1946/47.

Република	Број студената	%
Србија	91	47,9
Хрватска	34	17,9
БиХ	11	5,8
Словенија	10	5,3
Македонија	9	4,7
Црна Гора	8	4,2
Непознато	27	14,2

И у групи студената која је отишла у Чехословачку 1946/47. године

највише је било студената из Србије (91 или 47,9%), а најмање из Црне Горе (8 или 4,2%), с тим што су подацима обухваћени и студенти који су студирали о свом трошку. Одмах после Србије највеће учешће имала је Хрватска са више од једне трећине студената, док су БиХ, Словенија, Македонија и Црна Гора били приближно подједнако заступљени.

Највеће интересовање и у 1946/47. години владало је за студије медицине, електротехнике, машинства, рударства, текстилне технике, архитектуре, филозофије и уметничке академије. У новим гранама студија и на ускостручним усавршавањима у тој години образовали су се и студенти, аутотехнике, аутомеханике, радио технике, финансирања тла, технологије гуме, машинског саобраћаја, спортске медицине, новинарства, словенске археологије. Посебно је занимљив податак да је у тој години у Чехословачкој 12 студената започело студије теологије. Филм и филмска техника остали су у кругу интересовања југословенских студената, док се број студената који су били заинтересовани за студије агрономије смањио за неколико пута. Ипак, сви наведени подаци односе се на укупан број студената рачунајући и оне који су студирали о свом трошку, а било их је више од 50%. Однос броја чехословачких и југословенских стипендиста променио се у корист стипендиста Владе ФНРЈ којих је било око 35%, док је број стипендиста Владе Чехословачкој опао на око 11%, а број реципрочних стипендиста на око 2%.

Број студената и стручњака на усавршавању у ЧСР по гранама студија, школама или врстама специјалности у 1946/47.

Грана студија, факултет или школа	Број студената
Електротехника	17
Медицина	15
Техника	15
Теологија	12
Текстилна техника	14
Машинство	10
Филозофија	8
Музика	7
Металургија	7
Технологија	6
Архитектура	6
Рударство	5
Машинска техника	5
Техничка школа	5
Висока техничка школа	4

Хемија	4
Филмска техника	3
Грађевинарство	3
Шумарство	3
ЕКВШ	3
Спортска медицина	2
Хемијска технологија	2
Аутомеханика	2
Текстилна хемија	2
Агрономија	2
Висока трговачка школа	2
Ветерина	2
Академија ликовних уметности	2
Рударска техника	1
Хидротехника	1
Радио техника	1
Аутотехника	1
Металургија обојених метала	1
Индустрија	1
Рударска геологија	1
Физичка хемија	1
Фундирање тла	1
Технологија гуме	1
Сликарство	1
Уметничка школа	1
Новинарство	1
Млекарство	1
Уметничка индустријска школа	1
Машински саобраћај	1
Индустријска хемија	1
Геодезија	1
Словенска археологија	1
Фармацеутска хемија	1
Фармација	1
Висока уметничка школа	1

Материјални положај стипендиста није био ни приближно исти. Зависио је пре свега од тога да ли је студент био стипендиста чехословачке или југословенске владе, затим од тога да ли су смештај и исхрана обезбеђени у дому и најзад од места студирања. У најтежем положају били су стипендисти чехословачке владе који су студирали у унутрашњости.⁵²⁶

⁵²⁶ Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kultury, k. 1688, 26.

Студенти у Братислави становали су у дому (Akademicky dom v Horskom parku), али су упркос томе стипендије биле недовољне па им је упућена једнократна помоћ од 3000 круна.⁵²⁷ Студент четврте године у Моравској Острави, стипендиста чехословачке владе, жалио се да се он и његове колеге налазе у озбиљним финансијским тешкоћама јер стипендија у износу од 1 500 круна тешко може да покрије трошкове хране и стана. Услове у којима живи назива бедним. Студентску мензу осликава истим речима, а за храну ван мензе било му је потребно између 1400 и 1600 круна, што је било немогуће покрити јер му је за стан, огрев и прање веша било неопходно између 350 и 450 круна.⁵²⁸ Осим што су биле недовољне, стипендије су биле и нередовне, што је посебно био нерешив проблем приликом уписа и набавке стручних књига и скрипата. "О набавци обуће и одеће не може бити ни говора а многи баш у ЧСР гледају на човека, не као човека већ по томе како је обучен или чак какву носи кошуљу и машину" – са осећајем препуштености самом себи јадао се југословенски студент Комитету за школе и науку ФНРЈ, подсећајући да ни од обећане помоћи југословенских власти од 500 круна није било ништа.⁵²⁹ Горак осећај сиромаштва мучио је југословенске студенте у Острави приликом мољакања за помоћ од Народног одбора Остраве или у случају када су морали да приме једнократну помоћ од 1000 круна од чехословачке институције социјалне помоћи. Међу њима се налазио и Мирко Бизјак, мајор и политички комесар једне словеначке бригаде, што су студенти доживљавали као понижење заслужног ратника. "Чешка социјална помоћ помаже оне најбедније а ми смо ипак југословенски студенти и није се смео десити тај случај" – апеловао је на савест новог југословенског друштва исти студент.⁵³⁰ Тиме је тежак материјални положај студената доводио у питање углед земље из које су дошли и у појединим ситуацијама добијао политичку конотацију. О томе сведоче речи из писма студента: "У Острави је нас шест једна група десничарско расположених Југословена (који овде живе већ дуги низ година) назвала сиротцима зато што у локалу где смо се хранили купујемо баш најјефтинија јела. Хранити се ипак морамо, али овакви називи су тенденциозни. Чак и чешки студенти (на-

⁵²⁷ Исто. Једнократну помоћ су добили и поједини студенти у другим местима. – *Jenotrazova podpora jihoslovanskym, bulharskim a polskym studentom.* – Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kultury, k. 1688, 26; *Podpora jihoslovanskim stipendistum na prazdniny 16. cervence 1946.* – Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kultury, k. 1688, 26.

⁵²⁸ АЈ, 315–44–108. Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ, ф–75.

⁵²⁹ Исто.

⁵³⁰ Исто.

ше колеге) имају о нама мишљење као о студентима који живимо само у свом кругу, уско скупеном. Често нас позивају у своје друштво кад полазе на оперу, забаву, плес или слично али како поћи са њима када смо често недовољно обучени а понајчешће без круне у џепу. Ипак поред овога не можемо се помирити и ићи приватно зарађивати, кад то не раде остали наши другови а са друге стране да ли доликује новом југословенском студенту да ради на којем руднику или железарама тражи посао. Ми се не стидимо радити, али у земљи где су упрте очи на сваки наш корак то себи не можемо дозволити. Наш задатак је солидно студирати, а поред тога се и свестрано занимати за низ других момената, који су за нас неколико ипак недокучиви.⁵³¹ О тешком материјалном стању сведочи и допис Удружења југословенске народне студентске омладине културном аташеу Амбасаде ФНРЈ у Прагу да економске могућности студената не дозвољавају да сносе трошкове пута у Југославију за време летњег распуста.⁵³² Комитет за школе и науку је 1947. године упутио допис Влади ЧСР и чешком Министарству за школе и просвету у којем је предлагало да се студентима чехословачким стипендистима повећају стипендије на 2.500 круна, а уколико то није могуће да се то уради на рачун смањења броја стипендиста.⁵³³

У знатно бољем положају од стипендиста чехословачке владе били су стипендисти југословенске владе јер је њихова стипендија износила 2500 круна, а у најбољем њихове колеге које су студирале у Прагу. Студент у Прагу плаћао је храну у мензи од 400 до 600 круна и смештај у дому 250 круна, па је са остатком стипендије могао да покрије трошкове превоза и осталих потреба студирања. Праг је у односу на универзитетска места у унутрашњости био град са боље организованим студентским животом, са великим бројем домова и мензи, па је пружао веће могућности за јефтинији живот. То се односило на све оне који су имали среће да добију место у једном од студентских домова. Ипак, ни у Прагу са решавањем тих проблема није ишло лако. Стална борба за смештај у дому и за организовање исхране у мензи трајала је све године студија, а прилике су, у односу на почетну ситуацију када су поједини студенти због нередовне исхране губили здравље, олакшане захваљујући напору Југословенског народног фронта у Прагу и Комитета за школе и науку ФНРЈ, који су финансирани отварање мензе са југословенским куваром.⁵³⁴

⁵³¹ Исто.

⁵³² АЈ, Председништво Владе ФНРЈ, 50–61–127; 61–93.

⁵³³ Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kulture, k. 1693, 26.

⁵³⁴ Појединци су првих месеци боравка у Прагу изгубили и до десет килограма на

Један од горућих животних проблема по доласку у Чехословачку, који у задовољавајућој мери није решен ни током свих година студија, био је смештај. Долазак југословенских студената у прашке студентске домове није протекао без примедаба средине. Домаћи студенти их нису дочекали са симпатијама, а југословенски им нису остали дужни због негостољубивог геста. Места у студентским домовима није било за све, а приватни станови су били скупи у односу на веома скромне месечне стипендије. На тежину стамбених прилика у Прагу и на неодговоран однос чешких власти према том питању често је упозоравао и својом упорношћу покушавао да издејствује поштовање обећања Зденко Штамбук, саветник у Амбасади ФНРЈ. Пишући о беспомоћности бугарских студената Удружење југословенске народне студентске омладине у Чехословачкој описивало је шта чека југословенске студенте уколико се не предузму озбиљнији кораци по питању смештаја. У једном извештају тог Удружења наведено је: "150 другова и другарица су стипендисти са 1500 кчс мјесечно, а и већина осталих је доста сиромашног положаја; таково тешко материјално стање је погоршано плаћањем скупих приватних соба, а које се уопће и врло тешко нађу у Прагу, тако да су неки наши другови, односно другарице присиљени да спавају заједно на креветима. Ми не можемо и не смијемо дозволити да би наши другови, као што је то био случај са бугарским студентима, спавали на зими минус 27 ступања целзијуса по телефонским говорницама".⁵³⁵ И у извештајима из наредних година питање смештаја је доминирало као један од готово нерешивих проблема.

Стамбена криза у Прагу, као логична последица рата, увећавала се приливом великог броја страних студената, који је растао из године у годину, али и због немогућности чешких власти да због страначке подвојености дефинишу и предузму планске и радикалне мере у стамбеној области. Само бугарских студената је у свакој години било између 800 и 1000, а увећавао се и број албанских студената којих је 1947.

телесној тежини, а било је и случајева појаве туберкулозе. Проблем редовније исхране решен је отварањем мензе за чланове Удружења југословенске народне студентске омладине, а захваљујући финансијској помоћи Југословенског народног фронта у Прагу и Комитета за школе и науку при Влади ФНРЈ у износу од 350 000 динара и ангажовањем економа и куvara из Југославије. АЈ-315-44-108, Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ F-75. – Извештај о раду југословенске народне студентске омладине у ЧСР у току Првوماјског такмичења, јун 1947; Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kultury, k. 1693, 26.

⁵³⁵ АЈ – 315-6-16, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-75. Извештај о раду Удружења југословенске народне студентске омладине у ЧСР, 21. 12. 1946.

године било за преко стотину више него претходне године.⁵³⁶ У студентским домовима било је око 4 000 места, а дом је тражило око 10000 студената, што је проузроковало да и велики број домаћих студената остане без места у дому. У извештају Зденка Штамбука, саветника Амбасаде ФНРЈ у Прагу, из октобра 1947. године наводи се да је ситуација тежа него 1945. године јер ниједан нови стамбени објекат за студенте није изграђен.⁵³⁷ Осим тога, расподела соба у домовима обављана је у току летњег распуста, када су југословенски студенти одсутни, па су најбоље собе заузимали чехословачки студенти. Ни заоштравање међустраничких сукоба није ишло на руку југословенским студентима. Политичке прилике у Чехословачкој оцењиване су 1947. као лошије по однос према југословенским студентима: "1945 реакција није била још тако организована нити је наступала плански против напредних снага као што ради где год може 1947".⁵³⁸ Подела власти између четири партије директно је утицала на однос надлежног министарства. Наиме, Министарство просвете било је у рукама Народно-социјалистичке странке, која није имала благонаклон однос према студентима из једне комунистичке земље, па је од великих обећања мало било стварног излажења у сусрет. О осетљивости југословенских власти на ту чињеницу сведочи и љутитост Зденка Штамбука, која га је навела да у једном извештају запише и то да чехословачко министарство просвете делује по директном налогу америчке амбасаде у Прагу, разилазећи се са "исправном словенском демократском линијом".⁵³⁹

Југословенски студенти су, ипак, на неки начин у погледу смештаја били у повољнијем положају од својих бугарских или албанских колега. Прилике им је умногоме олакшавала зграда Колеја Маршала Тита – предратни Колеј Краља Александра, у Стрешовицама, Праха 19, једном од најздравијих крајева града. Реч је, заправо, о најбољем студентском дому у Прагу, међу послератним студентима популарном "Титовом колеју", а у ствари о студентском дому изграђеном пре рата, 1933. године.⁵⁴⁰ Дом је грађен четири године и свечано отворен 28. октобра, највише заслугом Петра Зенкла, председника прашке општине. Пројекат за зграду израдио је прашки ђак Никола Добровић,

⁵³⁶ Исто.

⁵³⁷ АЈ – 315–44–108, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф–75. – Извештај о корацима предузетим за смјештај наших студената у Прагу, 17. октобар 1947.

⁵³⁸ Исто.

⁵³⁹ Исто.

⁵⁴⁰ АЈ, 66–443.

а зграда је била власништво “Друштва за југословенске колеје у ЧСР” при “Чехословачко-југословенској лиги” у Прагу и била је намењена југословенским академцима.⁵⁴¹ Дом је био троспратан, имао је сто једну једнокреветну, четрдесет пет двокреветних и четири четворокреветне собе. У време изградње био је један од најмодернијих студентских домова у Европи, са пространим комуникацијама, централним грејањем, собама са топлом водом, писаћим столовима, орманима и полицама за књиге, радио апаратом у свакој соби, енглеским орманима у предсобљима и отворима у зиду са плинским пећима за кување кафе и чаја, као и просторијама за читаоницу, библиотеку и малом салом за свечаности и предавања.⁵⁴² Пре рата у дому су углавном становали југословенски студенти, али од 1937. године, када се њихов број смањило на мање од сто, у дому су боравили и студенти из Бугарске, Румуније и чешки студенти. Назив Александров колеј 25. јуна 1945. промењен је у Колеј Маршала Тита, када је завршена реконструкција дома и направљен нови правилник којим је било предвиђено да две трећине дома припадне југословенским студентима.⁵⁴³ Дом је делио судбину политичких прилика, па је 1948. године његов назив промењен у Kolej J. A. Kamenskeho.⁵⁴⁴

Захваљујући упорности Зденка Штамбука, после низа интервенција и састанака са представницима чешких власти, октобра 1947. године југословенски студенти добили су 212 места у прашким домовима, од чега 118 у Титовом колеју и још 20 места у импровизованој масовној спаваоници у бившој читаоници, с тим да се у кратком року догради простор за још 20 места за југословенске студенте. Штамбук није био задовољан таквим решењем па је тражио алтернативна. Руска комисија за репатријацију замољена је да југословенским студентима уступи једну од две велике и солидне бараке у центру Прага, што је и учињено, па су створени услови за још 48 места. Југословенска амбасада није пристајала на то да добијена баракa потпадне под управу Колеја већ је настојала да је задржи за себе, уз издејствовано обећање да ће добити и другу, односно и трећу бараку за потребе кухиње. При том Амбасада је имала у виду да услед друштвених кретања стамбена криза у Прагу неће

⁵⁴¹ Исто.

⁵⁴² Исто.

⁵⁴³ Statni ustredni archiv, MŠK, 1469, 26.

⁵⁴⁴ Statni ustredni archiv, KŠČ – UV – 100/3, 78, 299/43. Јан Амос Каменски био је један од најпознатијих чешких научника у првој половини 19. века – оснивач светске педагогије и утемељивач школског система у Холандији, Мађарској и Пољској.

јењавати, а желела је да направи колонију југословенских студената, па је код југословенских власти инсистирала да се у Праг шаље што већи број студената.⁵⁴⁵ Упркос сталном незадовољству југословенских дипломатских представника и самих студената, Министарство за школе и просвету ЧСР подсетило је, у јесен 1947. године, Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ да су југословенски студенти добили више од 5% свих кревета у Прагу намењених студентима.⁵⁴⁶

Односи југословенских са другим студентима били су различити. У новој средини југословенски студенти нису били прихваћени од својих колега баш са нарочитим симпатијама. Сем са неколицином Чеха односи југословенских и већине чешких студената у Колеју Маршала Тита били су сведени на уобичајено међусобно јављање, а затегнутост је датирала још од расподеле соба. Чеси су се осећали угрожено због присуства југословенских студената, па су у једном тренутку запретили да ће демонстрирати, док су југословенски студенти сматрали да је Колеј њихов у целини и да за Чехе у њему нема места. Туча једног југословенског студента са чешким добила је епилог у одлуци југословенских власти да се дотични студент врати у Југославију.⁵⁴⁷ Сарадња са чешким студентима није успостављена ни у покушају организације заједничких дебатних вечери и усмених новина у дому. На тим питањима, за разлику од питања расподеле соба које је било углавном економско, било је политичких размимоилажења. Забележен је случај иступања једног чешког студента који је протествовао због скидања табле "Александров колеј".⁵⁴⁸ Са бугарским и албанским студентима однос је био много бољи. Бугарским колегама, који су били најбројнији, југословенски студенти су помагали око организације њиховог удружења, док су студенте из Албаније од првог дана њиховог доласка помагали у свему, од сачекивања на станици, смештаја, преко сналажења за исхрану, до учења језика и уписа на факултет. Та помоћ је понекад била већа и од помоћи сународницима који су пристизали наредних година. Ипак, "и поред тога што се они сваког дана крећу са

⁵⁴⁵ АЈ, Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ, ф-75. – Извештај саветника Амбасаде ФНРЈ у ЧСР Зденка Штамбука о предузетим корацима за смештај наших студената у Прагу, 17. октобар 1947; Обавештење Амбасаде ЧСР у Београду о смештају југословенских студената у Колеју маршала Тита, 31. октобар 1947.

⁵⁴⁶ АЈ, Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ, ф-75. – Посланство ЧСР у Београду – Комитету за школе и науку владе ФНРЈ о смештају југословенских студената у Колеју Маршала Тита.

⁵⁴⁷ Извештај Удружења ЈНСО за шк. 1946/47. годину. АЈ, Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ ф-75.

⁵⁴⁸ Исто.

нама, хране се заједно са нама у нашој мензи, а неки и станују са нашим студентима може се приметити извесна затвореност у себе и одвојеност од наших студената” – записано је у једном од извештаја Удружења ЈНСО у Прагу.⁵⁴⁹

Материјални положај југословенских студената није био само питање услова живота већ веома често и питање личног достојанства и угледа земље, а у пресудној мери је доводио у питање и суштину боравка у једној страниој универзитетски и научно развијеној земљи каква је била Чехословачка. Један од студената завршне године студија металургије у Моравској Острави питао се да ли његов боравак у Чехословачкој има смисла уколико он није у могућности да користи све предности које студије у земљи тешке индустрије доносе. У једном допису он се жалио: “Чак и велике стручне екскурзије које воде најбољи професори морам да пропустим јер се ради о 800 или 1000 круна. Већ сам овде две године и стварно нисам имао могућности отићи ни на једну екскурзију којих је до сада било шест”.⁵⁵⁰ На сугестије из земље да је за студенте важно да се повежу са чешким стручњацима, он одговара: “Све је то лепо, али ето ваљда неће бити нејасно када се нас пар врате као инжењери али на жалост врло уски не познавајући све моменте које би као интелектуалци требали знати”.⁵⁵¹

За разлику од веома слабих, готово никаквих веза са чешким студентима и стручњацима, југословенски студенти су у највећем броју међусобно неговали добре односе. Сем незнатног броја, и то оних који су студирали о свом трошку, сви су били учлањени у Удружење југословенске народне студентске омладине у Чехословачкој.⁵⁵² Била је то организација која је у великој мери помагала у решавању низа практичних проблема, пружала разне облике помоћи и заштите, од стручне до здравствене, организовала бројне политичке, културне и друштвене активности, имала социјалну улогу, али истовремено и била својеврсни вид контроле којим су партија и држава стицале увид у рад, понашање и политичко држање студената. Укупан број учлањених у Удружење у 1947. години био је 329, што је по слободној процени председника Удружења било више од 90% свих југословенских студената у Чехословачкој.⁵⁵³

⁵⁴⁹ Исто.

⁵⁵⁰ АЈ, 315–44–108, Комитет за школе и науку владе ФНРЈ. – Писмо Антона Гргића, стипендисте чехословачке владе на студијама рударства и металургије у Моравској Острави, 25. октобар 1947.

⁵⁵¹ Исто.

⁵⁵² АЈ, Председништво Владе ФНРЈ, 50–61–127; 61–93.

⁵⁵³ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф–75. – Извештај о раду Удружења

*Број чланова Удружења ЈНСО у ЧСР по местима студирања, односно по секцијама Удружења*⁵⁵⁴

Град	Број чланова
Праг	273
Братислава	20
Брно	19
Моравска Острава	17

*Број чланова Удружења ЈНСО у ЧСР по гранама студија 1947.*⁵⁵⁵

Област студија	Број чланова
Медицина	72
Електромашинство	48
Агрономија	40
Хемија	41
Архитектура, грађевина и специјалне науке	27
Филозофија (филозофи, сликари, вајари, музичари, студенти драме)	39
Рударство и металургија	7
Средња текстилна школа	14
Филм	37
Ветерина	3
Право	1

Најбројнији део Удружења чинили су прашки студенти, где је било и седиште. Удружење је имало своје секције у осталим градовима у којима је било југословенских студената. У организационом погледу Удружење је било подељено на факултетске јединице, на чијем челу су се налазили повереници који су се редовно састајали, размењивали информације најразличитије садржине, правили карактеристике студената и разматрали сва питања од интереса за живот и рад студената. Удружење је замишљено, између осталог, са циљем да међусобно повеже југословенске студенте и организује њихов рад кроз заједничко учење, стварање стручне библиотеке и прикупљање часописа, одржавање курсева из језика, предавања омладинцима који уче занате у чешким фабрикама и успостављање веза са факултетима у земљи и са чешким стручним клубовима. Удружење се посебно ангажовало на стручној помоћи студентима и у учењу језика, који је у првој школској години био непремостива препрека, па се размишљало да студенти

југословенске народне студентске омладине у ЧСР за школску 1946/47. годину.

⁵⁵⁴ Исто.

⁵⁵⁵ Исто.

остану у ЧСР за време летњег распуста како и то што су научили не би заборавили и тиме се у новој школској години не би нашли пред истим проблемом.⁵⁵⁶ Организовали су кружоке за заједничко учење и предиспитно проверавање знања, којима су руководили студенти старијих година, састављали су планове и програме рада кружока и руководили радом студентских испитних комисија које нису допуштале студентима да изађу на испите док их не положи у оквиру кружока, организовали су такмичења у савлађивању градива. Аташе за културу др Отон Беркопец није крио задовољство резултатима таквог вида заједничког учења.⁵⁵⁷ На ванредној седници Удружења, одржаној после Првомајског такмичења 1947. године, констатовано је да је највећи успех постигнут тамо где је постојала пуна сарадња и међусобно помагање, а да су неуспеси, односно падање на испитима по неколико пута последица појединачног учења и лоше организованих кружока.⁵⁵⁸ Заједничко учење, којим је било обухваћено више од 70% студената, допринело је да се у извесној мери превазиђу све почетне невоље којима су студенти убрзо по доласку били изложени због слабог познавања језика, недостатка стручне литературе, нередовног праћења предавања, кампањског учења из скрипата које нису нудиле довољно знања за испите. У том погледу Удружење је одиграло веома значајну улогу. Међусобно повезивање студената са истог или сродних факултета, темељнији приступ студијама и курсеви чешког и руског језика организовани у оквиру Удружења давали су сигурност студентима који су у почетку изгледали изгубљено. Чланство у Удружењу на неки начин обавезивало је на рад и на издржљивост, па су бројне тешкоће које су у почетку изгледале непремостиве за многе студенте постале прошлост. Најдисциплинованији и највреднији међу њима били су студенти агрономије, грађевине и медицине. Добрим испитним резултатом сматран је успех постигнут у јунском року 1947. године, када је 262 студента пријавило 1179 испита и од тога положило 1108 са средњом оценом 2,30. У складу са духом времена, у оквиру Удружења организована су првомајска такмичења у учењу какво је било пред Трећи конгрес КПЈ, на којима су се редовно највише истицали студенти са машинског, рударског и хемијског факултета. У

⁵⁵⁶ АЈ, Председништво Владе ФНРЈ, 50–61–127; 61–93.

⁵⁵⁷ АЈ, 315–6–16. – Годишњи извештај о Југословенима на студијама у ЧСР, за школску 1945/46, 17. јул 1946.

⁵⁵⁸ АЈ, 315–44–108. – Извештај о раду Удружења југословенске народне студентске омладине у ЧСР у току Првомајског такмичења, јун 1947.

извештају са једног таквог предконгресног такмичења у земљу је Централном одбору народне омладине Југославије послата следећа порука: "...Мало смо у почетку заостали, али оно основно у нама, радни полет који смо собом донели из домовине, покренуо нас је и данас ми смо поносни јер смо задатке које смо пред нас свију поставили пред Трећим конгресом извршили у потпуности. А зато нам је дала снагу љубав према домовини, полет напредне омладине, нарочито радничке у Чехословачкој и ваши резултати на обнови. У предконгресном такмичењу нас стопедесет студената положили смо стоседамдесет и пет испита са просечном оценом 2,8 која одговара просечној оцени 7,8 на Београдском универзитету".⁵⁵⁹

Значајну олакшицу у учењу, посебно студентима старијих година који су знали стране језике, пружала је библиотека формирана у Удружењу у Прагу. Студентима је 1947. године стајало на располагању око 400 књига, стручних часописа и брошура на свим језицима, тако да су били у ситуацији да прате неке од савремених научних резултата из читавог света. У свом скромном фонду библиотека је најбоље била снабдевена књигама за стручне практичне предмете.⁵⁶⁰ Нешто богатија бројем наслова била је књижница са збирком од око 1300 књига белетристичке и марксистичке литературе, али је она била слабије посећена.⁵⁶¹

Студенти окупљени у Удружењу могли су да задовоље и низ других потреба, од културних до спортских, али су веома често били и обавезивани на активности до којих им можда и није било стало. Културни рад привукао је две трећине студената, који су били организовани у више секција: хор, фолклор, вокални октет, фотографија, инструментална секција, књижница, дебатни клуб, секција усмених новина, секција зидних новина, фискултурна секција. Организоване су приредбе, предавања, изложбе, дебатовало се о империјализму, радничком покрету, Лењину, пригодним програмима обележавао се Дан Републике, Дан Црвене армије, Дан смрти Лењина, увежбавале се револуционарне песме, такмичило се у спорту. Најбољи познаваоци чешког језика међу студентима преводили су текстове о Народноослободилачкој борби и новој југословенској стварности, од чега је петнаест објављено у разним чешким листовима, понајвише у *Младој fronti* – листу Савеза чешке омладине. Усмене новине, најчешће са темама о међународној

⁵⁵⁹ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-75. – Извештај Удружења југословенске народне студентске омладине у ЧСР за школску 1946/47.

⁵⁶⁰ Исто.

⁵⁶¹ Исто.

ситуацији и стању у Југославији, завршаване су понеким филмом, песмама, рецитацијама. Око осамдесет студената написало је 210 чланака за зидне новине. У чешким народним ношњама, позајмљеним од чешких позоришта, фолклорна секција је наступала више од десет пута са петнаест народних игара, а фотографска секција забележила је све те догађаје на више од 1000 фотографија.⁵⁶² Удружење је јуна 1947. године констатовало да у идејно-политичком раду нису постигнути жељени резултати. То је поткрепљено чињеницом да је неколико студената побегло у западне земље и да код једног броја студената постоји изражена тенденција да избегну одлазак на радну акцију на омладинској прузи Шамац – Сарајево.⁵⁶³ Бежање на Запад тумачено је као непријатељски поступак, али и као авантура, што је суштински више доводило у питање критеријуме приликом избора кандидата за студије него што је могла бити слабост у идејно-политичком раду Удружења.

С посебном пажњом Удружење се ангажовало на плану социјалног сектора. Старало се о здравственом стању студената, организовало редовне лекарске прегледе, обезбеђивало боравак у санаторијуму на Татрама за студенте слабог здравља, улагало велике напоре на формирању мензе, давало новчану помоћ и позајмице члановима Удружења, снабдевало студенте храном и цигаретама из Југославије.⁵⁶⁴

Удружењем су руководили проверени партијски кадрови, који су били на сталној вези са представницима Амбасаде и надлежним институцијама у Југославији. Њихова улога била је и да строго контролишу политичко држање студената, а од карактеристике Удружења најчешће је зависило да ли ће студенту бити одобрено продужење стипендије, односно дозвољено даље студирање. Лоша карактеристика могла се добити не само због сумњи у политичку зрелост и идеолошку исправност студента већ и због "недостојног" понашања, неактивности, лоших резултата на испитима, приватног живота који није био у складу са партијским моралом. Случај заљубљивања југословенског студента у Чехињу и његова веза са њом доспео је на дневни ред расправе у Удружењу, у коју се умешао и аташе за културу ставом да се заљубљени студент казни јер "не смемо дозвољавати да наши студенти у Прагу са Чехињама имају децу, као што су то радили пре рата наши студенти".⁵⁶⁵

⁵⁶² Исто.

⁵⁶³ Исто.

⁵⁶⁴ Исто.

⁵⁶⁵ АЈ, 315–6–16. – Извештај аташеа за културу при Амбасади ФНРЈ у Прагу, 8. фебруара 1947.

Политичка поузданост студента одмеравала се готово кроз сваки корак. Чехословачка средина тих година била је политички веома уморана, политичке партије продирале су на универзитет, партијска пропаганда запљускивала је свакодневни живот и контакти југословенских студената са људима различитих страначких и политичких оријентација били су неизбежни. Осим тога, у Чехословачкој је било око четири хиљаде југословенских држављана који су се ту налазили од раније, највише из економских разлога, али њихови политички погледи нису одговарали захтевима нове југословенске политичке и друштвене стварности. Због тога су југословенске власти, преко руководиоца Удружења и дипломатских представника, покушавале да изолују студенте и држе их даље од сваке могућности да подлегну антикомунистичком деловању или посумњају у вредности које је по идеолошким мерилима носила југословенска револуција.

Године узбудљивог политичког сазревања или године неразумевања политике

Политички оквир чехословачког друштва

Ни политичке прилике у Чехословачкој нису имале много сличности са југословенским. У Чешкој и Моравској постојале су четири политичке партије: комунистичка, социјалдемократска, народно-социјалистичка и Клерикално-лидова партија. Партије су персонализовали Готвалд Клемент, секретар комунистичке партије и потпредседник Владе, Фирлингер водећа личност социјалдемократа и председник Владе, Бенеш, лидер народних социјалиста и Шранек, свештеник и прва личност клерикално-лидове странке.⁵⁶⁶ Како је време од завршетка рата одмицало тако су се заостравале политичке борбе а подељеност друштва сходно политичким оријентацијама постајала је продубљенија. У градским срединама највише присталица имале су комунистичка и социјалдемократска, на селу је била најпопуларнија Лидова, док је уз Народно-социјалистичку партију стајао углавном државни апарат и чиновништво. Власт су делиле све четири партије тако што је свака имала по три или четири министра и по једног потпредседника владе. Аграрна партија, која је пре рата била владајућа, забрањена је због колаборационистичког држања партијског вођства за време рата, али је знатан део њеног чланства попунио редове Лидове и Народно-социјалистичке партије.⁵⁶⁷ У Словачкој су постојале две партије: демократска и комунистичка, чија је подела власти по принципу паритета важила само у врху државе, док се у локалним оквирима водила беспштедна борба у неконсолидованим економским приликама које је обележавала велика корупција, несташице, хаос у снабдевању намирницама и анархичне ситуације услед присилног исељавања Мађара, који су захтевали да се територије које они насељавају прикључе Мађарској.⁵⁶⁸

Чехословачка се налазила у отвореним државним проблемима услед нерешеног статуса немачке и мађарске мањине, нерегулисаног питања границе према Пољској (питање Тјеншина) и процеса национализације индустрије. На појединим од тих питања преламали су се различити

⁵⁶⁶ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/II–4.

⁵⁶⁷ Исто.

⁵⁶⁸ Исто.

ставови политичких партија, а на неким није било разлика. Питање Тје-ншина, који се од 1938. године налазио у саставу чехословачке територије и за који је уживана подршка Совјетског Савеза, постављано је као економско јер су се ту налазили богати извори руде угља. Споразум о пресељењу Немаца био је већ постигнут, али у пракси он је имао великих економских последица због одлива стручњака и радне снаге. О питању Мађара није било решења. Национализација индустрије, започета под притиском комунистичке и социјалдемократске партије, заштравала је унутрашње политичке прилике због борбе за освајање партијских позиција у национализованој индустрији и банкама. "Народне управе" над национализованим предузећима, које су биле у рукама комуниста и социјалдемократа, нападане су од лидоваца и народних социјалиста као неспособне за руковођење привредом. Аграрну реформу комунисти нису успели да издејствују у владином програму, па је подела земље извршена само у пограничним крајевима, које су напустили припадници немачке мањине. У тим областима комунисти су задобили подршку сељака којима је додељена земља, али како у унутрашњости није било земље за деобу то је њихов утицај био слабији.⁵⁶⁹

Развој политичких догађаја у Чехословачкој обузимао је пажњу врха југословенске комунистичке партије и представника југословенске државе у Прагу. Очекивао се и прижељкивао расплет који би дефинитивно означио победу комунистичке партије и у тој земљи. Сходно томе, југословенски комунистички режим имао је свој поглед на унутрашњу политичку ситуацију и поједине политичке партије у Чехословачкој. Комунистичка и Социјалдемократска партија у Чешкој и Моравској оцењиване су као напредне, а друге две као реакционарне. По југословенској анализи комунистичке партије у Чешкој, руководство је сачињавао стари кадар, међу чланством је било пуно младих, оскудевало се у средњем и нижем кадру, постојали су чланови и симпатизери и сматрало се да је Комунистичка партија Чешке по политичкој снази и унутрашњој чврстости далеко иза југословенске. Језгро комунистичке партије у Словачкој оцењивано је као "здрavo", пре свега јер се радило о кадровима који су се за време рата налазили у Совјетском Савезу, а партија у целини је виђена као снажна, али слабија од демократске.⁵⁷⁰

Осим идеолошке блискости и природног савезништва са комунистичком партијом, симпатије југословенских комуниста биле су и на стра-

⁵⁶⁹ Исто.

⁵⁷⁰ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/II-4. – Извештај из Прага Миладина Поповића, август 1946.

ни социјалдемократа, највише због тесне сарадње са комунистима, заједничког политичког деловања, истоветне спољнополитичке оријентације и изражене тенденције фузионисања са комунистичком партијом. Према Народно-социјалистичкој партији став је био негативан, али је њен лидер, Масариков ђак и политички следбеник, Бенеш, оцењиван као значајна и занимљива политичка фигура која је уживала велику популарност у својој земљи, па чак и код једног броја комуниста. Народно-социјалистичка партија је за југословенске комунисте била експонент Запада, али је захваљујући Бенешовом "правилном" схватању политичке реалности будућност земље видела у ослонцу на Совјетски Савез. Клерикално-лидовој странци признаван је снажан патриотизам, који је та странка, за разлику од клерикалаца у другим земљама, показала за време рата. Велики део свештенства био је у концентрационим логорима, а Православна црквена општина у Моравској остала је без више од 300 свештеника и богослова стрељаних за време рата. Велики број свештеника учествовао је у отпору, па је захваљујући томе клерикална странка задржала популарност и позицију у политичком животу. Најнегативније је оцењивана Демократска странка у Словачкој, као реакционарна, у чијем је саставу било припадника словачких фашистичких групација.⁵⁷¹

Политичке прилике у Чехословачкој за југословенске студенте биле су ново искуство. У атмосфери сталних међупартијских напетости, партијских подела у друштву, међусобних оптуживања, бескомпромисне борбе за власт, агитације на факултетима, кампање у штампи, политичких зборована, демонстрација, штрајкова, економских промена, социјалних потреса, привредних спотицања, нерешених власничких односа, југословенски студенти били су на сваком кораку изложени утицају различитих политичких идеја. Задатак Удружења југословенске народне студентске омладине у ЧСР био је да студенте, у политичком смислу, држи на окупу и да не дозволи било какво политичко искакање из идеолошког курса који је заступала Комунистичка партија Југославије. Саветовано им је да се држе подаље од било каквих контаката и веза са појединцима који су агитовали за политичке идеје супротне идеологији југословенских комуниста. То је био готово немогућ захтев, постављан пред југословенске студенте који на факултету, у студентском дому и у свакодневици нису могли бити до те мере изоловани. Политички разлози били су пресудни да се југословенски студенти довољно не повезују

⁵⁷¹ Исто.

са чешким факултетским удружењима. Партијски кадрови задужени да држе на оку сваког југословенског студента нису благонаклоно гледали на појединачна дружења са чешким студентима, па су настојали да повезивања са удружењем чешких студената и чланства у стручним факултетским удружењима буду колективна и да иду преко Удружења. До погоршања односа између чешких и југословенског удружења дошло је 1947. године, када су стручна студентска удружења преузели "реакционарни елементи" па су југословенски студенти искључени из редовног чланства стручних удружења. На машинском, агрономском и архитектонском факултету југословенским студентима одузето је право гласа за бирање управе стручних удружења, са мотивацијом да је реч о политичкој борби. Упркос противљењу и позивању на Културну конвенцију, југословенски студенти нису успели да добију право гласа јер су три чешке партије наступиле солидарно, а југословенске студенте су једино подржавали комунисти. Цео проблем је дошао и на дневни ред владе, која је заузела став да студентске организације треба да задрже обавезе предвиђене конвенцијом. Против такве сугестије иступио је ректор универзитета, са објашњењем да је то нарушавање аутономије универзитета. Савез студената у којем су народни социјалисти имали већину одбио је да ревидира своју одлуку.⁵⁷² Из истих разлога дошло је и до промене односа Удружења чешких студента, чији се представници први пут нису појавили на ванредној годишњој скупштини Удружења југословенских студента 1947, са објашњењем да нису правовремено позвани.⁵⁷³

Податак да су чешки комунисти саветовали поједине југословенске студенте да се не уписују у њихову партију, као што то раде њихове бугарске колеге, говори да је таквих интересовања међу југословенским студентима било, али мотиви таквих појединачних намера остају непознати, као што нису јасни ни разлози чешких комуниста да спрече такву појаву. Остаје непознато и да ли је реч о студентима који су били чланови партије или о онима који то нису. Могуће објашњење могло би да буде у интернационализму као осећају којим су били прожети млади Југословени, не правећи разлику између комуниста различитих земаља.

⁵⁷² АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/III – 81.

⁵⁷³ Исто.

Искушења

Држећи се на одстојању од политичких збивања у Чехословачкој један број југословенских студената, понесен атмосфером политичког доказивања која је владала у Удружењу југословенских студената, окренуо се својим колегама и упустио у откривање “непоузданих” појединаца. Примери међусобних оптуживања, праћења, пријављивања, интрига и нетрпељивости нису били бројни, али су по својој тежини добијали озбиљне размере и знали су да одреде судбину извесног броја појединаца. Удружење, на чијим се састанцима отворено расправљало о поступцима или биографијама појединих студената, заузимали се ставови, препоручивано преиспитивање додељивања стипендија, залагало за одузимање стипендија појединим “недостojним” студентима, изрицале пресуде и квалификације, од којих су неке биле и “развијачко и непријатељско деловање” – подстицало је денунцијантске пориве. Подаци о понашању студената преко удружења, партијске организације и амбасаде долазили су до надлежних државних органа у Југославији. Било је студената који су директно слали пријаве Управи државне безбедности писане руком и потписане пуним именом и презименом.⁵⁷⁴ У садржају таквих пријава налазе се наводи изјава изговорених у међусобним приватним разговорима да, на пример, у партији има колабораната, прикривених сарадника окупатора који су нашли уточиште како не би били ухапшени, да је Чехословачка негостопримљива земља, да се у југословенској влади налази реакција, што је могла у извесној мери бити оптужба против нове власти у Југославији, али је било и сасвим безначајних. Пријављивани су садржаји успутних разговора вођених на улици и вечерњим седељкама. Тако су запажања једног југословенског студента о начину живота на радној акцији Шамац – Сарајево завршила у Управи државне безбедности. Колегиница тог студента известила је Државну безбедност да је он “у њеној кући” износио мишљење да су руководство радне бригаде на поменутој акцији сачињавали лоши људи, да су болесни терани на рад, да су владали диктатура и терор, да на градилишту нико није смео да стоји, да су отварани пакети бригадира, да је на звук трубе ујутро морало за пет минута да се буде у строју, да је храна била слаба.⁵⁷⁵ Критички осврт на напоран режим радне акције могао је бити најобичнији опис акцијашких дана без икакве политичке конотације,

⁵⁷⁴ АЈ, Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ, ф–75.

⁵⁷⁵ Исто.

али је већ чињеницом да је регистрован у Управи државне безбедности био сумњив, третиран као политички исказ због кога је могао постати проблем по необазривог појединца. У једној од сличних дојава “неправилно” понашање једне студенткиње у Прагу повезивано је са подацима о државној породици за време рата: “Од пре рата цела њена породица била је једна од најреакционарних (... – име изоставио М.П.). А за време рата (дотична студенткиња – прим. М.П.) била је стално у друштву Љотићеваца. Боравила је код др Ивковића у Алексинцу који је после ослобођења стрељан, и у Нишу код индустријалца Милојковића познатог љотићевског првака коме је после ослобођења јавно суђено, а затим исти био стрељан. После рата није учествовала ни у каквом раду народноослободилачких организација, а када јој је једном понуђено да ради у Народном позоришту – одбила је”.⁵⁷⁶ Будући да надлежне институције приликом додељивања стипендија нису биле у стању да изврше све неопходне провере, подаци су прикупљани накнадно. У прикупљању података о својим колегама, добровољно или по задатку, учествовали су поједини студенти и о томе извештавали надлежне службе у земљи. При том се често радило и о непровереним подацима. Преувеличавана је тежина разних коментара изречених у неформалним разговорима и дружењима, давана политичка конотација слободнијим критичким размишљањима о питањима која нису била политичке природе. Југословенске власти контролисале су и преписку студената са члановима породице. Из једне белешке сазнајемо да је студенткиња у Прагу “у писмима која је слала кући до неба уздизала чешку демократију, правећи компарације са нашим приликама и у исто време правећи алузије на наше државно уређење”.⁵⁷⁷ У истој белешци о наведеној студенткињи очевидно неинтелигентни радник Управе државне безбедности је записао: “По Прагу је са својим братом који такође студира архитектуру причала како јој се сва писма која долазе од куће пре отворе него ли што дођу до ње, а што наравно не одговара истини”.⁵⁷⁸ Праћен је и приватни живот, посебно када је реч о љубавним везама са неком од особа које политички нису биле пожељне, о чему говори и навод из једне од забележака упућених Управи државне безбедности: “У Југославији се занимала са једним другом. По доласку у Праг прекинула је сваку везу са њим. Упознала се са једним Чехом (... – име изоставио М.П.). Иначе исти је члан Лидове странке ЧСР”.⁵⁷⁹ Није изостајало ни изве-

⁵⁷⁶ Исто.

⁵⁷⁷ Исто.

⁵⁷⁸ Исто.

⁵⁷⁹ Исто.

штавање о породичним разговорима: "Када је њена мајка преко лета ове године боравила у Прагу причала је код неких чешких породица како је у Југославији диктатура и страшна неправда. Жалила се како народна власт у Југославији додељује намирнице и текстил само извесном броју породица, док остали трпе и њих власт терорише".⁵⁸⁰ Један други студент је пажљиво праћење свог колеге сажео у белешку упућену надлежним органима: "Његова прошлост позната ми је само по причању (... – име изоставио М. П.) да је за време старе Југославије био у табору назадних елемената (Љотић и др.) а да за време окупације није имао добро држање према издајницима и окупатору. Од првог дана како га знам у Прагу није учио уопште прво изговарајући се да сређује своје ствари у односу на факултет (упис, признавање испита и др.) а када је то завршио онда се испречавао да учи језик. Међутим све су то биле лепо завијене приче с којима је мислио да завара средину у којој живи. У Рузвелтовом колеју упознао је извесне Чехе (народне социјалисте) који му по политичким схватањима одговарају тако да ти Чеси (Блоудек и др.) у разговору са комунистима из Рузвелтовог колеја говоре како баш у Југославији није данас права демократија што су једино могли од (... – име изоставио М.П.) чути јер он има са њима контакт а пре тога у разговорима са чешким комунистима нису овакве ствари износили. Ако би се покренула каква дискусија у којој учествују и Југословени (... – име изоставио М.П.) заузима врло опрезан и ћутљив став тако да се не би пред нама компромитовао са својим неисправним политичким схватањима".⁵⁸¹

Руководство Удружења југословенске народне студентске омладине у Чехословачкој је, стичући увид у стање међу студентима преко председника факултетских група, сачињавало карактеристике студента. У карактеристикама се могу наћи формулације карактеристичне за комунистички идеолошки језик тог времена ("дружи се са студентима политички несигурним", "потиче из буржоаске, доста реакционарно настројене породице", "буржоаско размажено васпитање оставило је на њој дубоке трагове", "теорију марксизма-лењинизма познаје доста добро"), али и поједине које су упућивале на сумњиве намере ("жели да станује ван колеја") или пак које су се тичале васпитања ("одаје утисак хохштаплерски настројеног младића") и карактерних особина ("и други су у њему прозрели поквареног и подмуклог човека").⁵⁸²

---

580 Исто.

581 Исто.

582 Исто.

Чехословачка штампа о Југославији

Уверење да се налазе у пријатељској земљи која снагом комуниста, као најснажније партије, сигурно иде путем на којем се Југославија већ налазила, југословенским стипендистима све до 1948. године учвршћивала је чешка штампа афирмативним текстовима о Југославији и њеном председнику, новим односима на Балкану, зближавању словенских земаља и угледу Јосипа Броза како у Чехословачкој тако и у свим источноевропским суседним земљама. Преко чешких листова југословенски студенти су се информисали о спољнополитичким активностима своје домовине. У листу *Rude pravo* читали су коментар да је потписивањем споразума између Бугарске и Југославије започела нова епоха у историји балканских народа, да је Маршал Тито приликом посете Бугарској срдечно поздрављан од бугарског народа поклицима “Нећемо границе” и “Хоћемо федерацију”.⁵⁸³ Исти лист преносио је Титове речи да укидање Царинске уније представља почетак заједнице два народа и да су Југославија и Бугарска на путу ка федерацији.⁵⁸⁴ Праћен је и процес припрема за потписивање споразума о узајамној помоћи између Југославије и Мађарске. Чехословачка је очекивала да ће тај споразум допринети стварању атмосфере у којој би спорна питања између Чехословачке и Мађарске могла да се заврше на задовољство обеју страна, будући да су предстојали преговори између Чехословачке и Мађарске.⁵⁸⁵ Најављивано је да ће и Румунија потписати споразум о узајамној помоћи са својим суседима. *Rude pravo* је наглашавао да ће на тај начин одбрана јединства “демократских режима”, заједно са Совјетским Савезом, добити ново и значајно појачање.⁵⁸⁶ И у листу *Narodni osvobozeni* југословенски студенти читали су сличне коментаре новинара који су описивали свој пут по Бугарској, запажањима да је Бугарској искрено стало до пријатељства са Југославијом јер се свуда говорило о федерацији уз паролe “Братство-јединство” и “Нећемо границе”.⁵⁸⁷ Исти новинар је у уводнику писао да се Бугарска и Југославија првенствено ослањају на Совјетски Савез, али такође и на пријатељство осталих словенских народа, нарочито

⁵⁸³ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/III–181. – Преглед писања ЧС штампе о Југославији од 29. XI до 7. XII 1947.

⁵⁸⁴ Исто.

⁵⁸⁵ Исто.

⁵⁸⁶ Исто.

⁵⁸⁷ Исто.

чехословачког и пољског. Титов пут у Варну и Софију представљен је као велики догађај, уз подсећање да је у прошлости јужнословенских народа било много ратова и раздора, да је владама тих појединих земаља био ближи Берлин него Москва, Праг или Варшава, да је Балкан увек био спреман на преврате и пучеве који су "обично припремани у иностранству" и имали диктаторски карактер, али да је дошло време за другачије односе.⁵⁸⁸ Извесну забуну међу студентима могла је да изазове вест под насловом "Источно-европска федерација" објављена у словачком листу *Слобода* у којој се наводи да дописник лондонског часописа *Обсервер* цитира веродостојне изворе и пише да су Стаљин и Димитров приликом свог састанка разматрали планове о стапању источноевропских држава у једну савезничку државу. Када би се такав предлог остварио – закључивано је – у источној Европи никла би држава са 90 милиона становника која би тесно била повезана са Совјетским Савезом, а први корак у том циљу требало је да буде југословенско-бугарска федерација.⁵⁸⁹ *Rude pravo* је наредних дана објавио протест југословенске владе, који је предат државном секретару Клементису, поводом писања листова Народно-социјалистичке и Лидове странке и дао свој коментар: "Нису то први чланци такве врсте у нашој штампи. Већ више пута смо упозорили народно-социјалистичку и Лидову странку да начин писања њихових новинских органа превазилази сваку меру".⁵⁹⁰ Председник владе Клемент Готвалд био је присиљен да се осврне на ту појаву и у једном говору није се колебао да такав поступак назове велеиздајом: "Сви они од нас који су били у Совјетском Савезу и у Југославији могу да посведоче колику нам штету наноси неодговорно писање лидовских и народно-социјалистичких пискарала и колико у овим земљама запањује чињеница да у савезничкој народно-демократској Чехословачкој излазе чланци који по свом карактеру и садржају не заостају иза фашистичке штампе Франкове Шпаније или реакционарне штампе америчких концерна. Ако лидовска и народно-социјалистичка штампа настави да пише у овом духу ми ћемо морати да се стидимо пред својом словенском браћом нарочито ако узмемо у обзир да у совјетској, југословенској и пољској штампи нема места лажима и клеветању чланака као и листова који сличне чланке доносе тешко се огрешују против наше државе јер поткопавају

---

588 Исто.

589 Исто.

590 Исто.

њене савезничке споразуме⁵⁹¹ *Pravo lidu* коментарисао је склапање споразума Југославије и Мађарске, преносећи Титове речи да ново савезништво није уперено против Словена, а нарочито не против словенских суседа.⁵⁹² У листу *Čas* југословенски студенти су са задовољством читали речи свог председника Тита: "Када се рат завршио нисмо ни помишљали на стварање такозваног словенског блока. Пансловенска идеја се родила за владавине руских царева. Концепција Лењина и Стаљина је друкчија. Не осврћемо се на националност која може бити словенска, мађарска, немачка, француска, британска или америчка. Јасно је да ће интернационална реакција потврдити да се под вођством Совјетског Савеза ствара некакав блок уперен против других народа".⁵⁹³ И лист *Svobodny sitrek* донео је опширан коментар у којем је истакао да савез Југославије са Мађарском није изолован, јер су му претходили слични споразуми између Југославије и Бугарске, Југославије и Румуније, Румуније и Мађарске, те да ће уследити и даљи споразуми који ће повезати земље средње Европе и Балкана. Исти лист доносио је и анализу да је јасно да се не ради о стварању неког блока словенских држава, већ да се поред Југославије и Бугарске ради и о две несловенске државе – романској Румунији и словенству веома далекој Мађарској, а да њима припада и несловенска Албанија. Истовремено је наводио да све те државе гаје исте пријатељске односе према Совјетском Савезом, иако се ти односи не заснивају на споразумима, а никако ни на сродности раса, језика и културе, већ да их међусобно веже, у првом реду, сродност и сличност њихових послератних режима.⁵⁹⁴ У том контексту преиспитавана је и позиција Чехословачке, навођено је да до тада склопљени споразуми о пријатељству (са СССР-ом, Југославијом и Пољском) имају словенски карактер, али да то не значи никакво стварање словенског блока јер предстоје слични споразуми са Мађарском и Румунијом. Преговори о склапању споразума са немачким западним суседом Француском за тадашње аналитичаре спољне политике били су доказ да се Чехословачка не повезује ни искључиво са земљама које имају сродне послератне идеолошке и политичке режиме, већ да првенствено одлучују реални политички, економски и културни интереси.⁵⁹⁵

⁵⁹¹ Исто.

⁵⁹² Исто.

⁵⁹³ Исто.

⁵⁹⁴ Исто.

⁵⁹⁵ Исто.

Резолуција ИБ и подела међу студентима

Ако је неко од југословенских студената на школовању у иностранству био за тако кратко време изложен великим променама политичког контекста у земљи у којој је студирао онда су то студенти у Чехословачкој. У годинама њиховог студирања Чехословачка се налазила у процесу преласка из парламентарне демократије и капитализма у земљу народне демократије и социјализма. Истих година Комунистичка партија Чехословачке била је у процесу реорганизације унутрашње структуре по совјетском узору. Она је при том била у сталном успону, који је кулминирао обарањем владе у фебруару 1948. године и преузимањем власти. Чехословачки комунисти су тако фебруара 1948. године постали владајућа партија, што се одразило на њихове претензије да у међународном комунистичком блоку, сервилношћу према Москви, наметну себе као престижну снагу у односу на комунистичке партије других земаља народне демократије. На састанку Коминформа у Букурешту Комунистичка партија Чехословачке се сагласила са доношењем Резолуције ИБ, после чега је заузела критички став према руководству КПЈ.

Током боравка у Чехословачкој југословенски студенти суочили су се и са чињеницом да постоји неко ко не воли њихову државу и не поштује југословенску борбу. Суочили су се са чињеницом и да постоји неко у комунистичком свету ко њих не сматра правим комунистима.

Бројна искушења којима су свакодневно били изложени, ма колико тада изгледала велика, групно посматрано, нису била судбинска или одлучујућа по школовање југословенских стипендиста у Чехословачкој све до 1948. године. Резолуција ИБ директно је утицала на даљи ток њиховог боравка у Чехословачкој и прекид школовања у тој земљи. За поједине студенте она је значила и промену животног пута и разилажење са државом чији су држављани били. Све се догодило неочекивано и изненада, готово преко ноћи. Када је чехословачка штампа у јуну и јулу 1948. загрмела против Југославије и југословенског државног и партијског руководства, студенти су били затечени. Настала је збуњеност. Највећа глад владала је за информацијама и разјашњењима, а најчешће постављано питање било је: "Шта се дешава"? И прва гласина на улици – да је Тито побегао у Америку – деловала је невероватно.⁵⁹⁶ Југословени, партијски руководиоци објашњавали су да је реч о кле-

⁵⁹⁶ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/1 – 23.

ветама, а прва промена у односу на Југославију осетила се код представника чешких власти и функционера КСЧ, који су истог дана заузеле оштар став према југословенском руководству.⁵⁹⁷ Атмосфера међу студентима и однос према њима на улици, у дому, на факултету променили су се до непрепознавања. Резолуција је деловала запрепашћујуће на југословенске држављане, а првих дана она је са неверицом примљена и међу Чесима, поготово што се сматрало да је од свих словенских земаља Југославија у најблиским односима са СССР-ом, а Комунистичка партија Југославије најбољшевистичкија после СКП(б). Колико је вест изгледала невероватно илуструје податак да је један од чехословачких пријатеља југословенске амбасаде у први мах мислио да је у питању подвала реакције па је ишао од киоска до киоска да провери од кога су продавци добили *Rude pravo*. Међу првим реакцијама прашких грађана регистровани су и повици групе од двадесетак људи дигнутих песница, док је аутомобил југословенске амбасаде пролазио улицом: "Шта ви Југословени тамо радите".⁵⁹⁸

Резолуцију Коминформа објавило је *Rude pravo* 29. јуна 1948. године на првој и другој страни, штампана је крупним црним и црвеним словима, по угледу на западне листове када се бележе сензације. Објављена је без коментара, а следећег дана исти лист донео је на првој страни одлуку ЦК КСЧ да се слаже са становиштем својих делегата у Букурешту и да ће у партији бити проведена "кампања објашњавања".⁵⁹⁹ Објављивање Резолуције бацило је у сенку све остале догађаје и у великој мери изменило политички живот. ЦК КСЧ је под притиском новонастале ситуације покренуо политичку мобилизацију руководства и издао директиве за рад у масама припремајући партијске функционере на најоштрији курс према ФНРЈ, а за референте који буду означени као "лабави" био је предвиђен посебан курс. Ради обавештавања чланства ЦК КСЧ је израдио платформу, која је у суштини представљала парафразирање Резолуције.⁶⁰⁰ Од 1. до 3. јула одржани су састанци партијских актива на којима су чланови окружних комитета читали и тумачили Резолуцију. Поједини партијски функционери су у свом деловању платформи повремено давали ужи или шири смисао, у зависности од личне убеђености у оправданост оптужби Коминформа

⁵⁹⁷ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/1 – 24.

⁵⁹⁸ Исто.

⁵⁹⁹ А СМИП СЦГ, ПА, д. 4, 419206, 29/594.

⁶⁰⁰ АЈ СКЈ, IX, 22/1–20; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/1–22; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/1–25; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/1–28; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/1–29; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/1–30;

и од утиска који су тврдње из Резолуције остављале на шире чланство. Секретари партијских јединица у својим говорима пред чланством доказивали су да је ЦК КПЈ “издао” и да се ФНРЈ оријентише према империјалистичком блоку, а повремено су оптуживали ФНРЈ да тежи да “води политику треће силе”.⁶⁰¹ Тито је оптуживан да је пренагљеним потезима оштетио “ствар социјализма” јер се није држао искуства бољшевичке партије и упута Коминформа. Проглашаван је кривим јер је својим ставом довео до “слабљења социјалистичког фронта” у свету, што је добродошло на Западу. “Југославија је велика рана за нас” – истицали су поједини функционери КСЧ.⁶⁰² Истовремено су изражавана очекивања да ће на Конгресу КПЈ иступити “они прави и чисти комунисти”, да ће увидети грешке свог руководства и да ће га се одрећи. Из врха партије оштар став према југословенском руководству долазио је од Вацлава Копецког, дугогодишњег министра информисања, који је “познавао Тита из Москве” и представљао се као познавалац стања у КПЈ. Он је проширивао упориште за тврдње изнете у Резолуцији оценама да је Тито још 1938. године био фракционаш, да је југословенска партија дуго деловала у илегали, због чега није била у стању да проверава своје кадрове и да је услед тога у њој било доста “грађанских елемената”. У разговорима са Стеваном Јаковљевићем, ректором Београдског универзитета и књижевником Вељком Петровићем, Тита је оптуживао за бонапартизам, упоређујући његово понашање са краљевима и царевима, мерењу му и што се “искитио” ордењем и хвали херојством.⁶⁰³ Интимно, поједини функционери КСЧ једва судочекали да дође до дискредитације КПЈ, која је у свету социјализма до тада била мера за револуционарност, ратне заслуге, успех и оданост СКП(б)-у. Други су пак, независно од јавног изјашњавања, били забринуте да би њихова партија могла бити следећа мета Стаљиновог обрачуна и захтева за беспоговорним подређивањем његовој политичкој вољи (“није битно шта је у резолуцији јер само лудак не види ко после тога долази на ред” – Новак, помоћник министра Копецког).⁶⁰⁴ Било је доста и догматских ставова (“Порећи оно што је речено у Резолуцији значи рећи да Стаљин лаже”, “ВКП(б) је Библија”, “Стаљин никада не греша”).⁶⁰⁵ У врху КСЧ, која

⁶⁰¹ АЈ ЦК СКЈ, IX, 22/I–27; А СМИП, ПА, д. 19, 419435, ф. 27/622; А СМИП, ПА, д. 4, 419406, 29/596; А СМИП, ПА, д. 7, 419182, 30/381.

⁶⁰² А СМИП, ПА, д. 7, 419182, 30/526.

⁶⁰³ АЈ ЦК СКЈ, IX, 22/III–197; А СМИП–, ПА, д. 19, 419435, 27/627.

⁶⁰⁴ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/I–26.

⁶⁰⁵ А СМИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 27/627.

је 1948. године имала више од два милиона чланова, било је ставова да је Чехословачка после фебруарских догађаја измакла испред Југославије на путу ка социјализму. Међутим, такав став као и став да се Југославија три године после капитулације Немачке налази у пуном економском и културном процвату и да фабрике у Југославији ничу преко ноћи, били су израз подељености врха КСЧ на оне који су били припадници иностраног отпора (за време рата били у емиграцији) и оних који су били припадници унутрашњег отпора (за време окупације били у ЧСР у логорима). Тај сукоб заоштрио се после фебруарских догађаја, када су припадници унутрашњег отпора почели да тврде да се оно што се постигло у фебруару 1948. могло постићи и у мају 1945. године и да одговорност што то није урађено сносе припадници иностраног отпора. Сукоб се развио дотле да припадници иностраног отпора нису придавали никакав значај унутрашњем отпору и на постигнуте успехе гледали су искључиво као на заслуге Совјетског Савеза и иностраног отпора. Такав став они су проширили и на Југославију и отуда су потцењивали југословенску борбу и без дилема се сврставали уз Стаљина. Њихов утицај био је већи и долазио је до изражаја и пре објављивања Резолуције. Наиме, од победе чехословачких комуниста у штампи се мање писало о Југославији, а више о Пољској и Бугарској.⁶⁰⁶ Са порастом њиховог утицаја осетљивост на упоређивање са Југословенима и на појаву да их југословенски комунисти "поучавају" постала је већа.⁶⁰⁷

Према првим информацијама југословенске амбасаде, међу ширим партијским чланством и грађанством била је уочљива подвојеност по питању Резолуције, мада се на партијским састанцима гушило испољавање истинског расположења, спречаване су дискусије, било је мало простора за питања и додатна објашњења.⁶⁰⁸ Ипак, утисак југословенс-

⁶⁰⁶ АЈ, А ЦК СКЈ, IX, 22/I- 1- 10.

⁶⁰⁷ У извештају југословенске амбасаде од 26. маја 1948. године наводи се: "У последње време примећена је извесна промена у односима и гледању неких руководилаца КСЧ на Југославију. Примећена је тенденција да се критикују Југославија и ставови и одлуке КПЈ. Та промена започела је са фебруарским догађајима у ЧСР. У почетку се то манифестовало кроз критику по питањима уметности, а затим и кроз негативно гледање на индустријализацију у Југославији за коју се сматра да иде на штету чехословачкој индустрији и да Југославија треба да развија само оне индустријске гране које не би конкурисале чехословачкој индустрији већ би је само надопуњавале а нарочито рударство. Такви ставови су били и реакција на критику чешких прилика коју су чланови појединих југословенских делегација износили приликом боравка у ЧСР". – АЈ, А ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе, IX, 22/I-1- 115.

⁶⁰⁸ А СМИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/378.

ких дипломатских представника био је варљив. Радништво се у већини, без обзира да ли верује или не, држало партијске дисциплине, веровало је у Стаљинов ауторитет и било је веома склоно да поверује у тачност оптужаба Коминформа.⁶⁰⁹ Југословенска амбасада је закључивала да се велики број чехословачких комуниста држао дисциплиновано у страху од репресије, али и због недовољне информисаности, неспособности да се оријентише у комплексу питања и непознавања политичких прилика у ФНРЈ.⁶¹⁰ По истим изворима, није био мали број оних који су тешко могли да поверују у то да у Југославији постоји противсовјетска тенденција. Колико је Резолуција изненадила чехословачку јавност и колики је обрт у свести чехословачких комуниста изискивала говори пример да је у једној партијској јединици у Прагу дан уочи њеног објављивања, још док се за њу није знало, чланство уверавано да треба да се угледа на југословенске комунисте, а три дана после тога том истом чланству објашњаване су грешке КПЈ.⁶¹¹ Према информацији једног чешког студента, на партијској конференцији у Прагу после прочитане Резолуције устао је један од присутних и рекао: "До јуче сте Тита хвалили, крстили његовим именом улице и фабрике а данас је он издајица".⁶¹² Југословенском амбасадору су била позната и размишљања појединих чиновника ЦК КСЧ да је СССР тврд и несентименталан када се ради о трговинским односима, да је Влада СССР-а у ултимативној форми поставила захтев чехословачкој влади да се исплате испоруке пшенице од претходне године, да СССР врши експлоатацију рудних богатстава у Чехословачкој и да је КПЈ прва која се успротивила таквој совјетској политици према земљама народне демократије.⁶¹³ Такви и слични ставови ипак су били појединачни и нису изражавани јавно. Највећи број комуниста следио је ставове свог руководства, имајући у виду и искуство које је говорило да су крупни догађаји у комунистичким организацијама увек били прилика за прочишћавање редова али и за напредовање у партијској хијерархији. Ударне критике на КПЈ упућивали су Слански, Бареш и Геминдер у Чешкој и Моравској, а Баштовански у Словачкој.⁶¹⁴

⁶⁰⁹ Исто.

⁶¹⁰ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/399.

⁶¹¹ Основна партијска јединица бр. 31, рејон Летна – Праг. – А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/380.

⁶¹² Исто.

⁶¹³ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/414.

⁶¹⁴ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/435.

Међу члановима Владе ЧСР било је различитих ставова који, такође, нису јавно исказивани, али су се могли назрети по томе ко је и колико укључен у кампању против Југославије. Поред министра Копецког, најагресивнијег у осуди југословенског руководства, један од најупорнијих бранилаца Резолуције био је министар земљорадње Јулиус Ђуриш и то зато што је, по сопственим речима, “увек у животу веровао у непогрешивост ВКП(б)-а”, а “одлуци ВКП(б) би се покорио и када би знао да је погрешна”.⁶¹⁵ Министар индустрије Климент објашњавао је југословенским представницима у Прагу: “Стаљин и Молотов не могу бити у забуну. Ви се налазите на падини. У име социјалистичке солидарности требали сте да дођете у Букурешт. Ви верујете да сте непогрешиви”.⁶¹⁶ Потпредседник владе Јан Шевчик дискретно се чудило да су “Руси непаментно поступили, изнели ствар на велико звоно”, док је министар просвете Зденек Неједли избегавао да директно коментарише Резолуцију, говорио је о својој великој љубави према СССР-у напомињући да је увек био за споразум Словена. Канцелар при Председништву Републике др Смутни, некадашња десна рука Бенеша, био је далеко отворенији: “Сматрам да је ваш став правилан. Ја сам доследно са вама. Будите спокојни. Руси су уопште лоше информисани и не знају шта се догађа у другим земљама”.⁶¹⁷ Поприлично уздржан став заузимали су генерали Борски, Чижак и Дргач, затим функционери у Министарству иностраних послова и привредни руководиоци. Углавном су жалили што је дошло “до неспоразума”, избегавали су дуже разговоре на тему Резолуције, оцењивали да ће од сукоба највеће користи имати “заједнички непријатељи” и да још увек није довољно јасно све о чему се ради.⁶¹⁸ Различите рефлексије препознавале су се у коментарима да ће ФНРЈ проћи кроз најтеже искушење и да ће се вођство ФНРЈ наћи између чекића и наковња – СССР-а и западних сила, односно да се ФНРЈ већ “налази у ваздуху”, али и да је објављивање “неспоразума” доказ чврстине демократских снага које се могу узајамно критиковати”.⁶¹⁹ Из поступака привредних руководилаца није се могло закључити да ће бити промена у економским односима Чехословачке и Југославије. Потреба за пласирањем производа и тешкоће у добијању сировина на Западу услед недостатка долара представљали су објективне еко-

⁶¹⁵ А СМИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 27/629–630.

⁶¹⁶ Исто.

⁶¹⁷ Исто.

⁶¹⁸ А СМИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 27/631; А СМИП СЦГ, ПА, д.19, 419435, 27/634–635.

⁶¹⁹ Исто.

номске услове који су Чехословачку упућивали на одржавање добрих економских веза са ФНРЈ.⁶²⁰

Иностранци дипломатски представници у Чехословачкој исказивали су велико интересовање за развој догађаја после објављивања Резолуције. Посебно је дипломате западних земаља интересовао сваки детаљ јер су очекивали заокрет у југословенској спољној политици. Дипломатски представници земаља народне демократије понашали су се различито. Једни су били резервисани и неодређени (бугарски отправник послова Пиперов), други су тражили објашњења (румунски амбасадор Јонеску), трећи су били агресивни у нападу на КПЈ (пољски амбасадор Олшевски).⁶²¹ Фински дипломатски представник Палин имао је у комуникацији са југословенским амбасадором помирљив тон, али је оцењивао да се ради о озбиљној “пукотини” у словенском блоку. На примедбу да је израз “пукотина” преоштар јер је реч о “неспоразуму”, Палин је додао да је израз “неспоразум” благ.⁶²² Секретар совјетске амбасаде изразио је уверење да ће КПЈ са “таквом традицијом и народ који је највише вољен као најближи Совјетском Савезу наћи правилно решење” и додао да се “у Совјетском Савезу увек рачуна да су народи Југославије и Бугари много ближи Совјетском Савезу од западних Словена Чеха и Пољака”.⁶²³

Најмоћније средство у “кампањи објашњавања” била је штампа. Листови *Rude pravo*, *Pravda*, *Lud* готово свакодневно су објављивали текстове појединих политичара, новинара, јавних радника. Извештавано је да су се становишту комунистичких партија у Информационом бироу придружиле комунистичке партије већине европских и ваневропских држава и да се погледи комуниста целог света окрећу Југославији и “својом моралном снагом помажу свим часним марксизму-лењинизму оданим југословенским друговима да испуне оне часне задатке које је исписала резолуција”.⁶²⁴ Инсистирало се на чињеници да између Београда и Москве напетост траје још од марта, а да међународна јавност није ништа слутила о томе, што је био доказ да је Стаљин најпре покушао да интерно реши проблем. Признавано је да се просечан становник Чехословачке који је научио да име Тита спаја с именом Југославије и

⁶²⁰ А СМИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 27/633.

⁶²¹ А СМИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 27/631; А СМИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/388.

⁶²² А СМИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 27/632.

⁶²³ Исто.

⁶²⁴ Едо Фриш, *Оружје у борби за социјализам*, *Pravda* 4. јул 1948, бр. 154. – А СМИП СЦГ, ПА, д. 4, 419206, 29/588.

с представом легендарног борца и партизана мора осетити као "громом ошинут".⁶²⁵ На страницама листова постављана су питања да ли ће вођство КПЈ, које представља и вођство државе, кориговати свој досадашњи рад или даље ићи својим путем. Оцењивало се да се Тито ослања на партизана, на добро организовану полицију, на младу армију и на омладину која је до тада фанатично ишла за њим. На личност Јосипа Броза бацало се ново светло. Он је, по појединим мишљењима, налик читавом низу балканских тврдокорних политичара који су поставили главу и онда када су осећали да падају.⁶²⁶ Војничка дисциплина коју је руководство на челу са Титом увело у партију, по њима, била је разлог због чега је онемогућена било каква акција расцепа у КПЈ. Навођено је да су одбијањем да признају грешке које су вође КПЈ учиниле на штету "јединства табора мира" и на штету интереса "радног народа целог света" сами себе искључили из редова бораца против империјализма.⁶²⁷ Објашњавано је да би, када Резолуција не би јасно говорила да су југословенски руководиоци почели да идентификују спољну политику СССР-а са спољном политиком империјалистичких сила, било могуће посматрати целу ствар као разлику у гледањима око остваривања Марксове науке без домаћаја у узајамним односима.⁶²⁸ У својим анализама поједини чешки политичари су наглашавали да је вођство КПЈ покушало теоријски да објасни превагу своје политике над политиком осталих комунистичких партија и примећивали покушај југословенског руководства да упоређује организацију државног и јавног живота у Југославији са организацијом државног живота у СССР-у у корист Југославије.⁶²⁹ По њима, југословенско руководство већ самим тим што у одбрани свог престижа није у стању да прихвати критику и призна ма какву грешку доказује колико се удаљило од теорије марксизма-лењинизма. Густав Бареш је писао да је препотентно прецењивање сопствене улоге, снаге и могућности произашло из тога што је водећа група југословенских комуниста опијена успесима подлегла уском, себичном "буржујском национализму", нарушила везу међународне солидарности са главном кулом социјализма у свету – Совјетским Савезом, нарушила солидарност са осталим народним демократијама и

⁶²⁵ Роман Калиски, *Једна резолуција – а шта потом*, *Lud*, 4. јул 1948, бр. 80; А СМИП СЦГ, ПА, д. 4. 419206, 29/590.

⁶²⁶ Исто.

⁶²⁷ Исто.

⁶²⁸ Исто.

⁶²⁹ А СМИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/375–377.

кренула путем отцепљења од јединственог социјалистичког фронта.⁶³⁰ У својим текстовима и говорима Тито је приказивао као непријатеља Совјетског Савеза, тврдио да је Тито у споразуму са Западом одлучио да Трст и Корушка остану изван граница Југославије, као противуслугу за враћање југословенског злата у Америци и износио да постоји Титова тенденција за освајањем Албаније и њено претварање у југословенску колонију. У новонасталој ситуацији он је видео велику шансу чехословачких комуниста да се у идеолошкој кампањи разјасне многе нејасноће и извуку поуке које произлазе из Резолуције, пре свега мислећи на јачање међународних веза са социјалистичким фронтом.⁶³¹ Да је део чешких комуниста с дозом политичке сујете гледао на југословенске комунисте показује изјава једног члана ЦК КСЧ да је грешка руководства КПЈ у његовом погрешном осећају и умишљености да се југословенски народ сам ослободио, само са својим партизанима и да су из тога проистекли поступци против СССР-а и политичко преговарање са западним империјалистима.⁶³² У штампи и говорима чешких политичара употребљаване су квалификације: "Врхунац уображености, и несамокритичности", "недостатак интернационализма", "разбијачка делатност КПЈ", "издаја братских партија", "нема средњег пута".⁶³³ Атмосфера свакодневних осуда и критика била је испуњена снажном пропагандом, чији су саставни део биле и гласине без икаквог основа или оне у којима се могао наћи основ. Говорило се да је СССР хтео да ратује против Запада а да се Тито томе успротивио, да је вођа југословенских комуниста хтео да помаже генерала Маркоса, да је планирао стварање балканске федерације мимо воље Стаљина, да су југословенски комунисти иницирали сукоб са СССР-ом како би добили помоћ Запада, да Југославија калкулише због укључивања у Маршалов план, да су Западу продати Корушка и Трст, да је спор избио зато што је Тито желео да спроводи самосталну политику, да је у току деблокада југословенског злата од стране Међународне банке.⁶³⁴ Штампа је објавила неистините вести да су се студенти Београдског универзитета изјаснили за Резолуцију ИБ и о наводном ограничењу кретања грађана у

⁶³⁰ Густав Бареш, *Одговорност југословенских комуниста*, *Pravda* 1. јул 1948, бр. 151. – А СМИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/375–377.

⁶³¹ Исто; АЈ ЦК СКЈ, IX, 22/III–197.

⁶³² А СМИП СЦГ, ПА, д. 4, 419206, 29/ 608.

⁶³³ А СМИП СЦГ, ПА, д. 4, 419206, 29/616; А СМИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/419; А СМИП СЦГ, ПА, 7, 419182, 30/375.

⁶³⁴ А СМИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 22/628.

ФНРЈ.⁶³⁵ Објавила је Титову изјаву да ће “немилосрдно поступити против свих одступања од линије партије” и оцењивала стање у Југославији као отворени терор против свих који другачије мисле.⁶³⁶ Писало се да Запад “мами Југославију” и да Америка почиње да гледа на Југославију као на још неизгубљену позицију.⁶³⁷ Шпекулисало се да Запад притиска Тита да сазове Дунавску конференцију без обзира на СССР како би Тито могао да постане одлучујући чинилац на Балкану, а чиме би се појачала позиција “југословенских националиста” и њихове амбиције да држе равнотежу између Истока и Запада.⁶³⁸ Строга цензура била је усредсређена да ни детаљ из одговора ЦК КПЈ на Резолуцију ИБ не продре у чешку јавност иако је међу партијским чланством било захтева да се чује и друга страна. Редактор *Rude pravo* је поводом необјављивања одговора ЦК КПЈ рекао секретару југословенске амбасаде: “У ЦК о томе одлучује Геминдер а он падне на леђа када се њему нареди, а њему наређује знаш већ ко...”, алудирајући на совјетског амбасадора.⁶³⁹ Пети конгрес КПЈ штампа је само регистровала, без опширних анализа, уз коментар да је одржан у изолацији од међународног комунистичког покрета и да је на њему одбачена Резолуција ИБ.⁶⁴⁰ ЦК КСЧ је тиме настојао да Конгресу одузме сваки значај и да га прикаже као маневар ЦК КПЈ у своју корист. Исход Конгреса био је супротан очекивањима присталица Коминформа да ће доћи до размимоилажења међу југословенским комунистима.⁶⁴¹

Кампања против југословенског партијског и државног руководства, инспирисана тврдњама из Резолуције, била је снажна и у Словачкој. Као у Чешкој, и у Словачкој је главни носилац била комунистичка партија уз помоћ штампе, односно листова под њеним утицајем. Партијски функционери КСС користили су исту или сличну аргументацију као и њихове колеге и истомишљеници у Чешкој. Оптужујући став носили су највиши, а за њима средњи и нижи партијски функционери који су чланству и јавности објашњавали да руководиоци КПЈ својом политиком воде Југославију у Маршалов план, у зависност од империјалиста, да тргују са западним демократијама, да траже од њих позајмице, да је Тито уљуљкан успесима напустио радничку класу и да се окружио каријери-

⁶³⁵ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 4, 419206, 29/622–623.

⁶³⁶ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 4, 419206, 29/633.

⁶³⁷ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 4, 419206, 29/599.

⁶³⁸ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 4, 419206, 29/600.

⁶³⁹ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 27/626.

⁶⁴⁰ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 4, 419206, 29/632.

⁶⁴¹ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419189, 30/410.

стима из редова интелектуалаца, да се обогатио и да је почео да води луксузан начин живота.⁶⁴² По информацијама југословенског конзула у Словачкој, ипак, било је нешто више симпатија према југословенској страни него у Чешкој, мада су оне биле тек појединачно исказиване.⁶⁴³ Известан отпор према Резолуцији, присутан у појединим круговима, био је и израз античешког расположења, а сасвим сигурно и последица тешког економског стања чији су узроци везивани за економски диктат Москве. У Словачкој је постојала снажна реакција која је потенцирала незадовољство фебруарским политичким променама и решењем уставног питања. Противчешко расположење које је постојало и пре фебруара 1948. године, после фебруара је постало још интензивније јер се појам “чешки” међу словачком реакцијом идентификовао са појмом “комунизам”. Реакција је користила антикомунистичко расположење католичког села да би потенцирала античешки став, а античешки став да би подстицала шире противкомунистичко расположење.⁶⁴⁴ У Словачкој су три питања компликовала ситуацију која је иначе била затегнута услед незадовољства на селу због деловања реакције и незадовољства у граду због тешке економске ситуације и слабог снабдевања животним намирницама. То су: питање централизације која је улазила у нову фазу припрема за претапање КСС у КСЧ, што се и догодило у септембру 1948, затим питање односа према Мађарима и Резолуција ИБ, која је у ствари постала централно питање односа према ФНРЈ.⁶⁴⁵

Почетно изненађење после објављивања Резолуције у Словачкој и у Чешкој је после неколико недеља почело да попушта, штампа није више била тако инвентивна, наступио је замор.⁶⁴⁶ По информацијама југословенског конзулата, искристалисала су се два става – официјелни и приватни. Службени кругови у званичним изјавама заузимали су ставове из Резолуције, а у непосредним контактима показивали су жељу да дискутују о новонасталој ситуацији. По ставовима изражаваним у незваничним разговорима могла су се препознати различита размишљања, од догматских која нису доводила у питање непогрешивост Кремља, преко оних која су била у складу са партијском дисциплином и

⁶⁴² А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/476–477.

⁶⁴³ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 27/636.

⁶⁴⁴ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/417.

⁶⁴⁵ Исто; У Словачкој је 27. и 28. септембра 1948. године одржано заседање ЦК КСС, на којем је донета одлука о уједињењу са КСЧ. По мишљењу потпредседника владе Јана Шевчика, уједињење је уследило на захтев Совјетског Савеза. – А СМ ИП, ПА, д. 7, 419182, 30/527.

⁶⁴⁶ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419189, 3/410.

нису имала претензије да утичу на став врха партије, до појединаца који су критиковали “груби стил” напада ВКП(б)-а, истовремено желећи да сазнају што више информација о стању у југословенском руководству, али веома дискретно, само када разговору није присуствовао нико од осталих словачких званичника.⁶⁴⁷ По појединима, главни задатак Резолуције је био да изнесећи грешке КПЈ упозори друге комунистичке партије које су у новој ситуацији почеле да се такмиче која ће више “ударити” по КПЈ заборављајући властите грешке.⁶⁴⁸ Из разговора са функционерима из КСС југословенски конзул је увидео да неки од њих сматрају да тврдње из Резолуције нису главна оптужба већ да се иза њих крије нешто друго, што је Резолуција прећутала или није довољно објаснила. Једни су сматрали да оптужбу о национализму треба схватити као спречавање Југославије у њеном настојању да против воље Совјетског Савеза створи савез федеративних народних република на Балкану, а други су износили став да без координације економског живота са Совјетским Савезом ниједна народно-демократска држава не може да оствари социјализам јер је, по таквом мишљењу, једино СССР као најiskusнија и најразвијенија социјалистичка земља одговорна за успехе и неуспехе. Било је и процена да се на једној комунистичкој партији морао направити рез, да је неко морао бити жртвован како би се успоставио ред међу комунистичким партијама осталих народа.⁶⁴⁹

У извештајима југословенског конзула у Братислави навођени су примери оних који су размишљали другачије од својих партијских функционера, али махом “свом унутрашњем расположењу нису давали спољни израз”.⁶⁵⁰ Као “куражнији” у извештају се наводи пуковник Викториан, шеф обавештајне службе који је у својој канцеларији држао Титову слику иако су оне уклоњене из званичних просторија.⁶⁵¹ Остаје нејасно да ли је у питању политички став и слобода да се он искаже без последица или је реч о сценографији која је имала за циљ да провозира саговорника. Уочаване су и противречности у Резолуцији. Они који су их примећивали јавно су се питали како Тито може бити оптужен за кулачку политику према селу када је у Југославији законом онемогућено поседовање више од 30 хектара земље, а у Чехо-

⁶⁴⁷ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/402.

⁶⁴⁸ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/439.

⁶⁴⁹ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/486.

⁶⁵⁰ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/478.

⁶⁵¹ Исто; Сви уреди у Словачкој добили су допис од Повереништва за информације да скину Титове слике са зидова. – АЈ ЦК СКЈ, IX, 22/1–34.

словачкој је дозвољено до 50 хектара.⁶⁵² Словачки партизани нису одобравали бацање заслуга југословенских бораца “под ноге”, имајући у виду своје неупоредиво мање тековине. Они су показивали и наклоност према решењу националног питања у Југославији, у жељи да се и словачко питање реши по истом принципу. Међу њима је било поборника мишљења да је социјализам у Југославији везан за Титово име и да када би он отишао да би нестао и социјализам у Југославији (“Тито је стари комуниста као и Стаљин и није могуће да у основи измени своје мишљење”). Изражавани су и ставови да је Тито на свој положај дошао “борбом и кроз народ” а не захваљујући везама унутар комунистичке интернационале.⁶⁵³ У низу изјава карактеристична је изјава Јозефа Тројана, генералног директора Батиних завода и познатог партизанског борца: “Тешко сам примио вест о резолуцији. Немам мира ни сна. Са којим сам год пријатељем разговарао испало је да је Резолуција пољуљала поверење у наш ЦК КСС и ЦК КСЧ. Никако не може да ми буде јасно клеветање и називање издајником човека кога је наша штампа непрестано три године уздизала и његову земљу узимала као пример унутрашње политичке сређености. Ми камењари (партизани) не слажемо се са резолуцијом. Наше вођство има подршку оних чланова који су се пре и после фебруара уписивали у партију из каријеристичких разлога и из страха од своје прошлости. Данас исто из каријеризма и страха такви шаљу одушевљене телеграме вођству у духу одбране интернационализма мада међу њима има доста бораца из словенске дивизије на источном фронту и других реакционара. Карактерни и озбиљни људи траже информације и из југословенских извора”.⁶⁵⁴ Један други словачки комуниста који је Резолуцију доводио у питање наводио је пример југословенских ученика у привреди као вредних омладинаца који у својим спаваоницама држе слике Маркса, Енгелса, Лењина, Стаљина, Тита и Готвалда, за разлику од словачких омладинаца у чијим су собама распеће, иконе и Бенешове фотографије. На партијским састанцима било је отпора Резолуцији, уз гласне изјаве да је тешко схватљиво како се по инструкцијама не може бити пријатељ Југославије.⁶⁵⁵ Поред појединих словачких бораца са ратним заслугама и својим разлозима за поштовање Тита и Југославије, међу онима који су с посебним интересовањем из другачијих разлога пратили збивања

⁶⁵² А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/476.

⁶⁵³ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/386–388.

⁶⁵⁴ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/418.

⁶⁵⁵ Исто.

око Резолуције био је и један део чланства КСС. У питању су нови чланови који су се у партији налазили из егзистенцијалних разлога а још увек су били западно оријентисани па су пажљиво одмеравали сваки знак политичко-идеолошких сукоба у међународном комунистичком блоку. Међу онима који су Тита као “борца против диктата Москве” хвалили били су и остаци гардистичких јединица, бивше демократе и попови, а за њима трговци и мајстори који су се жалили на тешко стање снабдевања и слаб извоз услед совјетског притиска. Њима су се придружили и кулаци, који су управо под утицајем ставова из Резолуције поверовали да кулаци у Југославији добро живе и да је тржиште слободно.⁶⁵⁶ На питању совјетско-југословенског сукоба у Словачкој се у извесним привредним круговима пробио и антисовјетски став по питању економије (“економска политика се води по диктату из Москве”, “подређен економски положај у односу на СССР”), па су се у том светлу могле чути и изјаве поштовања према Титовој економској политици и покушају политичке еманципације од СССР-а (“Тито доказује да су могуће две социјалистичке државе, једна покрај друге, равноправне”, “Тито не дозвољава да му се било ко меша у унутрашње ставри”, “КПЈ је најтврђи орах у комунистичком свету”).⁶⁵⁷

У политичком животу Чехословачке дошло је до промене улога управо под утицајем совјетско-југословенског сукоба. Резолуцију је и у Чешкој и Моравској и у Словачкој одбацивала реакција против чехословачког комунистичког режима. Однос према Резолуцији она је заснивала искључиво са позиција свог антисовјетског става, нагло исказујући

⁶⁵⁶ А СМИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/417.

⁶⁵⁷ Такви ставови поткрепљивани су примерима из личног искуства на плану економије. Достаљ, директор Кооперације и утицајни члан КСС освртао се на економску позицију Словачке: “Ми смо робови Коминформа. Сада сам се вратио из Италије тамо има свега, а ми три године после рата смо у катастрофалној ситуацији. Преговарамо са Италијом за дрво по 2500 италијанских лира кубик а у самој Италији је 1100 лира. Тито је тим калкулацијама учинио крај још пре неколико месеци. Бацио је на италијанско тржиште дрво по међународним ценама и нас потпуно истиснуо. Продао је јефтино а купио јефтино. Код нас је уведена оштра дистрибуција бензина и ми као велико предузеће смо добили 20 литара месечно, али на црној берзи можете купити по 25 кч литар колико желите. Наш цео економски живот је несолидан”. – А СМИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/437.

И следећи пример је говорио о подређеном економском положају у односу на СССР: “Цеви и шине које ЧСР шаље за Совјетски Савез примају совјетске комисије у СССР-у. Приликом прегледа шина и цеви комисија установи да је трећина робе неисправна и одбијају њен пријем. Пошто превоз робе пада на терет ЧСР а исто тако и превоз натраг роба се поклања СССР-у односно оставља без наплате. Совјетски Савез купује робу у ЧСР по веома ниској цени тобоже за сопствене потребе а онда ту робу извози у друге земље по скупљој цени и тако долази до стране валуте. Зато у ЧСР на тржишту нема робе за своје грађане”. – А СМИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/440.

симпатије према Југославији као јединој земљи народне демократије која не дозвољава "заповедање Кремља".⁶⁵⁸ Реакција је с радошћу доживела Резолуцију, тумачећи је као знак слабљења социјалистичког блока, а одбијање Резолуције од стране КПЈ је свесрдно подржала иако је КПЈ била противник њихове идеологије. За демонстрацију антисовјетског расположења искоришћен је свечани соколски дефиле на којем су учествовали и југословенски фискултурници. Уочи дефилеа растуруени су леци по Прагу са позивом да се изађе на улицу и поздраве соколи и манифестује за Бенеша. По извештају југословенске амбасаде, у поворци је било око 200 000 учесника, а на улицама и до 700 000 људи, ношене су енглеске и америчке заставице, клицало се "Праг нам се допада али нам Бенеш фали", "Живела Бенешевско-Масарикова традиција", маса је поздрављала југословенске фискултурнике, а чуле су се и провокативне паролe "Бенеш-Тито".⁶⁵⁹

Истог дана када је објављена Резолуција у југословенској амбасади у Прагу одржан је састанак са целокупним особљем и указано на став који треба заузети у односу на чешке званичне кругове, чешке комунисте и чешко грађанство.⁶⁶⁰ Југословенски амбасадор Маријан Стилиновић убрзо се лично уверио у промену односа од појединих чланова чешке владе. Из више покушаја није успео да дође до потпредседника Широког, министар Долански није га сачекао у уговорено време за пријем, посета код Копецког је отказана, Клементис је на заказани састанак каснио више од пола сата, док је на пријем код министра унутрашњих послова Носека југословенски амбасадор подуже времена чекао у ходнику.⁶⁶¹ С друге стране, министри социјалдемократе, народни социјалисти и лидовци настојали су да буду "специјално љубазни", осврћући се на будућу сарадњу двеју држава у оквиру надлежних ресора.⁶⁶² Прва посета совјетском амбасадору Силину протекла је у мучној атмосфери: "Разговор је текао о уметничкој групи Александрова, док је Силин дубоко затурен у фотељи хладно реплицирао. Уједном је заћутао и седео непомичан, прекрштених ногу и непокретних руку. Ћутање је било упорно. Потписани није више оживљавао разговор. С времена на време Силин је оштро и хладно посматрао потписаног, који је узвратио са осмехом у погледу и на то устао и опростио се. Силин је

⁶⁵⁸ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/478.

⁶⁵⁹ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 27/625.

⁶⁶⁰ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 27/622.

⁶⁶¹ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 27/630.

⁶⁶² Исто.

остао на средини сале и није учинио ниједан корак да отпрати свог посетиоца. Тиме је прва посета совјетском амбасадору у Прагу била завршена⁶⁶³. Највећу тешкоћу у активностима југословенске амбасаде представљала је чињеница да није могла да рачуна ни на један дневни лист ради објављивања југословенског става о питању Резолуције. Због тога је Одељење за информације при Амбасади било приморано да периодично штампа Билтен са ставовима југословенског руководства и покуша да упућивањем на важне адресе што већи број чехословачких институција и појединаца упозна са информацијама у којима је јавност оскудевала. Почев од 28. јула до 28. октобра објављено је седам бројева Билтена у тиражима од 1500 до 3000 примерака.⁶⁶⁴ Осим тога, амбасада се ангажовала на прикупљању информација о ставовима чехословачких политичара, партијских функционера, генерала, привредника, студента, радника. Амбасада је располагала и завидним обавештењима о току “кампање објашњавања” и реакцијама грађанства на Резолуцију. Посебна пажња је посвећена југословенским држављанима који су под утицајем нових околности били у великој пометњи, страху и дезоријентисаности. Амбасада се доста ангажовала и у разјашњавању појединих одлука чехословачке државе и поступака који су директно угрожавали однос двеју држава. Органи безбедности су спречавали растурање одговора ЦК КПЈ, а у потрази за брошурама са југословенским одговором на Резолуцију извршен је претрес просторија у којима су били смештени југословенски фискултурници учесници Свесоколског слета и обијена је просторија “Југословенске књиге”. Том приликом

⁶⁶³ А СМИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 27/641.

⁶⁶⁴ Садржај Билтена обухватао је најпре Одговор КПЈ на Резолуцију ИБ, одлуке Петог конгреса КПЈ, а потом су објављивани и следећи текстови: Говор Ђиласа Другој пролетерској дивизији, телеграм градитеља пруге у Панчевачком рити ЦК КПЈ, утисци чешких рудара из ФНРЈ, утисци чехословачких туриста који су посетили Југославију, коментар београдског радија о случају југословенских ученика у привреди у Чехословачкој, затим Пленум Централног одбора АФЖ и његово писмо ЦК КПЈ, писмо вођства НОЈ ЦК КПЈ, изјава Српске академије наука, чланак В. Беговића о социјалистичком преображају југословенске пољопривреде, резолуције организација и фабрика против кампање о Југославији, текст из Борбе “још једном о неправедним и неистинитим оптужбама” и друго. Билтен бр. 2 упућен је на 1750 адреса обухвативши среске секретаријате КСЧ, народне одборе, народне посланике, фабричка већа, редакције новина и часописа, културне и просветне установе, кабинете и главна одељења свих министарстава и повереништава, омладинске организације, организације већих фабрика и предузећа, чланове Савеза пријатеља Титове Југославије, чланове Управе Народног фронта Југословена у Чехословачкој. Војно изасланство је упутило 150 примерака на своје адресе. – А СМИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/421; А СМИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/378; А СМИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/539.

заплењена је већа количина штампаног пропагандног материјала.⁶⁶⁵ Културна сарадња се све више сужавала. Југословенска амбасада је наилазила на непремостиве препреке у организацији југословенске изложбекариатураиприказивањуфилма“Бесмртнамладост”.Отказано је гостовање југословенских музичара, престало се са превођењем књига, уочи самог отварања међународног филмског фестивала у Марианским Лазнима скинут је са програма југословенски филм “Живеће овај народ”, чиме је фактички била угрожена Конвенција о културној сарадњи.⁶⁶⁶ Почетком јула 1948. године на прослави Словенског дана одржаној на рушевинама старог словенског града Девина који је везан за долазак Ћирила и Методија, у Резолуцији која је том приликом прочитана Југославија је поменута последња, иза Бугарске⁶⁶⁷. У Кошицама, на прослави четврте годишњице устанка у Словачкој, није било уобичајеног “декора” са фотографијама вођа комунистичких партија, несумњиво због тога да би се избегла Титова слика.⁶⁶⁸ У јавност су почеле да продиру најаве о економским санкцијама према Југославији, а по налогу министарства унутрашњих послова 31. јула су обустављени туристички возови за Југославију с образложењем да постоје бројне примедбе чехословачких туриста на смештајне и прехрамбене прилике и на “неуљудан поступак од стране југословенских чинилаца”, на основу чега се закључивало да Чехословаци “нису добродошли гости у Југославији”.⁶⁶⁹ Према идеји привредних санкција негативно су се односили привредни фактори, имајући у виду потребе за сировинама из Југославије, као и чињеницу да се Југославија и у септембру 1948. још увек налазила на другом месту чехословачког увоза⁶⁷⁰. Привредници су се руководили економском логиком и били су велики противници привредних санкција: “Нема ни говора о прекидању економских односа јер Југославија за бакар, олово и друго може свуда добити девизе а Чехословачка те артикле не може лако да добије, па можда ни за оне машине које извози у Југославију”.⁶⁷¹ Један од чешких привредних руководилаца је после боравка у Француској и Белгији, где је видео руске

⁶⁶⁵ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 27/635; А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/384; А СМ ИП, ПА, д. 19, 419435, 27/623.

⁶⁶⁶ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/533; А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/384.

⁶⁶⁷ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/III–193.

⁶⁶⁸ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/441.

⁶⁶⁹ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/435.

⁶⁷⁰ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/445.

⁶⁷¹ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/533.

бродове са робом, пренео југословенским представницима утиске констатујући: "Као што видите свака ваша продаја на запад треба да се региструје као минус и корак ка империјалистичким земљама а када то чини СССР онда је то природна ствар"⁶⁷² Размишљање о привредним санкцијама одбацивано је у привредним круговима и уз оштре критичке опсервације према Совјетском Савезу, као што је била и следећа, али поново исказана само у непосредном разговору са неким од југословенских дипломатских представника: "Не верујем у резолуцију. Вас су Руси хтели привредно потчинити као нас. Ми радимо више него икада а мање имамо него икада"⁶⁷³ Или: "Дајемо у СССР све, немамо текстила, ципела, немамо ништа. Од Руса за нашу робу недобијамо ништа. Ми нисмо више самостална држава и не љутите се на чешки народ у овим догађајима. Ми пишемо у новинама по диктату из Русије"⁶⁷⁴

У току прва два месеца од објављивања Резолуције дошло је до замене нота министарстава иностраних послова Чехословачке и ФНРЈ. Министарство иностраних послова Чехословачке предало је четири вербалне ноте Министарству иностраних послова ФНРЈ. Првом нотом се протествовало против растурања штампаног материјала (Одговор ЦК КПЈ на Резолуцију ИБ), другом нотом протестовано је због мешања у унутрашњи политички живот Чехословачке слањем Билтена Амбасаде ФНРЈ на адресе политичких организација, због чега је затражено обустављање растурања Билтена. Трећа нота, је у ствари, била одговор на ноту Министарства иностраних послова ФНРЈ због писања чехословачке штампе, којом се објашњава да не постоје могућности да се утиче на писање штампе. Четвртом нотом се одговорност за обустављање туристичких возова сваљује на југословенску страну. Југославија није одговорила на прву и трећу ноту, на другу је одговорила да постоји уобичајена међународна пракса да амбасаде објављују свој билтен, а у одговору на четврту ноту тражено је да се укаже на конкретне примере.⁶⁷⁵

У Чехословачкој се после рата налазило око четири хиљаде југословенских држављана различитих професија. У Чехословачку су их довели различити разлози, већином економски, мада је било и политичких. Нису били компактно настањени већ су били расути по читавој држави. После Резолуције ИБ били су упорни у настојању да се одрже у Чехословачкој, да се не враћају у Југославију, надајући се да ће

⁶⁷² Исто.

⁶⁷³ А СМИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/435.

⁶⁷⁴ Исто.

⁶⁷⁵ А СМИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/445–446.

се “ствар средити” или одлажући повратак “док још не позавршавају одређене послове”, истовремено сналазећи се да посредством веза реше могуће неугодне ситуације које су претиле да их угрозе само зато што су Југословени. Југословенска колонија у Прагу већином је заузела резервисан став, углавном због страха од чешких власти и егзистенцијалних или пословних брига, а делимично и због индиферентности према Југославији.⁶⁷⁶ У одлуци да се врате у Југославију спутавали су их разни разлози, од породичних до економских. Многи од њих били су ожењени Чехињама, имали су децу школског узраста, поседовали некретнине, ординације и занатске радње. Чешке власти нису дозвољавале извоз ствари које су за многе професије биле од виталног значаја за наставак рада у Југославији. Други разлог била је изолованост од амбасаде и информација о Југославији. Већ више година одвојени од југословенске стварности, а подвргнути информбировској пропаганди, нису имали јасну представу о професионалним и животним перспективама. Амбасада је делимично излазила у сусрет жељи појединаца да се врате, али није вршила притисак за повратак. Амбасада ФНРЈ располагала је информацијама да чехословачке власти у својој антијугословенској кампањи нису покушавале да придобију масовну подршку Југословена у ЧСР, већ су то чиниле појединачним притисцима (неповерење, сумњичења, отпуштања са посла, затварање радњи, изгони, хапшења), што је стварало поприличну узнемиреност и неспокојство. Амбасада није располагала никаквим могућностима да спречи драстичне ситуације, као што је било отпуштање с посла седам југословенских држављана службеника у чешко-моравским винаријама, међу којима и неколико власника тих национализованих винарија, или изгон десет лица међу којима су били Звонимир Рогоз, филмски глумац и редитељ и Анте Трстењак, сликар и бивши члан Управе Народног фронта Југословена у Прагу.⁶⁷⁷

Чињеница да се у Чехословачкој, поред стално настањених југословенских држављана, налазио и велики број југословенских ученика на занатима и изванредан број студената стављала је додатне обавезе пред југословенску амбасаду – да прати однос чешких власти према њима, да их заштити и интервенише, да их држи под политичком контролом, да им помогне у евентуалним дилемама, да их одржи на идеолошкој линији КПЈ, да неутралише утицај чехословачке реакције на њих и да спречи деловање југословенске политичке емиграције у Прагу која је појачала

⁶⁷⁶ А СМ ИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 27/638.

⁶⁷⁷ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/III–197; АЈ, ЦК СКЈ, IX, 22/II–34.

своје активности. Прве информације о југословенским омладинцима који су се налазили на изучавању заната у Чехословачкој говориле су да није било већих проблема, али су они наступили касније.⁶⁷⁸ У извештају амбасадора Стилиновића истакнуто је да су, сем неколицине, сви ученици реаговали правилно, да је појачан радни елан и да се већина мајстора према њима држи коректно, без промена у односу, осим појединаца који су их питали "зар још нисте отишли".⁶⁷⁹ У прва два месеца после објављивања Резолуције чешке власти нису плански деловале на ученике, али се у септембру осетио генерални притисак и покушаји врбовања. Чехословачке власти почеле су да спроводе политику придобијања омладинаца посебним социјалним давањима и усмеравањем на лакше послове оних који су подлегли утицају присталица Резолуције. Сprovedена је и акција хапшења омладинаца који су пропагандно деловали у корист Југославије, а представницима југословенске амбасаде нису биле дозвољене посете домовима, као ни телефонске и телеграфске везе са ученицима. Средином септембра ученици су обуставили рад са захтевом да се врате у земљу, а после преговора са чешким надлежним властима 21. септембра организован је њихов повратак у Југославију. Од 2850 у Чехословачкој је остало 75 ученика и 6 васпитача који су се изјаснили за Резолуцију ИБ.⁶⁸⁰

Југословенски студенти у Чехословачкој су се после објављивања Резолуције нашли у посебно тешком положају. Резолуција је унела немир у њихов свакодневни живот и неизвесност у погледу даљих студија. Осим девет студената који су се у току јуна вратили у Југославију, сви остали су се онога дана када је у *Rude pravo* освануо текст Резолуције налазили у Чехословачкој. Уз све лоше о својој држави што су могли свакодневно да прочитају у штампи, на студенте је посебно тешко деловала вест, за коју у први мах нису знали да ли је истинита, да су југословенски студенти и официри који су се налазили на школовању у Совјетском Савезу подржали Резолуцију.⁶⁸¹ У току јула *Rude pravo* је обја-

⁶⁷⁸ У Чехословачку је у току 1946. године упућено 3300 југословенских омладинаца на стручно оспособљавање у привреди. У тренутку објављивања Резолуције било их је 2850, будући да је извештан број враћен у земљу због болести, недисциплинованости, слабог успеха или по завршеном занату. Око десет их је дезертирало, било је 12 смртних случајева, а 169 је због болести враћено у земљу. Од 2850, њих 110 су били средњотехничари. Од осталих, 2740 били су металци, а остали кожари, текстилци, обућари, гумари, керамичари, стаклари и столари. Радили су у најбољим заводима: "Шкода", "Збројовка", "Витковицке железарни", "Бата" итд.

⁶⁷⁹ А СМИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 27/624.

⁶⁸⁰ А СМИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/442-444; А СМИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/531.

⁶⁸¹ А СМИП СЦГ, ПА, д. 4, 419206, 29/630.

вио и имена лица која су иступила из Трговинског изасланства, што их је додатно онеспокојило.⁶⁸² На факултетима и у домовима студенти су били изложени разним оптужбама и провокацијама, највише од стране албанских и чешких колега. Албански студенти заузели су провокаторски став, клеветали су КПЈ и називали Тита издајником. Такво њихово држање без изузетка изненадило је југословенске студенте будући да су их по доласку у Праг прихватили пријатељски, пружили им помоћ сваке врсте, уступали кревете у домовима и делили храну са њима. Чешки студенти, чланови КСЧ, масовно су се определили против Југославије. У дискусијама свој став поткрепљивали су аргументима заснованим на ранијем "неправилном држању" југословенских студената, које је у појединим случајевима било потцењивачко у односу на КСЧ.⁶⁸³

На првом састанку после објављивања Резолуције са представницима амбасаде став југословенских студената био је готово јединствен. Осим два студента који су се отворено изјаснили за Резолуцију и одбили да се врате у земљу (један студент агрономије и члан КПЈ, а други студент у филмском атељеу на Барандову и члан СКОЈ-а) сви остали су "без колебања" подржали ЦК КПЈ.⁶⁸⁴ Међутим, после непуних месеца дана ситуација се променила, па се присталицама Резолуције ИБ придружила бројнија група студената коју су сачињавали: Веселин Кљакић, Гојко Лончар, Слободан Тумара, Мила Чукић, Иван Ујевић, Братислав Урошевић, Нађо Анђелковски, Боривоје Разић, Лука Сердар, Јакша Рељић, Душан Милинковић.⁶⁸⁵ Студенти који су остали доследни ставовима КПЈ вратили су се током августа у Југославију, не знајући заправо са сигурношћу да је то и коначан повратак. Био је то крај њиховог боравка у Чехословачкој и прекид студија, које су са много проблема настављене у Југославији. У прашким студентским домовима остале су њихове књиге, документа и ствари, које амбасада није била у могућности да накнадно скуп и пошаље.

У новембру 1948. југословенске власти још увек нису имале прецизан податак колико је студената остало у Чехословачкој. Из емигрантских кругова помињан је број од њих тридесет.⁶⁸⁶ Подаци из чешких

⁶⁸² Из Трговинског изасланства иступили су: Александар С. Поповић, Велимир Радужевић, Миодраг Д. Поповић, Ђорђе Лојанчић, Борислав Чолић, Милица Поповић, Аница Смиљански, Милан Смиљански, Дана Чукић. – А СМИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/441.

⁶⁸³ А СМИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 27/624; А СМИП СЦГ, ПА, д. 19, 419435, 27/628.

⁶⁸⁴ Исто.

⁶⁸⁵ А СМИП СЦГ, ПА, д. 7, 419182, 30/441.

⁶⁸⁶ А СМИП СЦГ, ПА, д. 4, 419206, 29/630.

архива показују да је у 1949. години стипендију чешког министарства просвете уживало 50 југословенских студената, међу којима је највећи број оних који су раније студирали о свом трошку а изјаснили се за Резолуцију или су у Чехословачку дошли накнадно, после Резолуције, из Совјетског Савеза или Југославије, а добили су чешке стипендије захваљујући статусу информбировских емиграната.⁶⁸⁷ Међу њима је било и појединаца који су се вратили у Југославију са осталим студентима, али су потом из Југославије побегли у Чехословачку и тамо добили стипендију чехословачке државе.⁶⁸⁸ Праг је, иначе, после Резолуције ИБ постао једно од значајнијих средишта југословенске политичке емиграције. Из САД је допутовала група емиграната на челу са Слободаном Ивановићем, једним од утицајнијих личности у емигрантским круговима, а дошли су и емигранти из појединих других земаља. У Прагу су организовали своју канцеларију, штампали летке, емитовали емисије на прашком радију, покренули свој лист *Нова Борба* и преузели југословенска друштва и организације (Клуб југословенских новинара, Савез пријатеља Титове Југославије, Удружење народне студентске омладине).⁶⁸⁹ У Савезу пријатеља Титове Југославије главну реч су преузели чланови који су се и раније залагали да се Савез зове “Савез пријатеља Југославије”, без Титовог имена.

⁶⁸⁷ Statni ustredni archiv, Ministerstvo školstvi a kultury, k. 1693, 26; Seznam studentu – stipendistu k. 15. breznu 1949. A-UV KSČ, f 100/3, Sv. 74, Ar. J. 292, Jugoslavie 8.

На списку су следећи студенти: Анђелковски Начо, Андоновић Марија, Чукић Милица, Чумливики Бора, Чупин Мара, Галантић Коста, Кљакић Веселин, Ковачевић Госпава, Ковачевић Милан, Лончар Гојко, Мајнарић Марица, Матаија Иванка, Максимовић Бошко, Милићевић Предраг, Миличић Ђорђе, Мучев Димитар, Нововић Ново, Николић Анкица, Павичић Марица, Поњаивић Панае, Поповић Даница, Рељић Јакша, Сердар Лука, Скалар Франц, Скринарева Јелка, Смиљански Милан, Стефановић Надежда, Тодоровић Алекса, Тумара Слободан, Ујевић Иван, Урошевић Бранислав, Велимировић Алекса, Верстовшек Борис, Верстовшек Радмила, Винцек Жељко, Трајков Стефан, Томић Урош, Веруовић Будимир, Блажевски Тома, Самарцић Војислав, Гладовић Алекса, Шекељић Родољуб, Ђоковић Милован, Радовановић Алекса, Жегарац Илија, Шидлоф Павел, Милинковић Душан, Јанићијевић Милован, Делић Едуард, Виторовић Велизар.

⁶⁸⁸ Statni ustredni archiv Praha – KSČ – UV – 100/3, svazek 78, 294, Jugoslavie 2. Карактеристичан је пример студента Александра Радовановића који је 1947. године добио одобрење Комитета за школе и науку Владе ФНРЈ да студира грађевинарство у Чехословачкој, где га је затекла Резолуција ИБ. После њеног објављивања вратио се у Југославију, али је “због издајничке политике Тита и терора који тамо влада” побегао крајем новембра 1948. у Чехословачку.

⁶⁸⁹ Spolek Jugoslavaska narodni fronta u ČSR (Југословенски народни фронт у ЧСР) основан је 5. септембра 1945. – Archiv ministerstva zahraničních veccí České republiky, Teritorialni odbor – Jugoslavia, k. 17; Statni ustredni archiv, KSČ – UV – 299/87-88-89-90; О југословенској политичкој емиграцији у Чехословачкој опширније у: Ondrej Vojtechovsky, Formovani jugoslavske informbyrovske emigrace v Československu, Slovanske historické studie 29, Historický ustav AV ČR, Praha 2003, 123–211.

По објављивању Резолуције они су указивали на исправност свог ранијег става и издејствовали промену назива Савеза.⁶⁹⁰ Поједини су добили дипломатске пасоше. У чешкој штампи емиграција се огласила поводом убиства Арсе Јовановића. Своју активност усмерили су и на преименовање удружења, улица и завода са Титовим именом. У Колеју Маршала Тита 10. октобра одржана је конференција студената који су се изјаснили за Коминформ. Осим подршке Резолуцији, донета је и одлука да се назив Колеја Маршала Тита промени у Колеј Јана Амоса Каменског. У Управу Народне студентске омладине изабрани су Весо Кљакић, као председник и Тумара, Ујевић, Урошевић и Анђелковски као чланови. Говорници су се захваљивали за предусретљиво држање КСЧ. Конференцији су присуствовали представници Савеза чешке омладине, Савеза Високошколског студентства, КП Чехословачке и албанских студената.⁶⁹¹

У Чехословачкој се 1. децембра 1948. године у домовима, по подацима из Централног државног архива Чешке Републике, налазило 73 заостала грађана Југославије, и то 68 у некадашњем Дому младих Југословена, преименованом у Домов младежи ЧКД и 5 у Колеју Ј. А. Каменског (некадашњи Колеј Маршала Тита).⁶⁹² Студенти који су очекивали материјалну помоћ чехословачких власти (смештај у дому и стипендије за наставак студија) били су обавезни да дају писану изјаву којом исказују сагласност са Резолуцијом ИБ. Изнад потписа једне југословенске студенткиње чија је изјава сачувана писало је: "Овим изјављујем своју потпуну сагласност са Резолуцијом ИБ комунистичких партија којом се осуђује политика ЦК Југословенске комунистичке партије."⁶⁹³ Изјаву тј. одлуку доносим пошто сам потпуно разумела, ни под каквим притиском, све што је било речено у писмима ЦК ВКП(б) и на основу других комунистичких партија."⁶⁹⁴ У попуњаваним обрасцима студенти емигранти су као разлоге за останак у Чехословачкој обично наводили продужетак студија и политичку ситуацију ("Потпуно сам убеђен у правилност Резолуције ИБ", "У потпуности се слажем са Резолуцијом ИБ и осуђујем издајничку политику Тита и његове клике", "Одмах по изласку резолуције сложио сам се са њом и одбио позив Амбасаде

⁶⁹⁰ А СМИП СЦГ, Политичко одељење, д.19, 419435, 27/638.

⁶⁹¹ А СМИП СЦГ, ПА, д. 4, 419206, 29/630.

⁶⁹² Statni ustredni archiv, KSČ – UV – 100/3, svazek 78, 294, Jugoslavie 2.

⁶⁹³ Statni ustredni archiv, ministerstvo školtsvi a kultury, k. 1693, 26.

⁶⁹⁴ Изјава Анке Маштратовић, студента хемије, 19. 10. 1948. у Прагу. – SUA Praha – KSČ – UV – 100/3, svazek 78, 294, Jugoslavie 2.

да сарађујем с њима против Резолуције а тиме сам и стипендију изгубио“).⁶⁹⁵ У студентским и омладинским домовима био је истакнут посебан кућни ред за југословенске политичке емигранте, којим су, осим хигијенских савета, биле исписане и политичке поруке, међу којима је карактеристична следећа: “Не уништавај намештај јер је то имовина прашког радног народа који Ти указује гостопримство и помоћ у борби против издајничког Тита и његове клике“.⁶⁹⁶ Југословенски политички емигранти који су становали у домовима били су обавезни да потпишу следећу изјаву: “Изјављујем да сам потпуно свестан тога да је имовина која нам је дата на коришћење имовина места Праг, тј. имовина прашког радног народа коју ћу чувати и одржавати у потпуној чистоћи. Потпуно сам свестан да се на нас младе југословенске раднике који живимо у Чехословачкој гледа као на најнапреднији део југословенских народа који се налазе у борби против издајничког Тита и његове клике. Зато је моја дужност да се понашам тако да не бих чешке другове и прашко радништво изневерио“.⁶⁹⁷

***

У години када је због доласка на власт чехословачких комуниста изгледало да ће све бити повољније по југословенске студенте догодио се преокрет. Отежани положај југословенских студената у Че-

⁶⁹⁵ Изјаве Божидара Николића, Миодрага Павловића, Александра Радовановића, Менсура Капетановића. Иначе Менсур Капетановић, студент хемијско-технолошког факултета био је у Чехословачкој пре рата 1937. године и тамо се упознао и повезао са Борисом Кидричем. Потом се вратио у Југославију, а затим поново у Чехословачку, па је за време рата био у концентрационом логору, да би 1948. године поново отишао у Чехословачку да заврши студије. Пре тога радио је у Танјугу. После изјашњавања за Резолуцију изгубио је стипендију, али је од 1. јануара 1949. био стипендиста Sklavsky zavodi и уједно запослен на Технолошком факултету у Прагу код доц. др Ј. Кашпара. – Statni ustredni archiv Praha – KSC – UV – 100/3, svazek 78, 294, Jugoslavie 2.

⁶⁹⁶ Statni ustredni archiv, KSC – Ustredni vybor 1945-1989, Praha – oddeleni mezinarodni, 100/3, svazek 78, 294/5. Домаћи ред за југословенске политичке емигранте у студентским домовима гласио је у целини: 1) Собу одржавај у потпуној чистоћи, исто тако заходе и купатила; 2) Не уништавај намештај јер је то имовина прашког радног народа који Ти указује гостопримство и помоћ у борби против издајничког Тита и његове клике; 3) На под и по ходницима не пљуј; 4) Буди свестан тога да је чистоћа најбољи доказ човекове културе; 5) Не троши воду без потребе и не заборављај да затвориш славине; 6) Доводити девојке у дом је забрањено јер би околина добила лош утисак; 7) Штеди електрику и узалуд не светли; 8) Продубљуј своју политичку изградњу, учи и студирај науку свих наука марксизам-лењинизам да би када се вратиш у своју земљу био њен добар изграђивач; 9) У раду се труди да будеш најбољим радником и помажи братском чешком народу у његовој борби за изградњу социјализма чиме најбоље у пракси доказујеш пролетерски интернационализам.

⁶⁹⁷ Statni ustredni archiv, KSC – UV 100/3, Svazek 78, 294/5.

хословачкој и ускраћивање њихових даљих студија одредили су односи Југославије и Совјетског Савеза. Чехословачко руководство следило је став Совјетског Савеза, а то је довело до размимоилажења међу југословенским студентима. Највећи број изјаснио се за став КПЈ и они су се вратили у земљу. Неки су ипак своју судбину везали за Чехословачку, стајући на страну совјетског руководства. За југословенске студенте лојалне властима своје државе све је било завршено одлуком чехословачке владе коју је потписао министар спољних послова Клементис: "Због новонастале ситуације овог лета не одобравају се југословенским студентима 140 нереципрочних стипендија и неће бити додељено ни 12 реципрочних стипендија за студенте и 8 за научне раднике".⁶⁹⁸ За студенте који су се определили за Резолуцију ИБ неизвесност даље судбине потрајала је много дуже него што су поједини могли да очекују, а раскид са домовином за многе је био трајан. Следио је период даљег захлађења односа двеју држава.

⁶⁹⁸ Archiv Ministerstva zahraničních veccí České Republiky, Teritorialni odbor – Jugoslavia 1945–1959, k. 10.

НОВА ПОЛИТИКА: ТРАГАЊЕ ЗА ВЛАСТИТИМ ПУТЕМ

1948: Ни на Истоку ни на Западу

Оптужбе садржане у Резолуцији ИБ, од којих су поједине у основи биле тачне, југословенско руководство није доживело као критику, како је то из Москве представљано, већ као дискредитацију, на шта је оно било веома осетљиво с обзиром на бројне разлоге који су у самовиђењу, а и чињенично, југословенске комунисте издвајале у односу на комунистичке партије у осталим земљама. Југославија је, уз Албанију коју је помогла, била једина земља у којој је остварена револуција у оквиру Другог светског рата и борбе за ослобођење земље. За југословенске комунисте, осим те основне чињенице, постојало је више “демаркационих линија” које су их раздвајале од комуниста у другим земљама. Најпре, Југославија се, независно од самог смисла који се у делу савремене историографије доводи у питање и независно од међународне позадине тог догађаја, 27. марта 1941. године антифашистички легитимисала у свету, дакле три месеца пре него што је започео рат Немачке и СССР-а 22. јуна 1941. За рат против окупатора били су спремни када је уследио знак из Москве, али то говори само у прилог тези да су се југословенски комунисти за рат, свакако и за револуцију, припремали далеко раније, што није био случај са комунистима у другим земљама. Војно, Црвене армије на тлу Југославије није било све до 6. септембра 1944. године. У условима окупације земље, антифашистичког отпора, борбе за ослобођење земље и грађанског рата наступали су са терминологијом која је била у складу са слободарском традицијом српског народа: борбеност, ослободилачки и војни дух изграђен у Првом светском рату, правдољубиво осећање, спремност на жртву, историјска мисија, припадност праведнијем делу земаљске кугле, велика савезништва и ратне коалиције са демократским делом света. Комунисти су захваљујући и чињеници да су прокламовали пуно тога што је изникло из социјалне историје Србије успели да се у току рата одрже, да развију свој покрет и идеологију и да као једино мерило антифашизма наметну борбеност, истина при том не уважавајући егзистенцијални фактор, што су била и очекивања ратних савезника, како са Истока тако и са Запада. За разлику од комуниста у другим земљама, они су сами стварали своју оружану силу и старешински кадар, а преко Коминтерне и својих представника које су повремено слали у иностранство имали “међународну осматрачницу”. Отуда њихово самопоуздање, осећај сопствене величине, свест о значајној улози у

оквиру антифашистичке борбе и, несумњиво, надмен став у односу на комунисте у Чехословачкој, Мађарској, Бугарској, Румунији, Француској, Италији, који су примећивали и о њему отворено критички говорили 1948. представници комунистичких партија у тим земљама. Мада је идеолошка блискост југословенских комуниста са Совјетским Савезом била апсолутна у првим послератним годинама, одређене организационе разлике ипак су постојале. Оне су, између осталог, дошле до изражаја 1948. године. Партија у Југославији је и после освајања власти била "прикривена" и иако је била главни носилац политичких збивања и друштвених промена, своју политичку вољу исказивала је преко Народног фронта, а у свом утицају задржала конспиративан начин организације и деловања, што је била једна од критика садржаних у Резолуцији ИБ. Она је подупирана и гласовима појединих западних интелектуалаца, комуниста по опредељењу: "Тако ми је било немогуће знати када имам посла са комунистом а када не... Методи илегалне борбе толико су се укоренили у КПЈ да хотимице или нехотимице нису могли бити искорењени", износио је своја запажања француски књижевник Пол Елијар, после боравка у Југославији, додајући да је приметио и да се "југословенски национализам понегде преобразио у прави шовинизам" и да је он био нарочито приметан у спољној политици ФНРЈ према суседним земљама и њиховим комунистичким партијама.⁶⁹⁹

Несумњиво, Совјетски Савез је био узор за изградњу социјализма, али КПЈ је имала и свој другачији начин организације и деловања. Он је делом био последица контекста у којем се учвршћивала једнопартијска власт, а делом је био мотивисан осећајем неприкосновености на том путу, потребом за самосталним исказивањем, неприхватањем да због своје аутентичности у међународном комунистичком покрету буду једна од партија. КПЈ је себе доживљавала као револуционарни центар на Балкану и у том смислу поредила се једино са СКП(б). Титов однос према Стаљину је у појединим случајевима био више исказиван као партнерски, а не као подређен, сматрао је за довољно да ЦК СКП(б) о појединим питањима само информише а не и да тражи сагласност.

Титу су били познати бројни поступци Стаљина који су изневеравали очекивања југословенског руководства. Искуство у економским односима Југославије и СССР-а такође је говорило о доминантном совјетском интересу уз само делимично уважавање интереса Југославије, а у то је уверавао и однос Стаљина према земљама "народне демо-

⁶⁹⁹ АЈ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-44.

кратије” (економско искоришћавање, неповољни економски уговори, условљавање економске помоћи, размена по светским ценама, структуре увоза, одсуство совјетских инвестиција, нескривене намере на пресудан утицај на изграђивању обима и структуре армије). Поједине разлике између КПЈ и СКП(б) уочавали су и појединци са Запада. Британци су упркос тенденцији стварања државе совјетског типа у Југославији уочавали и појаве које нису биле познате у другим социјалистичким земљама под влашћу комуниста. Џон Кебот, амерички дипломата који се налазио пет месеци у Југославији, у свом спису “Разматрања о политици према Југославији” од 7. јула 1947. године увиђао је да југословенски комунизам “показује одступања у односу на руски”.⁷⁰⁰ Наводио је да је он исто тако “сумњичав, самовољан, бруталан, нетрпељив према опозицији, фанатичан и подмукао, као руски”, али да је ипак другачији јер није “пустињачки”, “слободнији је, отворенији у контактима са странцима и мање тајанствен од руског”. Американци су 1947. године предвиђали сукоб са Русима. Кебот је писао да су “сукоби интереса са Русијом неизбежни” и да ће опозиција против руске доминације доћи из комунистичких редова, а не из грађанске опозиције. Он је и закључивао да је “као мала националистичка земља која је много претрпела Југославија нарочито осетљива према грдњама и насиљу” и да јој је њен отпор нацизму дао “сјај и славу”. Информбиро још није био ни основан када је Кебот предвиђао да “један мужеван, националан и независан народ ће свакако да осети да је вечито туторство чак и великог Словенског брата мучна ствар”, да га је “превише, а уз то и дрско”, затим да “чак и комунистички одгојене вође, после првог узбуђења накнадно стечене власти, морају свакако осећати досаду од руског туторства” и, најзад, да – мислећи на Запад – “због ситничарења и непопустљивог непријатељства ми гонимо умерењаке у наручје екстремиста, а читаву земљу у загрљај руског медведа. Од нарочите је важности да врхови из народа осете да су им наша врата отворена ако желе да дођу и да се разоноде. Грешници се спашавају поглавито милосрђем и разумевањем, а не оптужбом са црквене говорнице. Нема изгледа да ће се покајати, али треба им пружити прилику”.⁷⁰¹

Резолуција је по Југославију дошла у тренутку када је њен положај био поприлично компликован због односа са Западом који је на југословенску позицију гледао кроз призму њених односа са Совјетским Саве-

⁷⁰⁰ Наведено према: Б. Петрановић, С. Даутовић, *Велика шизма четрдесетосма*, Подгорица 1999, 44–45.

⁷⁰¹ Исто.

зом. После сукоба са СССР-ом за југословенске студенте била су затворена врата земаља "народне демократије", а Југославија је одустала од такве праксе и када је у питању упућивање студената на Запад. Одлука о престанку упућивања југословенских грађана на школовање у Совјетски Савез донета је на састанку Политбироа ЦК КПЈ 19. фебруара 1948. године, дакле пре првог писма ЦК СКП(б) – ЦК КПЈ. У штуро вођеном записнику са тог састанка забележена је једна реченица: "Не слати људе на школовање у СССР".⁷⁰² У истом записнику први пут у документацији срећемо се са помињањем одржавања Петог конгреса.⁷⁰³ Иначе одлука да се југословенски грађани не шаљу на школовање у СССР у лето 1948. године, после Петог конгреса проширена је одлуком да се југословенски грађани уопште више не шаљу на студије у иностранство.

Пети конгрес, поред тога што је заузео јасан став о Резолуцији ИБ, био је на неки начин прекретнички и по питању унутрашњополитичких прилика. После тога много штошта у држави није било као раније. Прогон политичких неистомишљеника, појачавање репресивног апарата и страх који се, по писању Б. Петрановића, "зацарио у Југославији" створили су другачији политички амбијент у земљи. Раскид са Стаљином повлачио је за собом бројне промене, прекомпоновање привредног живота, одређених питања из домена војно-одбрамбеног комплекса, кориговање пројекција из Петогодишњег плана. Једна од најбитнијих последица тог сукоба и промена курса дотадашњег развоја земље била је оријентација ка ослонацу на сопствене снаге. У склопу заузимања новог, свакако храброг правца у политици ослонац на сопствене снаге био је и захтев који је партија постављала пред просветне и научне институције. Дугорочно, осим изузетака, могло би се рећи и трајно, одустало се од политике стипендирања југословенских студената на европским универзитетима. Касније кроз неколико година Југославија ће се у том погледу отворити али кроз културну сарадњу и слање стручњака на специјализације. С повратком студената из СССР-а, Чехословачке, Пољске и Бугарске и после горког искуства са великим бројем студената који су се "погубили" у Француској и никада се нису вратили у земљу, партија је донела одлуку да се потребе за стручњацима задовољавају искључивим школовањем на домаћим универзитетима. Пети конгрес КПЈ заострио је идеолошку борбу посебно на универзитету. Као битан задатак постављено је онемогућавање сваког деловања "отворених и

⁷⁰² Политбиро Централног комитета Комунистичке партије Југославије 1945-1948, (приредио Бранко Петрановић), Београд 1995, 234; АЈ, ЦКСКЈ, III/31а.

⁷⁰³ Исто, 235.

прикривених непријатеља марскизма-лењинизма". Истакнуто је да је неопходно "ликвидирати средњу линију – линију компромиса и помоћи оном делу интелигенције који искрено прилази да се идеолошки што пре преобрази и што брже уздигне". У том циљу Удружење универзитетских наставника организовало је двомесечни курс за више од 400 наставника. Инсистирало се на изграђивању квалификованих кадрова за теорију марксизма-лењинизма на вишим школама, а задатак је поверен новооснованом Институту друштвених наука.

Пети конгрес је донео и заокрет у политици формирања наставних кадрова и научног подмлатка ослањањем на сопствене снаге и "слањем талентованих, социјализму оданих дипломираних студената на специјализацију код најбољих стручњака у другим републикама". Партијско руководство исказало је поверење у домаће научне раднике као "европску снагу" која је у дотадашњој пракси била на изванредан начин поцењена. Партија је на тај начин покушавала да ублажи последице отказивања гостопримства југословенским студентима и младим стручњацима у земљама народне демократије и не доведе у питање изградњу висококвалификованих стручњака неопходних за изградњу социјализма ("Ми ћемо и поред ових тешкоћа потребне кадрове специјалиста ипак изградити"). Свест о нужности ослонаца на сопствене снаге, који није био непознат и из разних фаза рата, као новопрокламованог пута приморала је врх партије да се на једној страни одрекне помоћи са Истока и истрпи економску блокаду, да се лиши евентуално понуђене подршке Запада како не би дала повода Стаљину да то искористи као доказ тачности оптужби из Резолуције, а са треће стране да настави са изградњом социјализма. Социјализам није било могуће градити без кадрова, а процес њиховог образовања у Совјетском Савезу био је прекинут. Није се могло даље ни на Запад, из најмање двојаких разлога: због оптужби Информбироа да се Тито окреће империјалистичким земљама и због самог лошег искуства са првом послератном генерацијом студената упућеном на школовање у Француску. Партија је саму себе на Петом конгресу храбрила: "Да би се изградио социјализам у нашој земљи треба обезбедити довољан број геолога – истраживача који ће у утроби наше земље открити нова подземна блага; довољан број агронома који ће повећати принос наших поља и учинити наше жетве богатијим; довољан број хидротехничара који ће укротити наше реке и ухватити њихову снагу у довољну количину електричне енергије; мелиораторе који ће натерати пе-

шчаре и мочваре да нас хране хлебом”.⁷⁰⁴ Тако је, неминовно, Пети конгрес морао да се окрене стању на Универзитету и вишим школама и да започне оштрију идеолошку битку за “чишћење” и придобијање универзитета. Констатовано је да су основне слабости уопште у школама, а посебно на високим, “идеолошког карактера”, јер се у њима, по мишљењу партије, још увек одржавао “идеализам”, “мистицизам”, “ненаучно”, “антимарксистичко” схватање историје, књижевности, језика, правних наука. За узроке таквог стања партија је проглашавала недостатак “идеолошки чврстог и спремног кадра” који би водио борбу за “идејну чистоту и научно схватање против идеализма у науци и против заосталости сваке врсте”. Извођена су поређења са проблемом стручњака и интелигенције у Совјетском Савезу из времена после Октобарске револуције и наглашаване су разлике, које су по мишљењу врха партије, биле у корист Југославије. По њеном виђењу у Совјетском Савезу после Октобра 1917. године издиференцирале су се три групе интелигенције: прва којој је припадао најквалификованији део руске интелигенције и која је стала на страну непријатеља револуције активно се борећи против ње, друга мање квалификована група која се колебала и заузела неутралан став, и трећа, најбројнија али и најмање квалификована, која је пришла револуцији и учествовала у њој. За разлику од таквог распореда интелигенције у Совјетском Савезу, оцењивало се да је у Југославији “најквалификованији и најквалитетнији део интелигенције, нарочито млађе” учествовао у револуцији, на шта је “утицао правилан став КПЈ пре рата, њена правилна линија у раду на Универзитету, где се партија у примању студената пре свега оријентисала на најбоље и најталентованије студенте и њих обухватала, на њих се наслањала и с њима највише радила” и истовремено “од свих студената чланова КПЈ захтевала да уче више и боље од осталих студената”. Констатовано је и да су потребе партије на другим странама онемогућиле долазак тих кадрова на универзитет.⁷⁰⁵ У остали део интелигенције у који су, по њеној оцени спадали у највећем делу они који су се тренутно налазили на универзитету, а и они који су долазили у обзир да дођу на универзитет, сврставани су у три групе: “прву, најмању која је заузела непријатељски став према марксизму-лењинизму и која је наступала са старих идеолошких позиција”; “другу која је носилац тзв. средње споразумашке идеолошке линије која измирује и меша марксизам с идеализмом и најчешће марксизам-лењинизам прихвата

⁷⁰⁴ АЈ, Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ, ф-57.

⁷⁰⁵ Исто.

само као оквир у који трпа свакојака искривљавања која немају везе са марксизмом"; и "трећу, најбројнију групу интелигенције која искрено настоји да усвоји марксизам-лењинизам, али услед веће или мање оптерећености старим схватањима још се не сналази или се тешко сналази у правилном научном постављању ствари".⁷⁰⁶ Међу бројним другим слабостима издвојено је да се на Београдском универзитету уопште не предаје историја хрватског, словеначког, македонског и црногорског народа.

Сходно таквом стању, односно таквој анализи партије о стању на универзитету, убрзо после Петог конгреса кренуло се у идеолошку акцију која је значила заоштравање партијско-идеолошких критеријума за рад на универзитету, чије су последице биле избацивање из партије а касније и проглашавање за непријатеље државе и упућивање на Голи оток свих оних који су се изјаснили за резолуцију ИБ,⁷⁰⁷ организовање ванредних курсева марксизма-лењинизма за наставнике на универзитету и прелазак на размену студената по републикама, са образложењем да студенти и специјализанти треба да прођу кроз усавршавање код најбољих стручњака за поједине области у земљи а који су "постојали у свим републикама". Уследио је раскид са политиком школовања студената на европским универзитетима.

У складу са генералном политичком линијом ослонца на сопствене снаге приступило се и проблему школовања стручњака "у тешкој ситуацији по земљу", али ипак у бољој ситуацији због тога што су могућности домаћих универзитета биле веће него у 1945. години. Никада више у каснијој послератној историји Југославија неће тако масовно и у организованим групама оживети политику школовања југословенских студената на европским универзитетима као што је то било у периоду од 1945. до 1948. године, али ће у току педесетих година започети и институционално изградити политику специјализација, усавршавања и студијских боравака стручњака у европским земљама, пре свега и најпре на Западу, а касније поново и на Истоку.

⁷⁰⁶ Исто.

⁷⁰⁷ Ђ. Станковић, М. Митровић, *Записници и извештаји УК КПС 1948-1952*, 42-53.

Велики заокрет 1950: Мање идеологије – више знања. Досезање западних вредности

У историјској и делу социолошке литературе година 1949. означена је као година у којој је дошло до “идејног прелома” у односу партије према стваралаштву. Ту промену историографија везује за Трећи пленум ЦК КПЈ који је одржан 29. и 30. децембра 1949. године и реферат Милована Ђиласа поднет на том Пленуму који је најавио другачији однос партије према култури. У Резолуцији Пленума партија се заложила за стваралачку слободу, чиме је наговештено уважавање другачијих мишљења о уметности и напуштање партијског диктата у култури.⁷⁰⁸ На оцену о идејном прелому проучаваоце те проблематике првенствено је упућивала чињеница да је он најављен са највише партијске говорнице, као и сазнања да је у културном животу Југославије наредних година дошло до значајних промена обележених одбацивањем дотадашњег неприкосновеног соцреалистичког правца у уметности, а тиме и до напуштања чврстих идеолошких оквира у култури успостављених под доминантним совјетским утицајем. Ван претходних историографских погледа остали су, међутим, непроучени сви аспекти промена које су уследиле. Недовољно је сагледан њихов значај, како за тадашње и касније југословенско друштво тако и за спољнополитички продор који је током педесетих и почетком шездесетих година Југославију неспорно учинио државом са међународним угледом.

У досадашњим научним разматрањима о заокрету на пољу културе и науке, управо је изостао аспект који сведочи о ширем и далекосежнијем спољнополитичком значају промена у приступу култури и културној политици. Реч је о измени суштине на којој је заснивана нова културна политика обликована да послужи унапређењу културе, а пре свега њеном представљању изван граница земље, што је као резултат донело и запаженије присуство Југославије у међународној културној размени и размени знања. Када се има у виду шта је све и на који начин учињено на пољу представљања културних вредности Југославије у иностранству, не би ни било пресмело констатовати да је нова културна политика, пре свега према иностранству, која је започињала свој живот почетком педесетих година, била један од од оних угаоних камена на којем је изграђиван модел либералнијег социјализма у односу на совјетски, а који је Југославији, после извесних спољнополитичких колеба-

⁷⁰⁸

Б. Петрановић, *Историја Југославије, трећа књига*, Београд 1988, 320–321.

ња дугорочно гледано донео нову позицију у међународним односима. У питању је културно и научно отварање земље према Западу, њено повезивање са западноевропским и изваневропским земљама, спремност да се критички сагледа дотадашње социјалистичко културно наслеђе и да се пронађе сопствени пут који би, уз неограничену културну и научну сарадњу са Западом, унапредио културни и научни живот у земљи и преко њега изменио и лик социјализма у Југославији. Партијско руководство схватало је да је повратак под совјетски утицај био могућ само на начин који није био пожељан и прихватљив, а да у трагању за властитим путем у изграђивању другачијег типа социјализма у међународним односима земља није могла остати излована, бесперспективна и без међународних веза и тачака ослонаца, што опет, са друге стране, није било могуће без упознавања савремених кретања у култури и усвајања знања која су на Западу далеко одмакла. Југославија је посредством културе започињала процес измене слике о себи у свету, желећи да свој социјализам представи другачијим од совјетског и да у међународним односима избори позицију неке врсте лидера социјализма прихватљивог на Западу. Удаљавање од совјетског модела културне политике умногоме је допринело да се на Југославију гледа другачијим очима него на остале социјалистичке државе. Тито није више видео своју шансу у комунистичком свету, није могао да буде лидер комунизма, али је кретао путем који је могао да га у међународним оквирима поведе ка позицији утицајног лидера једног модела социјализма који се у каснијој пракси исказивао као либералнији у односу на идеолошки зацементирани део социјалистичког света. У 1950. години Тито се налазио у позицији која није била нимало завидна с обзиром на блокаду земље, на информбировску пропаганду, на економско стање земље, на соцреалистичко наслеђе које није било улазница у свет другачијих вредности. Али на другој страни таква позиција је и отварала шансу. Југославија је иза себе имала две велике тековине које нису могле бити неуважаване у међународним односима: антифашистички легитимитет стечен 1941, пре него што је Совјетски Савез ушао у рат са фашизмом и 1948. годину која је означила дефинитиван раскид са Совјетским Савезом, чиме је Југославија по други пут за неколико година изазвала пажњу светске јавности и симпатије Запада. Мост према Западу морао је бити поново успостављен, али овога пута партијско и државно руководство било је свесно да мора нешто да уради на плану унутрашњих промена како би имало са чим да

се појави на Западу. Стајна тачка пронађена је у културном и научном повезивању са иностранством као темељних вредности на којима се изграђује отвореније друштво. Следио је обрт у мишљењу, односно у култури видљива и квалитативна измена мерила вредности.

Убрзо после Трећег пленума, већ 30. јануара 1950. године, одржано је Саветовање о пропаганди на културно-уметничком пољу у иностранству на којем је констатовано да је културни продор у свет веома значајан за афирмацију Југославије, поготово у времену када информбировске земље покушавају на све начине да изолују Југославију и на том подручју. Одговор Југославије на политику ИБ према Југославији био је да се земља ослободи изолације. То ослобађање није било значајно само за афирмацију Југославије у свету већ и ради обogaћивања и осавремењивања самог културног, научног и уметничког живота у Југославији. Југославија се 1950. године у култури, уметности и науци отворено okreће Западу. То окретање тече са истовременим одбацивањем догматског наслеђа соцреализма и напуштањем "наметнутих" калупа совјетских погледа на културу. У партијској реторици све ређе, готово сасвим ретко, употребљавају се изрази "западњаштво" и "декадентна уметност" – колико дојучерашња неизоставна идеолошка терминологија за уметност "капиталистичке и империјалистичке западне културе". У 1950. години још увек се успутно помиње да на Западу настаје "декадентна уметност", али се ставови ублажавају формулацијом да је има "мање-више", уз истицање да на Западу има "што-шта на свим подручјима делатности и уметности где ми можемо много научити".⁷⁰⁹ Промена става исказује се потребом да се упозна "декадентна" уметност Запада: "Па и декаденција и то онаква каква избија на Западу, ако хоћемо мора бити приступачна нашем сазнању, ако хоћемо потпуно да упознамо његову културу и уметност и ми се не требамо тога плашити да ће то имати негативног утицаја на нас".⁷¹⁰ Потенциране су разлике између совјетског и југословенског става у односу на Запад, дефинитивно и потпуно разилажење са оним што је у том ставу било слично или идентично: "Потребно је да се другачије поставимо у критичком осврту на западну декаденцију, него што су се Руси поставили. Ми разуме се том линијом нисмо ишли и не можемо ићи. Ми смо свесни тога да не можемо тврдити на пример да смо превазишли Ренесансу. То би уосталом било и смешно и погрешно... Разуме се да смо

⁷⁰⁹ АЈ, Савет за науку и културу, ф–29. Реферат Иве Сарајчића на Саветовању о нашој пропаганди на културно-уметничком пољу у иностранству одржаном 30. јануара 1950. године у Београду.

⁷¹⁰ Исто. Из дискусије на саветовању.

ми далеко од руских погледа. Ми смо свесни тога да нећемо погинути ако учинимо приступачним нашој земљи и нашим народима да виде и декадентну уметност запада”.⁷¹¹ Подвлачена је суштинска разлика у односу на совјетски став: “Ми однос према иностранству то јест однос са културним светом постављамо на други начин него у СССР. Ми не идемо за тим да се боримо тамо за некакав вештачки приоритет. Идемо тамо просто да видимо развој културе, уметности, науке и свега тога и да се боримо за сарадњу, да се боримо за оно што је најпозитивније у томе”.⁷¹²

Најављиван је нови приступ културним активностима у иностранству, пре свега у европском оквиру а потом и изван њега. Он је значајно излазак изван оквира дотадашњег везивања за земље народне демократије. За преоријентацију је било неопходно познавање културних збивања у иностранству у свакој појединој земљи, како не би били презентовани садржаји који не превазилазе просечни ниво у тој области у земљи у којој се представља култура. У новом виђењу културних и научних веза са иностранством једна од веома битних појава је инсистирање на стручном мишљењу, односно на знању које треба да добије превласт над идеологијом: “Наш однос са западом треба да буде свестрано анализиран. Реч о томе морају дати стручна одељења која ће знати шта и где треба и из које земље треба нешто донети... Реч о томе шта је велико, шта је најбоље треба да дâ наша наука, наша стручна удружења, културне и уметничке организације. Они треба да дају последњу реч о томе, а не бирократско тело у било ком министарству”.⁷¹³

И сама употреба појма културне пропаганде била је тема преиспитивања у којем се дошло до закључка да је неопходно његово суштинско редефинисање: “На то питање морамо гледати са једном већом перспективом... Сам термин културна пропаганда заводи на једну странпутицу. То ће бити онда ако примимо само буквални смисао тога термина. У том случају би цела ова ствар била уска. Ради се међутим о читавом систему наших културних односа и веза... Ми можемо да екпортујемо у свету дела наше културне уметности, што би донело практичне користи нашој земљи данас или сутра, али ради се и о томе да и донесемо нашој земљи нешто из тог спољног света”.⁷¹⁴

Свест о потреби отварања Југославије према Западу ишла је исто-

⁷¹¹ Исто.

⁷¹² Исто.

⁷¹³ Исто.

⁷¹⁴ Исто.

времено са свешћу о демократизацији друштва у којој су култура и уметност виђени као подручја на којима прво треба направити заокрет у идејном смислу, а који је подразумевао одбацивање партијског монопола на пољу стваралаштва, ослобађање културе и науке, укидање декретивног, наредбодавног односа партије према културној делатности, њену децентрализацију и то не само до нивоа република или установа већ до појединца. Излазак у свет, повезивање са што већим бројем земаља, отварање граница земље за утицаје са Запада, привлачење страних јавних и културних радника из иностранства, афирмација традиције и културних вредности Југославије у 1950. години постају најважнији императив не само културне политике већ и саставни део спољне политике усмерене ка стицању нове позиције у очима западног света. У демократизацији културе и њеном продору у иностранство виђен је дубљи смисао који је имао своју стратешку политичку суштину. На унутрашњем плану то је омогућавање да знање и способности дођу до изражаја, а на спољном представљање Југославије у другачијем светлу од оног у којем је посматрана и третирана од 1945. до 1948. године. Југославија 1950. године искорачује из света коме је до јуче припадала и тражи своје место у ширим оквирима међународних односа. Партија исказује свест да у култури народа Југославије не почиње све од ње. Инсистира се на упознавању сопствене традиције, признаје да је културно наслеђе велико али да у дотадашњој послератној пракси то наслеђе није на прави начин вредновано. Признаје се да поједине републике и народи имају своје културне специфичности, да су оне израз различитих традиција, да те традиције треба поштовати и да би оне могле да имају посебну важност у контактима са иностранством: "Ако се не би дала потпуна слободна иницијатива појединим републикама, онда би се на тај начин онемогућило уметницима појединих република које имају своју специфичну традиционалну линију да се повежу по својој линији са културним центрима у иностранству. Ми не можемо негирати специфичност културе и уметности у појединим републикама. Ми морамо увести такав систем нашег даљег рада и дати му такву форму да се омогући директна веза тих република са иностранством, а постојање таквог система је могуће и једино ће на тај начин бити обезбеђен успех."⁷¹⁵

У партијској оптици стицања међународног угледа поглед Запада на Југославију постаје најважнији: "Ми морамо нашу земљу да прикажемо

⁷¹⁵ Исто.

у правој светлости као земљу са богатим културним наслеђем са богатом културом а не као земљу која је у очима Запада важила као дивља балканска земља”.⁷¹⁶

У критичком осврту на дотадашњи рад културне пропаганде у иностранству истицано је да није било никаквог плана, да се томе посвећивало мало пажње, да нису коришћене могућности које су постојале, да нису нуђени адекватни културни садржаји, да су изостајали управо они садржаји који би били репрезентативни, да је постојало осећање мање вредности и, пре свега, страх пред утицајем Запада. Преиспитивање дотадашње културне политике и културних и научних веза са иностранством није мимоишло ни чињеницу да је неактиван однос према Унеску хендикепирао Југославију у односу на друге земље и кретања у свету. Навођен је пример да су поједине земље, захваљујући свом активном односу према Унеску успеле да пласирају књижевна и друга дела својих писаца на све важне светске језике без икаквих трошкова. Изостанак са међународних фестивала и конкурса имао је за последицу да све вредније што је настајало у Југославији у музици, опери, балету остане у локалним оквирима, непознато у свету, али такође и да су уметници у Југославији били принуђени да стварају без могућности за компаративни однос са европским стандардима. Одговорност за неактивност југословенских културних друштава која су постојала у појединим земљама, њихова умртвљеност, политичка блокада, идеолошка баријера, самокритички је приписивана погрешној културној политици у земљи. Уочавањем дотадашњих слабости, као основни практични задаци постављани су културни продор у што више земаља, квалитативно изоштравање садржаја и форме пласирања културе и укључивање што већег броја институција и појединаца у том погледу. Одбацивана је дотадашња државна линија у култури, најављивана њена дебиروقратизација, давање слободе савезима уметника (Савез ликовних уметника, Савез књижевника Југославије), да успостављају сарадњу са иностранством без арбитражне улоге партије и државе. Предвиђано је даље оснивање уметничких савеза (Савеза композитора, Савеза репродуктивних уметника) и посебних одељења која би се искључиво бавила међународном културном сарадњом и посветила припремама културних акција у иностранству. Размишљало се о начинима подстицања појединаца за остваривање личних појединачних стручних веза са колегама у иностранству. Остваривање стру-

⁷¹⁶ Исто.

чних веза југословенских уметника и научника са Западом са највишег државног и партијског нивоа доживљавано је од 1950. године као велики допринос унапређивању културног и научног живота у земљи, јер омогућава остваривање увида у савремене културне и научне токове, усвајање знања и њихово пласирање у земљи: "Да бисмо могли правилно реаговати на све оно што се догађа у иностранству било би потребно и нужно да ти другови који се повежу са појединцима у иностранству када се врате са неког гостовања или боравка у иностранству организују један састанак са људима из свог фаха па да изнесу своје утиске, доживљаје и све што су запазили". У пројекцијама културног продора разматрано је посебно питање публикација за иностранство са резимеима на свим важнијим страним језицима, навођен је значај размене публикација, али и одређиван метод који није смео да буде "наметљив" и "нескроман". Међу приоритетима је наглашавана и потреба позивања јавних, научних и културних радника из иностранства, њихово упознавање са правим лицем Југославије, са њеним вредностима и отвореношћу.

Као један од најважнијих циљева афирмације Југославије преко културе било је дистанцирање њене културне политике у односу на културну политику у Совјетском Савезу у очима Запада. Навођен је, између осталог, пример архитектуре и урбанизма и чињеница да "напредније" архитекте и урбанисти у свету не прихватају архитектуру у Совјетском Савезу као социјалистичку. Југословенски стручњаци су имали сазнања да западне архитекте, па и они који су чланови комунистичких партија, имају негативан однос према ономе што се у Совјетском Савезу радило у тој области. Југословенске архитекте износиле су своја сазнања да на Западу постоји велика заинтересованост да се поведе расправа о социјалистичкој архитектури и социјалистичком граду. Размишљало се да се организује посета архитеката из Француске, Белгије, Енглеске и Америке, који би се у Југославији упознали са југословенском архитектуром. Сукоб са Совјетским Савезом 1948. године рационализовао је поглед Југославије на саму себе, уочени су недостаци, заостајања, увидело се колико је идеолошка слубљеност са Совјетским Савезом земљу удаљила од савремених токова и тежњи у уметности и науци: "У ствари шта је било код нас? Незнање онога што се тамо дешава јер смо на Запад гледали кроз очи Совјетског Савеза. Када смо говорили о америчкој литератури ми смо говорили говором Совјетског Савеза... Наше гледање на то није било правилно. Морамо у

ствари видети шта је добро у Француској, Америци и Енглеској... Треба да видимо оно што је нама блиско".⁷¹⁷

Успостављање научних и културних веза са иностранством представљано је као нешто што за партију није било ново. Подсећано је на Титове речи још пре Резолуције ИБ да Југославија треба на плану културних веза са иностранством да усвоји све позитивно, што је за државно и партијско руководство била значајна тачка на коју су се позивали када су сламали извесне унутрашње отпоре новој политици и објашњавали да су извесне разлике у односу на совјетски став према иностранству постојале и пре Резолуције. "Може се рећи да је то питање постављено сасвим другачије, супротно него што су га Руси дефинисали и који иностранство, како добро каже Жан Касу, у свом последњем чланку, користи искључиво као објекат за подређивање приоритету совјетске културе у односу на Запад"⁷¹⁸.

Са друге стране, сматрало се да је неопходно омогућити да што више стручњака у свим секторима уметничког и научног живота оде у иностранство, да обиђе бар најважније културне и научне центре на Западу. Посебно је истицана нужност да се млади људи у стваралачком полету повезују са појединцима и културним центрима у иностранству, да се упознају са делима великих "мајстора", да им се дају "широке могућности" у њиховом стваралачком напредовању. У циљу олакшавања размишљања се о укидању административних препрека, бржем добијању одобрења, увођењу у праксу менаџерства – агенције пословних људи "капиталистичког" начина функционисања у организацији културних активности: "Да би се наше културне везе са иностранством развијале онако како треба без неких застоја онда је потребно са наше стране поставити људе који ће бити верзирани, који познају ситуацију у једном граду и који познавајући све прилике, нарочито културне и уметничке природе, знају шта треба у датом моменту радити".⁷¹⁹ У размишљањима су рушене дотадашње идеолошке баријере, формалне препреке и показана апсолутна спремност за усвајање одређених западних модела у функционисању, организацији, планирању и пласирању културних садржаја: "Ми морамо узети у обзир све елементе начина рада на Западу. Поред менаџера који су нужни треба да мислимо како се поступа у литератури и у другим од-

⁷¹⁷ Исто.

⁷¹⁸ Исто.

⁷¹⁹ Исто.

носима”.⁷²⁰ У критичком сагледавању дотадашње праксе наведен је пример да уметници из Југославије, па чак ни они из Словеније, географски најближе, нису видели изложбу Гоје у Милану, што је говорило о димензијама ускраћених могућности за праћење културних догађаја у иностранству. Теме о којима се разговарало биле су и установљивање међународног филмског фестивала, боља припрема наступа у иностранству у смислу штампаног пропратног материјала, техничко уређивање дворана у Југославији (навођен је пример сале у Коларчевој задужбини, у којој су исписане пароле и транспаренти, као непримереног декора за гостовања значајних уметника из света), пласирања изложби импресиониста за које се процењивало да би могле бити добро прихваћене у иностранству, важност репрезентативних фотографија, објављивања чланака у страним стручним часописима, лични контакти појединаца који су имали предратне везе са уметницима у иностранству (“Нема јачих веза од индивидуалних веза једног уметника са другим. Те везе треба искористити”), разбијање балканског комплекса и западног неповерења у културу која настаје у Југославији, упознавање света са културним наслеђем у Југославији. У Америци су се интересовали за Диоклецијанову палату у Сплиту, али оцењивало се да је потребно довести врхунске стране културне раднике да то виде. Изложба средњовековних фресака у Паризу побудила је велико интересовање, али процењивало се да се могло урадити још више “јер на изложби су копије, а страни стручњаци треба да дођу да виде оригинале”. Избор позоришне представе Марина Држића “Дундо Мароје” за продор југословенског позоришта на Запад, што је увек било најтеже, није био без основа у трагању за тачкама ослоњања у културном наслеђу. Тим избором наглашавала се чињеница да је “Дундо Мароје” настао пре Молијера и Шекспира, изазивала “литерарна сензација” и истовремено нуђен комад који је писан у таквом дијалекту који није у великој мери неприступачан делу западне публике.

Зашто је 1950. година кључна за све што касније настаје у културном и друштвеном животу у Југославији и за другачији западни поглед на Југославију у односу на све друге социјалистичке земље? Импулс је стигао из партијског и државног језгра. Уметници, културни и научни радници су својим знањем и својим погледима и амбицијама припомагли читав заокрет. У 1950. години се управо изнутра, из комунистичког руководства видела шанса Југославије, могућност да се њен соци-

⁷²⁰ Исто.

јализам не поистовећује са социјализмом у Совјетском Савезу и осталим источним социјалистичким земљама. У јануару 1950. године се гласно саопштава: "Ми смо на почетку једне епохе. Јасно је да треба бити опрезан и скроман и имати много такта када је у питању иностранство. Али нешто је сигурно а то је да никада можда једна земља није била у таквим могућностима да пласира своје идеје и свој рад као наша земља. Питање је како да се то учини". Недвосмислено је исказано схватање како је могуће изаћи у западни свет и како успоставити сарадњу: "Ми смо научили да пишемо са извесним фразама које не иду у иностранству". Залагало се да се за представљање на Западу иде са оним што представља новину, оно у чему су рашчишћени појмови и појаве, оно што представља "наш данашњи поглед".⁷²¹ Дакле, Југославија 1950. године стаје на стазу која је као једину социјалистичку земљу у Европи води ка оном месту које је у данашњим глобалним погледима на епоху Хладног рата дефинише као земљу најлибералнијег социјализма, као земљу прихватљиву на Западу, а касније после Стаљинове смрти неминовно и на Истоку, као земљу са којом сви рачунају, као државу која у току педесетих ствара своје везе са земљама трећег света а почетком шездесетих постаје и лидер несврстаних, као државу која има функцију у светском поретку све до 1989. године. Заокрет у култури 1950. године није био само културни заокрет, већ заокрет у свести, могао би се назвати цивилизацијски, добрим делом унутрашњополитички и највећим делом спољнополитички. Несумњиво је да 1950. не би било без 1948. године, али сукоб са Совјетским Савезом био је судар двеју личности које су свака на свој начин виделе своју улогу у једном делу света. Тај сукоб Брозу је омогућио да скрене пажњу Запада на себе, али је био спреман да плати високу цену тог сукоба која је уследила током 1948. и 1949. године. Истовремено, дао му је и одрешене руке да се у унутрашњем обрачуна са неистомишљеницима исказе као диктатор који не заостаје за врховним диктатором у Кремљу. Већ крајем 1949. и почетком 1950. године исказао је велику моћ прилагођавања и антидогматског наступа како у унутрашњој тако и са још већим значајем у спољној политици. Година 1948. је значајна са становишта завршетка процеса бољшевизације Југославије, али требало је у измењеним околностима пронаћи алтернативу а не одступити од револуционарних тековина и одржати Југославију као земљу социјализма. Формула је пронађена 1950. године и све што је партија прокламовала у тој годи-

⁷²¹ Исто.

ни остваривала је наредних година. Када је дошло до обнављања дипломатских и кутурних веза са Совјетским Савезом, Броз је био у позицији која је у тим разговорима означавала његову велику предност. Он је иза себе имао политички капитал о којем је совјетски партнер у разговорима морао да води рачуна. Преживео је напад Стаљина 1948. године, изашао је из њега као победник, физички је надживео Стаљина, издржао је наметнуту економску блокаду, успоставио је и развио односе са Западом, запутио се ка трећем свету, на унутрашњем плану учврстио је своју власт, обрачунао се са унутрашњим идеолошким и политичким противницима, делимично трансформисао унутрашњи систем, децентрализовао га, изградио међународне културне и научне везе. Отуда и равнодушност, а у појединим моментима рекло би се и надменост југословенских представника, видљива из стенографских бележака у разговорима са совјетским културним и дипломатским делегацијама поводом обнављања културних веза 1955. и 1956. године.

Пракса педесетих показала је да је Југославија најотворенија социјалистичка земља. То отварање није ишло без унутрашњих отпора на нижим партијским нивоима, међу полуобразованим партијским "подшишаним мозговима", у главама руководиоца мање значајних партијских организација, али такође није било ни без отпора међу појединим интелектуалцима који су навикли да раде по задатку, чија је дотадашња позиција била угрожена са новом политиком. Бранко Петрановић наводи да се социјалистички реализам није повлачио лако, преко ноћи. Истицао је примере да је џез музика оцењивана као антикултура, а да се у *Књижевним новинама* под иницијалима појавио напад на управу биоскопа због њене небудности када је због великог интересовања публике огласила продужавање приказивања западног филма "Зашто смо се срели". Мило Дор је као пример старе и нове свести наводио пример издавачке куће у Београду с почетка педесетих када запослени у часопису нису примили плату јер лист који су објављивали није имао прођу на тржишту, што је изазвало бунт у редакцији навикнутој да не мора сама својим квалитетом или комерцијалношћу да се бори за тржиште.

У току 1950. године успостављене су везе са низом међународних културних организација и обновљене су са организацијама чији је Југославија била члан од раније али са којима није активно сарађивала. Тако је 31. марта 1950. године Југославија приступила Организацији уједињених нација за просвету, науку и културу, чији је конститутивни

акт потписала 1945. године приликом оснивања организације. До 1950. године Југославија је у раду те организације учествовала једино преко посматрача на генералним конференцијама, а одмах након приступања југословенска делегација је учествовала на Петом заседању Генералне конференције. Основни тон учешћу југословенске делегације, поред објашњења због чега се до тада није учествовало и извесних критичких примедби на програм и рад Унеска, дао је предлог југословенске делегације за одржавање састанка интелектуалаца посвећеног проблему мира, али тај предлог је одбијен уз остављање могућности да се нађе на следећем заседању Генералне скупштине. Према Статуту Унеска Југославија је 22. новембра 1950. године донела одлуку о оснивању Националне комисије – органа за везе између југословенске владе и Унеска. Оснивачка скупштина одржана је 27. новембра. У току године Југославија је од Унеска примила помоћ за набавку књига и научног материјала у вредности од 8000 долара, а крајем године добијена је помоћ у вредности од 20 000 долара за исту намену. Југославија је у октобру поднела захтев за техничку помоћ, односно за набавку прототипа кабинета за средње школе, опрему за три научне лабораторије, као и за стипендије и научну литературу. Приступило се програму за аудио и визуелни материјал намењен просвети, науци и култури који је израђен на претходном Четвртом заседању Генералне конференције. Професори Борислав Благојевић и Мирко Рупел учествовали су на Конференцији за побољшање библиографске службе одржаној у Унеску у Паризу новембра 1950, израђен је преглед свих дела преведених на југословенске језике током 1949. године за публикацију *Index translationum* која доноси податке из целог света, додељена је стипендија “Унеско – америчко хемијско друштво” за једног хемичара који би радио у америчким лабораторијама и добијена је једна стипендија на шест месеци за педагогију у Швајцарској, коју су користила два кандидата по три месеца.⁷²²

У 1950. години предузети су и први кораци на упознавању наставних планова универзитета у Немачкој и стручног школства у САД и Немачкој. Одељење за научне и културне везе са иностранством при Савету за науку и културу почело је редовно да објављује преглед чланака из сектора науке, културе, уметности и школства из стране штампе, уређена је и читаоница стране штампе.⁷²³

⁷²² АЈ, Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, ф–17. Извештај Одељења за науку и културу за 1950. годину.

⁷²³ Исто.

Са научним и културним отварањем земље према Западу расла је и свест о потреби пласирања знања о Југославији. У 1951. години констатовано је да су подаци о Југославији у страним уџбеницима најчешће непотпуни, застарели, а понегде и злонамерни, због чега је упућен допис свим представништвима у иностранству са обавезом да ступе у контакт са писцима уџбеника и да им обећају боље информације. Констатовано је да је на плану школства најмање развијена делатност према иностранству. На захтеве из Француске, Финске и Италије да добију преглед о југословенском школству, држава није била у могућности да адекватно одговори јер је имала само један материјал, који је био недовољан. Уочено је и да постоји велики недостатак уџбеника на енглеском језику у Југославији, па су на иницијативу Британског савета подстакнути републички савети за просвету, науку и културу да издавачка предузећа у тим републикама посвете већу пажњу објављивању таквих уџбеника.⁷²⁴

Повећано је и интересовање из иностранства за успостављање нових веза и контаката међу научницима, научним друштвима и установама. Велики број научних радника, установа и организација из иностранства обраћали су се Савету с молбом да им се омогући контакт са одговарајућим установама у Југославији, предлагали размену публикација, посете научних радника, слали своје публикације. У октобру 1951. године са представником Колумбија универзитета договорено је да се на том Универзитету оснује југословенска катедра на коју ће бити послата два асистента и један професор у школској 1952/53. години. Рађено је на прикупљању података о југословенским научним радницима који би могли да одрже предавања у иностранству, за шта је постојала начелна сагласност са француском владом, Британским саветом и швајцарским посланством, у Паризу су уговорене међусобне посете југословенских и француских правника, Савет географа Југославије повезан је са Удружењем америчких географа, Комисија за геолошку карту света са Српском академијом наука, Интернационални институт за изучавање двораца са Заводом за заштиту споменика културе. До 1953. године око 300 југословенских установа повезано је са око 650 установа у западним земљама.⁷²⁵ Из иностранства је било све више захтева за добијање стручних материјала за израду разних лексикона и енциклопедија. Прикупљени су подаци о југословенским компо-

⁷²⁴ АЈ, Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, ф–17. – Извештај о раду одељења за научне и културне везе са иностранством у 1951. години.

⁷²⁵ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф–15.

зиторима за енциклопедију *Müller* у Бечу, подаци о југословенским композиторима и репродуктивним уметницима за енциклопедију Николаса Сломинског у Бостону у САД, део података за велику Позоришну енциклопедију коју је у Риму припремао Силвио д'Амико, прикупљени су подаци за Енциклопедију савремене књижевности *Cassell* у Лондону и за Међународну илустровану уметничку енциклопедију у Њујорку. За Минервин универзитетски годишњак који се припремао у Берлину послати су подаци о југословенским универзитетима, високим школама и уметничким академијама, а за Међународни уметнички адресар у Берлину послате су адресе свих југословенских установа које су дошле у обзир да се нађу у таквој публикацији.⁷²⁶ Размењене су публикације са Метрополитен музејом у Вашингтону, Колумбија универзитетом у Њујорку, Универзитетом у Хелсинкију, Славистичким институтом у Утрехту, Библиотеком ОУН, Руским институтом у Амстердаму, Оријенталним институтом у Напуљу, Народном и Универзитетском библиотеком у Јерусалиму. Започела је и сарадња са страним часописима и другим публикацијама: дат је чланак о народној уметности за дански часопис, затим чланак о народним играма за публикацију у Француској и о опери у Југославији за једног енглеског новинара.⁷²⁷

У периоду од 1950. до 1952. године у Југославију је ушло више од 50000 књига, часописа и разних публикација са Запада, укључујући и оне из САД. По непрецизној евиденцији Комисије за културне везе са иностранством, у периоду од 1953. до 1963. године око 17 000 стручњака и научних радника боравило је у иностранству на разним стипендијама за специјализације, израде докторских дисертација, краћа усавршавања, студијске боравке. Само у 1957. години од 3456 редовних и ванредних професора, доцентата и асистената на југословенским универзитетима број лица која су боравила у иностранству био је 951, што је 27% универзитетских радника.⁷²⁸ Од 1950. сваке године редовно су почели да се одржавају славистички семинари у Југославији, а они су се за три године развили до мере да је било потребно раздвојити полазнике семинара (студенте, лекторе, асистенте од професора, познатих слависта, научних радника). Већ 1953. године размишљало се да поједини универзитети уз помоћ надлежних савета за просвету, почну да организују специјалне феријалне курсеве на пример из економије, права и законодавства, историје уметности, сусрета стручњака за

⁷²⁶ Исто.

⁷²⁷ Исто.

⁷²⁸ АЈ, 145–88–384.

средњовековну уметност.

О обиму послова на плану међународне научне и културне сарадње говори и чињеница да Одељење при Савету за науку и културу, које је водило те послове, по својој организацији, административном апарату и људству није више могло да издржи обавезе, па је ради даљег институционализовања тог посла 1953. године формирана Комисија за културне везе са иностранством.⁷²⁹ Из записника са састанака Комисије види се да ни она није могла да савлада, прати и води евиденцију свих разгранатих контаката са иностранством. Културне везе са иностранством:

- ⁷²⁹ Одлуком Савезног извршног већа 12. марта 1953. године основана је Комисија за културне везе са иностранством. Задатак Комисије био је да помаже одржавање и развијање културних веза са иностранством. Ради остваривања тог задатка Комисија:
- а) упознаје иностранство са културним остварењима и достигнућима ФНРЈ и тиме доприноси упознавању Југославије уопште, њених народа, њене историје и културе, њене изградње социјализма;
  - б) помаже, развија и остварује размену на подручју културне делатности и доприноси упознавању југословенских народа са културним вредностима и стремљењима других народа;
  - в) помаже, а по потреби и сарађује са одговарајућим друштвеним организацијама и установама у ФНРЈ на успостављању и развијању културних веза са иностранством;
  - г) успоставља и развија сарадњу са иностраним установама и организацијама које делују на подручју размене и пропаганде у области културе;
  - д) даје потребне информације о свом деловању Савезном извршном већу, јавности, као и појединим заинтересованим организацијама и установама. Чланове комисије делегирају савети за просвету, науку и културу република и културне установе и организације.

Чланови Комисије били су: Родољуб Чолаковић, члан СИБ-а, Иво Фрол, секретар Комисије, Митра Митровић, државни саветник, Борис Зихерл, председник Савета за просвету и културу НР Словеније, Маријан Стилиновић, члан Извршног већа НР Хрватске, Јосип Лукатела, помоћник секретара Савета за просвету и културу НР Хрватске, Модич Лев, помоћник секретара Савета за просвету, науку и културу НР Словеније, Никола Вученов, помоћник секретара Савета за просвету, науку и културу НР Србије, Митар Папић, секретар Савета за просвету, науку и културу НР БиХ, Вељко Милатовић, члан Савета за просвету и културу Црне Горе, Методије Соколовски, секретар савета за просвету, науку и културу НР Македоније, Милутин Миланковић, члан САНУ, др Марко Костенчић, члан ЈАЗУ, Божидар Јакац, академик, Александар Вучо, књижевник, Станојло Рајичић, композитор, Живојин Здравковић, диригент, др Хуго Клајн, Жорж Скригин, филмски редитељ

Комисија за културне везе са иностранством имала је два деликатна проблема са којима је покушавала да се носи. Први је био избегавање арбитарне улоге, односно ненарушавање децентрализованог наступа културе у иностранству, принцип немешања с једне стране, а са друге ипак потреба да води рачуна о нивоу и квалитету садржаја који одлазе ван граница Југославије. Други проблем је уобичајен начин рада по принципу паритетне заступљености република с једне стране, а са друге потреба да Југославија наступа као целина. Предност се давала квалитету бар када је реч о уметничком стваралаштву, али се водило рачуна и о специфичностима националних култура. У погледу учествовања на научним конгресима одлучивао је Академијски савет. О обиму посла говори податак да је Комисија у 1954. години упутила 378 аката, наспрам 146 у 1953. АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф–17.

нством већ су имале децентрализован карактер – појединци и установе су у великом броју случајева сами остваривали међународне везе, чиме су оне у укупном обиму постајале разноврсније и живље, али је у таквим условима тешко било остварити увид у целину културних односа па је чак и на саветодавни начин било тешко утицати на форме веза са иностранством. Задатак Комисије и није био да се у све меша, мада, иако поједине културне акције у иностранству нису представљале Југославију, оне су ипак давале слику о Југославији до које је држави било веома стало. Ни југословенска представништва у иностранству нису била упозната са свим што долази из Југославије. На састанцима Комисије инсистирало се да републички представници, осим што заступају интересе средина из којих долазе, треба да воде рачуна и о целини и да би било неопходно да се сви више осећају члановима Комисије него заступницима интереса републичких савета. Мада је Комисија инсистирала да буде о свему обавештена, а ни републички савети нису имали све информације на пољу своје надлежности, ипак се водило рачуна и о томе да "превелико обавештавање" не буде "стежање", да не доведе до блокирања, ограничења, административне спорости. Комисија је покушавала да нађе модел своје улоге, који је несумњиво био политички али ипак само у мери да водећи рачуна о интересу целине и о начину на који се репрезентује земља буде информисана и о квалитету културних садржаја који излазе изван земље. Несумњива је тенденција да везе са иностранством буду слободне, али не и у мери да пролази и оно што нема неопходан уметнички ниво а да се појављује под именом Југославије. Комисија је бежала од улоге жирија или арбитраже. Будући да су добар део Комисије сачињавали и представници савеза (ликовних, позоришних, драмских) тражена је мера у којој би и у савезима позиција њихових представника била схваћена као заступника њихових професионалних интереса али пре свега као члана Комисије који мора имати у виду интерес целе земље.⁷³⁰ У 1953. години, на пример, 165 просветних и културних радника из Хрватске путовало је у иностранство, већином о властитом трошку или на позив неких страних установа, а свега 55 ишло је о делимичном или потпуном

⁷³⁰ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф–17. – Записник са састанка Комисије за културне везе са иностранством 11. децембра 1953. године. Међу новим члановима Комисије били су: Бора Благојевић, професор Правног факултета, Иво Андрић као представник САН, Крсто Хегедушић, заменик представника ЈАЗУ, Марко Челебоновић, представник Савеза ликовних уметника Југославије, Владо Водопивец, представник Савета за просвету и културу Словеније, Исидор Цанкар, представник Словенске академије знаности и уметности.

трошку Савета за просвету и културу Хрватске. Српска академија наука је само у 1953. години имала 44 посете иностраних научника, а Савез књижевника 28. Академијски савет је до тада давао 98% стипендија за егзактне науке од чега је половина била усмерена ка медицини. Комисија је свакако желела да избегне повратак на централизацију тиме што би увела принцип сагласности за оне који одлазе путем личне иницијативе. У 1953. години констатовано је да је фолклор већ довољно афирмисан у иностранству и да већ остварује сам ангажмане, да му Комисија више није ни потребна и да треба већу пажњу посветити инструменталистима, балету, опери, камерним оркестрима и, такође, да би из света требало више позвати кореографе, режисере, балерине који би радили са југословенским уметницима.

Приликом прављења плана културних веза са иностранством за 1954. годину, на састанку Комисије за културне везе констатовано је да је могућност културних веза расла из године у годину, пре свега због све видније улоге Југославије у међународном политичком животу и из интересовања које у свету влада за Југославијом, као и због показаних извесних културних вредности. Оцењено је да је децентрализација на подручју културних веза са иностранством деловала позитивно. Везе, размене, гостовања, путовања постали су живљи и свестранији, директни контакти институција, организација, појединаца са иностранством проширивали су могућности упознавања Југославије. У Југославији се већ 1953. године везе са иностранством, отвореност земље и децентрализован наступ културе у иностранству сматра природним и ефикаснијим начином међународне комуникације. Комисија подстиче, развија и пружа помоћ да се развију подручја културне размене са иностранством и организује и финансира акције већег обима, које прелазе могућности појединаца и институција. Истовремено, констатовано је да се осећа потреба за културним аташеима у Енглеској, Француској и Немачкој.

Знања и искуства која су југословенски представници, културни радници и научници доносили у земљу имала су и политичку боју. Питања која су постављана почетком педесетих година југословенским интелектуалцима и стручњацима који су боравили на Западу била су између осталог: "Докле се простире слобода у Југославији? Колики је утицај државе на развитак уметности? Постоји ли још цензура у ма ком облику? Да ли су позоришта, издавачка предузећа, филм у рукама државе? Ко купује слике? Ко одлучује шта ће се штампати и прика-

живати на позорницама? Добијају ли млади уметници стипендије за иностранство"?⁷³¹ Велики заокрет Југославије од 1950. године наредних година пажљиво је праћен на Западу. Она изазива све веће интересовање западних политичких и интелектуалних кругова. На Радио-Штутгарту почетком 1954. године могла се чути специјална емисија о културном животу Југославије, у којој се западноевропским погледом непогрешиво изводила анализа идејног заокрета у стваралштву. Емисија је почињала са: "Када се изговара реч Југославија мисли се на цео Балкан и с тим се повезује представа егзотичног шареног света. Света пуног страсти и политичке напетости, у коме увек има рата, револуција и убистава. Због тога средњоевропејац под појмом југословенска литература нема углавном никакву представу. Развој југословенске литературе био је веома много под утицајем односно прекидан због променљивих политичких догађаја. У кратко одмереним периодима мира аутори су имали много да надокнаде и код тога су развијали многоструку активност, што важи нарочито за период између два светска рата".⁷³² После анализе развоја југословенске књижевности у међуратном периоду, аутор текста емитованог на немачком радију, улази у разматрање културних збивања у Југославији после Другог светског рата и наставља: "Било би исто тако разумљиво да је у години ослобођења, 1944, дошло до избијања годинама угушиване снаге, способности и емоције, и то би се и догодило да није насупрот слободном развоју деловало службено мишљење да се мора по руском узору форсирати фамозни социјалистички реализам. Под врховном командом осредњег лиричара Радована Зоговића, који је требало да игра улогу југословенског Жданова, побудили су бирократи и талентоване књижевнике да лиферују пропагандне песме, и може се приписати само случају да се појавио неки добар рад". Најзад, аутор текста доводи своју анализу до педесетих година, уочава прекретницу за модерну југословенску литературу, наглашава да у часописима започиње жива дискусија о модерним струјањима у светској литератури и о месту које би у њој могла да заузме југословенска литература. Пад књижевне бирократије види у промени односа партије која одустаје да врши директну контролу над књижевним животом. Наводи да је у почетку изгледало као да жели да се надокнади све пропуштено претходних година и атмосферу у којој је књижевни живот добио "невероватан по-

⁷³¹ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33. – Напомене поводом пута у Швајцарску и Немачку у времену од 12. 5. до 10. 7. 1953. Ото Бихаљи Мерица.

⁷³² АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-18.

дстицај”, у којој се пишу есеји о Кафки и Џојсу, преводи Пруст и савремени амерички писци, дискутује о егзистенцијализму, апстрактној уметности и атоналној музици, упоређује са атмосфером која се могла осетити у првим послератним годинама у Западној и Средњој Европи. Он види све већи број писаца, песника и њихових дела који су продукт унутрашњег ослобођења, а културни живот у Југославији, по његовим речима, личи на све осим на диктирану уметност.⁷³³

Искуство појединих југословенских интелектуалаца који су путовали по Западној Европи, сусретали се и разговарали са интелектуалцима, били у контакту са интелектуалцима – социјалистима, говоре да је у њиховим очима Југославија 50-их будила наду за остварење хуманог демократског социјализма.

Заокрет 1950. године несумњиво по прокламованим циљевима, а посебно по ономе што је уследило каснијих година, заслужује да буде означен као прекретница у развоју послератне Југославије, са далеко већом димензијом од оне коју подразумева идејни прелом у стваралаштву. После идеолошког заточеништва (1945–1948) уследила је 1949. година, у којој Југославија није имала спремне одговоре на питања која је сама себи постављала. У тој години још увек се објављују књиге и уџбеници совјетских аутора, инсистира се на идеологији марксизма-лењинизма, заробљавање духа било је још увек снажно изражено, али су наговештаји нечег другачијег били препознатљиви по иступу одређених високих партијских функционера. У 1950. години долази до коначног одговора на питање куда и како даље. Партија у тој години демонстрира унутрашњу снагу да мења саму себе. Она је иницијатор и носилац промена које подстичу и доносе заокрет који се исказује у начину мишљења, а манифестује кроз: моћ критичког преиспитивања социјалистичког наслеђа, одбацивање совјетског узора и модела централизоване културне политике и напуштање соцреалистичког права у уметности, делимичан повратак традицији, истина селективан, али са уважавањем средњовековног културног наслеђа, сагледавање значаја слободне размене знања са Западом, превазилажење страха од “декадентне” западне културе, афирмацију Југославије посредством културних вредности, увиђање нужности стручног изоштравања и утицаја струке на културну политику, потребу за упознавањем западне културе и њеним пласирањем у земљи, оријентацијом на стварање интелектуалне елите упућивањем великог броја стручњака на специјализације у иностранство, измену система вредности у култури.

⁷³³ Исто.

Култура – претходница и саставни део спољне политике

Од 1945. до 1948. године културна сарадња остваривана је углавном са земљама народне демократије. Форме те сарадње била су гостовања уметника на бази реципроцитета (приређивања уметничких изложби, размена посета културних радника, превођење и издавање књижевних дела). Сарадња је била углавном остваривана круто и без вођења рачуна о самом квалитету уметничких садржаја. Југославија је из неких земаља примала "слабе уметнике", од којих бројни по свом уметничком квалитету нису били ни на просечном нивоу југословенских уметника. С друге стране, била је обавезна да шаље уметнике из оних грана уметности које су биле уговорене а не оне које би по слободном избору и квалитету изабрала. У таквим условима културна сарадња није много допринела развоју уметности у Југославији. Миодраг Протић оцењује да соцреализам и није била уметност и да је више узео него што је дао. После 1948. године ситуација се изменила, а почев од 1949/1950. године Југославији су се отвориле веће могућности за културни наступ у западноевропским земљама. Више није постојао проблем обавезујућег односа према Совјетском Савезу, којем је до 1948. године била препуштена популаризација југословенске културе. Могућности су проширене и Југославија је без совјетских ограничења могла да наступа на Западу и да "упија" са Запада. Обим, квалитет и садржај културне сарадње ослобођен је зависности од Москве, па је нова културна политика према иностранству имала веће могућности за културни продор ван земље свега оног што се сматрало највреднијим у култури. Под припремом и планом за културну акцију подразумевало се и то да се не дозволи, као што је то дотадашња пракса показала, да југословенски уметници наступају у безначајним салама, у предграђима и местима која не доприносе угледу земље.

И први дипломатски извештаји који су у 1950. години стизали из појединих западних земаља говорили су да се у погледима према Југославији нешто мења, истина тек у назнакама, али ни сама заинтересованост није била безначајна. У Енглеској, у којој је Југославија побудила нешто веће интересовање од рата, односно почев од 27. марта 1941. године, посебно се осетио нешто позитивнији став према Југославији од 1948. године и сукоба са Совјетским Савезом. Позитиван однос лондонске штампе према Југославији, по извештају југословенског амбасадора др

Јозе Брилеја, био је приметан већ од 1949, а посебно од 1950. године.⁷³⁴ Учестале посете културних радника из Југославије, појединих личности из света науке, као и пласман југословенске културе, допринели су извесном порасту симпатија према Југославији, али још увек се осећала доминантна тенденција да се Југославија прикаже као земља храбрих ратника, културно заостала и економски неразвијена. Почетком педесетих, изузимајући најужи круг познавалаца историје и културе, владало је велико незнање и општа неинформисаност о Југославији, о чему је сведочила и чињеница да је у свести знатног дела британске јавности Југославија "бркана" са Чехословачком.⁷³⁵ Југословенски амбасадор у Лондону сматрао је да Југославија мора да изграђује репутацију у науци и уметности, јер добрим делом од ње је зависило хоће ли се на Западу према Југославији развити "покровитељски" однос или ће се, уз поштовање које је југословенска политика од 1948. године постепено стицала, све завршити на сажаљивим симпатијама према једном малом народу, "културно неразвијеном и у том погледу ни приближно равноправном осталим европским нацијама". Приступ тамошњим позорницама, подијумима, галеријама, универзитетима, научним институтима био је пут ка афирмацији Југославије преко културе и представљања њене културне традиције, а пре свега пут ка разбијању предрасуда о "некултурном балканском народу" и изграђивању поверења у квалитет онога што је у културном смислу долазило из Југославије. Југословенски амбасадор је, осећајући значај културе, апеловао да се средства за продор југословенске културе на Запад увишеструче, да се напусти третирање културе као подсектора штампе и пропаганде, наводећи пример Енглеза који су одавно схватили потребу за самосталном организацијом типа Британског савета, којем је основни задатак културна делатност у иностранству. Афирмацију југословенске културе сматрао је најважнијим задатком у односима према иностранству. Пример 1951. године, у којој је учињен изванредан напредак у односу на раније године (гостовање фолклорног ансамбла, београдског балета, појединих уметника, остварени контакти са већим бројем ликовних уметника и галерија и остварена веза са музичким одељењем ВВС-а), говорио је у прилог томе како се може превазилазити резервисаност британских институција и јавности према југословенским културним настојањима. Лондон је имао и изу-

⁷³⁴ АЈ, Савет за науку и културу, ф-138. – Извештај о културној делатности у 1951. години.

⁷³⁵ Исто.

зетно велики значај јер је повлачио за собом интересовање других европских центара за све оно што је представљено у британској престоници. Југословенски амбасадор је наглашавао ту чињеницу и упорно настојао да југословенским властима да до знања колико је битно “успети” у Лондону, јер су “после гостовања у Британији отворена врата и за друге западне земље”.⁷³⁶ Наступи југословенских уметничких група и појединаца, осим афирмације своје земље, имали су значај и за својеврсно одмеравање, усавршавање и учење. Веома је важна била критика ради даљег уметничког дотеривања, откривања слабости, објективнијег сагледавања вредности и изоштравање сопствених критеријума у односу на међународне стандарде. Београдски балет, за који се и у земљи процењивало да је слабији од загребачког, није на фестивалу у Единбургу добио признања као фолклористи, али је већ само учешће било од изузетног значаја, а од “повољног утиска” публике важнија је била стручна критика, која је упозоравала на “наивно неукусан декор”, “неинвентивну” “Баладу о средњовековној љубави”, “слабост II чина Охридске легенде” и низ техничких пропуста. Као највећу корист од учешћа балета на међународном фестивалу у Единбургу, реалан и веома упућени амбасадор Југославије Јозе Брилеј истицао је чињеницу да се у Британији сазнало да у Југославији уопште постоји балет.⁷³⁷ Од појединачних уметника у Британији су у току 1951. године наступали оперски певачи Владимир Ружђак и Валерија Хејбалова, пијаниста Мелита Лорковић, диригент Милан Хорват и виолиниста Игор Озим.⁷³⁸

Већ до 1954. и посебно 1955. године културне везе са иностранством су биле значајно разгранате и по обиму и по квалитету и по разноврсности. Сарадња је проширена на бројне земље, а Југославија је постала интересантна за стране уметнике. У иностранству је несумњиво највећи успех забележила изложба средњовековних фресака. После Париза, изложба је 1954. године представљена у Утрехту, Диселдорфу, Бриселу, Цириху, Минхену и Бечу. Била је откроење не само за ширу публику већ и за научнике. Велики успех било је и гостовање Југословенског драмског позоришта у Паризу са Држићевим “Дундо Маројем”. И Ансамбл народних игара у 1954. години постигао је велике успехе, а шира публика у разним земљама у свету захваљујући наступима ансамбла, “можда је први пут чула за Југославију”.⁷³⁹

⁷³⁶ Исто.

⁷³⁷ Исто.

⁷³⁸ Исто.

⁷³⁹ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф–15; Исто, ф–33; Исто, ф–33а.

До 1958. године Југославија је имала 12 склопљених културних конвенција (са Белгијом, Бугарском, Кином, Мађарском, Монголијом, Норвешком, Пољском, Румунијом, СССР, ЧССР, Чилеом, УАР, а поведени су преговори са Индијом, Јапаном и Грчком) и културну сарадњу са 46 земаља. Број земаља са којима су могле бити склопљене културне конвенције могао је да буде већи, али материјални услови и могућности земље да испуњавају обавезе културних конвенција били су ограничени у односу на повећано интересовање других земаља. На основу склопљених конвенција разрађивани су конкретни годишњи планови културне сарадње, али са низом земаља (САД, Великом Британијом, Француском, Италијом, Холандијом) остварена је културна сарадња која је и превазилазила сарадњу са земљама са којима су склопљене културне конвенције. Међународна културна сарадња остваривана је како преко Комисије за културне везе са иностранством и Југословенске националне комисије за Унеско, тако и преко великог броја установа из области науке и културе⁷⁴⁰.

У западноевропским земљама почев од 1950. године гостовали су југословенски фолклор, музички уметници, опера, балет, позориште, филм, дела југословенских књижевника, сликари, вајари...

Фолклор. На прво гостовање фолклорне групе из Југославије 1950. године надовезала су се 1951. још три гостовања у Енглеској: јануара у лондонском Алберт Холу, јуна-јула поново у Алберт Холу и на Фестивалу у Ланголену и септембра у Ројал Фестивал Холу, са укупно 30 наступа и близу 100 000 посетилаца. Прво гостовање било је о југословенском трошку, друго је суфинансирано од стране организатора, а на трећем југословенски фолклористи су већ имали девизну зараду. Осим тога, освојили су прво место на фестивалу у Ланголену у свим дисциплинама (игра, соло песма и соло инструмент), штампа је писала опширно о Југословенима који су "били бољи од Шпанаца, Ираца и Шкотланђана", доносила фотографије, повећано је интересовање за фестивал у Опатији и долазак Енглеза, почело је интересовање за туристичку понуду у Југославији, уследили су позиви за турнеју по Белгији и Холандији, једна агенција је започела преговоре о гостовању у Америци, а у Британији је било мање оних који су мислили да су Чехословачка и Југославија једна иста земља.⁷⁴¹

У 1951. години на позив енглеског друштва "English Folk dance and Song Society" гостовала је Македонска фолклорна група у Алберт Холу

⁷⁴⁰ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-116а.

⁷⁴¹ Исто.

у Лондону. Убрзо потом македонски фолклор представио се и париској публици. Ансамбл народних игара Србије гостовао је у Аустрији у Бечу, Бруку, Халенбергу, Грацу, Вајцу, Фелдену и Целовцу. Група од 25 чланова Ансамбла народних игара Србије учествовала је и на Међународном фестивалу у Ројал Фестивал Холу у Лондону, а убрзо после тога и у Белгији и Холандији.⁷⁴²

Од значајнијих наступа наредних година несумњиво су наступи три фолклорна ансамбла (београдско "Коло", загребачки "Ладо" и македонски "Танец") 1954. године у Хагу, Амстердаму, Швајцарској, Трсту, Француској, Енглеској, Турској и прво гостовање црногорског ансамбла "Оро" у иностранству (у Бретањи). У 1955. години ансамбл народних игара "Коло" обишао је Италију, СССР, Кину и Бурму, а "Танец" Израел и Бугарску. Загребачки ансамбл "Ладо" гостовао је у Белгији. КУД "Иво Лола Рибар" из Београда гостовао је у Италији, а учествовао је у Сент Етјену на Фестивалу фолклора и освојио прву награду у конкуренцији од десет учесника, што се поновило успехом и на Фестивалу у Ници у конкуренцији 18 земаља.⁷⁴³

У 1956. години, на позив енглеског друштва за народне игре, на приредби у Алберт холу учествовао је ансамбл народних игара "Танец". Студентски хор из Љубљане и студентска фолклорна група "Бранко Крсмановић" учествовали су на фестивалу у Лилу. Ансамбл народних игара "Танец" одржао је 70 концерата на двомесечној турнеји по Западној Немачкој, а у истој земљи гостовао је и Ансамбл народних игара "Ладо". КУД "Иво Лола Рибар" имао је кратку турнеју у Италији, а на Фестивалу у Адрићенту на Другом интернационалном такмичењу освојио је прву награду.⁷⁴⁴ У 1957. години КУД "Бранко Крсмановић" гостовао је у Западној Немачкој.⁷⁴⁵

Изложба народне уметности. После првог европског представљања изложбе народне уметности у 1950. години, њен други излазак ван граница земље организован је 1951. године у Скандинавске земље. У трајању од по три до четири недеље Изложбу народне уметности Југославије видело је у Ослу у просторијама Уметничког индустријског музеја око 6000 посетилаца, у Копенхагену у просторијама данског Уметничког индустријског музеја приближан број, и у Стокхолму у про-

⁷⁴² АЈ, Савет за науку и културу. Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф-138.

⁷⁴³ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а.

⁷⁴⁴ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-86.

⁷⁴⁵ Исто, ф-91.

сторијама Краљевске уметничке академије око 1200 углавном професионално заинтересованих посетилаца. О изложби су написана 82 новинска чланка у скандинавским земљама, снимљене су репортаже које су приказиване у норвешким филмским журналима и прављене радио-емисије.⁷⁴⁶

У погледу југословенских изложби у иностранству најживља година до тада била је 1952. Изложба народне уметности Југославије била је представљена у Бриселу, Хагу, Амстердаму, Ротердаму, Паризу и Женеви.⁷⁴⁷

У 1957. години на позив Немачког уметничког савета у Келну организована је Изложба старе народне уметности Југославије са изабраним радовима из збирки Етнографског музеја у Београду и Етнографског музеја у Загребу. Изложба је отворена најпре у Минхену, уз присуство представника западнемачке владе, југословенског амбасадора и уз пренос на телевизији. После Минхена, изложба је приказана у Дармштаду, Диселдорфу и Хамбургу.⁷⁴⁸

Филм. Амбасадор у Лондону је, осврћући се на учешће југословенских филмова ("Софка", "Црвени цвет" и "Бакоња" и неколико мањих документарних филмова) на Единбуршком фестивалу 1949/50/51. године, упозоравао да уколико постоји амбиција за продор југословенског филма ван граница земље онда се садржај и начин обраде мора прилагодити захтевима и укусима страног тржишта.⁷⁴⁹ Филмове као што су "Црвени", "Застава" или "На својој земљи" нису могли бити пласирани јер су тамошњи продуценти били преплашени од политичких тенденција у југословенском филму, па је Брилеј предлагао да се прибегне копродукцији филмова са неполитичким темама. Да би се нешто постигло, саветовао је, било је потребно претходно проучавање тржишта страног филма и подсећао на изузетан успех италијанског филма "Крадљивци бицикла", који се у Лондону приказивао годину дана без прекида.⁷⁵⁰ У наредним годинама југословенска кинематографија је имала застој у производњи филмова за иностранство, да би од 1954. године њена продукција показала већу присутност на међународним филмским фестивалима. Те године филм режисера Владимира Погачића *Невјера*

⁷⁴⁶ АЈ, Савет за науку и културу. Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф-116.

⁷⁴⁷ Исто.

⁷⁴⁸ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-91.

⁷⁴⁹ АЈ, Савет за науку и културу. Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф-138.

⁷⁵⁰ Исто.

приказан је у Кану, у 1955. години југословенски филм учествовао је на четири филмска фестивала, у Берлину, Венецији, Кану и Единбургу, а Југословенска кинотека учествовала је на париској изложби поводом 60-годишњице филма и 30-годишњице кинематографије.⁷⁵¹ У 1956. години југословенски сниматељ Фран Водопивец добио је награду за црно–белу фотографију у филму “Црне воде” на Филмском фестивалу у Кану. Као представници југословенске кинематографије на фестивалу су учествовали Ђорђе Бабић и Мони Финци, а приказани су и југословенски филмови “Ханка” и документарни “Никола Тесла”. У Паризу је приказан филм “Крвави пут” југословенско–норвешке копродукције. У копродукцији београдског филмског предузећа “УФУС” и француског “Le film moderne”, у режији Кармина Галонеа у Београду је снимљен филм “Михајло Строгов”, по мотивима романа Жила Верна “Царев гласник”. На фестивалској манифестацији југословенског филма у Барију приказани су филмови: “Девојчица и храст”, “Ешалон др М”, “Невјера”, “Весна”, “Бор”, “Црне воде”, “Мртви град”, “Непослушни робот” и “Сињи галеб”. У 1956. години југословенски филм “Тренуци одлуке” приказан је у Аустрији.

Обнављањем културних веза са Совјетским Савезом југословенска кинематографија креће пут Истока. У 1956. години у Совјетском Савезу одржана је Недеља југословенског филма, у оквиру које су приказани филмови: “Тренуци одлуке”, “Далеко је сунце”, “Девојка и храст”, “Сумњиво лице”, “Њих двојица”, “Стојан Мутикаша”, а од документарних филмова: “Крв слободе”, “Напред уз друга је друг”, “Дубровник”, “Смотра изградње”, “Тесла”, “Црне воде”.⁷⁵²

У 1957. години Савезно извршно веће именовало је посебну комисију од 12 чланова представника установа и филмских радника, под председништвом Драже Марковића, која је имала дужност да врши избор филмова за иностранство. Југославију су на Филмском фестивалу у Кану 1957. године представљали филмови “Долина мира” и “Лет над мочваром”, а представници југословенског филма били су Александар Петровић и Велимир Стојановић. Исте године у Великој Британији одржан је Југословенски филмски фестивал, у трајању од три недеље. Фестивал је организовао Институт кинематографије Велике Британије, а приказано је 7 играних и 7 документарних филмова. На Фестивалу награђених филмова приказан је филм “Субота увече” Владимира Погачића, а југословенска кинематографија представила се уметничким и

⁷⁵¹ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф–33. Исто, ф–49.

⁷⁵² Исто, ф–70.

документарним филмовима и на Единбуршком фестивалу. На Међународном филмском фестивалу у Карловим Варима исте године Југославија је била заступљена са дугометражним филмовима “Зле паре” и “Велики и мали”, те краткометражним “Дубровачке летње игре” и “Непознати врт”. Владимир Погачић добио је прву награду за режију филма “Велики и мали”. На Филмском фестивалу у Венецији приказан је југословенски филм “Само људи”, а са краткометражним филмовима Југославија је учествовала и на фестивалима у Берлину и Манхајму.⁷⁵³

Познати италијански филмски редитељ Ђузепе де Сантис снимао је филм “Пут дугачак годину дана” у Југославији, са учешћем италијанских и југословенских глумаца, а у сарадњи француске филмске куће “Vega et Sirius” и “УФУС”-а 1957. године започело је снимање филма по роману Пола Февала *Le Bossu*. Један део филма сниман је у Југославији, а његово приказивање било је предвиђено у Београду, Паризу и Риму.⁷⁵⁴ Комисија за културне везе са иностранством пружила је 1958. године помоћ за организовање Недеље пољског филма у нашој земљи, Недеље југословенског филма у Пољској и свечане премијере уметничког филма “Алекса Дундић” у Београду, снимљеног у југословенско-совјетској копродукцији.⁷⁵⁵

Међународни музички конкурси. На VII међународном конкурс за певаче и инструменталисте 1952. године у Женеви, оперски певач Зорица Филиповић, у конкуренцији од 218 учесника, пласирала се у финални део такмичења. На конкурс у Carlfosch у Лондону виолиниста Игор Озим добио је прву награду. Поред тога, југословенски композитори учествовали су на Салцбуршком фестивалу, а композитор Миленко Живковић учествовао је на Конгресу Међународног удружења за савремену музику у Франкфурту. Пијанисткиња Мелита Лорковић гостовала је у Финској, Шведској, Енглеској, Холандији и Швајцарској. Анита Мезетова и Мирослав Чангаловић учествовали су на концерту у Бечу. У Лондону су гостовали Валерија Хебалова и Владимир Ружђак и привукли пажњу музичког света.⁷⁵⁶

У 1954. години Вилма Буковец, чланица Љубљанске опере, на Међународном певачком конкурс у Тулузи освојила је специјалну награду, мада је по правилима конкурса била предвиђена само једна Гран при

⁷⁵³ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-91.

⁷⁵⁴ Исто.

⁷⁵⁵ Исто, ф-116-а

⁷⁵⁶ АЈ, Савет за науку и културу. Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф-116.

награда. Наиме, жири је на лицу места донео одлуку да се Буковчевој додели специјална награда као главној конкуренткињи победнице која је иначе била Францускиња. Успех Буковчеве пропраћен је у француској штампи оценама да је жири био пристрасан у корист француске представнице, а Буковчева је добила понуде да наступа у операма у Тулузи, Бордоу и Лиону. На Међународном музичком конкурс у Женеви 1954. године Душан Поповић, члан Београдске опере, добио је прву награду, што је био први пут да један југословенски такмичар добије прву награду на тако престижном и веома строгом конкурс на којем четири године пре тога није додељивана прва награда. На истом конкурс чланица Љубљанске опере Соња Дракслер добила је "Златну медаљу", што је одговарало трећој награди. Душану Поповићу је по завршеном такмичењу понуђено да потпише стални ангажман за опере у Цириху, Минхену и Паризу, али је он одбио. На Међународном музичком конкурс у Минхену у септембру 1954. године Цветка Соучек, чланица Љубљанске опере, добила је прву награду у конкуренцији 60 певача, док су фаготиста Божидар Тумпеј и кларинетиста Ернест Ачкун, дипломирани студенти Музичке академије у Београду, добили другу награду. На Међународном конкурс младих диригената у Безансону, Игор Ђардов из Загреба добио је прву награду, док је Крешимир Шипуш, студент Музичке академије у Загребу, добио другу награду. На свим међународним конкурсима у току 1954. године, у пет земаља, југословенски такмичари освојили су 6 првих награда, 6 других и 1 трећу награду.⁷⁵⁷

У 1955. години југословенски уметници учествовали су на музичким конкурсима у Вервијеу (Белгија), Минхену, Женеви, Бриселу, Ланголену, Арцу. У Вервијеу је тенор Рудолф Францл освојио прву награду, Бисерка Цвејић четврту, а Вилма Буковец шесту награду. На Фестивалу у Ланголену виолиниста Дејан Бравничар однео је прву награду. На Међународном конкурс певачких хорова у Арцу хор "Бранко Крсмановић" из Београда добио је прве награде у све три категорије такмичења. Хор "Светозар Марковић" из Новог Сада на истом такмичењу освојио је две треће награде.⁷⁵⁸

У 1956. години на Музичком конкурс у Ланголену Београдски дупли октет добио је прву награду. На Интернационалном конкурс певачиња у Тулузи Крста Крстић, тенор из Београда, добио је прву награду,

⁷⁵⁷ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-15; Исто, ф-16; Исто, ф-33; Исто, ф-33а.

⁷⁵⁸ Исто, ф-70.

а награду је добила и Ана Липша, првакиња Скопске опере. На Конкурсу диригентата “Санта Сесилија” у Риму учествовала су три југословенска диригента. Игор Ђадров из Загреба добио је четврту награду. На Међународном такмичењу у Арцу учествовали су хор мадригалиста из Београда који је добио прву награду и хор “Јожа Влаховић” из Загреба који је добио четврту награду.⁷⁵⁹

У 1957. години на Конкурсу у Вервијеу учествовала су четири уметника из Југославије, а од њих су Милка Бертапела из Загреба и Ђорђе Ђурђевић из Београда добили награде. На Конкурсу аматерског хорског певања у Арцу учествовали су југословенски хорови, а југословенски певачи и пијанисти на Конкурсу у Верчели.⁷⁶⁰

У 1958. години десет југословенских музичких уметника учествовало је на разним музичким фестивалима (Праг, Единбург, Бајрот), тројица су гостовала у Кини и Северној Кореји, а дванаест младих југословенских музичара учествовало је на међународним конкурсима у Женеви, Минхену, Верчели, Тулузи и Безансону. У Бриселу су гостовали Београдска филхармонија, загребачки солисти и Хор ЈНА, а на Единбуршком фестивалу загребачки солисти. Два југословенска хора учествовала су на Међународном фестивалу хорске музике у Арцу у Италији.⁷⁶¹

Позориште. Југословенско драмско позориште наступило је 1954. године у оквиру Првог међународног фестивала у Паризу и дало три представе “Дундо Мароје”. У 1955. години Југословенско драмско позориште из Београда имало је ванредан успех на Фестивалу у Паризу са представом “Јегор Буличев” Максима Горког. Нушићев “Др” у истој години давао се у Софији. У 1956. години Загребачко драмско казалиште и нотингемски Плејхаус извршили су размену редитеља, заслугом Међународног института Британског савета. Џон Харисон режирао је у Загребу “Зимске бајке”, а Коста Спајић у Нотингему Лоркину “Крваву свадбу”. Поред овог комада, Спајић је режирао и Будаккову “Олују”. У 1956. години Југословенско драмско позориште из Београда гостовало је у СССР-у и дало 23 позоришне представе у Москви, Лењинграду, Горком и Кијеву. Извођени су и “Дундо Мароје” и комад М. Горког “Јегор Буличев”. У Лењинграду је у Театру Комсомола Матковићеву драму “На крају пута” режирао Мирослав Беловић, редитељ из Београда. У 1956. години на Драмском фестивалу у Паризу учествовало је Љубљанско гледалишче са Цанкаревом драмом “Слуге”, а “Ду-

⁷⁵⁹ Исто, ф–86.

⁷⁶⁰ Исто, ф–91.

⁷⁶¹ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф–116а.

ндо Мароје” је привукао пажњу бечке позоришне публике. У 1957. години Мира Траиловић позвана је да у једном париском позоришту режира Крлежину драму “Агонија”. Држићев “Дундо Мароје” видела је и холандска публика најпре у Арнхему, а затим у више градова. Загребачко драмско позориште гостовало је на прослави Голдонија у Венецији са представом “Рибарске свађе”. У Москви је дуго времена, у 800 извођења, на сценама “Мали театар” и “Пушкинов театар” приказиван Нушићев “Др”, а на сценама разних совјетских позоришта приказиване су и представе “Покојник” и “Госпођа министарка”.⁷⁶²

Неколико југословенских позоришних колектива гостовало је и у току 1958. године у иностранству. Тако је Српско народно позориште у Новом Саду гостовало у Пољској, а Студентско експериментално позориште из Загреба у Бриселу. Југославија је учествовала и на неколико међународних позоришних приредби, и то Месно лутковно гледилиште из Љубљане на Међународном фестивалу луткарских позоришта у Букурешту, Академско позориште “Бранко Крсмановић” из Београда на Фестивалу аматерских позоришта у Лондону, а једна група од двадесет студената позоришних академија из Београда, Загреба и Љубљане на позоришном фестивалу у Авињону у Француској.⁷⁶³

Опера. Југословенска опера пажњу иностране уметничке публике почиње да привлачи од средине педесетих година. У 1954. години Београдска опера је у комплетном саставу дала “Бориса Годунова” у Цириху, Базелу и Женеви и то је била њена прва међународна озбиљна афирмација, посебно Мирослава Чангаловића у улози Бориса и диригента Косте Барановића. У 1955. години Београдска опера и балет гостовали су у Висбадену, Фиренци и Бечу, загребачка у Лондону и Ђенови, а сплитска у Турској. Балет “Ђаво на селу” извођен је у Источном Берлину. Балет Сарајевске опере гостовао је у Женеви, балет Скопске опере у Солуну, а Љубљанска филхармонија гостовала је у Италији. “Ансамбл загребачких солиста” гостовао је у Бечу и Грацу. У Аустрији су се представили и Словеначка филхармонија и Хор Радио Београда. Мирослав Чангаловић одржао је у Данској седам концерата. У Паризу су гостовали и југословенски диригенти Само Хубад и Цирил Цветко, виолиниста Игор Озим и камерни дуо Марија и Олга Михајловић. Од индивидуалних, посебно су успешни били наступи Мирослава Чангаловића, Душана Поповића, Владимира Ружђака, певача и виолинисте Игора Озима.⁷⁶⁴

⁷⁶² Исто, ф-33а, ф-70, ф-86, ф-91.

⁷⁶³ Исто, ф-11.

⁷⁶⁴ Исто, ф-15, ф-16, ф-31, ф-33а.

У 1956. години Мирослав Чангаловић, Игор Озим и Ансамбл загребачких солиста гостовали су у Француској. Љубљанска опера гостовала је у париској Опери са три представе, Београдска опера је у оквиру Међународног фестивала у Паризу дала две представе у Théâtre des Champs Élysées. Нарочито су истакнуте уметничке вредности солиста Мирослава Чангаловића, Меланије Бугариновић и Душана Поповића. У Паризу је гостовао Загребачки камерни радио оркестар. Члан Љубљанске опере Вилма Буковец гостовала је у Опери у Тулузи, а директор београдске опере Оскар Данон дириговао је париским радио-оркестром на симфонијском концерту у позоришту Théâtre des Champs Élysées. Београдска опера учествовала је на Фестивалу у Висбадену, са делима "Кнез Игор" и "Хованшчина" и Барановићевим балетом "Кинеска прича". Милица Миладиновић наступила је у Берлинској опери. Диригент Сарајевске опере Иван Штајцер, у оквиру 6. симфонијског концерта, гостовао је у Инсбруку, а директор Љубљанске опере Бого Лесковац на позив бечких филхармоничара дириговао је у оквиру Моцартових свечаности оркестром бечких филхармоничара на концерту у сали Бечке академије наука. Чланица Загребачке опере Марија Радев, гостовала је у Грацу у Опери у улози "Кармен", а у Линцу чланица Ријечке опере Стана Главачевић у улози "Краљица ноћи" у Моцартовој "Чаробној фрули". У бечком Рајмунд театру гостовао је балет Сарајевске опере, са делима Мусоргског, Равела и "Охридска легенда" Стевана Христића. Загребачки ансамбл солиста под руководством Јанигра учествовао је на фестивалу у Салцбургу. У 1956. години први тенор Загребачке опере Рудолф Францл и чланови Београдске опере Меланија Бугариновић и Душан Поповић гостовали су у Москви, Лењинграду и Кијеву, а у Москви су на обележавању 100 година од рођења Стевана Мокрањца изведена дела М. Коњовића, М. Косине и С. Христића.⁷⁶⁵

У 1957. години у Бечу је у Вердијевом "Реквијему" гостовала чланица Загребачке опере Марија Радев. Диригент Мариборске опере Јаков Ципци гостовао је у Линцу на Шестом симфонијском концерту, Мариборска опера гостовала је у Грацу са делом "Кавалерија Рустикана" и Барановићевим балетом "Лицитарско срце", а директор Загребачке опере Младен Башић дириговао је у два симфонијска концерта у Салцбургу. Београдска опера у пуном саставу учествовала је на фестивалу "Театар нација" у Француској, а гостовала је и у Фиренци и Висбадену. Загребачки солисти дали су два концерта у Паризу и Холандији. Солисти Вилма

⁷⁶⁵ Исто, ф-70, ф-86.

Буковец и Владимир Ружђак и пијаниста Андреја Прегер наступили су у Бриселу, а Бисерка Цвејић представила се на једномесечној турнеји по белгијским градовима. Словеначка филхармонија одржала је турнеју по мањим местима у Италији, Љубљанска опера учествовала је на фестивалу „Европска недеља“ у Пасау, Мирослав Чангаловић наступао је два пута у Будимпештанској опери, а композитор Иво Тијардовић, такође у Будимпешти, као диригент. У Енглеској су 1957. године у продају пуштене плоче са музиком Николаја Римског Корсакова у извођењу хора, оркестра и солиста Београдске опере, којима је дириговао Крешимир Барановић.⁷⁶⁶

Културно наслеђе и ликовна уметност. Изложба “Средњовековна уметност народа Југославије” на којој је представљено 205 предмета, око 700 квадратних метара фресака, 40 одлива средњовековне архитектуре, 10 оригиналних икона из Дечана и Охрида и 26 одлива богумилских стећака, одржана је у Паризу 1951. године. Била је отворена четири месеца, дупло дуже од предвиђеног, имала је око 40 000 посетилаца, и њоме је започело представљање југословенског културног наслеђа у западном свету.⁷⁶⁷ После Париза, “Средњовековна уметност народа Југославије” гостовала је наредних година у бројним европским центрима (Хамбург, Копенхаген, Хелсинки, Венеција, Рим), а од 1955. године нову пажњу стручњака и културне јавности, пре свега Париза и других градова Француске, а потом и бројних других европских градова, привлачиле су копије фресака Богородице Љевишке из Призрена, представљене у оквиру изложбе под називом “Човек природе и предмети на фрескама Богородице Љевишке из Призрена”.⁷⁶⁸ Упознавање иностране јавности са културним наслеђем Југославије имало је великог значаја за даљи продор југословенске културе и већу заинтересованост на Западу за културне и уметничке садржаје који су долазили из Југославије.

Југословенска уметност била је представљена у 1951. години и изложбом словеначке графике у Милану, затим радовима Аралице, Лубарде, Милуновића и Милосављевића у Мантону, као и радовима Д. Табаковића, М. Лукића, Б. Бужанеца и С. Скопала на Међународној изложби керамике у САД.⁷⁶⁹

⁷⁶⁶ Исто, ф–91.

⁷⁶⁷ АЈ, Савет за науку и културу. Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф–116.

⁷⁶⁸ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф–33а.

⁷⁶⁹ АЈ, Савет за науку и културу. Одељење за научне и културне везе са иностранством,

Савет за науку и културу се од 1952. године одазивао на све позиве који су му били упућивани за учешће Југославије на разним међународним уметничким изложбама. Најважнија од њих била је XXVI Бијенале у Венецији. У ту сврху вршене су озбиљне и дуге припреме, представници Савета обишли су све уметничке центре у земљи како би упознали стање ликовне уметности, комисија се састајала више пута, а изложба је пре одласка у Венецију постављена у Љубљани. Југославија је на Бијеналу била заступљена изложбом слика и скулптура. Изложене су слике Емануела Видовића, Недељка Гвозденовића, Антуна Мотике, Предрага Милосављевића и Габријела Ступице и скулптуре Ристе Стијовића, Петра Палавичинија и Зденка Калина. На изложбу Међународног уметничког клуба жена у Лондону, која се приређује сваке године, послате су слике Зоре Петровић, Љубице Сокић, Марте Ерлих, Анке Кризманић, Миранде Морић, Јелице Жуже, Јеле Трнкози, Лизе Крижанић, Косаре Бокшан, Шане Лукић, Данице Антић, Оливере Кангрге, Вере Поповић, Дане Докић, Оливере Галовић, Вере Јосифовић, Вере Чохаџић и Љубинке Јовановић. На Међународну изложбу графике и цртежа у Лугану послате су радови Федора Ваића, Зденка Гладиша, Бошка Карановића и Рика Дебењака. На Међународну изложбу керамике "Kiln Cluba" у Вашингтону послате су керамике Владимира Предојевића и Иванке Приклмајер. На Међународни бијенале литографије у боји у САД послате су радови Рике Дебењака и Миле Малеша. На Међународну изложбу скулптуре у Националном парку у Арнхему у Холандији послате су скулптуре Ивана Мештровића, Томе Росандића, Ивана Кршинића и Вање Радауш. На Међународној изложби студентске уметности у Филадельфији Југославија је учествовала са сликама Младена Србиновића и Стојана Челића. Такође, Југославија је учествовала и на изложбама дечјих цртежа у Филадельфији и на Дечјем конкурс у Индији. У истој години учествовала је на Међународној изложби уметничке фотографије у Луцерну, на Салону фотографије у Лондону и на Међународној уметничкој изложби у Њу Делхију, на коју је послато 20 графика југословенских уметника.⁷⁷⁰ У 1953. и 1954. години "100 листова југословенске графике" у Сао Паолу и "60 слика модерног југословенског сликарства" у Грчкој биле су нове изложбе које је Југославија пласирала у иностранство, а поред званичних постојале су и приватне и полузваничне изложбе појединаца или група сликара у иностранству: Возаревић и Челебоновић у Паризу, Аралица и Хоџић у

ф-116.

⁷⁷⁰ Исто.

Истанбулу, Пеђа Милосављевић у Белгији, Генералић у Паризу, Лубарда у Бразилији и Аргентини, Омчикус, Михајловић и Станчић у Паризу.

Преглед учествовања југословенских уметника, појединачно и групно, на међународним изложбама у иностранству 1953. године⁷⁷¹

1. Voralrberger Landmuseum Bregenz (Аустрија) 11. април – 18. мај 1953.	Божидар Јакац Рико Дебењак
2. Salon des Populistes, Paris-Musée Municipal d'Art moderne 9. јун – 26. јун 1953.	Миливој Узелац Вено Пилон Јозо Јанда Мића Поповић Бата Михајловић Љубинка Михајловић Пеђа Милосављевић Бранко Поробић Вера Даихт Димо Тодоровски Иван Генералић Радивоје Кнежевић Ђорђе Илић Александар Томашевић Максим Седеј Сава Николић
3. Voralrberger Landmuseum Bregenz (Аустрија) 25. јули – 16. август 1953.	Рико Дебењак Божидар Јакац Миха Малеш Лојзе Шпацал
4. "Xylon", Société Internationale des graveurs sur bois, Zurich 29. септембар – 1. новембар 1953.	Рико Дебењак Маријан Детони Сергије Глумац Божидар Јакац Тоне Краљ Миха Малеш

⁷⁷¹ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф–17.

Максим Седеј
Аугуст Чернигој
Лојзе Шпацал

5. Изложба слика малог формата, Рим
октобар 1953.

Стане Крегар
Миха Малеш
Маријан Прегељ

Делатност Комисије за културне везе са иностранством дошла је до свог врхунца у 1955. години, нарочито на пољу изложби у земљи и иностранству. У тој години југословенски уметници су добили осам награда. Осим изложбе средњовековне уметности и копија фресака Богородице Љевишке из Призрена, које су већ "освојиле" бројне европске центре, Југославија излази графиком у Белгију, Западну Немачку, Пољску, Америку, Чиле и Уругвај и са "60 слика савременог југословенског сликарства" у седам градова Француске (Лион, Бордо, Марсеј, Мец, Дижон, Нанси, Стразбур), затим у Швајцарску (Цирих) и Немачку (Штутгарт). У Њујорку и Вашингтону изложени су радови "Четворице југословенских сликара" (Хегедушић, Коњовић, Мартиноски, Михелић), а у Паризу графике Ф. Михелића и М. Маскарелија. У Бечу и Грацу одржана је изложба "Уметничка обрада метала у Србији 11–19. век", у Норвешкој, Данској и Енглеској "Југословенска књига кроз векове", а "Позоришна уметност Југославије" у Аустрији и САД. На Међународној изложби модерне керамике у Кану излагало је 12 уметника из Југославије. Југословенски уметници учествовали су и на изложби Међународне графике у Берлину и у више немачких градова.⁷⁷²

У 1956. години у иностранству су гостовале следеће југословенске изложбе: "Човек, природа и предмети на фрескама Богородице Љевишке" – у више градова Француске, Немачке и Данске, "60 слика модерног сликарства" – у Великој Британији и Румунији, "100 листова модерне југословенске графике" – у Пољској, "Савремена југословенска уметност" – у Риму, "Средњовековна уметност народа Југославије" и "Млади југословенски сликари и вајари" – у Милану и Цириху, "Српска савремена графика" – у Софији. Изложба хрватске керамике била је у Бечу, док су сликари Војин Бакић, Маријан Прегељ, Миодраг Протић и Лазар Вујаклија заједно излагали у Амстердаму, а Зоран Петровић у

⁷⁷² Исто, ф–33а.

Паризу. Југословенски уметници излагали су и на међународним уметничким изложбама: на Бијеналу у Венецији, у Франкфурту, Лугану, Паризу, Баден-Виртенбергу, Женеви, Њу Делхију, САД. Југославија је била позвана да учествује на изложби Византијске уметности у Единбургу 1958. године.⁷⁷³

Млади југословенски уметник Љубиша Јовцић излагао је своје апстрактне слике у Паризу. На Међународној изложби савремене скулптуре у "Роденовом музеју" у Паризу, излагали су млади југословенски вајари Олга Јеврић, Јован Кратокхвил, Лидија Салваро, Душан Џамоња, Драго Терше. На изложби за награду "Гугенхајм", одржаној у Паризу излагали су Петар Лубарда, Крсто Хегедушић, Пеђа Милосављевић, Ступица и Крајгер. На 28. Бијеналу у Венецији Југославију су представљали сликари Лазар Вујаклија, Миодраг Протић, Маријан Прегељ и вајар Војин Бакић. Награду Унеска у висини од 100 долара добио је Миодраг Протић. Изложба је одржана у сталном павиљону Југославије, а њен комесар је био Алекса Челебоновић. У Риму је, у просторијама Музеја модерне уметности, одржана изложба југословенске савремене уметности, на којој је учествовало 16 сликара и 12 вајара. У Бечу, у просторијама "Wiener Kunststhalle", одржана је Аустријска пролећна изложба на којој су били представљени радови Рике Дебељака, Маријана Прегеља, Тоне Краља, Михе Малеша, Божицара Јакца, Франца Михелића⁷⁷⁴.

У 1957. години загребачки сликар Едо Муртић излагао је у Бечу, а Бакић, Протић, Прегај и Вујаклија у Белгији. Колекција "60 слика југословенског сликарства" приказана је у Единбургу, Њупорту и Ковентрију. Изложба југословенске графике гостовала је у Паризу, Лиону и Дижону. Сликари Бата Михајловић и Петар Омчикус, као и графичари Бошко Карановић, Јосип Рестек и Франце Михалић, излагали су у Паризу. Југословенски уметници учествовали су на Тријеналу примењене уметности у Милану и на Бијеналу у Венецији. Изложба савремене југословенске уметности, која је 1956. године отворена у Риму, 1957. године гостовала је у Милану. Изложба савременог хрватског сликарства приређена је у Ерлангену у Западној Немачкој, а у Пољској изложба југословенске савремене уметности. На изложби "Уметност и рад" у Женеви излагали су Петар Лубарда и Фран Кршинић⁷⁷⁵.

У 1958. години југословенска уметност била је заступљена на више

⁷⁷³ Исто, ф-70, ф-86.

⁷⁷⁴ Исто.

⁷⁷⁵ Исто, ф-86.

међународних ликовних изложби: на Другом александријском бијеналу средоземних земаља, на 29. бијеналу у Венецији, на Међународној изложби наивних уметника у Knok le Sutu у Белгији, на Међународном уметничком фестивалу у Њујорку, на Међународној изложби нових тенденција експресионизма у Брижу, као и на Међународној изложби скулптура у Анверсу. На овим изложбама 39 југословенских уметника били су заступљени са 116 уметничких дела. Изложбе дела југословенске савремене уметности организоване су у Норвешкој (Осло), Чехословачкој (Праг, Брно, Братислава), Канади, у Јужноафричкој Унији (Јоханесбург), а копије фрагмената са фресака Богородице Љевишке из Призрена у већем броју градова у САД. На овим изложбама било је приказано 938 уметничких радова више од 100 југословенских уметника. Поред овога, Комисија за културне везе са иностранством пружила је помоћ за организовање неколико индивидуалних изложби југословенских уметника у Италији, Холандији, Чехословачкој, Египту и Мађарској.⁷⁷⁶

Преводи дела југословенских књижевника у иностранству. На објављивању дела југословенских књижевника у 1950. години највише се радило у Италији. Тамо је у издању куће "Марзоко" објављена *Дружина сињег галеба* Тоне Селишкара и приповетка Лазе Лазаревића *Први пут с оцем на јутрење*. Издавачка кућа "Коломбо" објавила је антологију словеначке прозе. Издавачка кућа "Де Карло" објавила је Нушићево *Општинско дете*. Осим тога, у 1950. години Министарство за науку и културу у Љубљани, Германски семинар у Загребу и Универзитетска библиотека у Београду радили су на прикупљању библиографских јединица радова о Гетеу на молбу Друштва "Гете" из Немачке које је радило на изради Гетеове библиографије. У Енглеској су до краја 1951. године од значајнијих дела преведени Његошев *Горски вијенац* и Мажуранићев *Смрт Смаил аге Ченгића*, а у току је био рад на преводу Андрићеве *Травничке хронике* и Станковићеве *Нечисте крви*.⁷⁷⁷

Од књижевних дела намењених пласману у иностранству у 1952. години преведена су: Марин Држић *Дундо Мароје* на француски језик, у преводу Сретена Марића, Иво Андрић *Госпођица* на енглески и француски језик, у преводима Петра Мијушковића и Лепосаве Павловић, Мирослав Крлежа *Повратак Филипа Латинковића* на италијански и француски језик у преводима др Еријо Франкија и Миле Ћо-

⁷⁷⁶ Исто, ф-91.

⁷⁷⁷ АЈ, Савет за науку и културу. Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф-29; Исто, ф-116.

рђевић, затим од истог аутора дело *Леда* на италијански и немачки језик, у преводима Ероса Секвија и Романа Шоварија и дело *Спровод у Терезијенбургу* на немачки језик у преводу Романа Шоварија. Дело Ивана Мажуранића *Смрт Смаил аге Ченгића* на шпански језик превео је Алкал Галиано де Ториеза. На француски језик преведена је и *Збирка народних приповедака* (преводилац Стана Кошанин). Преведене су приповетке за *Антологију* на француском језику: Цирил Космач *Срећа*, Јуш Козак *Летећи анђео*, Иван Цанкар *Шољица кафе*, Мишко Крањец *Љубав Хели Вајсове*, Иван Прегељ *Син погубљења*, Франце Бевк *Бајтар Михале*, Прежихов Воранц *Саморасники*, Ранко Маринковић *Цврчци и бубњеви*, Иво Андрић *Прича о кмету Симан*. Приповетке преведене за *Антологију* на енглеском језику: Цирил Космач *Срећа*, Новак Симић *Детињство Ивана Кожара*, Милован Ћилас *Мртво село*, Добрица Ћосић *Прелаз преко Мораве*.⁷⁷⁸

Написана су и два дела за иностранство: др Антун Барац *Југословенска књижевност* – планиран превод на енглески језик и *Савремена југословенска књижевност*, за коју су прегледе урадили Велибор Глигорић – *Српска савремена књижевност*, Живојин Јеличић – *Хрватска савремена књижевност* и Лино Легиша – *Словеначка савремена књижевност*. Планирани су и преводи следећих дела: *Новеле* Мирослава Крлеже на француски језик, *Свадба* Михаила Лалића на француски језик, *Песма* Оскара Давича на француски језик и *Збирка прозе и поезије* на немачки језик.⁷⁷⁹

Без посредовања Комисије за културне везе са иностранством 1953. године објављена је у Цириху књига Иве Андрића *На Дрини ћуприја* на немачком језику.⁷⁸⁰

У 1954. години организована је изложба “Југословенска књига кроз векове”, а предлог је дала Краљевска библиотека у Стокхолму. Изложба је 1954. и 1955. године одржана у Стокхолму, Ослу и Лондону. Комисија је за концепцију изложбе ангажовала др Мирка Рупела, Матка Ројнића, Дејана Медаковића, Ђорђа Радојчића и Мицу Продановић. Примерци старих књига позајмљени су од разних библиотека и приватних лица. Сем књига, за изложбу је припремљена велика Географска карта ФНРЈ рађена у дрвету, са убележеним старим штампаријама које су постојале на том простору од 14. до 18. века. За сваку књигу припремљен је специјалан опис на језику дотичне земље. Каталог са 257 описаних експоната

⁷⁷⁸ Исто.

⁷⁷⁹ Исто.

⁷⁸⁰ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф -13.

и 10 фоторепродукција штампан је у 3000 примерака на енглеском језику. Југославија је учествовала 1954. године на Сајму књига у Мексику са око 100 репрезентативних издања, затим на Сајму страних књига у Јапану, а за "Изложбу антифашистичких афиша из доба рата у Шпанији 1936-1939" у Паризу послат је материјал о учешћу Југословена на фронту и у логорима, фотокопије писама из рата, разне публикације, као и статистички подаци о учешћу југословенских добровољаца у том рату.⁷⁸¹

У 1956. години, у издању "Club bibliophile de France", изашло је дело Иве Андрића *Травничка Хроника* на француском језику, а преведено је и дело *На Дрини ћуприја*. Исте године отворена је Аустријска читаоница у Загребу, за коју се у извештају Комисије за културне везе за 1957. годину наводи да приређује састанке сваког уторка, где се одржавају предавања, изводе дела аустријских музичара, читају дела њихових књижевника, а да често гостују и аустријски предавачи или музичари. Читаоница је имала велику библиотеку, разгранату делатност и велики број посетилаца, а аустријска штампа је дала запажен публицитет тој установи.

У СССР-у су у преводу на руски језик изашла дела југословенских писаца: Шеноева *Сељачка буна*, Његошев *Горски вијенац*, Прешернове *Песме*, Андрићева *На Дрини ћуприја*, Ћосићево *Далеко је сунце*.⁷⁸²

У Лондону је 1957. године у издању "Oxford University Press"-а изашла *Збирка југословенских приповедака и шаљивих прича* у преводу Наде Ђурчије-Продановић. Склапањем уговора између Завода "Југославија" и енглеске фирме "Lincoln and Prager" било је предвиђено објављивање 12 југословенских књижевних дела у наредних три до четири године. Као прво дело изабрана је Андрићева *Травничка хроника*. Било је предвиђено да дела југословенских писаца буду преведена и штампана у Југославији, а њихов повез и дистрибуцију да изврши енглеско предузеће. Године 1957. у издању "Editions de Minuit" у Паризу у француском преводу изашло је дело Крлежино дело *Спровод у Терзијенбургу*, а у издању "Calman Levi" изашао је француски превод дела истог аутора *Повратак Филипа Латинковића*. На молбу Мире Траиловић, а за потребе извођења у француским позориштима, преведена је на француски и Крлежина драма *У агонији*. Роман Добрице Ћосића *Далеко је сунце* изашао је на италијанском језику у издању "Editori Riuniti",

⁷⁸¹ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф -15; Исто, ф-16; Исто, ф-31; Исто, ф-33; Исто, ф-33а.

⁷⁸² Исто, ф-70.

а исти роман и збирка кратких прича Бранка Ћопића објављени су у Будимпешти. У Румунији су преведени и објављени *Збирка новела* Боре Станковића и *Далеко је сунце* Добрице Ћосића. У преводу Мила Дора у Франкфурту је на немачком језику објављено дело Иве Андрића *Проклета авлија*. На Интернационалном сајму књига у Познању учествовала је и Југославија, са око 600 научних и белетристичких издања. Избор песама Васка Попе, у преводу З. Стеберског на пољски језик, изашао је у Варшави. У Београду је одржана изложба руске књиге, коју је отворио амбасадор СССР-а у Београду. Изложено је 2000 књига, издања 1956–1957, међу којима су се налазили и преводи наших књижевника (П. П. Његош, С. Марковић, Б. Нушић, Р. Домановић, И. Андрић, Д. Ћосић, Б. Ћопић). У руском преводу објављени су у Москви Ћопићеви *Доживљаји Николетине Бурсаћа* и *Покошено поље*, затим Сремчев *Поп Ћира* и *поп Спира* и Нушићева *Збирка краћих хумористичких прича*.⁷⁸³

Сарадња са славистичким центрима у иностранству. Везе са славистичким семинарима и појединим иностраним славистима разгранале су се у току 1950. године. Чињеница да од ослобођења до 1950. године страни семинари нису имали скоро никакве везе са југословенским универзитетима и да нису примали југословенску новију литературу, поставила је озбиљан проблем пред Одељење за научне и културне везе са иностранством.⁷⁸⁴ Највећи корак учињен је организацијом Летњег курса за иностране слависте, одржаном у августу на Бледу. На њему је учествовало 39 слависта из 12 земаља, а у току 18 дана одржано је 40 предавања о југословенским језицима и литератури. Скуп су организовали Савет за науку и културу ФНРЈ и Универзитет у Љубљани.⁷⁸⁵

Снабдевање страних славистичких центара југословенском литературом до августа 1950. године обављало је Одељење за научне и културне везе са иностранством, а од тада Библиографски институт у Београду. У тој години 52 славистичка семинара у иностранству и библиотеке претплаћене су на 10 часописа из области књижевности, уметности, друштвених питања и законодавства, а поред тога слате су и

⁷⁸³ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-91.

⁷⁸⁴ АЈ, Савет за науку и културу, ф-17. – Извештај о раду Одељења за научне и културне везе са иностранством у 1950. години. Одељење за научне и културне везе са иностранством имало је следеће секторе: 1) за славистичке семинаре, 2) за књижевност, 3) за стипендије и специјализације у иностранству, 4) за музику, 5) за фолклор, 6) за изложбе, 7) за међународне културне организације 8) за позивање страних научних и културних радника у Југославију.

⁷⁸⁵ Исто.

књиге. О трошку југословенске државе сваки славистички семинар у иностранству примио је око 300 свезака часописа и књига. Пре тога славистички семинари уопште нису добијали југословенску литературу. Био је то начин да се успостави сарадња Југославије са славистичким семинарима и да се постепено организује размена књига како би домаће библиотеке дошле до страних књига без девиза. Поред систематског слања литературе, књиге су слате и на молбе појединих славистичких семинара. Тако је Берлинском универзитету упућено десет примерака *Горског вијенца*, славистима у Италији и Финској избор из македонске литературе, енглеској библиотеци избор из југословенске литературе. У децембру је Мидхат Бегић упућен за лектора на Универзитет у Лиону и поведени су преговори са Колумбија универзитетом у САД ради упућивања једног професора и асистента.⁷⁸⁶

У 1951. години констатовано је да је стање славистичких института у иностранству у погледу наставника слабо, па се настојало да се извештај број наставника упути на такве семинаре. Започети су преговори са француском владом за постављање једног југословенског предавача на Сорбони. Остварени су контакти са славистима у Јени, Лондону и Риму.⁷⁸⁷

Савет је у заједници са Универзитетом у Сарајеву организовао Летњи курс за иностране слависте у Сарајеву од 15. јула до 15. августа 1951. године. У раду семинара учествовало је 42 слависта из иностранства, и то из: Норвешке (1), Данске (1), Швајцарске (1), Енглеске (2), Италије (9), Шведске (4), Немачке (5), Аустрије (6), Холандије (4), Француске (9). Учесници семинара слушали су предавања из југословенске књижевности (романтизам, реализам) и лингвистике.⁷⁸⁸

Како је интересовање за Југославију после сукоба са Совјетским Савезом, а посебно почетком педесетих година порасло, а будући да је Југославија била једина словенска земља са којом је са Запада било могуће слободно одржавати везе и земља у коју се могло слободно путовати, то су и контакти славистичких семинара постали живљи. То се, пре свега, одразило на отварање нових славистичких семинара на универзитетима где они нису раније постојали (Келн, Бари, Рио де Жанеиро), порастао је број студената славистике, прихватани су, односно тражени југословенски лектори и предавачи, стизали су пре-

⁷⁸⁶ Исто.

⁷⁸⁷ АЈ, Савет за науку и културу, ф-17. – Извештај о раду Одељења за научне и културне везе са иностранством у 1951. години.

⁷⁸⁸ Исто.

длози за размену књига, појавило се интересовање за летњи семинар за слависте.

Снабдевање славистичких семинара у иностранству југословенским књигама и 1953. године вршио је Библиографски институт у Београду. Највеће интересовање показали су слависти из Немачке (Бон, Келн, Минхен), затим Италије (нарочито Милана), САД. Библиографски институт је 1953. године снабдевао око 50 семинара у 15 земаља југословенском литературом, а од појединих славистичких семинара добијани су вредни материјали. Најобимнија литература, намењена филозофским факултетима стигла је из Беча.⁷⁸⁹

У Београду је 1955. године одржан Међународни састанак слависта. На њему је учествовало 67 слависта из 17 земаља и 60 домаћих стручњака. Тада је образован међународни одбор слависта и донета одлука о објављивању јединствене библиографије за славистичку лингвистику. Исте године организован је шести по реду Славистички семинар у Загребу и Задру, са 45 учесника из 10 земаља, а Славистички сусрет у Београду посетило је 70 слависта из 17 земаља.⁷⁹⁰

Југословенски лекторати у иностранству. Оснивање лектората на страним универзитетима био је један од најважнијих праваца културног продора Југославије у периоду после 1950. године. До тада, односно од 1949. године, постојао је само један југословенски лектор, и то у Лиону. Тај посао обављао је од 1950. године Митхад Бегић, за кога се у извештајима наводи да је поред предавања на факултету израдио уџбеник за српскохрватски језик, припремао емисије за радио и уз помоћ Библиографског института комплетирао библиотеку Славистичког семинара на Универзитету у Лиону. У току 1951. године почели су преговори за постављање лектора за српскохрватски језик у Бордоу, Милану, Фиренци, Паризу – на Сорбони и у Националној школи за оријенталне језике (Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes) и на Колумбија универзитету у САД. За Универзитет у Бордоу предложен је Радослав Јосимовић, асистент Филозофског факултета у Београду и он је почео са предавањима новембра 1952. године. За универзитете у Милану и Фиренци био је предвиђен Иво Франгеш, асистент Филозофског факултета у Загребу, а за Сорбону је постигнута сагласност да то буде др Иван Божић, предавач историје на Филозофском факултету у Београду. За остала два места преговори су текли нешто спорије, тако да ни до краја 1952. године није решено ко ће отићи. До 1953. године постављен

⁷⁸⁹ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф -13.

⁷⁹⁰ Исто, 33а.

је само још један лектор и то на Филозофском факултету у Бордоу, тако да је Југославија те године имала два лектора у иностранству. Међутим, већ од следеће, 1953. године, у иностранству је радило укупно шест лектора за српскохрватски језик и књижевност и то у: Лиону, Бордоу, Паризу – на Сорбони и у Школи оријенталних језика, затим у Гетингену и Лајдену. Исте године поведени су преговори за постављање лектора у Дижону, Келну и настављени за Колумбија универзитет у Њујорку, за Милано и Фиренцу. Истовремено, завршени су преговори за размену са Шведском за универзитете у Стокхолму и Лунду. Тако су 1953/4. године на страним универзитетима радили следећи југословенски лектори: у Бордоу Радослав Јосимовић, асистент Филозофског факултета у Београду, у Лиону до краја 1952/53. Мидхат Бегић из Сарајева, а од октобра 1953. године Винко Тецилазић, професор из Загреба, на Сорбони др Иван Божић, предавач Филозофског факултета у Београду (а од новембра 1954. године Мидхат Шамић, доцент Филозофског факултета у Сарајеву), на Школи оријенталних језика у Паризу др Бранко Џакула, службеник Савета за просвету и културу НР Хрватске, на Славистичком семинару Универзитета у Гетингену Роланд Кнопфмахер, асистент Филозофског факултета у Загребу (од октобра 1954. Иван Брабец, професор из Загреба), а такође у Гетингену као лектор за македонски језик радио је Крум Тошев са Универзитета у Скопљу, на Универзитету у Лајдену Радомир Ившић, асистент Српске академије наука, који је имао и холандску стипендију, на Факултету политичких наука и на Филозофском факултету у Фиренци од 1954. године радио је као предавач југословенске литературе, културне историје и језика др Иво Франгеш из Загреба.⁷⁹¹

Године 1955/6. у иностранству је радило 7 југословенских лектора, и то: у Паризу 2, Лиону 1, Стразбуру 1 (Катедра за српскохрватски језик и књижевност отворена је 1956. године)⁷⁹², Бордоу 1, Фиренци 1, Гетингену 1. Лектори у Паризу, Лиону и Фиренци налазили су се тамо још од раније, док је почетком школске 1955/56. извршена замена лектора у Бордоу и

⁷⁹¹ АЈ, Савет за науку и културу. Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф-116; АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-51.

⁷⁹² АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-51. - Извештај генералног конзула из Стразбура од 15. августа 1956. године. Катедра је отворена 9. марта 1956. године. Оснивању Катедре дат је велики значај. Свечаном оснивању Катедре присуствовали су: југословенски амбасадор Беблер, културни саветник Амбасаде ФНРЈ Петар Сагадин, који је одржао предавање о француско-југословенским везама кроз историју, лектор Драган Недељковић, ректор стразбуршке Академије, префект департмана Bas-Rhin, председник општине града Стразбура, војни гувернер стразбуршке области.

Гетингену.⁷⁹³ Лекторат у Лиону је најстарији (основан 1949). На Катедри је просечно студирало 12 студената годишње. Лекторат у Бордоу постоји од школске 1952/53. године. До почетка 1955/56. школске године на њему је радио Радосав Јосимовић, асистент Филозофског факултета у Београду, а затим је дужност преузео Југослав Господнетић, асистент Филозофског факултета у Загребу. На тој Катедри је 1955/56. године 14 студената изучавало српскохрватски језик. Лекторат на Сорбони радио је од 1952/53. Лектор Мидхат Шамић, доцент Филозофског факултета у Сарајеву, радио је са 13 студената, од којих је већини главни предмет био руски језик, а српскохрватски други словенски језик, или језик по слободном избору, без обавеза полагања испита. Шеф Катедре за руски језик, уз коју се налазио Српскохрватски лекторат, није показивао посебно интересовање за лекторат за српско-хрватски језик. Лекторат у Националној школи за источне језике није био у рангу универзитета и није давао диплому, а изван број студената посећивао је и Сорбону.⁷⁹⁴ Лекторат у Стразбуру отворен је марта 1955. године. Позив лектора обављао је Драган Недељковић. Лекторат у Гетингену радио је од 1952/53. године. По договору са професором М. Брауном, шефом катедре, југословенски лектори мењали су се сваке друге године. До краја школске године 1954/55. године лектор је био Иван Врабец, професор из Загреба, а 1955/56. постављен је Виктор Жмегач, дипломирани филолог из Загреба. Студенти су показивали велико интересовање за учење српскохрватског језика и били су главни кандидати за југословенске стипендије. Лекторат у Фиренци налазио се на Факултету политичких наука и на Филозофском факултету – Славистичка катедра. Дужност лектора обављао је доцент Универзитета у Загребу др Иво Франгеш.

Комисија за културне везе са иностранством разматрала је 1956. године питање лектората у иностранству. Констатовано је да држање лектора у иностранству изискује “велике финансијске напоре”, а да број студената на славистичким студијама који уче српскохрватски никако није у складу са издацима. Ипак, закључено је да то питање треба посматрати у перспективи, као и да због вануниверзитетске активности лектора треба наставити са дотадашњом праксом и настојати да се број

⁷⁹³ У 1955. професор Ди Сара са Оријенталног института у Напуљу боравио је у Београду и обавестио да се Одељење српскохрватског језика у Напуљу јако проширило, да су, у тој години одбрањене две докторске тезе, једна о Бори Станковићу, а друга о Владимиру Назору.

⁷⁹⁴ У Националној школи за источне језике од 1920. до 1928. године српски језик и југословенску књижевност предавао је Александар Арнаутовић. – Ј. Рељић, *Уз изложбу Александар Арнаутовић 1888–1982*, у: Архивски преглед 1–4, 1998–1999, 242.

наших лектора повећа у неким земљама: Немачкој, Италији, Енглеској, Скандинавским земљама.⁷⁹⁵

Године 1957. југословенски лектори радили су у следећим земљама: Француској 6 лектора, Немачкој 4 лектора, Италији 1 лектор, Пољској 1 лектор. Са 1. јануаром као лектор српскохрватског језика на новоотвореном месту лектора на Филозофском факултету у Дижону у Француској почео је да ради Мидхат Бегић, доцент Филозофског факултета у Сарајеву. Поред тога, у школској 1956/57. години добијена су следећа нова лекторска места: Клермон-Феран, Марбург ан дер Лан, Ерланген, Келн и Варшава. Извршена је и замена лектора у Стразбуру, Бордоу и Гетингену, јер је дотадашњим лекторима истекло време предвиђено за њихов боравак у иностранству. У школској 1957/58. години дужност лектора обављали су:

1. На Сорбони др Јуре Каштелан, доцент Филозофског факултета у Загребу.
2. На Школи оријенталних језика у Паризу др Владо Драшковић, доцент Филозофског факултета у Београду.
3. На Филозофском факултету у Бордоу Арсен Марјановић, асистент Филозофског факултета у Задру.
4. Други лектор на Филозофском факултету у Бордоу Пецо Асим, асистент Филозофског факултета у Београду.
5. На Филозофском факултету у Клермон-Ферану Марко Папић, асистент Филозофског факултета у Београду.
6. На Филозофском факултету у Дижону Мидхат Бегић, доцент Филозофског факултета у Сарајеву.
7. На Универзитету у Гетингену др Драгослава Бојић, асистент на Филозофском факултету у Београду.
8. На Универзитету у Ерлангену Љерка Секулић, асистент Академије за казалишну уметност у Загребу.
9. Други лектор на Универзитету у Ерлангену Јосип Матешкић, асистент Академије за казалишну уметност у Загребу.
10. На Универзитету у Марбург ан дер Лан-у Роланд Кнопфмахер, лектор на Филозофском факултету Загребу.
11. На Универзитету у Фиренци Мате Зорић, асистент Филозофског факултета у Загребу.
12. На Универзитету у Варшави Богдан Терзић, асистент Филозофског факултета у Београду.⁷⁹⁶

⁷⁹⁵ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-50а.

⁷⁹⁶ Исто.

За рад на универзитетима у иностранству 1958. године ангажовано је 13 југословенских лектора, од којих је Лекторат у Келну био новоосновани. У тој години лектората за српскохрватски језик и југословенску књижевност било је: 7 у Француској (Лион, Бордо, Стразбур, Дижон, Клермон Феран и 2 у Паризу), 4 у Немачкој (Гетинген, Ерланген, Марбург Лан, Келн) и по један у Италији (Фиренца) и Пољској (Варшава).⁷⁹⁷

Лектори су предавали српскохрватски језик и литературу, осим Ивана Божића који је, док је радио на Сорбони, држао и предавања из националне историје. Ипак, по потреби, и остали лектори су повремено држали предавања из историје, географије и историје уметности. Број студената са којима су радили југословенски лектори кретао се између 10 и 15. На трима катедрама за славистику у Француској је 1955. године студирало 39 студената. Поред рада на универзитету, лектори су држали предавања по клубовима, удружењима, сарађивали на радио-емисијама, сарађивали са југословенским представницима приликом приређивања изложби и других културних и политичких акција, писали чланке за часописе и листове, преводили дела из југословенске литературе и истовремено радили на свом научном усавршавању. Поред плате које су примали на универзитетима, добијали су и месечну помоћ од Комисије за културне везе са иностранством.

Страни лектори на југословенским универзитетима. Будући да се на југословенским факултетима сваке године пријављивао све већи број студената за стране језике, то се 1954. године размишљало о потреби ангажовања већег броја лектора из иностранства. Према подацима прикупљеним од филозофских факултета у земљи 1954. године, било је потребно ангажовати по 5 лектора на факултетима у Београду, Загребу и Љубљани, 4 у Сарајеву, по 2 у Скопљу и Новом Саду и 1 за Вишу педагошку школу на Цетињу, односно 7 лектора француског језика, 5 немачког, 6 енглеског и по 2 италијанског, турског и арапског језика. Мада су преко југословенских представништава учињени велики напори било конкурсом било преко директних веза са просветним властима страних земаља, одзив је био недовољан јер услови на универзитетима нису били привлачни. Ипак, за школску 1954/55. годину ангажовано је 5 лектора француског језика, од тога две замене за дотадашње, затим 1 лектор немачког језика, 1 италијанског и 2 енглеског језика. Ангажована је тек трећина од потребног броја лектора. Уз сагласност Комисије за културне везе са иностранством, Филозофски факултет у Љубљани

⁷⁹⁷ Исто.

ангажовао је лектора за скандинавске језике Гунара Шванеа из Данске, а Филозофски факултет у Београду лектора енглеског језика Џона Донеа из Лондона.⁷⁹⁸

Стање са страним лекторима у Југославији знатно се поправило до 1957/58. године, па су тако 1957. године, према евиденцији Комисије, за школску 1957/58. годину склопљени уговори на југословенским факултетима са лекторима из следећих земаља: са Француском за 7 лектора, са Западном Немачком за 6, са Енглеском за 4 и са Италијом, Пољском и Шпанијом за по 1 лектора, што је било укупно 20. Лектори су ангажовани на следећим факултетима: у Београду 6 (2 за француски, 2 за немачки, 1 за пољски, 1 за шпански језик), у Загребу 6 (2 за француски, 2 за немачки, 1 за енглески и 1 за италијански језик), у Сарајеву 3 (1 за француски, 1 за немачки и 1 за енглески језик), у Љубљани 2 (1 за француски и 1 за енглески језик), у Новом Саду 2 (1 за енглески и 1 за немачки језик) и у Скопљу 1 за француски језик. Потреба за арапским и турским језиком није адекватно била задовољена до краја истраженог периода. Ситуација је делимично ублажена чињеницом да је члан Секретаријата Анкарског споразума проф. Курган добровољно предавао арапски и турски језик на Филозофском факултету у Београду. Године 1958. број лектора се увећао за још два, тако да је на југословенским универзитетима било 22 професионална лектора и троје непрофесионалних (две Францускиње и једна Аустријанка, удате за југословенске грађане, радиле су као лектори у Сарајеву и Београду).⁷⁹⁹

Страна гостовања у Југославији. У Београду је 1950. године гостовала Изложба швајцарске архитектуре, а 1951. у Београду, Новом Саду, Скопљу, Сарајеву, Загребу и Љубљани гостовала је изложба швајцарског плаката. У 1952. години, у организацији Савета за науку и културу, организовано је низ страних изложби у Југославији: "Изложба савременог француског сликарства" у Београду, Загребу, Љубљани и Скопљу, "Изложба Палате проналазака" из Париза у Љубљани, Загребу, Сарајеву, Београду и Скопљу, "Изложба радова Ле Корбизијеа" у Београду, Скопљу, Сарајеву, Загребу и Љубљани, "Изложба аустријских учила" у Загребу, Београду, Скопљу, Приштини и Љубљани и "Изложба цртежа деце Израела".⁸⁰⁰ У 1953. години југословенска публика видела је изложбе: "100 година холандског сликарства", "Швајцарска графика",

⁷⁹⁸ Исто.

⁷⁹⁹ Исто.

⁸⁰⁰ АЈ, Савет за науку и културу. Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф-116.

“Француска таписерија”, “Бразилијанска архитектура”. У 1954. години аустријски савремени композитори одржали су 6 концерата у Југославији и представљена је изложба аустријских музикалија. Исте године у Београду је приказана изложба “50 година француске кинематографије”. У 1955. у нашој земљи биле су следеће изложбе: “Цртежи и скулптуре Хенри Мура”, који је прихватио позив да присуствује отварању изложбе и буде гост у Југославији. Његова изложба гостовала је у Београду, Загребу, Љубљани и Скопљу. Исте године југословенској публици представљене су: “Савремена белгијска графика”, “Енглески савремени плакат”, “Међународна изложба дрвореза у боји”, “Савремена немачка графика”, “Савремена британска графика”, “Холандски плакат”, “Цртежи и слике јапанске деце”, “Немачка архитектура”, “Репродукције Ван Гога”, “Научне публикације Израела”, “Равенски мозаици” и “Ремек дела Кунстхисториског музеја” из Беча, “Индијска уметност кроз векове”⁸⁰¹

У Југославији је 1955. године гостовао велики број реномираних позоришта, према само једном гостовању у 1954. години. Највећу пажњу привукло је гостовање париског “Théâtre National”, под вођством Ж. Вилара. Ова трупа гостовала је са Корнејевим *Сидом* и Молијеровим *Дон Жуаном* и дала дванаест представа у Београду, Загребу, Љубљани и Сарајеву са огромним успехом. На веома високом нивоу биле су и представе Атинског позоришта, које је приказало *Едина* и *Хекубу* у Београду и Загребу. С обзиром на велики ансамбл (561 члан) издаци су били велики и дефицит од 2 150 000 динара попуњен је специјалном дотацијом Савезног извршног већа. У марту је гостовао бечки Бургтеатар са Гетеовом *Ифигенијом* и Шницлеровим *Љубакањем*, са укупно шест представа у Београду, Загребу и Љубљани. У септембру је гостовао “Piccolo teatro” из Милана са Голдонијевом комедијом *Слуга двају господара*, одигравши 14 представа у Београду, Загребу, Љубљани, Сарајеву, Ријечи, Сплиту, Дубровнику, Новом Саду и Копру. Чувени британски композитор Бенџамин Бритн и пијаниста Питер Пирс гостовали су у Београду, Загребу и Љубљани. За југословенску публику било је веома привлачно и гостовање Кинеског класичног театра. Турнеја кинеског позоришта била је најдужа, а представе су извођене у Београду, Загребу, Љубљани, Сарајеву, Скопљу, Новом Саду, Опатији, Ријечи и индустријском центру у Креки. Од високих званичника из света културе на Дубровачким летњим играма гостовао је директор лондонске Опере “Ковент Гарден” лорд Харвуд.⁸⁰²

⁸⁰¹ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-13; Исто, ф-17.

⁸⁰² Исто, ф-50а.

И наредна, 1956. година била је веома богата страним културним садржајима. Југословенска публика имала је прилику да види 34 изложбе, од којих и: "Савремену уметност САД" у Београду, "Савремену италијанску уметност" у Београду, Загребу, Љубљани и Скопљу, "Изложбу репродукција Рембрантових цртежа, гравура и слика" у Београду, Битољу и Скопљу, "Дрворезе Јозефа Стаинхарда" у Београду, "Аквареле и графике" Хелмута Вајца у Београду, "Осам миланских уметника", "Кинеску примењену уметност" у Београду, Загребу и Љубљани, "Бугарску графику" у Београду, "Изложбу пољске архитектуре" у Београду.

Познати британски виолиниста и педагог Макс Ростал одржао је турнеју по Југославији, а виолинисткиња Ида Хендл, концерте у Београду, Загребу и Љубљани. На предлог британског амбасадора у Београду у Југославији је приређен фестивал британског филма. Отварање је одржано у сали биоскопа "Козара" у Београду новим филмом "Ричард III" у режији и главној улози Лоренса Оливијеа, а остали филмови приказани су у Београдској кинотеци. Укупно је приказано 17 играних филмова и неколико документарних.

На иницијативу француске амбасаде организовано је гостовање француског позоришта "Frères Jacques" у Београду, Загребу, Љубљани и Новом Саду, а француски виолиниста Анри Шеринг учествовао је на неколико филхармонијских концерата у Југославији. Једно од најзначајнијих позоришних гостовања у 1956. години било је гостовање Московског художественог театра, које је трајало месец дана. Поред Београда, московски позоришни уметници одиграли су представе у Загребу, Љубљани и Сарајеву, а концертна извођења у Новом Саду и Креки. Извођена су дела *Три сестре* Чехова, Толстојеви *Плодови провете* и *Кремаљски чиновници* Погодина, док су у концертном извођењу дате драматизације Толстојеве *Ане Карењине* и Гогољевих *Мртвих душа*. Чувени совјетски виолиниста Давид Острајх гостовао је на низу концерата у Београду, Загребу, Љубљани, Сарајеву и Скопљу. У организацији "Ташмајдана" Хор совјетске армије одржао је концерте у Београду и Загребу. У Југославији је одржана и Недеља совјетског филма, а филмови су приказани у свим главним градовима југословенских република. Приказан је и филм "Отело" редитеља Јушкевича, који је добио награду на Канском фестивалу. Од значајнијих личности из света у Југославији је 1956. године боравио француски филозоф Жан-Пол Сартр.⁸⁰³

⁸⁰³ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-70; Исто, ф-86; Исто, ф-91.

Ни 1957. година није заостајала за претходним. У Београду је представљена изложба фламанске уметности 17. века под називом “Култура и уметност Рубенсовог времена”, са више од 200 експоната велике уметничке вредности, од којих 52 уља, дела Ван Дајка, Рубенса, Бројгела. Изложбу је за месец и по дана видело око 46 000 посетилаца. Овај уметнички догађај од светског културног значаја организовала је Комисија за културне везе са иностранством у сарадњи са Народним музејом у Београду, Југословенска железница одобравала је попуст за превоз посетилаца изложбе, а њеном отварању присуствовао је белгијски министар просвете, југословенски државни и партијски функционери и дипломатски кор. У јуну 1957. године у Београду је гостовао “Страфорд Мемориал Театар”, позоришна трупа Лоренса Оливијеа и Вивијен Ли, који су у Народном позоришту извели представу “Тит Андроник”, а касније су гостовали и у Загребу. Поред представе, Оливије и Вивијен Ли су на молбу публике и организатора у Београду читали одломке из Шекспирових дела. У част енглеског позоришта приређен је пријем у просторијама Протокола, којем су присуствовали позоришни и филмски радници, представници југословенске владе и дипломатски кор. У истој години у важнијим центрима у Југославији организована је изложба репродукција Рембрантових слика, гравура и цртежа, “Изложба норвешке графика” приказана је у Љубљани, Београду, Скопљу, Загребу и Бањалуци, а гостовала је и изложба савремене пољске уметности од фовизма до апстрактне уметности, са 71 сликом и 10 скулптура од 27 уметника. У 1957. години француски виолиниста Анри Шеринг гостовао је у Загребу, где је свирао са Загребачком филхармонијом, а касније је давао солистичке концерте у градовима Југославије. Исте године француски шансоњер Ив Монтан одржао је пет концерата у Југославији. Од иностраних позоришних колектива у Југославији су 1958. године гостовали “Teatr Nowy” из Лођа и фолклорно-позоришна група Алжирског народно-ослободилачког фронта. У 1958. години у Југославији су гостовали и: Балетски ансамбл Лењинградског позоришта “Киров”, Холандски камерни оркестар, Камерни хор Универзитета у Валпарезу из Италије, бугарски фолклорни ансамбл “Светлина” и три кинеска музичка уметника. У Београду, Загребу и Љубљани исте године представљена је изложба “Шекспир у енглеском позоришту”.⁸⁰⁴

⁸⁰⁴ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-116а.

“Сликарева земља”. Наговештај другачијег западноевропског погледа на културу у Југославији посредством дела југословенских уметника

Почетком 50-их година југословенска уметност привлачила је већу пажњу уметничких кругова на Западу. Својом вредношћу оцене стручне критике изазивале су изложбе средњовековних фресака, затим народне уметности, а потом и дела из сликарства и графике. Плански рад на пласману културе, представљању традиције и савремених уметничких дела, започет изложбом југословенске народне уметности 1949. године у Цириху и 1950. у Единбургу и Лондону, као и изложбом средњовековних фресака у “Пале де Шајо” у Паризу 1950. године, настављен је и следећих година, с тим што су искуства тих првих изложби довела до њихове техничке реорганизације. “Изложба југословенске народне уметности”, привлачећи велику пажњу, обишла је Осло, Стокхолм, Копенхаген (1951), Хаг, Брисел, Париз и Женева (1952), а изложба “Средњовековне фреске у Југославији” виђена је на Единбуршком фестивалу, у Тејт галерији у Лондону, а потом у музејима у Утрехту и Диселдорфу, у “Пале де Бо Зар” у Бриселу, затим у Цириху, Минхену, Бечу, Хамбургу, Копенхагену, Хелсинкију, Стокхолму и Ослу.⁸⁰⁵

Потом је Комисија прешла на планско упознавање иностране уметничке јавности са пробраним делима послератних ликовно-уметничких струјања у Југославији. Најпре се покушало са примењеном уметношћу, па је у Лондону представљена југословенска модерна керамика. Већ збирка “60 слика модерног југословенског сликарства” упознала је свет са тежњама послератног југословенског сликарства представљеним делима Стојана Аралице, Славољуба и Слободана Богојевића, Косаре Бошкан, Марка Челебоновића, Рика Дебењака, Оливере Галовић, Отона Глихе, Недељка Гвозденовића, Оскара Хермана, Љубинке Михајловић-Јовановић, Радивоја Кнежевића, Милана Коњевића, Стане Крегар, Петра Лубарде, Предрага Милосављевића, Мила Милуновића, Антуна Мотике, Еда Муртића, Петра Омчикуса, Николаја Омчикуса, Зоре Петровић, Отона Постружника, Ивана Радовића, Душана Ристића, Едуарда Степанчића, Габријеле Ступице, Миленка Шербана, Франа Шумуновића, Славка Шохаја, Ивана Табаковића, Ивана Ваниште, Емануела

⁸⁰⁵ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а. – Југословенска ликовна уметност у свету данас 1949–1955.

Видовића, Лазара Возаревића. Та изложба обишла је Атину, Анкару, Истанбул, Дамаск, Бејрут, Каиро, Александрију, Лион, Париз.

Југословенска графика, сабрана под називом "100 листова модерне југословенске графике", представљена је у Сао Паолу, Рио де Жанеиру, Атини и Солуну.⁸⁰⁶ Комисија за културне везе са иностранством, односно бивши Савет за науку и културу ФНРЈ и Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ, организовала је и званично учешће југословенских уметника на великим међународним манифестацијама у сарадњи са Савезом ликовних уметника Југославије. Тако је на XXV бијеналу у Венецији 1950, 1952. и 1954. године представљено сликарство великог броја југословенских уметника.⁸⁰⁷ На Другој међународној уметничкој изложби у Индији представљена је југословенска графика са 20 радова.⁸⁰⁸ Први пут је 1952. године Југославија учествовала на Другом међународном бијеналу литографије у боји, а потом и 1954. године,⁸⁰⁹ затим је учествовала на Међународном бијеналу Бело-Црно у Лугану 1950, 1952. и 1954. године.⁸¹⁰ Сликара Петар Лубарда добио је једну од прве

⁸⁰⁶ На изложби су представљени радови: Косте Ангели Радованија, Весне Борчић, Стојана Ђелића, Рике Дебењака, Маријана Детонија, Сергија Глумца, Зденка Градише, Бранке Иванчић Курелић, Божидара Јакца, Бошка Карановића, Алберта Кинерта, Тоне Краља, Анке Кризманић, Михе Малеша, Марија Маскарелија, Франца Михелића, Миће Николајевића, Живке Пајић, Михаила С. Петровића, Боже Продановића, Николе Рајзера, Максима Седеја, Младена Србиновића, Драгослава Стојановића и Лазара Вујаклије. АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а.

⁸⁰⁷ Излагани су радови следећих југословенских аутора: Антуна Гојимира, Петра Лубарде, Боже Илића, Исмета Мујезиновића, Антуна Аугустинчића, Франа Кршинића, Вање Радауша, Бориса Калина, Војина Бакића и Косте Ангели Радованија. У 1952. години на Бијеналу у Венецији виђени су радови: Емануела Видовића, Антуна Мотике, Пеђе Милосављевића, Недељка Гвозденовића, Ивана Табаковића, Габријела Ступице, Зденка Калина, Пере Палавичинија, Ристе Стијовића. У 1954. години Југославију су представљали радови: Лазара Вујаклије, Глихе Селан Вилка, Зденка Градише, Рике Дебењака, Божидара Јакца, Бошка Карановића, Алберта Кунерта, Тоне Краља, Михе Малиша, Мирјане Михаћ, Франца Михелића, Миливоја Николајевића, Анкице Опрешник, Михаила С. Петрова, Маријана Погачника, Марија Прегеља, Златка Прице, Боже Продановића, Николе Рајзера, Јосипа Растека, Вилима Свећњака, Максима Седеја, Младена Србиновића, Драгослава Стојановића Сипа, Стојана Челића, Душана Џамоње, Александра Шиверта и Сретена Стојановића. АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а.

⁸⁰⁸ Излагани су радови следећих аутора: Божидара Јакца, Тоне Краља, Франца Михелића, Рике Дебењака, Михе Малеша, Максима Седеја, Љубе Бабића, Крсте Хегедушића, Алберта Кинерта, Еда Муртића, Миљенка Станчића, Маријана Детонија, Михајла С. Петрова, Бране Павловића, Бошка Карановића и Марија Маскарелиа. АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а.

⁸⁰⁹ У 1952. години Југославија је представљена радовима Михе Малеша и Рике Дебењака, а 1954. године радовима: Бошка Карановића, Младена Србиновића, Лазара Вујаклије, Зденка Градише, Селан Глихе Вилка, Весне Борчић, Јосипа Растека, Михе Малеша и Франца Михелића. АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а.

⁸¹⁰ У 1950. години послати су радови Франа Шимуновића и Божидара Јакца, у 1952.

три откупне награде на Међународном бијеналу у Сао Паолу одржаном у част 400-годишњице од постанка тог града,⁸¹¹ на Бијеналу у Мантону 1951. године излагали су југословенски уметници Стојан Аралица, Петар Лубарда, Мило Милуновић и Пеђа Милосављевић. На Међународном клубу жена уметница у Лондону 1952. године изложено је 36 слика југословенских уметница,⁸¹² на Међународној изложби жена сликара у Болзану у Италији излагале су Оливера Кангрга, Зора Петровић, Јелена Ћирковић, Мила Кумбатовић и Цита Потокар, а Невенка Ђорђевић освојила је прву награду.⁸¹³ На Изложби мајсторских дела графика и цртежа у Швајцарској 1954. године Југославија је била заступљена радовима великог броја уметника.⁸¹⁴

Појединачна и групна излагања дела југословенских уметника у прво време организовано је помагао Савет, али већ од 1952. године уметници су почели да излажу самостално и о свом трошку. То су у првом реду били уметници који су још пре Другог светског рата имали везе са страним земљама, те су у тим срединама на неки начин већ били познати, као на пример, Марко Челебоновић (излагао у Паризу 1952. и 1953. године) и Предраг Милосављевић (излагао у Паризу 1946, 1952. и 1954. и у Бриселу 1953. године). Поред њих, самосталан продор направили су и Златко Прица, затим Едо Муртић који је већ 1946. године излагао у Прагу, а 1952. у САД. Године 1953. настаје сасвим нова ситуација. Уметници се отискују из Југославије у иностранство из сопствених побуда, тражећи афирмацију ван граница земље. Они се више не обраћају за помоћ, одлазе са сасвим скромним средствима и надају се успеху, излажу у Аустрији, Француској, Швајцарској, Италији.

радови Зденка Градише, Бошка Карановића, Федора Ваића и Рике Дебењака, а 1954. године радови: Маријана Детонија, Алберта Кинерта, Јосипа Рестека и Вилка Селан Глиха.

⁸¹¹ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а.

⁸¹² Излагани су радови: Данице Антић, Косаре Бокшан, Оливере Галовић, Дане Докић, Вере Јошифовић, Оливере Кангрге, Лизе Крижанић, Шане Лукић, Вере Поповић-Божичковић, Љубице Сокић, Марте Ерлих-Томпе, Анке Кризманић, Миранде Морић, Јелице Жиже, Јеле Трнкоци, Љубинке Михајловић-Јовановић, Вере Чохаћић и Зоре Петровић. АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а.

⁸¹³ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а.

⁸¹⁴ Излагали су: Коста Ангели Радовани, Весна Борчић, др Павао Гавранић, Зденко Градиш, Крсто Хегедушић, Анка Кризманић, Зденка Остовић-Пексидер-Срића, Никола Рајзер, Јосип Рестек, Вилко Селан Глиха, Вичим Свећњак, Рико Дебењак, Божидар Јакац, Тоне Краљ, Миха Малеш, Франце Михелић, Вено Пилпн, Маријан Прегељ, Максим Седеј, Хинко Смрекар, Љуба Ивановић, Лазар Вујаклија, Мирјана Михаћ, Стојан Челић, Анкица Опрешник, Бошко Карановић. АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а.

“Словенски паризирани свет”

Југословенски уметници од 1953. године осмелили су се да скоро без икакве потпоре траже афирмацију и могућност уметничког рада у иностранству. Марин Студин, загребачки уметник, привлачи пажњу лондонске публике и критике својом скулптуром. У Грацу излаже графичар Божидар Јакац, у Хајделбергу Миха Малеш, своје скулпторске радове у Бечу представља Павао Перић, а Петар Лубарда у Бразилији и Паризу. Енвер Крупић био је запажен својом изложбом у Истанбулу, а Мирко Почуча на Годишњој изложби Каирског салона, Златко Прица побире успехе у Бразилији, а у САД отишле су слике Крсте Хегедушића, Милана Коњовића, Франца Михелића и Николе Мартинског.⁸¹⁵ Јануара 1953. године у Риму излаже шест београдских сликара – Милош Бајић, Александар Божичковић, Гордан Зубер, Александар Кумрић, Ђорђе Поповић и Миодраг Протић.⁸¹⁶ У Паризу се исте године нижу изложбе Лазара Војиновића, Бате Михајловића, Пеђе Милосављевића, друга изложба Миће Поповића.

Пажњу француске публике 1953. године привукао је тада млади београдски сликар Лазар Возаревић, који је излагао у париској галерији Сен Пласид. Француски листови донели су дуже и краће приказе у којима је, између осталог, коментарисано да је реч о југословенском уметнику чије се слике у тушу одликују смелошћу, да поседује “велику сензибилност”, “дубоку нежност” и да се осећа висока стваралачка способност, да је у питању сликар који тражи свој пут у сликарству а да га је нашао у цртежу, да се у његовим делима открива утицај Пикаса и средњовековних фресака и да је тешко предвидети како ће се даље оријентисати “младић који је дошао из словенског и паризираниог света”. Истицано је да уметник показује три снажне одлике које чине некога великим сликаром: “оригиналност технике, смисао за декоративност и присутност” и оцењивано да ће “он спадати сигурно међу оне које нам је ова година открила”, да је реч “о уметнику који је “рођен за велике композиције, за зидне декорације, за фреске”, да “има оригиналност даха, живота и заната” и да његова уметност у целини “носи ону мистериозну поезију својствену Словенима”. Истицано је и да Возаревић “достиче најмодернији израз, пошто је уметност нашег времена на свом почетку”, да се “налазимо у присуству некога и нечега, што неће-

⁸¹⁵ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а.

⁸¹⁶ Исто.

мо изгубити из вида”. Било је и критичких погледа да “цртеж који је постао арбитран не надокнађује донекле сиромашну машту” и да је изложба Возаревића преурањена, да његов стил још није формиран, да се виде директни плагијати Пикаса и да је то штета јер има несумњиво сликарски темперамент.⁸¹⁷

Изложба Бате Михајловића 1953. године у “Галери Марсеј” била је повод да лист *Arts* његово сликарство назове “Простор и светлост”. *Le Monde* и *Paris Presse* представили су младог југословенског сликара који ради у малој хотелској соби, прескромном атељеу за уметника који воли да слика на великој површини. Писано је да “свака његова слика садржи чаробне квалитете који у обележје унутрашњег живота и сна који следи овај уметник доноси визију”. У његовим сликама “Народна игра у Македонији” и “Бик” уочена је тенденција ка зидном сликарству. Критика је писала о сликарским светлим тоновима, “који од неутралних иду до нежних и необичних или чак раскошних, којима уметник одређује форму светлости или је ослобађа, помера планове и ствара мотиве чија је особеност у томе што су слободни, лебдећи ван реалности, а ипак врло блиски и стварима и бићима”. Критика у часопису *Actualité Artistique* југословенског сликара назива “песником”, а о његовим сликама бележи: “Уметник није аналитичар, објекат једва скицира, готово га нагађамо, неодређеног, расплинутог обриса, али га зато наша машта са лакоћом може да изазове, објекат је ту, чак намеће своју присутност, мада остаје увек са оне стране једне сувише опоре истине”. У француској штампи Михајловић је оцењен, “колористом врло сигурног укуса који своје слике даје у светлим нијансама, међутим благо пригушене, утишане, па изазивају сећање на природну вуну и ткања земље из које сликар долази”.⁸¹⁸

Марко Челебоновић приликом своје друге изложбе у Паризу после рата, 1953. године, није посебно представљан француској публици јер јој је био познат још из 30-их година: “Марко слика већ неких 30 година у Паризу где је стекао глас”. Оцењено је да се његово “луминозно сликарство заснива на традицији која је потекла од Vuiller-а и Bonard-а”, да је у питању уметност која је доказ асимилације француског сликарства, светлог и обојеног, уравнотеженог и свежег, са човеком из Средње Европе који жели да задржи нешто од спокојности византијских фре-

⁸¹⁷ Прикази објављени у листовима: *Les lettres Francaises, Le Peintre, Actualite Artistique Internationale, L'Information, Le Provençal, Ce Matin-Le Pays, Arts, Journal de l'Amateur d'Art, Combat*. АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-17. – Извештај Комисије за културне везе са иностранством за 1953. годину.

⁸¹⁸ Исто.

сака", а при том "слике које нам показује сликане су у Далмацији, потпуном средоземном пределу".⁸¹⁹

Изложба радова Пеђе Милосављевића у галерији "Жиру" у Бриселу јуна 1953. године подстакла је једног од најпознатијих белгијских критичара Шарла Бернара да у приказу забележи да "почетна изненађеност прелази у очараност оригиналном визијом у којој се спољни свет изједначава са чудесним осветљењем", да је "колорит једноставан, али бескрајно нијансиран финим сивим и златноплавим тоновима" и да на тој потки сликар "тка читав један свет облика са изванредном чулношћу". Критичар закључује да "Пеђа обнавља импресионистички начин сликања извлачећи из њега неуобичајене акорде" и да "неколико фигуралних слика сведоче о сензибилности потеза једног мајстора". Белгијски листови писали су да је у питању оригиналан таленат који заслужује да буде познат. Тумачено је да је "Пеђина уметност озбиљна", да користи само неке боје, да у "угашеним гамама воли да приказује изгледе Париза, нарочито кровове", а да је његова техника "спонтанна". *Le Soir* је оцењивао да је његово сликарство "оригинално", оно које се "надовезује неким тајним скретањем на школу европског експресионизма", завршавајући свој коментар речима: "Ево уметности која има духа, стила и ретку пластичну речитост".⁸²⁰

⁸¹⁹ Из приказа изложбе објављеног у листу Art. AJ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-17. – Извештај Комисије за културне везе са иностранством за 1953. годину.

⁸²⁰ Прикази објављени у листовима: La Nation Belge, La Dernière Heure, La Lanterne, Le Soir. AJ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-17. – Извештај Комисије за културне везе са иностранством за 1953. годину.

Корак са европском науком. Студијски боравци и стручна усавршавања у иностранству 1950–1958.

Промена културне политике према иностранству, која је подразумевала и стварање већих могућности за стипендирање научних радника и стручњака из свих области за специјализације у иностранству, почела је већ од 1950. године да даје значајније резултате. Један од првих знакова другачијег, отворенијег односа према усавршавању југословенских стручњака у иностранству и уопште односа према знању које је стицано на европским универзитетима било је омекшавање ранијег крутог идеолошког става према преосталим југословенским студентима у иностранству који су се оглушили о позив да се врате 1948. године. Промена односа југословенских власти видљива је у одлуци да се продуже одобрења за студије и дозволи слање новчане помоћи свима који су се већ више година, неки и од 1945, налазили на школовању у некој од европских земаља. У Француској се још налазило 48 студената из групе која је отишла непосредно после рата, а средином 1950. године издата су одобрења за наставак студија за њих 17, одобрења су издата и за 13 студената у Аустрији, 11 студената у Чехословачкој који су на студије отишли о свом трошку, 8 студената у Енглеској, 6 студената у Швајцарској, 2 студента у Италији и за 1 студента у Белгији.⁸²¹ Родитељима студената издата су одобрења да могу слати новац, вршени су буџетски прорачуни и планирање девиза за помоћ преосталим студентима у иностранству, а делегати ЦК НОЈ ишли су (маја-јуна) у иностранство са задатком да одрже састанке са југословенским студентима, упознају се са њиховим радом, учењем, завршетком студија, могућностима повратка у земљу и с позивом да у току ферија о трошку државе дођу на одмор у Југославију. Позиву се одазвало 4 студента из Француске и 2 студента из Енглеске. За њих је обезбеђено бесплатно летовање у студентским летовалиштима.

У сарадњи са Одељењем за науку донет је и план одласка у иностранство на специјализацију са стипендијом Савета за науку и културу. На основу тог плана и предлога појединих република, у 1950. години на специјализацију је упућено 50 стручњака из сектора науке и 40 из сектора културе.

Одржавање научних веза са иностранством било је подељено

⁸²¹ АЈ, Савет за науку и културу ФНРЈ, ф-17.

између Академијског савета ФНРЈ и Министарства за науку и културу. Академијски савет репрезентовао је науку у иностранству, представљао научне установе и друштва у међународним научним унијама, уз сагласност министра за науку и културу слао југословенске научнике на међународне научне конгресе, конференције и скупове.⁸²² Сектор научних веза са иностранством Министарства за науку и културу обухватао је следеће задатке: размена научне литературе, специјализације, стипендије и размена студената, одлазак научника у иностранство (осим оног што врши Академијски савет), долазак страних уметника у ФНРЈ, сарадња са славистичким институтима и семинарима. Питање специјализација није било јединствено руковођено. Тенденција да се на специјализацију упућују само они стручњаци за чије усавршавање није било услова у земљи није остваривана скоро у току читаве једне деценије, све до 1957. године и доношења Уредбе о стипендијама за усавршавање у иностранству, са применом у пракси од 1958. године. На студијске боравке и специјализације у иностранству одлазило се у зависности од низа околности, пре свега од обима понуђених стипендија из иностранства, од могућности, жеља и потреба домаћих институција, ресорних министарства и савезних установа, као и од квалитета кандидата који су конкурисали за стипендије. Услове за додељивање стипендија диктирали су страни даваоци, при чему су се јављали конкретни проблеми, на пример стипендије су добијане за оне гране и научне дисциплине које су биле мање потребне од неких других, а није била реткост да најбољи кандидати нису испуњавали критеријуме (старосна граница, знање језика, породично стање) па су стипендије додељиване оним мање квалитетним. Догађало се и да стипендија не буде прихваћена због непостојања кандидата који испуњавају постављене услове. Француске стипендије коришћене су углавном за уметнике јер је Париз био центар савременог уметничког живота, док су техничари и научни радници више користили стипендије разних међународних организација и влада других земаља.⁸²³

Податак да је у току педесетих и у прве две године шездесетих година на специјализацијама, студијским боравцима, стручним усавршавањима, научним конференцијама и скуповима у иностранству боравило око 17 000 научних радника и стручњака из Југославије, а да при том ни саме институције, савети, министарства и комисије нису имале ни

⁸²² АЈ, Академијски савет, ф-10.

⁸²³ АЈ, Савет за науку и културу ф-28. – Забелешка о разговору Ванде Новосел са француским амбасадором и саветником француске амбасаде 19. 4. 1951.

приближно потпуну евиденцију боравака у иностранству, онемогућава истраживача да понуди комплетнију слику формирања југословенске интелигенције у страним земљама.

До 1957. године, када је изашла Уредба о стипендијама за школовање и усавршавање у иностранству, нису постојали никакви законски прописи који би ближе одређивали функционисање службе стипендирања југословенских стручњака у иностранству. Рад појединих органа обављао се у оквиру Основног закона о стипендијама који је првенствено регулисао поступак стипендирања ђака и студената у земљи. Стипендије за усавршавање у иностранству додељиване су преко бројних институција. До 1958. године органи преко којих су додељиване стипендије и специјализације у иностранству били су:

1. за стипендије из техничке помоћи ОУН, специјализованих агенција и Трипартитне помоћи – Комисија за техничку помоћ ФНРЈ.

2. за стипендије иностраних влада – Одељење за научне и културне везе са иностранством Савета за науку и културу, а од 1953. године Комисија за културне везе са иностранством

3. за стипендије иностраних универзитета – универзитети, односно факултети.

4. за стипендије Унеско – Југословенска национална комисија за Унеско, формирана 1950. године.

Све остале установе које су се појављивале као даваоци стипендија били су углавном органи преко којих је Комисија за техничку помоћ ФНРЈ остваривала реализацију својих стипендија. Међу њима нарочито су се истицале, по величини својих програма коморе а са знатно мањом делатношћу, секретаријати Савезног извршног већа. Како није постојао никакав орган који би у извесном смислу вршио надзор над делатношћу поменутих давалаца, све ове установе у погледу стипендирања функционисале су потпуно самостално, не обавештавајући никог о својим акцијама, тако да је ова ситуација имала за последицу немогућност утврђивања једног општег погледа, тј. неопходне евиденције која би држави могла да послужи за анализу и одређивање правилније политике уздизања стручног и научног кадра у иностранству.

Стипендије техничке помоћи

Целокупна техничка помоћ коју је Југославија примала од ОУН и њених специјализованих агенција, као и Трипартитна помоћ, одвијала

се на бази захтева које је југословенска влада достављала иностраним даваоцима помоћи у облику програма за одређени временски период, обично на једну годину. Годишњи програми састављени су од пројеката који су садржали проблеме појединих грана привреде: индустрије, пољопривреде, грађевинарства, саобраћаја или у области просвете и здравства. Предложени програми потреба за решавање одређених проблема после коначног усвајања од стране иностраног даваоца добијали су коначну форму и посебно је разрађиван сваки вид помоћи, било да се радило о експертима, лабораторијској и другој опреми или стипендијама. За додељивање стипендија сви инострани даваоци техничке помоћи постављали су следеће услове:

1. Да су стипендије саставни део конкретног пројекта.
2. Да се избор кандидата обавља у складу са предвиђеним пројектом који спроводи одређено предузеће, установа, институт или школа. У вези с тим даваоци воде рачуна о месту запослења предложених кандидата, њиховим дужностима, стручним квалификацијама и о њиховом утицају на решавање одређеног проблема по повратку са специјализације.
3. Да предложени кандидати поседују потребан степен познавања одговарајућег језика.

У периоду до 1958. године, по дотадашњој пракси, с обзиром на оно што су пружали даваоци помоћи, упућивање југословенских стручњака на специјализацију вршило се у односу на квалификације и врсте специјализације по следећим категоријама:

1. Високи руководећи кадрови са задатком да проучавају организацију и решавање сложенијих проблема у одређеној грани привреде или друштвених делатности. То се углавном односило на пољопривреду, затим на остале гране привреде и, најзад, на неку од друштвених области. Тако се, на пример, помоћ Унеска у програмима за 1955. и 1956. годину састојала у упућивању руководећих кадрова у просвети, са задатком да у развијенијим земљама проучавају школске системе с обзиром на предстојећу реформу школства у Југославији.
2. Висококвалификовани кадрови са факултетском спремом за практичну специјализацију у иностраним предузећима, установама и институтима, који се упућују на специјализацију са сасвим одређеним циљем.
3. Висококвалификовани кадрови са факултетском спремом за ко-

мбиновану студијску и практичну специјализацију.

4. Висококвалификовани кадрови са факултетском дипломом који у иностранству обилазе одређена предузећа и установе да се упознају са организацијом такве установе или са достигнућима на научно-техничком пољу.
5. Практична специјализација кадрова на нивоу ученика у привреди, квалификованих радника, пословођа и техничара у иностраним предузећима.

Из наведених категорија техничке помоћи види се да је оријентација код додељивања стипендија била претежно усмерена ка стручњацима из праксе. Тек у незнатном обиму техничке помоћи обухваћени су стручњаци са универзитета. У 1954, 1955. и 1956. години по основу техничке помоћи у иностранству боравило је укупно 2955 стручњака.

Број стипендиста по основу техничке помоћи у годинама од 1954. до 1956.

Година	Број стипендиста
1954.	1028
1955.	928
1956.	999

Гледано по привредним гранама, секторима и друштвеним областима, реализација стипендија у 1954. и 1955. години била је следећа:

Привредне гране, сектори и друштвене области	1954	1955
Индустрија	476	305
Пољопривреда	301	290
Социјално старање	15	39
Просвета	29	69
Здравство	68	125
Хидрометеорологија	2	7
Продуктивност	15	-
Администрација	2	6
Економија	62	61
Грађевинарство	46	26
Геологија	6	-
ПТТ	6	-
Укупно	1028	928

Научно-техничка сарадња /билатерални споразуми

Научно-техничка сарадња подразумевала је споразуме који регулишу односе на научно-техничком пољу између двеју земаља. Склапањем таквих споразума предвиђани су следећи видови сарадње: уступање техничке документације, лиценце, патенти, уступање експерата ради указивања техничке помоћи, размена стручњака ради упознавања са научно-техничким достигнућима и ради практичне или студијске специјализације. Највећи број одлазака на специјализације реализован је у 1957. години када је око 300 југословенских стручњака боравило у страним земљама. Ова врста специјализације није била бесплатна, већ су је финансирала предузећа. До 1957. Југославија је закључила споразуме са Француском, Италијом, Финском, СССР-ом, Пољском, Чехословачком, Румунијом, Мађарском, Бугарском, Кином и Бурмом, а сарадња је остваривана и са појединим земљама са којима нису склопљени споразуми те врсте: Индијом, Белгијом, Западном Немачком, Источном Немачком, Египтом, Суданом, Јорданом, Сиријом и Индонезијом.

Стипендије иностраних влада и фондација

Одељење за научне и културне везе са иностранством Савета за науку и културу, односно од 1953. године Комисија за културне везе са иностранством, располагала је искључиво стипендијама чији су даваоци биле иностране владе и фондације. Оне су примане било директном понудом стране владе или реципрочном разменом. Услови који су постављани за добијање ових стипендија подразумевали су да се стипендије додељују првенствено кандидатима који су дипломирали на факултету или имају професионалне квалификације, те се предност давала кандидатима који нису били старији од 35 година и који добро познају језик земље која је давала стипендију. Међутим, овим нису били исцрпљени сви проблеми. Компетентни органи земље преко којих се остваривала реализација стипендија задржавали су право да ускрате стипендију предложеном кандидату уколико не буду у могућности да му у својој земљи пронађу професора и одговарајућу институцију на којој треба да обави специјализацију. То се ређе дешавало и уколико се благовремено не предложи нови кандидат могло се догодити да стипендија пропадне. Споразуми о упућивању на

специјализацију до 1958. године били су потписани са владама Француске, Велике Британије, Западне Немачке, Аустрије, Италије, Белгије, Холандије, Данске, Норвешке, Шведске, Грчке, Пољске, СССР-а, Чехословачке, Индије, Бурме и Кине. Стипендије иностраних влада биле су различитог трајања, већина је трајала колико и академска година у одређеној земљи, тј. од осам до десет месеци. Стипендије намењене за краћа усавршавања трајале су обично један до два месеца. У ређим случајевима додељиване су стипендије у дужем трајању, као на пример стипендије влада Индије, Бурме и Кине које су додељиване на две и три године. У изузетним случајевима Комисија је била у могућности да једну или више стипендија претвори у стипендије краћег трајања, тј. да их преполови, тако да једну стипендију користе два кандидата. Овакве предлоге нерадо су прихватили инострани даваоци, наводећи да им то ствара административне тешкоће. Уколико би се у току специјализације показало да је кандидату предвиђена дужина трајања стипендије недовољна за довршење рада, експеримената или докторске дисертације, неки инострани даваоци у својим статутима предвиђали су могућност продужене специјализације. То продужење могло је да траје до десет месеци и није утицало на смањивање броја званичних стипендија. За свако продужење давалац је тражио мишљење и званичну сагласност Комисије за културне везе са иностранством. Све стипендије иностраних влада по висини месечних износа обезбеђивале су скромне материјалне услове, углавном за покривање основних потреба кандидата. Код појединих стипендија које нису предвиђале никакве олакшице (смештај у универзитетским насељима, исхрана у студентским ресторанима) износ стипендија није могао да подмири ни основне потребе, па је Комисија, поред износа иностране стипендије, давала и допунску стипендију у редовном месечном износу.

По правилу, све стипендије за студије и специјализације у иностранству објављиване су конкурсом путем штампе. Изузетак се чинио само у случајевима када се радило о једној или две стипендије, када је уобичајени начин био да се путем расписа републичким саветима за просвету, науку и културу затраже предлози за кандидате. Приликом одабира кандидата, с обзиром на намену специјализација, Комисија за културне везе са иностранством руководила се следећим критеријумима:

1. корисници стипендија за студије и специјализације у иностранству бирани су првенствено са факултета, односно школа или

- академија одговарајућег ранга,
2. стипендије су првенствено додељиване млађим научним радницима, асистентима и доцентима,
  3. омогућавање специјализације у иностранству пре свега кандидатима који су искористили све могућности усавршавања у земљи.

Када се имају у виду ови принципи, није тешко закључити да су стипендије које је додељивала Комисија имале искључиво студијски карактер.

Будући да се приликом избора кандидата морало водити рачуна о националном кључу, уважавајући чињеницу да најбољи увид у потребе и квалитете кандидата имају републике, Комисија је настојала да преко републичких савета за просвету, науку и културу дође до што правилнијег и квалитетнијег избора корисника. Републички савети, на основу прикупљених молби, путем посебних комисија које су вршиле избор кандидата, достављали су своје предлоге, ранг листе, водећи при том рачуна о приоритетним потребама, а коначан избор обављала је Комисија. Број стипендија није могао да задовољи стварне потребе универзитета и осталих научних институција.

Стипендије Британског савета

Један од најредовнијих давалаца стипендија југословенским кандидатима преко Одељења за научне и културне везе са иностранством при Савету за науку и културу, односно касније преко Комисије за културне везе са иностранством, био је Британски савет. Британски савет је, иначе, једино у Југославији препустио да избор кандидата врше њене установе, супротно пракси у другим земљама. Осим тога, Комисија је повремено, не сваке године, преко Британског савета добијала понуду за учешће на конкурс за стипендије Тринити колеџа. Са Британским саветом 1950. године је договорено да Југославија прими њихове предаваче за енглески језик и књижевност, балет, архитектуру, примењену уметност, позориште, музеологију и пољопривреду.

У 1950. години Британски савет је доделио 2 стипендије од по 10 месеци за стручно усавршавање и 5 стипендија од по три месеца са студијски боравак на сектору науке. На летње курсеве у Енглеску, такође као стипендисти Британског савета, на тзв. "посетилачке недеље" упућено је 4 кандидата.

За 1951/52. годину Британски савет је ставио на располагање 100 месеци стипендија.⁸²⁴ Стипендије су износиле од 26 до 30 фунти месечно, а Савет за науку и културу додељивао је сваком стипендисти још 10 фунти месечно. Стипендије су додељене за већи број специјализација. Посматрано по месецима највише је додељено за електротехнику, затим за геофизику, хемију и биологију. Значајно место заузимала је медицина, научна организација у индустријским предузећима и енглески језик са књижевношћу.

Стипендије су расподељене на Србију, Хрватску и Словенију док је један број стипендија припао савезним установама. Највише је добила Србија и по броју стипендија и по броју месеци.

Распоред стипендија Британског савета по струкама и месецима за 1951/52.

Специјализација	Број стипендија	Број месеци
Електротехника	3	20
Геофизика	1	10
Хемијска синтеза пластичних маса	1	10
Биологија	1	10
Научна организација у индустријским предузећима	2	9
Медицина	3	9
Енглески језик и књижевност	2	9
Грађевинарство	1	6
Машинство	1	5
Електрична енергија	1	5
Рударство	1	3
Исхрана животиња	1	3

Распоред стипендија Британског савета за 1951/52. по републикама

Република	Број стипендија	Број месеци
Србија	6	36
Хрватска	5	30
Словенија	2	9
Савезне установе	5	24

У 1952. години било је укупно 19 стипендиста Британског савета у трајању од 83 месеца. Те године послато је 13 стипендиста, а њих 6 је пребачено из 1951. године.

⁸²⁴ АЈ, Савет за науку и културу ф-28. Расподељено је 99 месеци стипендија, а 1 месец је остављен за друге потребе.

Распоред стипендија Британског савета по струкама за 1952.

Струка	Број стипендија
Пољопривреда	2
Металургија	2
Енглески језик	2
Физика	1
Зоологија	1
Технологија	1
Биологија	1
Машинство	1
Организација администрације	1
Примењена уметност	1
Ветерина	1
Грађевинарство	1
Хемија	1
Научна организација рада у индустрији	1
Електротехника	1
Геодезија	1

Распоред стипендија Британског савета за 1952. по републикама

Република	Број стипендија
Србија	7
Хрватска	5
Словенија	3
Босна и Херцеговина	2
Савезне установе	2

У току 1953. године у Енглеску је упућено 14 стипендиста Британског савета у трајању од 5 до 10 месеци. За 1954. годину додељено је 10 стипендија у трајању од по 10 месеци, с тим што је остављена могућност да се стипендије поделе на више лица, у краћем трајању. Додељене су за следеће струке: медицина, геологија, хемија, ветерина, права, физика, енглески језик, музика, школство, економија. Стипендисти су се у тој години налазили на специјализацијама у Лондону, Кембриџу и Оксфорду.⁸²⁵ У 1955. години добијено је 10 стипендија у укупном трајању

⁸²⁵ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а. – Студије и специјализације, извештај за 1954. годину. Стипендије су добили: др Владан Јосиповић (медицина), Зоран Максимовић (минералогичка), др Јаков Сиротковић (економија), др Смиљко Ашпергер (хемијска кинетика), Јосип Лукатела (педагошка образовна настава), Рајко Кавчић (органска хемија), Иво Видан (енглеска књижевност), Михо Церинец (теорија физике), Бранко Прибићевић (начела спољне политике Лабуристичке странке), Живко Дамјановић (агроекономија), Душан Трбојевић (клавир и композиција), Војислав Видојевић (фонетика)

од 70 месеци за области: економија, техника, примењена уметност, енглески језик, хемија, архитектура, медицина, грађевинарство, енглески језик и књижевност.⁸²⁶ У 1956. години Британски савет доделио је десет стипендија за специјализацију у Енглеској у трајању од по десет месеци. Стипендије су додељене млађим научним радницима, асистентима и доцентима универзитета или онима који имају сличне или одговарајуће квалификације. Коришћене су за усавршавање у следећим научним областима: биологија, енглески језик, хемија, медицина, географија, конзервација, рестаурација, технологија, физика и економија.

Иако су стипендије Британског савета биле намењене првенствено лицима која су завршила студије, у изузетним случајевима могли су да их користе и студенти. Од укупног броја стипендија једна до две стипендије могле су да буду додељене за целе студије. У 1956. години такве стипендије коришћене су за студије енглеског језика, аеронаутике, виолине и права, а било их је укупно 6, од по девет месеци. У 1957. години стипендије Британског савета, у укупном трајању од 100 месеци, користило је једанаест кандидата из Југославије, и то за усавршавање у следећим областима: бактериологија, економија енглески језик, право, медицина, архитектура, технологија и психологија. Србији и Хрватској додељено је по 25 месеци, Словенији 15, БиХ 10, Македонији 10 и савезним установама 15 месеци. У истој години Британски савет доделио је Југославији и 7 стипендија за основне студије у трајању од по 9 месеци, и то за студије енглеског језика 6 и једну за студије виолине. У 1958. години од Британског савета добијено је 10 стипендија у трајању од по 10 месеци, са могућношћу да се изванредан број добијених стипендија подели на већи број стипендиста у трајању мањем од предвиђеног. Тако је 1958. године у Енглеску упућено 12 стипендиста.⁸²⁷

Стипендије "Фонда српског посланика"

У другој половини 1948. године Министарство иностраних послова обавештено је од Амбасаде ФНРЈ у Лондону да су тутори просветних фондова у Великој Британији у корист југословенских студената одлучили да одмрзну фондове и да их пуне у ток како би наставили са

⁸²⁶ Изабрани следећи кандидати: Косара Јојић (техника), Зденко Градиш (примењена уметност), Виктор Ратник (енглески језик), Владимир Коколе (хемија), Курент Тине (архитектура), др Аврам Кецкаровски (медицина), Исак Папо (грађевинарство), Видосав Тричковић (економија), Драгиња Перваз (енглески језик и књижевност), Крешимир Цар (економија).

⁸²⁷ АЈ, Секретаријат за просвету и културу, ф-120.

школовањем југословенских студената, слично пракси која је постојала пре рата. У питању су били фондови: "Serbian Minister Fund", "British Scholarship Trust" и "Serbian Fund No. 1", чија је укупна главница износила преко сто хиљада фунти.⁸²⁸ Средства ових фондова могла су бити коришћена искључиво за школовање у Енглеској и то тако да главница фондова остане неокрњена а да за школовање југословенских студената буде коришћен годишњи интерес од око 3500 фунти.⁸²⁹ Тutori фондова известили су да се из расположивог износа годишњег интереса, почев од школске 1949/50. године, може у Великој Британији школовати 8 југословенских студената, и то: 5 на универзитетима за студије језика и књижевности, а 3 за студије на рударским факултетима у Бирмингему, Лидсу и на рударској школи у Камборну. Изузетно, тutori фондова створили су услове и да се омогући специјализација за два југословенска лекара, почев од 1949. године, у трајању од шест месеци до годину дана. Уз услове конкурса, било је нужно и да лекари владају енглеским језиком до нивоа да могу да прате предавања. Министарство иностраних послова ФНРЈ прихватило је да се сходно правилима Фонда и устаљеној пракси пре рата, када је студенте конкурсом бирало Министарство просвете Краљевине Југославије, усвоји предлог и искористи могућност коју су фондови нудили, уз незнатне измене у односу на предратну праксу, и то: да ранију улогу Министарства просвете преузме Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, да се избор студената врши по кључу националне равноправности и да предмет студија одређује Комитет за школе и науку. Предложене измене тutori фонда су прихватили и постављени су следећи услови конкурса: да су кандидати југословенски држављани, да су сиромашног стања, да су завршили гимназију, положили испит зрелости, да су студенти или тек дипломирани студенти, да су показали одличан успех и да су примерног владања, да су нежењени односно неудати и да нису старији од 25 година, а за мушкарце да су уредили питање војне обавезе, да раније нису били на студијама у иностранству, нарочито не у Великој Британији или у Сједињеним Америчким Државама, да су се у гимназији или на факултету истакли интелектуалним и моралним особинама, за шта су биле неопходне две препоруке професора, да знају енглески језик до нивоа да могу да прате предавања и да првенство имају кандидати чији су родитељи погинули или страдали у рату. Кандидати изабрани по тим условима провели би у Енглеској

⁸²⁸ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-73, пов. бр. 423192.

⁸²⁹ Исто.

на студијама од једне до четири године, у зависности од успеха и владања.⁸³⁰ Почев од 1949. године, па сваке наредне године, у Енглеску је по основу стипендија Фонда српског посланика одлазио одређени број Југословена на школовање. Тај број није био велики, али није био ни занемарљив. У току 1950. године упућено је 6 стипендиста Фонда српског посланика на по једну годину, од којих су 2 стручњака добила стипендију и за следећу годину.⁸³¹ У 1951. години Фонд српског посланика понудио је 11 стипендија за студенте, од којих су се два већ налазила у Енглеској од претходне године. Одабрани стипендисти били су из следећих република: из Србије 8, из Хрватске 1, из Словеније 1 и из БиХ 1. Стипендије су додељене на десет месеци, у износу од 20 фунти месечно, уз помоћ Савета од по 6 фунти месечно.⁸³² У току 1952. године било је укупно 12 стипендиста Фонда српског посланика у трајању од 108 месеци. Свих 12 стипендиста биле су девојке, од којих је њих 10 било из претходне године и све су студирале енглески језик. У току 1953. године на стипендије Фонда српског посланика у Енглеску је отишло 7 кандидата, и то из Србије, Хрватске и савезних установа по 2 и из Словеније 1. У току 1954. отишло је у Енглеску 8 стипендиста: из савезних установа 3, из Србије и Хрватске по 2 и из Словеније 1. Стипендије су додељене за енглески језик, музику, шумарство, право и спољну трговину.⁸³³ У 1954. години продужене су и стипендије Светозару Јакићу за поморско право и Небојши Томашевићу за енглески језик. У току 1955. године добијено је 7 стипендија, и то 6 за енглески језик и 1 за музику.⁸³⁴ Стипендије су распоређене по републикама на следећи начин: Србија 3, Хрватска 1, Босна и Херцеговина 1, Македонија 1. Југославији је 1955. године Фонд српског посланика понудио учешће на конкурс за стипендију Тринити колеџа у Кембриџу. У конкуренцији са кандидатима из Финске, Француске, Италије и Холандије, стипенди-

⁸³⁰ Исто.

⁸³¹ Исто.

⁸³² АЈ, Савет за науку и културу, ф-17. – Извештај Одељења за научне и културне везе са иностранством за 1951. годину.

⁸³³ Стипендије судобили: Љубица Петровић (енглески језик, целе студије), Александар Павловић (музика, једна школска година), Мирјана Поповић (шумарство, 1 школска година), Дарко Сувин (енглески језик, 1 школска година) Милица Пискерник (право, 1 школска година), Велимир Шипетић (енглески језик, 1 школска година), Драгослав Пејић (спољна трговина, 1 школска година), Милица Миладиновић (енглески језик, 1 школска година). АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а.

⁸³⁴ Србија 3 и све остале републике по 1. Стипендисти по једну школску годину: Светозар Коњевић, Филип Матић, Мирјана Пребег, Ева Момчиловић, Драгутин Милатовић, Даринка Божјаковић, Даринка Кнежевић и Иванка Ковиловска за целе студије. АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а.

ју у трајању од две године добио је југословенски кандидат др Данило Стевановић, који је у Кембриџу специјализирао кожне болести. У току 1956. из Фонда српског посланика добијено је 6 стипендија, и то: за енглески језик 2, за технику, музику, право и медицину по 1, а за 1957. годину 7 стипендија. У 1958. години Фонд српског посланика је променио назив у "Британски фонд за југословенске стипендисте", а добијено је 12 стипендија и то 3 у трајању од по 3 године и 9 у трајању од по 9 месеци⁸³⁵.

Стипендије Француске владе

До 1951. године Савет није имао тачан увид у дотадашњу расподелу стипендија француске Владе, нити податке ко студира у Француској. Почетком 1951. године обављени су преговори са француском амбасадом у Београду како би се извршила ревизија свих до тада издатих стипендија. О томе је постигнут споразум и Савет је, сходно увиду у број и рад студената одредио стипендије у висини од 21 000 франака за шест студената. За 1951/52. годину француска влада је ставила на располагање укупно 160 месеци стипендија, и то: 10 стипендија од по 10 месеци, 10 стипендија од по 2 месеца и 20 стипендија од по 2 месеца за наставнике француског језика. Накнадно је постигнут договор да 10 стипендија по 10 месеци буде претворено у 20 стипендија по 5 месеци. Стипендије су додељене за следеће области: астрофизика, хидротехника, електромагнетски таласи, ветерина, електрохемија, физиологија, уређивање шума, радиофонија, парне и плинске турбине, молекуларна физика, грађевинарство, металургија, биологија, геоморфологија, пољопривредне машине, педологија, француски језик и књижевност. Од 20 стипендија по републикама је подељено: Србија 7, Хрватска 5, Словенија 4, БиХ 2, Македонија 2. У Француској се у 1952. години налазило 50 стипендиста (140 месеци), од којих је у тој години послато 40, за следеће струке: хидротехника 2, филологија 1, француски језик 25, пољопривреда 4, технологија 1, ветерина 2, физика 2, физиологија 4, светска књижевност 1, економија 1, машинство 1, геоморфологија 1, металургија 1, математика 1, архивистика 1, рестаураторство 1, истрија уметности 1, хемија 1. По републикама распоред додељених стипендија био је следећи: Србија 15, Хрватска 11, Словенија 8, БиХ 5, Македонија 3, Црна Гора 2, савезне установе 6.

⁸³⁵ АЈ, Секретаријат за просвету и културу, ф-120.

У 1953. години додељено је 10 стипендија у трајању од по десет месеци, у висини од по 25 000 франака месечно, уз помоћ Комисије од по 15 000 франака месечно. Распоред стипендија извршен је по републикама на следећи начин: Хрватска 3, Србија 2, Словенија 2, Македонија 2, савезне установе 2 и Македонија 1. Стипендије су додељене за следеће струке: музика 4, балет 3, француски језик 2, конзервација 1, правне науке 1. У 1953. години француска влада је доделила и 10 стипендија за краћа усавршавања, у трајању од по два месеца. Стипендије су подразумевале специјализацију из области културе и уметности и користили су је углавном музички и драмски уметници. У истој години додељене су и стипендије за 20 кандидата за усавршавање француског језика у Греноблу. То су биле стипендије за кандидате који су желели да употпуне и усаврше знања из француског језика, литературе, фонетике, вештине превођења, конверзације. На ту врсту стипендија упућивани су углавном професори средњих школа и асистенти.

Распоред француских стипендија за 1953. по републикама и месецима

Република	Број стипендија	Беој месеци
Србија	13	58
Хрватска	9	32
Словенија	8	27
Македонија	5	21
БиХ	4	16
Црна Гора	2	4

Француска влада доделила је 1954. године исти број стипендија као и претходне године: 10 стипендија за специјализацију, 10 за краће усавршавање и 20 за усавршавање француског језика у Греноблу. Оне су већ постале традиционалне јер их француска влада додељује сваке године. Сваки стипендиста, поред износа стипендије од 25 000 франака, уживао је извесне повластице (накнада једног дела станарине и попусти за исхрану у ресторанима за странце, на железници и у позоришту). Комисија је плаћала путне трошкове и додељивала и месечну помоћ од 10 000 франака месечно. Стипендије су додељиване путем конкурса расписаног у штампи, прелиминарни избор вршили су републички савети за просвету, а коначан избор Комисија, држећи се углавном ранг листе републичких савета. Стипендије дате у 1954. години биле су расподељене за следеће струке: ветерина, минералологија, музика, историја уметности, физика, позориште, права, астрофизика, исто-

рија.⁸³⁶ У истој години француска влада доделила је и 10 стипендија за краће усавршавање, од по два месеца. Стипендије су додељене за следеће области: позориште, биологија, филм, музеологија, историја уметности, психологија, етнологија, књижевност.⁸³⁷

Двомесечне стипендије за усавршавање француског језика у Греноблу за професоре француског језика у средњим школама у 1954. години расподељене су такође по републикама.⁸³⁸

У току 1955. год. Француска влада ставила је на располагање Комисији 38 стипендија у трајању од 172 месеца. Дужина трајања специјализације износила је од два до осам месеци. Стипендије су подељене у три групе:

1. стипендије за специјализацију
2. стипендије за краће усавршавање
3. стипендије за усавршавање језика у Греноблу.

Из групе стипендија за специјализацију додељено је 13 стипендија у трајању од по осам месеци; две од по пет месеци и две од по четири месеца. Укупно, за ову групу располагало се са 114 месеци стипендија. Распоред стипендија по републикама био је следећи: Србија 24, Хрватска 32, Босна и Херцеговина и Македонија по 16, Словенија 13, Црна Гора 5 и савезне установе 8 месеци. Ове стипендије су коришћене

⁸³⁶ Стипендије су подељене по републикама: Србија (15 месеци), Хрватска (15), Словенија (10), БиХ (10), Македонија (20), Црна Гора (10), савезне установе (20). Стипендије у трајању од по 5 месеци добили су: др Милован Јовановић (ветерина), Мирко Протић (минералологија), Милица Марјановић-Стојановић (музика), Драго Шпиглер (физика), а стипендије у трајању од по 10 месеци добили су: Матко Пејић, (историја уметности), Франце Јамник (позориште), Неркез Смаилагић (право), Ковина Милошевић (астрофизика), Петар Манговски (право) и Андрија Лаиновић (историја).

⁸³⁷ Стипендије су расподељене по републикама: Србија (2 стипендије), Хрватска (1), Словенија (3), БиХ (1), Македонија (1) и Црна Гора (2), а добили су их: Мирослав Дедић (позориште), др Војин Поповић (биологија), Пера Будац (позориште), Иван Маринчек (филм), Зоран Кржишник (кустос), Бранко Рудолф (историја уметности), Александар Бојковски (психологија), Димитар Митрев (књижевник), Јован Вукмановић (етнограф), Јанко Џиноввић (књижевник). АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а. – Студије и специјализације у иностранству – Извештај о раду за 1954. годину.

⁸³⁸ Србија (7 стипендија), Хрватска (4), Словенија (3), БиХ (2), Македонија (3), Црна Гора 1. Дobili су их: Надежда Јоцић (Т. Ужице), Вера Пешић (Београд), Надежда Пандуровић (Крагујевац), Алекса Мартиновић (Шабац), Милица Веселинов (Нови Сад), Иван Лерик (Зрењанин), Јелена Јаћовић (Лесковац), Ковиљка Пилар (Карловац), Стјепан Влаховић (Самобор), Драгомир Маркулин (Сисак), Дана Будисављевић (Загреб), Павла Барбарић (Корушка), Антон Инголић (Марибор), Петер Мартин (Копар), Авдо Танковић (Сарајево), Милица Новаковић (Сарајево), Васиљка Шкодреану (Скопље), Петар Тројановски (Куманово), Радмила Паленак (Скопље), Софија Јовићевић (Цетиње). АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-33а. – Студије и специјализације у иностранству – извештај о раду за 1954. годину.

за усавршавање у следећим струкама: медицина, француски језик и књижевност, музика, агрономија, балет, хемија, социологија, математика, право и нуклеарна физика.

У току 1955. године Француска влада доделила је пет стипендија за краће усавршавање у трајању од по два месеца. Стипендије су намењене онима којима је довољна краћа специјализација. Распоред по републикама био је следећи: Хрватска 6 месеци, Србија 2, Босна и Херцеговина 2 месеца. Поред француске стипендије, која је била недовољна, Комисија је додељивала месечну помоћ корисницима. Ове стипендије су коришћене за усавршавање у следећим областима: филм, историја уметности, књижевност, музеологија, позориште.

Стипендије за усавршавање француског језика у Греноблу биле су намењене професорима француског језика у средњим школама за усавршавање знања из литературе, фонетике, вештине превођења, конверзације. Курсеви су одржавани у Греноблу за време летњег распуста, у јулу и августу. Сваке године упућивано је по 20 кандидата.

У 1956. години Француска влада доделила је: стипендије за специјализацију (13 стипендија по 8 месеци и 2 стипендије по 5 месеци), стипендије за краће усавршавање (5 стипендија по 2 месеца) и стипендије за летњи течај у Греноблу (20 стипендија по 2 месеца). Стипендије за специјализацију коришћене су за следеће научне области: економија, технологија, физика, минералологија, француска књижевност, музика, хемија, право, медицина и филм. Распоред стипендија по републикама у месецима био је следећи: БиХ 29, Србија 24, Хрватска 23, Словенија 16, Македонија 8, Црна Гора 8, савезне установе 8 месеци. Укупно 116 месеци. Стипендије за краће усавршавање нису биле везане за рок и могле су да се користе од новембра до јуна, а биле су намењене за усавршавање на пољу историје уметности и сликарства. У 1956. години Француска влада доделила је 20 стипендија за професоре средњих школа, намењених за усавршавање језика на течају у Греноблу. Распоред ових стипендија по републикама био је следећи: Србија 6, Хрватска 4, Словенија 3, БиХ 2, Македонија 2, Црна Гора 2, савезне установе 1.

У 1957. години Француска влада понудила је 20 стипендија у трајању од два месеца за усавршавање француског језика на редовном летњем курсу који се одржавао у јулу и августу у Греноблу. Поред тога, француска влада ставила је на располагање Југославији 13 стипендија у трајању од по 8 месеци и две стипендије у трајању од по 5 месеци и то за специјализацију у разним гранама уметности. За оне којима је

било потребно краће време за допуњавање својих знања, Француска влада је предложила пет краткорочних стипендија у трајању од по два месеца.

Стипендије француских универзитета

Универзитет у Бордоу је и 1956. године доделио једну стипендију у трајању од 8 месеци за изучавање француског језика и књижевности. Ову стипендију користила је Маријета Пирјавец, асистент за француски језик у Љубљани. Медицински факултет у Стразбуру доделио је три стипендије у трајању од по шест месеци асистентима београдског Медицинског факултета. Институт за високе европске науке при Стразбуршком универзитету доделио је две осмомесечне стипендије двојци загребачких асистената. Европски универзитет у Нансију доделио је пет стипендија од по четири месеца студентима, односно асистентима. На Стразбуршком универзитету у 1956/57. години коришћене су две једногодишње стипендије на Институту за високе европске студије, које су износиле по 22 000 франака. Корисници у тој години били су Веља Васић, асистент Правног факултета у Београду и Велимир Иванчевић, асистент Правног факултета у Загребу.⁸³⁹ На Универзитету у Нансију у Центру за европске науке од 1953. године налазило се сваке године по пет југословенских стипендиста у трајању од по четири месеца. У 1957. години у Нансију се налазило 13 југословенских стипендиста.

Стипендије осталих страних влада и универзитета

Осим британских и француских, у периоду од 1951. до 1958. године Југославија је добила велики број стипендија и од влада и универзитета осталих европских и ваневропских земљама, али оне нису, појединачно гледано, биле у тако великом броју и у континуитету као британске и француске. Стипендије југословенским кандидатима давале су владе Аустрије, Немачке, Холандије, Белгије и Италије, затим владе скандинавских земаља – Данска, Норвешка и Шведска, а од 1956. године и владе социјалистичког лагера – Пољске, СССР-а и Чехословачке.

Од страних универзитета југословенским кандидатима стипендије су педесетих година давале: Универзитет у Глазгову, Слободни универзитет у Берлину, Newham College у Кембриџу, Универзитет Маса-

⁸³⁹ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-51.

чусетс, Универзитет Alexander von Humboldt, универзитети у Минстеру, Килу, Гетингену, Хамбургу и Ослу. Укупан број стипендија добијен од иностраних влада и од појединих универзитета, због непрецизних евиденција, остаје непознат по обиму и струкама. Могуће га је сагледати тек за понеку годину и то само за оне стипендије које су додељиване преко Комисије за културне везе са иностранством. Тако располажемо подацима тек за неке године (1951, 1953, 1954, 1956) за гране науке и уметности, и то само за стипендије које су додељиване преко Савета за науку и културу, односно преко Комисије за културне везе са иностранством. У тој години додељене су укупно 122 стипендије у трајању од 504 месеца. Највише стипендија добијено је од француске владе (49), а затим од Британског савета (27). Савет за науку и културу ФНРЈ доделио је 23 стипендије. Највећи број стипендија додељен је Србији (55) у трајању од 248,5 месеци, а најмање Црној Гори (2) у трајању од 3,5 месеца. Србија није била корисник стипендија Рокфелерове фондације, Карнегијеве фондације и Масачусетс института, али је била највећи корисник стипендија Савета за науку и културу ФНРЈ, француске владе и Британског савета.

Табеларни преглед стипендија добијених од иностраних влада, установа и Савета за науку и културу Владе ФНРЈ у току 1951.

а) број стипендија

б) број месеци

Давалац стипендија	Србија		Хрватска		Словенија		БиХ		Македонија		Ц.Гора		Савезне установе	Укупно		
	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б		а	б	
Британски савет	6	36	5	30	2	9	-	-	-	-	-	-	5	24	18	99
Летњи курсеви Британског савета	4	-	2	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	9	-
Фонд српског посланика	8	80	1	10	1	10	1	10	-	-	-	-	-	-	11	110
Савет за просветну размену	2	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	9
Француска влада по 5 месеци	8	39	5	25	4	20	2	10	2	10	-	-	-	-	21	104

Француска влада по 2 месеца	3 6	3 6	1 2	1 2	1 2	- -	1 2	10 20
Француска влада по 2 месеца у Греноблу	7 14	4 8	3 6	1 2	2 4	1 2	- -	18 36
Унеско AIDE Suisse	- -	1 3	- -	- -	- -	- -	1 3	2 6
Унеско семинар у Севру	1 1,5	- -	- -	- -	- -	1 1,5	- -	2 3
Унеско Америчко хемијско друштво	1 6	1 6	- -	- -	- -	- -	- -	2 12
Карнеги фондација	- -	- -	1 5	- -	- -	- -	- -	1 5
Рокфелерова фондација	- -	1 -	1 -	- -	- -	- -	- -	2 -
Масачусетс институт	- -	- -	- -	- -	- -	- -	1 10	1 10
Савет за науку и културу ФНРЈ	15 54	3 9	2 9	2 9	- -	- -	1 6	23 90
Укупно	55 248,5	26 97	17 61	8 33	5 16	2 3,5	9 45	122 504

Преглед стипендија по струкама и по републикама у 1953.

Струка	Бр.стипендија	Србија	Хрватска	Словенија	БиХ	Македонија	Ц.Гора
Историја уметности	4	2	2	-	-	-	-
Филозофија	2	2	-	-	-	-	-
Економија	3	1	2	-	-	-	-
Конзервација	5	4	1	-	-	-	-
Немачки језик	9	5	1	2	1	-	-
Право	6	6	-	-	-	-	-
Француски језик	20	6	4	3	2	3	2
Музика	10	2	4	4			
Позориште	7	3	2	-	1	1	-
Балет	6	3	1	1	-	1	-
Архитектура	1	1	-	-	-	-	-
Биологија	1	1	-	-	-	-	-
Енглески језик	9	3	3	2	1	-	-
Техника	13	5	3	3	2	-	-
Технологија	2	2	-	-	-	-	-

Норвешки језик	1	-	-	1	-	-	-
Остало	10	4	2	3	-	1	-
Укупно	109	50	25	19	7	6	2

Преглед броја стипендија по струкама и по републикама 1954.⁸⁴⁰

Струка	Бр. стипендија	Србија	Хрватска	Словенија	БиХ	Македонија	Ц.Гора
Француски језик	22	8	5	3	2	3	1
Енглески језик	18	11	3	-	2	1	1
Музика	7	5	1	1	-	-	-
Економија	6	4	2	-	-	-	-
Историја уметности	5	1	2	2	-	-	-
Физика	4	1	1	-	1	1	-
Филозофија	4	3	-	1	-	-	-
Агрономија и шумарство	4	3	1	-	-	-	-
Позориште	3	1	1	1	-	-	-
Право	3	-	-	1	1	1	-
Хемија	3	-	1	2	-	-	-
Техника	3	2	-	1	-	-	-
Архитектура и грађевинарство	3	2	1	-	-	-	-
Хинду језик	3	2	1	-	-	-	-
Минералогија	2	2	-	-	-	-	-
Психологија	2	-	1	-	1	-	-
Књижевност	2	-	-	-	-	1	1
Медицина	2	1	-	-	-	1	-
Немачки језик	2	1	-	-	1	-	-
Остало	12	6	1	3	-	-	2
Укупно	110	53	21	15	8	8	5

Број стипендија страних влада и универзитета по гранама науке и уметности у 1956.

Наука и уметност	Број стипендија
Француски језик и књижевност	22
Немачки језик	21
Медицина	15
Енглески језик	13
технологија	8
Економија	8
Право	6

⁸⁴⁰ Преглед сачињен на основу података из АЈ, Комисија за културне везе са иностранством ф-33а.

Техника	5
Хемија	5
Историја уметности	5
Музика и балет	5
Биологија	4
Физика и математика	4
Сликарство	4
Ветерина	2
Филозофија и психологија	2
Конзервација и рестаурација	2
Остали језици	22
Остале гране науке и уметности	21

Расподела стипендија за 1956. годину по републикама

Република	Бр. стипендија	%
Србија	60	34
Хрватска	43	25
Словенија	28	16
БиХ	17	9
Македонија	12	7
Црна Гора	4	3
Савезне установе	10	6

Савет за науку и културу ФНРЈ, а касније Комисија за културне везе са иностранством, такође су давали стипендије за студијске боравке и усавршавања у иностранству. Занимљиво је да су стипендије у 1951. и 1952. години додељене за следеће гране науке и уметности: вајарство (7), певање (1), психологија (1), међународно право (1), виолина (2), спортска медицина (3), француски језик (1), балет (1), глума (1), рестаураторство (2), књижевност (1), физика (1), историја уметности (3), књижевност (1), медицина (2), електрохемија (1), архитектура (1), политичке науке (2), техника (3), фармација (1).

Осим стипендија, Савет је у 1952. години давао и једнократну помоћ за учешће на разним конференцијама и краћим студијским путовањима (Европска конференција за радио-дифузију у Стокхолму, Скупштина међународне федерације спортске медицине у Паризу, Заседање Међународне електротехничке комисије у Холандији, посета Високој саобраћајној школи у Минхену, студијски боравак на Пастеровом институту у Паризу). Комисија за културне везе са иностранством, поред стипендија и месечне помоћи стипендистима страних влада, омогућавала је извесном броју културних и научних радника краће студи-

јске боравке у иностранству додељивањем финансијских средстава у виду једнократне помоћи. Та помоћ додељивана је заинтересованим лицима која су подносила молбе Комисији као и установама за разне културне и научне акције у иностранству. Тако је 1953. године 19 лица добило једнократну помоћ, а од установа помогнут је Савезни институт за заштиту споменика културе за одлазак 10 музеалаца у Француску и двојице конзерватора на Свету Гору.⁸⁴¹

⁸⁴¹ АЈ, Савет за науку и културу ФНРЈ, ф-17. – Извештај о раду Одељења за међународну научну и културну размену за 1952. годину.

Немачки град и људи десет година после рата у доживљају Југословена – стипендисте

У току свог двосеместралног студијског боравка у Немачкој на Германистичком одсеку Филозофског факултета у Хамбургу, као стипендиста Универзитета у Хамбургу (Akademische Auslandstelle) и Комисије за културне везе са иностранством, др Милан Мојашевић, доцент Универзитета у Београду, био је у прилици да 1954. године види и доживи велики број градова у земљи која је у свести сваког Југословена и једну деценију после рата имала снажно негативно значење. Посетио је Бремен, Хановер, Верден, Линебург, Ојтин, Либек, Травеминд, Гослар, Брауншвајг, Бад Харцбург, Гетинген, Фулд, Франкфурт, Мајнц, Кобленц, Вирицбург, Бамберг, Нирнберг, Штутгарт, Тибинген, Минхен. Своја бројна запажања о земљи, градовима, људима, начину живота, односу према прошлости забележио је у свом извештају Комисији за културне везе са иностранством детаљније него што је то чинила већина стипендиста у било којој земљи.⁸⁴²

Своја предубеђења и осећања пре одласка и после повратка сажео је у неколико слика контраста. Под утицајем свега онога што се у току Другог светског рата чинило у име Немачке у младом југословенском доктору германистике била је урезана слика Немца као “човека у зеленој униформи, са шлемом и чизмама, охолог и свирепог”. Био је то Немац који је живео у његовим утисцима, сећањима и осећањима. Оног другог Немца, кога је познавао преко литературе и часних примера из немачке историје, политичке и културне, морао је некако да “откопава” интелектуалним напором и да у њима тако откопаним тражи и проналази моралну снагу да се са љубављу бави немачком књижевношћу и културом. Веровао је да никада неће имати пријатеља међу Немцима и завидео свим колегама који се баве француском, руском или енглеском књижевношћу. Међутим, у току боравка у Немачкој срео се са људима који су, и не трудећи се, разбили његова предубеђења. Истина, сусретао се и са неким од којих се одбијао већ при првом сусрету “као кад се две лопте сударе”, али са великим бројем познаника се спријатељио, позивали су га у породицу, зближио се и о свему слободно разговарао. Дешавало се и да се растане са понеким Немцем с нелагодним осећајем “обостране увређености”, али само уколико су разговарали о историји

⁸⁴² АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, Ф-50а. – Извештај др Милана Мојашевића о свом боравку у Немачкој.

и политици. У тим разговорима југословенског стипендисту раздвајала је од појединих људи већ сама терминологија: "он 1945. назива сломом, а ја је називам ослобођењем". Најлепше утиске у Југославију донео је о професорима и колегама. На Славистичкој катедри у Хамбургу уверио се с коликим ангажовањем, посвећеношћу и љубављу према српском језику поједини професори предају свој предмет. Увидео је и колике су напоре они чинили да се оствари размена књига између Славистичког семинара у Бону и београдског Семинара за немачки језик. У Тибингену га је, при првом сусрету, професор германистике и издавач најбољег критичког издања Хелдерлинових дела позвао кући, а директор Хелдерлиновог архива му је чинио све могуће олакшице при раду и дозвољавао да износи из библиотеке књиге које се само изузетно издају на коришћење. И у Хамбургу и у Тибингену упознао је пуно германиста који би се радо одазвали позиву да учествују на југословенским летњим курсевима за немачки језик. Понуђено му је и да буде члан Хилдерлиновог друштва, чиме је био почастован, али није могао одмах да одговори позитивно јер није знао да ли ће му југословенска држава дозволити да годишње купује десет марака по званичном курсу и да их шаље у Тибинген, што је била чланарина на основу које би бесплатно добијао публикације друштва и имао бројне друге повластице при набавци књига. У Штутгарту је упознао др Франца Тирфелдера, генералног секретара Института за везе са иностранством, који је Семинару за немачку књижевност у Београду у неколико махова слао пакете немачких књига. Била је то једина установа у Немачкој која је имала савезни карактер, будући да није постојало централно немачко министарство просвете, па тиме ни јединствена културна политика према иностранству. У разговору је додирнуто и питање отварања немачке читаонице у Београду. Југословенски доктор германистике је истакао да то никако не би смео да буде центар немачке пропаганде, на шта му је саговорник одговорио да он од свих страних земаља највише воли Југославију и да ако постоји каква бојазан од нечег таквог да би се он zaloжио да читаоница буде под руководством колега из Југославије, а да би они формирали библиотеку искључиво од оних књига које би биле наручене с југословенске стране. Разговарајући са професором Шмаусом у Минхену Мојашевић је "и по беспрекорности српског језика и по тону" имао утисак да пред собом има неког Србина а не Немца. У Минхену је, иначе, ни сам не зна како, али ипак за кратко време стекао утисак да постоји "нека врста културног ривалства између Београда и

Заграда", а више пута је чуо и речи "Хрвати" и "Срби", што је тумачио утицајем усташке и четничке емиграције.

Боравећи у Немачкој једну школску годину, немачко-југословенски стипендиста Милан Мојашевић редовно је посећивао предавања, сакупљао грађу за "повећи рад о Хелдерлиху" и за чланак о стању немачке науке о књижевности, ишао у позоришта и у оперу, упознавао професоре и колеге, сусретао се са обичним људима, обилазио градове. Основни општи утисак који је донео из Немачке је "висок животни стандард", марљивост људи и, за југословенске појмове, претерана штедљивост. Од Немаца је слушао да је инвестирано много страног, поготово америчког капитала, а да је економском потенцијалу који је био видљив допринела и околност да је Немачка, обнављајући своју индустрију на бази америчког капитала, од 1948. године била принуђена да увози и гради најсавременије машине јер су старе биле одвучене у иностранство или потпуно уништене. Слушао је различита тумачења – од сумњи у дуг век привредног успона, до склоности да се верује да је то резултат америчке политике према Совјетском Савезу и непосредно према Источној Немачкој, другим речима да је добро тржиште у Западној Немачкој нека врста америчке испружене руке и поруке упућених Источној Немачкој и земљама "народне демократије".

У немачкој свакодневици "посматрач" из Југославије примећивао је упадљиво велике количине јужног воћа по радњама и уличним тезгама, увоженог као покриће за извоз у земље из којих није било ништа друго да се увезе, а тиме је задржавана тенденција одржања утицаја на тржиште за своју робу. У штампи је читао апел немачких фирми за слање проспеката својих производа у Југославију како би се, до стабилизације девизног промета двеју земаља, очувало будно интересовање Југославије за немачку робу. Увиђао је привредну експанзију "из месеца у месец", интензивност рекламирања производа која је говорила о духу снажне конкуренције на тржишту, која се у грозничавој трци спуштала до најситнијег уличног продавца у неугледним радњицама на прометним местима. За Југословена који се средином педесетих година затекао у Немачкој, ненавикнутог на слике тржишне утакмице, било је пуно изненађујућих детаља. Једна од њих: два продавца један поред другог са понудом истоветне робе, један упадљиво великим црвеним словима рекламира вреле франфуртске кобасице по цени од 65 пфенига, други, који нема рачуна да своју робу продаје по тој цени купца привлачи рекламом "џиновских" кобасица уз бесплатну земичку. Љубазност

власника радњи и продавачица на разним другим местима често га је приморавала да купи неку ситницу само зато што није могао да одоли љубазности, од уличних слика које су падале у очи као необичне за некога ко долази из Југославије биле су обележене и ограђене улице у којима је била дозвољена проституција. Насупрот тој слици, на основу својих сусрета са колегиницама на факултету и иначе изван факултета стекао је утисак да се немачка жена у погледу морала ни по чему није разликовала од жене у Југославији, али се суштински разликовала у својој аполитичности. Но она није била карактеристична само за жене, већ је то била масовна појава у Немачкој, као нека врста природног стања нације. Пажња Немца била је у потпуности усредређена на кућу и породицу, на зараду, стицање и штедњу. Такав утисак потврђивали су му и разговори у којима је имао прилике да чује размишљање да је то још један доказ за демилитаризацију немачког духа, а сам се уверио да је код немачких интелектуалаца "либерализам ухватио дубљег корена". Идеју европске заједнице и "спаса западноевропске културе", упркос немачким још увек присутним несимпатијама према Французима, разумевао је као "помодну", а пратећи штампу примећивао је да су Руси идентификовани са комунизмом, а комунизам са источнонемачком владом, што је наметало закључак да се источнонемачка влада заједно са Совјетским Савезом приказује као "цепач немачког јединства", па се на све то "бацало национално проклетство". У разговору са обичним човеком није било интересовања за крупна политичка питања. Уверење стечено на основу свега доживљеног да у Немачкој никаквим поводом и никаквим утицајем не би биле могуће "јединствене, одушевљене или боље речено огорчене демонстрације какве су код нас букнуле поводом Трста" било је неко ново сазнање о Немцима. Ипак, међу запажањима нашло се места и за утисак да су Немци интимно зазирали од јеврејског утицаја и јеврејске конкуренције.

О Југославији и Балкану се врло мало знало. Југославија се у разговорима са обичним људима најчешће препознавала по чињеници да се два пута ратовало на супротним странама и по совјетско-југословенском сукобу за који је коришћен израз "побуна" против Совјетског Савеза. Шеф катедре за немачку књижевност у Хамбургу осећао се "веома непријатно" због свог питања при првом сусрету да ли заиста у Југославији постоји катедра за немачки језик и књижевност, сазнавши да постоји неколико таквих катедара. При прелиставању часописа *Југославија* нису крили изненађење његовом техничком опремом и

илустрацијама, уз “пријатељску и сасвим добронамерну” опаску да пречесто употребљавање појма “народ” и “народни” подсећа на терминологију из Хитлеровог доба. Мојашевић је примећивао колико су “лепе и садржајне” речи компромитоване честом употребом под нацистима, али и закључивао да се у Југославији мора више водити рачуна и са више обазривости прилазити текстовима намењеним немачкој читалачкој публици. Непријатно је изненадила и чињеница да се у Градској и Универзитетској библиотеци у Хамбургу налазио само један југословенски часопис (*Историјски часопис* Друштва историчара НР Србије), али је пријатно изненадило одушевљење публике у једној од највећих сала у Хамбургу после наступа југословенског ансамбла народних игара. Упознавање са једним црнцем са Златне обале започело је питањем у вези са том приредбом, а добар део разговора ректора Универзитета у Хамбургу током пријема за стране студенте био је посвећен његовим утисцима о тој вечери.

Немачки градови одавали су слику веома израженог контраста: свуда много рушевина и нераскрчених делова града и до перфекције доведен смисао за неговање старина. Гледајући немачке дворце који су били праве галерије слика уметничке вредности и примећујући “апотекарску педантност” с којом се односе према најситнијим предметима у немачким дворцима, катедралама, Гетеовој кући у Франкфурту, мисли човека са Балкана пречесто су одлазиле ка сазнању о запуштености Лазаревог двора у Крушевцу. Падало је у очи и мноштво споменика, нарочито војницима палим у Првом светском рату, али и чињеница да на врху брега Лорелај није било ни трага о било каквом сећању на Хајнеа.

Да ли Европа узима под своје? О уједињеној Европи, миту, утопији, идеологији, независном судству

Први пут од 1945. године, од када су иницијативом Аустријског колеџа сваког лета, у трајању од три седмице, одржавани сусрети Европског форума у Албаху у Тиролу, Југославија је узела учешће 1956. године. Сусрети Европског форума издвајали су се од бројних стручних семинара, научних скупова и конференција одржаваних у европским земљама пре свега по томе што нису били ускоспецијализовани, већ су на њима разматране општије теме о којима су могли да дискутују припадници различитих научних дисциплина. Окупљања интелектуалаца из великог броја европских земаља имала су за циљ слободну размену мишљења о актуелним европским питањима из области привреде, политике и културе, с доминантном тенденцијом да основни тон разматрањима да идеја о "будућности уједињење Европе као целине".⁸⁴³

Организујући окупљања интелектуалаца из свих европских земаља које су прихватале учешће, Аустрија је, несумњиво, желела да се афирмише као једна од водећих културних нација, да се представи као отворена средина привлачна за духовна надметања и да у том погледу привуче пажњу осталих европских народа. На тронедељним састанцима сваке године у омањем селу у планинама Тирола учествовао је велики број научника – некада је тај број достигао и до 500 учесника. Основни циљ предавања и дискусија, по замисли организатора, био је да се поново крене ка успостављању и неговању изгубљене универзалности академског образовања и развијању осећаја припадности европској заједници у духу узајамног поштовања разних националности и политичких и религиозних уверења и схватања. Са филозофско-историјских и социолошких позиција ишло се ка политичким темама које су обузимале размишљања интелектуалног света са Запада. Од 1945. до 1956. године дискутовало се на теме: "Наука и садашњост" (1945), "Сазнање и вредност" (1946), "Слика света и слика човека" (1947), "Закон и стварност" (1948), "Границе истраживања, нова решења и отворени проблеми" (1949), "Природа и историја" (1950), "Проблеми облика, структура и модела" (1951), "Наука на прелому, Универзитет и Европа"

⁸⁴³ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-86, пов. бр. 205/56. – Европски форум у Албаху; АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-86. – Извештај о суделовању на Европском форуму у Албаху (Аустрија).

(1952), "Шта је човек" (1953), "Садашњост и наука" (1954), "Сазнање и акција" (1955), "Еволуција и револуција" (1956).⁸⁴⁴ Теме су постављене као веома изазовне за дискусије научника и са Запада и са Истока, али научници из источноевропских земаља нису учествовали. Прва од социјалистичких земаља која је узела учешће била је Југославија, са дванаест година кашњења у односу на западноевропске земље, али и у предности над земљама Источног блока.

По оцени Радивоја Увалића, тадашњег југословенског амбасадора у Бечу, Југословени који су 1956. године учествовали на Скупу у Албаху, са изузетком доцента др Пусића, по знању и стручности нису одговорали нивоу скупа, нити су узимали учешће у дискусији.⁸⁴⁵ Карактеристично је да су сви југословенски учесници, њих шест, били из Загреба и Љубљане. Југословенски амбасадор у Аустрији, у свом извештају, заложио се да Југославија убудуће озбиљније схвати своје присуство у Албаху, поготово што је у разговорима вођеним са организаторима Скупа приметио да они Југославију третирају као средњоевропску земљу и да су веома заинтересовани да у оквиру општег програма позову и поједине југословенске научнике да одрже предавања на изабране научне теме. Увалић је у томе видео шансу за афирмацију Југославије и југословенске науке међу научницима бројних нација, као и могућност да млађи научни радници успоставе контакте са угледним научницима других земаља. Примера ради, Западна Немачка омогућавала је 50 стипендија за учешће на Европском форуму у Албаху.⁸⁴⁶

На Скупу 1956. године, у оквиру опште теме "Еволуција и револуција", програм је био подељен у шест делова: радне заједнице (предавање истакнутог научника на одређену тему после којих се водила дискусија), курсеви језика, предавања, европски разговори, концерти и изложбе. На 14 "радних заједница", колико их је те године било, разматране су следеће теме: 1) "Преврат у схватању вредности"; 2) "Историја преокрета научне мисли"; 3) "Легалитет и револуција"; 4) "Историја и правна историја револуција"; 5) "Маркс као дијагностичар и пророк друштвеног развика"; 6) "Политичке револуције 20. века и нови конзервативизам"; 7) "Питања продуктивности и друга индустријска револуција"; 8) "Револуционарне и еволутивне методе привредних решења у земљама са ниским животним стандардом"; 9)

⁸⁴⁴ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-86. – Европски форум у Албаху

⁸⁴⁵ Исто.

⁸⁴⁶ Исто.

“Еволуција живота”; 10) “Сталне и несталне промене у природи”; 11) “О револтима у литератури 20. века”; 12) “Основе сликарства 20. века”; 13) “Самосталност пантомимског уметничког облика”; 14) Неоархаизам и привидне традиције”⁸⁴⁷

У оквиру програма “Предавања” у Албаху су учествовали научници и политичке личности. Професор Кенет Кирквуд са Оксфорда одржао је предавање на тему “О утицају западних идеологија на незападни свет”, а државни секретар спољних послова Бруно Крајски говорио је “О аустријској неутралности у европској спољној политици”. Једна од тема предавања била је и “О пореклу диктатура у време Француске револуције” (Ђузепе Маранини, професор из Фиренце). О револуцији и еволуцији говорио је Симон Мозер, професор из Карлсруеа⁸⁴⁸. У оквиру програма “Европски разговори” биле су организоване две велике дискусије: 1) “Десно и лево као категорије духовне историје и политике” и 2) “Индустријска револуција”. На прву тему предавања су одржали Ханс Јоаким фон Меркац, савезни министар Владе у Бону, Алфред Мозер, интернационални секретар холандске Партије рада и Фридрих Торберг, књижевник из Беча. На другу тему говорили су Едвин Флечер, заменик директора Европске агенције за продуктивност ОЕЕС, Александар Кинг, председник Комитета за продуктивност и примењена истраживања при ОЕЕС-у, Ђулио Пасторе, председник италијанске Синдикалне конфедерације рада и Пасквале Сарацено, генерални секретар Института за индустријску реконструкцију у Риму⁸⁴⁹.

Следеће 1957. године у Албаху је учествовало седам представника из Југославије, од тога пет стипендиста Форума и два чије је учешће финансирала Комисија за културне везе са иностранством (Данило Пејовић и

⁸⁴⁷ Радне заједнице одржаване су под руководством: 1) dr Eugena Finka, професора филозофије са Универзитета у Фрајбургу и Bruna Liebrucksa, професора филозофије са Универзитета у Келну; 2) dr Giorgio de Santillane, професора са Универзитета у Кембриџу уз сарадњу dr Josefa Gickhorna, професора из Беча; 3) dr Fridricha Novakowskog, професора из Инсбрука и dr Ernsta Topitscha, доцента из Беча; 4) dr Giuseppe Maranini-a и dr Silvano Tosi-a, оба професори из Фиренце; 5) dr Lea Kofler-a, професора из Келна и dr Marcela Redinga, професора из Граца; 6) dr Graema Moodie-a, професора из Глазгова и dr Zbigniew Pelcynski, професора из Оксфорда; 7) dr Johna Graua, професора из Лондона, dr Roberta Goetz-a из Париза и Thomasa Mathewa са Стафорда; 8) dr Howarda Ellisa са Универзитета Беркли и dr Gotfried von Haberler-a са Кембриџа; 9) dr Bernharda Renscha, из Минстера и dr Waltera Zimmermana, Тибингена, 10) dr Paula Feyerabenda из Беча; 11) dr George Fräsera из Лондона и dr Erika de Mauny-a из Лондона; 12) dr Carla Argana и Rosaria Assunto, обојица из Рима; 13) Etienne Decroux-a и Andre Veonsteina, обојица из Париза; 14) H. H. Stuckenschmidt-a из Берлина. – Исто.

⁸⁴⁸ Исто.

⁸⁴⁹ Исто.

Бранко Бошњак обојица са Филозофског факултета у Загребу).⁸⁵⁰ Форум 1957. године (од 17. августа до 5. септембра) био је посвећен теми "Мит, утопија, идеологија". Од учесника из социјалистичких земаља, поред представника из Југославије, овога пута било је присутно и десет учесника из Пољске, а посебну пажњу привукло је и присуство неколико Мађара – емиграната из 1956. године. По националном саставу најзаступљенији су били Немци и Аустријанци, затим Французи и Италијани, а потом Енглези, Американци и представници земаља Бенелукса и Скандинавије. Рад Форума започео је саопштењем организатора да је основна замисао окупљања "ширење и јачање европског јединства и слободе". Готово цео рад Форума био је посвећен критици марксизма и социјализма, као идеологије и утопије, а суштинска теза којом су била прожета предавања и већина дискусија била је да "марксизам као теорија угрожава слободни свет". Полемика са марксизмом била је најизраженија у радној заједници "Политика и утопија", а проблеми основне теме Форума ("Мит, утопија, идеологија") разрађивани су у радним заједницама "Мит антике", "Митови старог Оријента". "Улога идеологије у друштвеним наукама", "Идеологија и мит у музици". Од политичких личности у Албаху је учествовао секретар спољних послова Савезне Републике Немачке професор Валтер Халштајн, чије је предавање на тему "Мала и велика Европа" изазвало пажњу својим "политичким реализмом" у односу на Источну Европу. Форум је, као и претходних година, спајао научно-теоријски приступ и политичке садржаје. По повратку учесници из Југославије у својим извештајима истакли су неслагање са критиком марксизма, која је по њиховом мишљењу била заснована на "погрешном тумачењу".⁸⁵¹

Најизраженије карактеристике скупова Европског форума биле су научна и политичка актуелност тема и учешће интелектуалаца различитих уверења – од социјалиста, марксиста и немарксиста до присталица разних конзервативних концепција и представника религиозних секти.

Приближно у исто време док се на Европском форуму разговарало о миту, утопији и идеологији, у Италији се одржавао такође тронедељни скуп, умногоме специјализованији, усредсређен на једну област, али и те како важан и са политичког становишта. Реч је о Научном курсу

⁸⁵⁰ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-86, пов. бр. 205/56. – Европски форум у Алпбаху; АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-86. – Извештај Бранка Бошњака о суделовању на Европском Форуму у Алпбаху (Аустрија); Извештај Данила Пејовића о учешћу на Европском Форуму у Алпбаху (Аустрија).

⁸⁵¹ Исто.

(Corso di studi) који се од 1954. године сваког лета одржавао при Интернационалном центру судија "Luigi Severini" у Перуђи. И на овом скупу од социјалистичких земаља биле су заступљене само Југославија и Пољска. Од Југословена Научном курсу за судије разних земаља (Аустрија, Белгија, Грчка, Италија, Јапан, Луксембург, САД, Шведска, Швајцарска, Западна Немачка, Југославија и Пољска) учествовао је др Миливој Ивчић, судија Врховног суда Хрватске.⁸⁵²

По замисли Центра "Luigi Severini", разговори судија из разних земаља имали су сврху да омогуће размену мишљења и правних схватања из области јавног и приватног права на начин који подстиче студије компаративног права. Главна тема Научног курса била је "О независности судија и заштити права на одбрану", а учесници су били позвани да говоре и о организацији судова и правосуђа, парничног или кривичног поступка своје земље. Тиме је главна тема скупа, осим изношења начелних гледишта на проблем избора, функције и независности судија, проширена и на размену искустава различитих земаља и правних система, као и њихових специфичности. На скупу се могло чути да су и у системима где је остварено начело изборности судија они у вршењу своје функције независни, али "у смислу различитом од оног у којем се схвата независност судија у већини земаља западне Европе", а разлике су објашњаване историјским утицајима и концепцијским разликама.⁸⁵³ Било је осврта и на утицаје којима судије могу бити подвргнуте и на начине којима се они остварују, односно о већим или мањим могућностима за те утицаје, у зависности да ли су судије биране доживотно, на дужи период или су именоване тј. постављене на сасвим ограничен кратак рок. Отворено је и питање ограничења арбитрарности и дискреционих одлучивања и изнето гледиште да независност судија не би смела да значи стварање неког затвореног тела, попут "свештеничке касте" или круга у који нико други не би могао да завири. У разматрању проблема функције судија навођени су примери правосудних система у којима се не примењује стриктно принцип легалитета, већ у случају помањкања норме судија одлучује према правилу које би применио законодавац (Швајцарска). У том смислу изнето је и гледиште да законодавство и судство више представљају различите форме једне исте функције него две различити-

⁸⁵² АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-86. – Извештај о учешћу на Научном курсу, одржаном при Интернационалном центру судија у Перуђи од 1. до 21. септембра 1957. године.

⁸⁵³ Став Nicole Jaeger-а, члана Уставног суда Италије и професора цивилног процесног права на Универзитету у Милану. – Исто.

те функције, односно да однос законодавства и судства може бити постављен у смислу да закон садржи решења разних проблема чија је примена обавезна за судије који би у помањкању норме иначе такво питање морали сами да решавају. Независност судија и право одбране грађанина у свакој фази поступка на скупу су третирани као два аспекта једног истог појма, јер у супротном, уколико не постоји или није поштовано прво угрожено је ово друго.⁸⁵⁴

Судије из различитих земаља окупљене у Перуђи имале су прилику да се упознају са чињеницом да је у Швајцарској унифицирано само материјално право, док је формално право, укључујући организацију судова, регулисано са 25 закона појединих кантона и да судије Федералног суда бира Федерална скупштина на период од 6 година, док остале судије у кантонима бирају грађани непосредно на време од четири до десет година. Тиме је, по мишљењу, председника Округног суда у Лугану, спречена изолација судија од друштвених кретања. Износећи искуства своје земље, судија Врховног суда у Пољској, истакао је да је законодавна тенденција у Пољској усмерена ка примени "социјалистичке демократије и пуне законитости", а пажњу учесника привукло је и упознавање са битним карактеристикама шведског Законика о парничном поступку који се заснивао на "модерним принципима усмености", затим питање права одбране у белгијском кривичном поступку, организација правосуђа и положај судија у Западној Немачкој и Грчкој. За европске учеснике изузетно значајна су била искуства јапанског правосудног система: надлежност Врховног суда да испитује уставност закона и других правних прописа, одвојеност судске и извршне власти, административна контрола судског пословања од стране Врховног суда а не министарства правосуђа и одвојеност јавног тужилаштва од суда а под контролом министарства правосуђа. Присуство и учешће југословенског представника, осим што је привукло пажњу када је реч о упознавању са југословенским правосудним системом, изазвало је и велико интересовање за појединости државног и друштвеног уређења у Југославији.⁸⁵⁵

У трагању за најефикаснијим гаранцијама за остварење судијске независности у току дискусије отворено је и питање економског третмана као једног од основних услова за независност судија, па су сви учесници позвани да доставе податке о платама судија у својој земљи. Југословенски представник, имајући у виду да су плате судија у другим

⁸⁵⁴ Исто.

⁸⁵⁵ Исто.

земљама веће и то шест до десет пута него у Југославији, успротивио се таквом предлогу, с образложењем да би из таквих података могли да буду донети "погрешни закључци", истичући да "економски слабије земље могу имати независније судство од економски јачих земаља", после чега је предлог скинут са дневног реда дискусије.⁸⁵⁶

На скупу је била подвргнута критици одредба чл. 160 југословенског Законика о кривичном поступку, по којој истражни судија наредбом може поверити спровођење истраге овлашћеном истражном органу унутрашњих послова, будући да таква одредба "у односу на опште усвојена схватања не гарантује интегритет права одбране оптуженог".

---

⁸⁵⁶ Исто.

Културни продор изван европског круга. Сарадња са земљама “трећег света” – израз вишестране међународне оријентације

Трагање за властитим путем у социјализам било је истовремено и трагање за новом међународном позицијом Југославије у периоду после сукоба са Совјетским Савезом 1948. године. Недефинисан међународни положај Југославије у тренутку напуштања њене једностране међународне политичке оријентације отворио је низ суштинских проблема везаних за судбину државе. Политички притисак са Истока и економска блокада земље довели су југословенско руководство у ситуацију из које није било могуће изаћи без међународних активности које би биле усмерене ка успостављању контаката и сарадње са земљама Западне Европе и САД-а. Колико год је Титова позиција могла изгледати повољнија него раније у смислу стварања услова да Југославија постане прихватљива за Запад толико је она била тешка због опасности да Југославија буде жртва односа Истока и Запада. Спољна политика Југославије и њена међународна позиција морали су да претрпе драстичне промене, али на начин који не би довео у питање њено опредељење за социјализам, а опет, с друге стране, да не постане заробљеник “империјалистичког блока”, чији је колико до јуче била један од најжешћих идеолошких противника. Њена позиција, коју је државни секретар САД, по извештају амбасадора Станоја Симића, 12. августа 1945. године окарактерисао речима да су се Американци надали да ће Југославија бити “мост” између њих и Руса а да је у ствари она постала “зид”, после 1948. године није више одговарала тој оцени.⁸⁵⁷ Југославија се у прво време после сукоба са Совјетским Савезом држала веома обазриво у погледу прихватања економске и војне помоћи са Запада, али је наредних година одустала од таквог става. То одустајање је, не обазирајући се више на то шта ће да каже ИБ, Тито саопштио на Четвртом пленуму ЦК КПЈ средином 1951. године: “Југославија ће сада узети оно за што су нас оптужили.”⁸⁵⁸ Крајем 1949. године Едвард Кардељ је, анализирајући међународни положај Југославије приликом давања оперативних директива југословенској спољној политици пред ЦК КПЈ, између осталог истакао да питање југословенско-совјетских односа није само питање двеју држава већ

⁸⁵⁷ А СМ ИП СЦГ, ПА, ф-3/15а, 1945, 3197.

⁸⁵⁸ Наведено према: Б. Петрановић, Историја Југославије 1918–1988, трећа књига, Београд 1988, 359.

интернационално питање, да Југославија смета совјетској хегемонији својом политиком самосталности као негацијом сваке хегемоније и да је југословенска битка за независност највећа битка за социјализам па и Југославија, сходно томе, мора знати да маневрише у међународним односима.⁸⁵⁹ Залагање за независност Југославија је у међународним иступањима њених политичара артикулисала као борбу против блоковске поделе света, а у прилог "демократске борбе за свет слободних и равноооправних народа", "без подређивања малих држава вољи великих" и "без економског раздвајања света на источни и западни табор".⁸⁶⁰ У прилог таквом ставу било је и прво званично међународно организовано манифестовање ванблоковске политике 1950. године за време корејског рата, када су Југославија, Индија, Либан, Саудијска Арабија и Јемен гласали у Генералној скупштини ОУН против преласка тупа ОУН преко 38. паралеле.⁸⁶¹ Југославија се на тај начин умешала у светске међународне односе, а Тито је априла 1950. године наговестио да ће Југославија у ОУН бранити "права малих или колонијалних народа на слободу и независност, тј. право да сами одлучују о својој судбини", осудивши стварање блокова и интересних сфера који "представљају латентну опасност од ратних сукоба и катастрофа за човечанство".⁸⁶² Бранко Петрановић наводи да је, пре тога, у фебруару исте године, Тито поменуо појам "активна неутралност", залажући се за "свестрано развијање мирољубиве економске, политичке и културне сарадње и демократских међународних односа на основу равноправности и разумевања". Крајем 1952. године југословенска дипломатија појачала је своје контакте са представницима земаља Азије и Африке које су имале слична схватања о карактеру међународних односа. Тако је Југославија у току своје борбе за очување независности, угрожене од Совјетског Савеза оптужбама 1948. године и економском блокадом која је уследила после тога, успостављала односе са Западом, али и са ваневропским земљама, пробијајући на тај начин политичку и економску блокаду и започињући свој излазак на светско тржиште и светску политичку сцену. Крајем 1953. године Југославија је већ имала 49 амбасада, пет специјалних мисија и 13 генералних конзулата у свету, као и успостављене економске везе са Бразилом, Бурмом, Цејлоном, Етиопијом, Грчком, Индијом, Индонезијом, Израелом, Јапаном, Ли-

⁸⁵⁹ Исто.

⁸⁶⁰ Исто, 360.

⁸⁶¹ Исто.

⁸⁶² Исто.

баном, Мексиком, Пакистаном, Парагвајем, Перуом, Сиријом, и Тајландом. Истовремено Југославија је започињући и развијајући културну и научну сарадњу са Западом, започињала исту такву сарадњу и са земаљама "трећег света". У томе је примењивала западни рецепт, додељујући стипендије за школовање младих људи из афро-азијских земаља, остварујући културни утицај на те земље и упућујући своје студенте, а потом и стручњаке, на универзитете тих земаља.

Одшколске 1951/52. закључно сашколском 1957/58. годином, југословенске стипендије користили су студенти из следећих земаља "трећег света": Индија 22, Бурма 19, Того 5, Египат 4, Либан, Мароко, Судан и Тунис по 2, Тангањика, Боливија, Мексико и Цејлон по 1. На Универзитету у Београду докторирала су, после двогодишње специјализације, 4 држављанина појединих од тих земаља, и то: 3 Индуса (на Геолошком, Природно-математичком и Правном факултету) и један студент из Тогоа, (на Економском факултету). На загребачком Архитектонском факултету докторирао је један Индус.⁸⁶³ У школској 1957/58. години на редовним студијама у Југославији налазила су се 22 студента из афро-азијских земаља као стипендисти југословенске владе (из Бурме 8, Кине 5, Марока 2, Судана 2, Тогоа 4, Туниса 1). Исте године у Југославији су се налазили и стручњаци на специјализацији као стипендисти Комисије за културне везе са иностранством, из следећих земаља: Египта (3), Индије (2), Мексика (1), и изванредан број студената о свом трошку и то: из Египта (1), Индонезије (1), Ирана (1), Кине (15), Либана (3), Сирије (13) и Чилеа (1). За школску 1958/59. годину југословенска влада понудила је стипендије за редовне студије студентима из следећих земаља: Алжиру 10 стипендија, Вијетнаму 2, Египту 10, Етиопији 5, Индонезији 1, Ираку 3, Јордану 2, Камеруну 3, Кенији 2, Мароку 3, Пакистану 3, Сирији 13, Судану 2, Тогоу 2, Тунису 1 и за земље под старатељством 2. Укупно су понуђене 64 стипендије за редовне студије, међутим, у Информацији о страним стипендистима Владе ФНРЈ од 30. децембра 1958. године наведено је да у школској 1958/59. години стипендије југословенске владе прима 38 страних студената и то из: Алжира 8, Бурме 8, Тогоа 6, Етиопије 4, Јордана 4, Сирије 3, Судана 3, Саудијске Арабије 1 и Пакистана 1 студент.⁸⁶⁴ Истовремено, са пријемом страних студената на своје универзитете, Југославија је у току педесетих година упућивала и изванредан број својих студената на универзитете појединих азијских земаља. Индијска влада је у 1953. години, на бази размене, доделила

⁸⁶³ АЈ, Одељење за научне и културне везе са иностранством, ф-43.

⁸⁶⁴ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-116а.

10 стипендија за студије неких грана технике, хинду језика, историје и културе. Као стипендисти индијске владе у трајању од по две године, изузев за инжењере којима је стипендија додељена на једну годину, у 1954. години у Индију су отишли: Радомир Сенић асистент Шумарског факултета у Београду (да у Бенгалону припрема докторску дисертацију из области етеричних уља), Стеван Брук, асистент Хидротехничког института "Јарослав Чарни" САН, (специјализирао у Пуни хидроенергетски систем Индије), Јосип Франић, студент права (отишао на Универзитет у Алахабад да изучава модерну историју Индије и учи хинду језик), Вера Мујбеговић, дипломирани филозоф (да студира у Шантиникетану индијску филозофију и кинески језик), Ненад Стојнић новинар из Београда (да на Универзитету у Бенаресу изучава националну историју Индије и хинду језик), Мирослав Марковић, предавач на Филозофском факултету у Београду (отишао на Универзитет у Шантиникетану да припрема докторат и изучава санскрит и кинески језик) Милан Стане, студент из Љубљане (отишао да на Универзитету у Банаресу студира индологију), Светозар Петровић, студент из Загреб (отишао на Универзитет у Алахабаду да изучава хинду језики историју).⁸⁶⁵ Кандидат Коже Преволжник је одустао од стипендије. У 1955. години од осам кандидата којима је додељена стипендија претходне године, у Индији су се налазила још само четворица (Милан Стане, Ненад Стојнић, Јосип Франић и Светозар Петровић). У 1956. години од индијске владе понуђено је десет стипендија за студије у Индији у трајању од по две године. Комисија је прихватила шест стипендија и доделила их седећим лицима: Јелици Мишовић, асистенту Технолошког факултета у Београду, Крунији Буцонић, шефу лабораторије хемијске индустрије "Зорка" из Шапца, Милени Шкрбљакл, физикохемичару Војнотехничког института из Београда, Мирки Павловић, музикологу из Београду и Бранко Перку, професору енглеског језика из Севнице у Словенији, за учење хинду језика.⁸⁶⁶ У 1953. години Бурма је доделила 3 стипендије на по годину, са коришћењем од 1. јуна 1954. године Браниславу Вуковићу, новинару из Београда (да на Универзитету у Рангуну изучава бурмански језик и историју), Миленку Марковићу, предавачу на Вишој партијској школи у Београду (да на Универзитету у Рангуну изучава социјалистичке покрете у Азији) и Зорици Марковић, историчару уметности из Београда (да на Универзитету у Рангуну изучава културну историју Бурме). У 1956. години бурманска влада доделила је две стипендије у трајању од по две године,

⁸⁶⁵ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-116а.

⁸⁶⁶ Исто.

а користили су их Јелена Лазић-Аранђеловић, кустос Етнографског музеја у Београду и Славко Вукосављевић, књижевник из Београда, за изучавање етнографије и књижевности Бурме. По принципу размене, кинеска влада је 1955. године доделила пет стипендија за изучавање кинеског језика и литературе у трајању од три године. Ове стипендије додељене су Петру Влаховићу, етнологу из Београда, Бранки Поповић, германисти из Београда, Илији Ђукићу, правнику из Београда, Владимиру Бауму, новинару из Загреба и Светозару Томићу, професору књижевности из Карловца. Сви стипендисти били су на Универзитету у Пекингу.⁸⁶⁷

У циљу "подизања кадра за политичко-пропагандни рад у афричким и азијским земљама", Комисија за културне везе са иностранством, у консултацији са Државним секретаријатом за иностране послове и Београдским и Сарајевским универзитетом, израдила је 1958. године план за 1959/60. и наредне године.⁸⁶⁸ Тим планом предвиђено је да одређени број студената који почињу студије или дипломираних стручњака буде упућен на школовање у поједине афричке и азијске земље. Кандидате би одабрала персонална служба ДСИП-а, а они би морали да задовоље "потребне политичке услове", да знају енглески или француски језик и да буду физички потпуно здрави, због климатских услова и начина живота у тим земљама. За време свога школовања они би били у вези са југословенским представништвима, помагали би им у извесним пословима, али у границама које не сметају успеху студија. У том смислу било је потребно припремити две врсте кандидата – за редовне студије, тј. оне који су завршили гимназију, и за специјализације, тј. оне који су дипломирали на правном, економском или филозофском (група живих језика) факултету. Да ли ће се у поједине земље слати студенти на редовне студије или на специјализације, зависило је од објективних околности и могућности за савлађивање појединих језика, а такође и од тога ли се ради о земљи у којој се шире не говори ниједан страни језик, или земљи где је распрострањен један страни језик. Приликом одређивања броја стипендиста који ће се слати у поједине земље основни критеријум био је политички интерес за ту земљу, "непосредан и у перспективи". На основу тога разрађен је предлог плана упућивања југословенских стипендиста у афричке и азијске земље и то: у арапске земље (по три у Каиро и Дамаск), у Етиопију (Адис Абеба) два лица на

⁸⁶⁷ Исто.

⁸⁶⁸ АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-116а. – Информација о подизању кадра за политичко-пропагандни рад у афричким и азијским земљама.

двогодишњу специјализацију и учење ахмарског језика, у Иран једног студента на редовне студије, ради савлађивања персијског језика, у Кину два студента на редовне студије кинеског језика, али будући да се предвиђало да то због политичких односа можда неће бити могуће, планирало се да буду упућени у Холандију где је постојала одлична настава кинеског језика, затим два студента у Јапан, два на редовне студије у Индонезију и три у Индију, ради учења хинду језика. У циљу што бржег подизања кадрова – стручних преводаца, била је предвиђена и феријална пракса за студенте оријенталистике. Планирана је летња студентска пракса у Уједињеним арапским емиратима и у Турској. Комисија за културне везе са иностранством предлагала је и отварање лектората при југословенским универзитетима за арапски, хинду и кинески језик. У току педесетих година тежило се развоју културне размене са појединим азијским и афричким земљама. Поједина дела југословенске књижевности преведена су и објављена у Индији, а 1954. године изложба “60 слика модерног југословенског сликарства” обишла је Сирију, Либан и Египат (Каиро и Александрију). По наводима Комисије за културне везе пласман југословенског сликарства у тим земљама имао је “више дипломатско и политичко обележје” него уметнички значај.⁸⁶⁹

869

АЈ, Комисија за културне везе са иностранством, ф-17.

ЗАКЉУЧАК

РАЗЛИЧИТЕ СУДБИНЕ ИСТЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ И ДРУШТВЕНА МОЋ ПЛАНИРАНЕ ЕЛИТЕ

Једно од веома важних питања, које се, с пуним правом, последњих година отвара у српској историографији, јесте улога интелектуалних елита у друштвеним и националним успонима и падовима. Искуство 19. и 20. века, када је реч о Србији, а од 1918. године и Југославији, говори да је та улога била веома велика и у једном и у другом, односно и у утицају на историјске токове који су друштво водили ка унапређивању и модернизацији, ка његовој каквој-таквој уређености, демократичности и отворености, али и у утицају на процесе који су у својој суштини били антимодернизацијски, ретроградни, самоизолацијски, са локалистичким тенденцијама, анахроним у односу на време у којима су подстицани и текли. Српска елита у 19. веку стварала је државу, уређивала друштво, формулисала циљеве у економији, политици, култури, формирала и обликовала грађански живот. Процес настајања државе и процес модернизације друштва у Србији 19. века били су истовремени са процесом израстања елите. Елиту 19. века нису сачињавали само интелектуалци образовани на страним универзитетима, а ангажовани у јавним политичким и државним пословима, или војници школовани такође у страним војним школама или исковани у ратовима, већ и у историји мање познати појединци који су се бавили пословима трговине, банкарства, зачињања индустрије. Један део елите је по својим политичким идејама био носилац модернизације, а други је био антимодернизацијски, деца своје средине, највећим делом свог јавног ангажовања више у складу са тлом са којег су поникли него са свешћу времена које је у општим европским процесима предстојало или је већ наступило. Један део елите био је окренут Западу други Истоку и та подељеност остала је да траје и кроз читав 20. век.

Критички однос према прошлости, односно према националној историји ни до краја 19. века није превагнуо, чак ни код оних који су имали најлибералнија схватања, били утемељивачи науке и преносиоци модерних европских идеја у Србију.⁸⁷⁰ Српско друштво је једно од оних друштава за које би могло да се каже да је већ два века оптерећено прошлостју и то на начин да се прошлост или потире, свесно заборавља и фалсификује, или велича и слави без стварног

⁸⁷⁰ Детаљније у: М. Perišić, *Shvatanje prošlosti u političkim pogledima liberala u Srbiji 19. veka*, у: *Dijalog povjesničara – istoričara* 9, Zagreb 2005, 101–113.

историјског основа. У обе од ових двеју крајности реч је о одсуству рационалног тумачења и недостатку критичког односа, што проистиче из ниског нивоа културе односа према прошлости. Нерашчишћени појмови, нерастумачене појаве, несагледани процеси, пречесто су у разним периодима мирног историјског развоја или на историјским преломницама водили политичке и интелектуалне елите ка решењима у којима се прошлост исказивала као заробљавање а не као искуство и разумевање. Нису ли улогу тумача прошлости са највећим утицајем на историјску и друштвену свест у социјалистичкој Југославији, иако по знању и разумевању недорасли том задатку, преузимали књижевници, песници, генерали, политичари, новинари. У првим годинама Брозове епохе није било места за историчаре, они нису били потребни јер "све је било јасно и све се знало", а потом су пожељнији били историчари апологете који су слику прошлости бојили идеологијом, комунистичком или националистичком, у зависности од политичке климе времена и прилагођавали је политичким интересима владајуће елите.

За разматрање процеса формирања елите и њене касније друштвене моћи у другој половини 20. века, тј. у поодмаклим деценијама друге југословенске државе, као и за њену улогу у настајању и распаду те државе, за историчара су се стекли објективни услови. Реч је о завршеном процесу, о држави која је прошлост, која има свој почетак, трајање и крај. Несумњиво је да ће улога елита у сваком од тих процеса привлачити интересовање историчара и бити предмет будућих истраживања.

Када је реч о првим годинама југословенске државе под комунистичком влашћу и њеном односу према интелигенцији, са истраживачком поузданошћу могу се изводити извесни закључци. Комунистичка власт је већ у првој години после завршетка рата започела школовање једног броја младих људи на европским универзитетима, оним на којима је то било могуће, и то и на Западу и на Истоку, чак годину дана раније на западноевропским него на совјетским универзитетима. Независно од мотива, а они су били вишеструки, већ само упућивање студената и стручњака на стране универзитете је само по себи, заправо, започињање процеса планирања елите, иако је упућивање у Совјетски Савез и друге земље "народне демократије" било првенствено мотивисано потребом формирања кадрова. Студент филозофије Иван Кувачић подсећао је у својој молби, по повратку из СССР-а, да "када смо упућивани у СССР имало се у виду да ћемо израсти у кадрове који ће када се врате у земљу моћи предавати историјски и дијалектички материјализам". Предлагао је да

се изврши избор одличних ђака за Вишу партијску школу у Београду и да се она попуни студентима, пре свега оним којим су завршили две годи-не филозофије у СССР-у.⁸⁷¹ "Ту ће искрснути низ питања, али не смемо давати одговор на оно што не знамо, зато ће користити наш боравак овде да бисмо добили правилан одговор", подсећао је студенте Андрија Крешић на једном од састанака у Москви.⁸⁷² Политички обрт у односима Југославије и Совјетског Савеза, колико год је био трагичан за појединце, толико је другима помогао да избегну улогу која им је на-мењена и тако не постану идеолошки заробљеници Москве. У тој првој генерацији југословенских студената и стручњака на усавршавању на европским универзитетима срећемо бројна имена појединаца који су у каснијим деценијама били значајне личности у свету политике, науке, уметности, новинарства, (Савка Дапчевић Кучар, Душан Чкребић, Александар Ненадовић, Иво Перишин, Исидор Папо, Душан Каназир, Андрија Крешић, Гајо Петровић, Руди Супек, Војислав Кораћ, Василије Голднер, Јадран Ферлуга, Душан Перовић, Никола Гаћеша, Сима Бе-говић, Стево Жигон, Игор Претнар, Срђан Флего, Мирослав Беловић, Мирослав Дедић, Миодраг Гајић, Саво Вртачник, Душан Сковран...), као и имена ратних генерала и личности са високим рангом у војној хијерархији (Арсо Јовановић, Пеко Дапчевић, Ђоко Јованић, Радован Вукановић, Славко Родић, Милутин Морача, Душан Кведер, Средоје Урошевић, Мате Јерковић, Љубо Вучковић, Божо Божовић, Момчило Ђурић, Војо Тодоровић Лерер, Перо Косорић, Станко Радуловић, Бранко Пољанац, Радивоје Јовановић Брадоња, Станко Бјелајац...). У сенци истраживачких домета остају бројна имена, животне путање и судбине више стотина тадашњих југословенских студената школованих на страним универзитетима и више хиљада војних лица школованих у СССР-у. Појединачни животни пут сваког од њих тешко је реконструисати. Иако су припадали истој генерацији њихове судбине биле су толико различите, чак у мери да је могуће направити читаву "типологију" судбина (отишао у СССР – изјаснио се против Резолуције ИБ – вратио се у Југославију и наставио студије; отишао у СССР – изјаснио се против Резолуције ИБ – вратио се у Југославију – упућен на Голи оток; отишао у СССР – изјаснио се против Резолуције ИБ – вратио се у Југославију – побегао из Југославије у Чехословачку – из Чехословачке побегао у СССР; отишао у СССР – изјаснио се за Резолуцију ИБ – остао у

⁸⁷¹ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-74, бр. 8876.

⁸⁷² АЈ, ЦК СКЈ, XIII – к. 58/8. – Блок и свеска Старијег земљака Андрије Крешића са подацима о члановима "Земљачества", белешкама са састанака и подацима о партијској чланарини.

СССР-у; отишао у СССР – умро и сахрањен у СССР-у; отишао у Чехословачку – изјаснио се против Резолуције ИБ – вратио се у Југославију, отишао у Чехословачку – изјаснио се за Резолуцију ИБ – остао у Чехословачкој и добио статус политичког емигранта; отишао у Чехословачку – побегао у Француску; отишао у Француску – по одлуци партије вратио се у земљу пре завршетка студија; отишао у Француску – одбио да се врати у Југославију и остао у Француској; отишао у Француску – повезао се са емиграцијом и остао у Француској; отишао у Француску – побегао у Алжир). Судбина се немилосрдно поиграла са многима који су се стицајем околности нашли на великим искушењима друштвених и политичких прилика. Веома је необичан, рецимо, животни пут Предрага Милићевића, југословенског студента у Совјетском Савезу. Рођен је 1926. године у учитељској породици у Београду, основну школу и гимназију је завршио у Вршцу. Био је скојевац, а 1945. године је при-мљен у КПЈ. Јуна 1946. године ушао је у ОК СКОЈ-а и био задужен за агитацију и пропаганду. Новембра 1946. године отишао је на студије у Москву, где је 1948. године био секретар партијске јединице. У Југославију је први пут дошао јула 1948. на “летњи распуст”, не знајући да повратак у СССР више неће бити могућ. Сазнавши у септембру да се југословенски студенти више неће вратити у Совјетски Савез, а после прочитаног чланка у *Правди* “Куда води политика Титове клике” одлучио је да почне илегално да ради против Тита. Најпре је превео чланак из *Правде* и умножио га уз помоћ колеге са факултета и поделио студентима на Машинском факултету. Октобра 1948. године партијски се повезао и ушао у партијски комитет Велике техничке школе, како би, по сопственим речима, могао лакше да ради илегално и припреми бекство из земље. Најпре је покушао да пређе румунску границу, али није успео, будући да је та граница била посебно чувана после убиства Арсе Јовановића. Затим је покушао да изађе из земље преко Бугарске, али је одустао. Прилика му се пружила новембра 1948. године када је отишао у Чехословачку где се у Прагу јавио партијској организацији југословенских информбировских емиграната, са намером да се из Прага пребаци у Совјетски Савез, што је и учинио. Своју биографију са наведеним подацима, достављену ЦК Комунистичке партије Чехословачке, која се и чува у фонду ЦК КПЧ у Централном државном архиву у Прагу, завршио је реченицом: “Сматрао сам у Југославији, а и сада, да ћу највише допринети борби против Титове клике уколико се пребацим за СССР, завршим студије и марксистички се уздигнем”⁸⁷³

⁸⁷³ Statni ustredni archiv Praha, KSČ – UV – 100/3, svazek 78, 294, 1-2, Jugoslavie 2.

Судбине ратних генерала, елитних официра ЈА, који су били на школовању у академији “Ворошилов” у Москви по много чему су другачије од судбина осталих бројних официра и цивила који су делили прве послератне московске или дане у неком од других совјетских градова. Они су најпре по повратку из Совјетског Савеза били послати на годишњи одмор, по групама, у Милочер, Цриквеницу и Блед, где су са њима били представници Главне политичке управе и где су преко партијских актива, *Борбе* и *Народне армије* били обавештавани о актуелним догађајима. По сведочењу појединих генерала из групе која се одмарала у Милочеру, осећали су се као “заточеници”, изоловани, “искључени из партијског и војног живота”, не би ли се “прочистили”, “ослободили од евентуалних просовјетских погледа или евентуалних опредељења”.⁸⁷⁴ Сећају се и да им је наметнута расправа о садржају и порукама совјетског филма “У планинама Југославије”, у којем се, по оцени Агитпропа, даје “упрошћена и прилично нетачна представа о НОВ” и пресудној, “спасоносној” помоћи Црвене армије за време рата. По повратку у Београд, са њима је разговарао Светозар Вукмановић, затим Александар Ранковић, а потом са тројицом од њих и Јосип Броз Тито на Брду код Крања, убрзо после Петог конгреса. По повратку са одмора уследио је и отворени телеграм “ворошиловаца” упућен Централном КПЈ у којем су они изразили уверење да “Резолуција Информбироа представља тешку увреду, тешку историјску неправду”.⁸⁷⁵ Занимљиво је да нико од “ворошиловаца” није постао начелник генералштаба, а да је то постао Иван Гошњак једини из групе генерала који је одбио да иде на школовање у Совјетски Савез. “Ворошиловци” су постављени на следећа командна места: Арсо Јовановић за команданта Више војне академије, Милутин Морача и Душан Кведер за његове помоћнике, а Средоје Урошевић за начелника Катедре тактике, Пеко Дапчевић за главног инспектора ЈА, Радован Вукановић за команданта Треће армије, Мате Јерковић за заменика команданта Друге војне области, Славко Родић и Ђоко Јованић за начелнике Прве и Друге управе генералштаба, Момчило Ђурић за заменика команданта КНОЈ-а. И даљу војничку каријеру и животну судбину појединих “ворошиловаца” одредила је чињеница да су се школовали у Совјетском Савезу. Арсо Јовановић је убијен на југословенско-румунској граници, Бранко Пољанац, Момчило Ђурић и Слободан Радуловић су били обухваћени информбировском чистком и били заточени на Голом отоку, Славко

⁸⁷⁴ Наведено према И. Матовић, н. д., 790.

⁸⁷⁵ Телеграм објављен на насловној страни *Народне армије* 8. јула 1948.

Родић је под неразјашњеним околностима умро већ у априлу 1949. године, Пеко Дапчевић и Душан Кведер су упућени у дипломатију, чиме су фактички удаљени од било каквих одговорних дужности у војсци, Радован Вукановић је превремено пензионисан, Средоје Урошевић је са 40 година повучен у резерву, а Милутин Морача "склоњен" на дужност савезног министра.⁸⁷⁶

Каква је била појединачна судбина југословенских грађана који су се школовали на европским универзитетима од 1945. до 1948. године пресудно је зависило и од земље у којој су студирали. У Совјетском Савезу све је било круће, дисциплинованије, по образцу, под строгим контролом совјетских власти, под идеолошким надзором. Југословенски студенти су били у инфериорном статусу, на сваком кораку давано им је до знања ко је велики а ко мали. У Француској је било све сасвим супротно – растерећеније, лежерније, без дисциплине. У ЧСР све другачије. Ауторитет државе мањи него у СССР, а на посебан начин мањи него и у Француској. Састав прве генерације студената и војних лица на школовању у иностранству био је шаролик – од распојасаних до укалупљених, од образованих до полуписмених, од ратника и револуционара до оних за које се испоставило да су били у непријатељским формацијама, од моралних до денунцијаната, од озбиљних и вредних ђака до оних који су залутали упустивши се у студирање, од појединаца који су се на једној страни света (у Француској) повезали са емиграцијом а неки други на другој страни света (у СССР-у и ЧСР) и сами постали емигранти, до оних који су отишли са партијским задацима, од војнички дисциплинованих до оних са слободнијим понашањем, од догмата до оних који су сумњали у социјализам, од понављача до одличних ђака, од аскета до оних који су се препустили задовољствима или бавили мутним пословима. Ипак, основни тон слици коју су остављали о себи давали су они који су средини у којој су боравили поносно давали до знања да су из Југославије и да су из социјализма.

Друга генерација југословенске "планиране елите" је генерација која је почев од 1950. године одлазила на усавршавање у западноевропске земље. Она је била део младе југословенске интелигенције углавном формиране на студијама у Југославији првих послератних година. По старосној доби у већини припадала је истој генерацији која је од 1945. до 1948. године студирала на страним универзитетима. Посматрано у

⁸⁷⁶ Наведено према: И. Матовић, н. д., 791.

целини, по земљама у којима се стручно и научно усавршавала, преовлађујуће била је то генерација “западњака”, за разлику од њихових претходника из 1945. и 1946. године који су се у већем броју школовали на Истоку. У генерацији “западњака” срећемо се са именима бројних личности које су наредних деценија обележиле неку од области којом су се бавиле, оставиле упечатљив траг у науци и уметности и били припадници интелектуалне и уметничке елите, а поједини од њих у разним периодима имали и велику друштвену моћ (Јован Ђорђевић, Радивој Увалић, Јаков Сиротковић, Михаило Марковић, Загорка Пешић Голубовић, Миладин Животић, Миладин Кораћ, Иван Божић, Милорад Екмечић, Радомир Лукић, Љубомир Тадић, Гордана Бабић, Слободан Селенић, Мирослав Дедић, Јадран Ферлуга, Владан Јосиповић, Александар Челебоновић, Миодраг Протић, Дамир Калођера, Дејан Чавић...). Колико је друга генерација југословенских интелектуалаца који су се усавршавали на Западу, по свему у чему се у свом научном раду и уметничком стваралаштву остварила, суштински била “западњачка” тешко је рећи. Та слика никако није општа и једнобојна. Примери су различити, па отуда и остају бројна питања на која је тешко дати одговоре. Шта је пресудно утицало на формирање те интелигенције? Да ли идеолошки оквир друштва у којем су ступали на интелектуалну путању или друштва у земљама у којима су се усавршавали.? Да ли је реч о интелигенцији која је стварала да би преживела или да би њихова дела надживела? Да ли постоје и ако постоје које су разлике између оне интелигенције која се условно речено формирала на Западу и оне која није била у могућности да осети предности западноевропске културе и западноевропских вредности. Титова Југославија није била држава попут других социјалистичких држава у источном блоку, које нису омогућавале упоређивање и духовне контакте са Западом. У којој мери су припадници те генерације били деца свог времена а у којој мери су деца одрасла и надрасла време и систем у којем су живели и стварали? У којој мери су затворених очију а раширених руку трчали у загрљај центара политичке моћи? Колико су били онемогућени а колико су сами допринели тако дугој спутаности у нечему што им је по дефиницији припадало – јавно комуницирање помоћу мишљења, али стварног, а не мимикријом којом се све задевало у општи интерес и недодирљивост идеологије као врховног арбитра. Појединци су били важан чинилац јавног мишљења. У појединим раздобљима историје Југославије у другој половини 20. века и за интелигенцију је важио

принцип "моја драга партија", који је при крају тог века, како то примећује Андреј Митровић, замењен са "моја драга нација". Једно од питања на које ће будућа истраживања несумњиво дати одговор је и колико је и какве друштвене циљеве формулисала интелектуална елита а колико је у ствари била само следбеник политичке елите? Колико је разумела прошлост и своју улогу? Где је граница између елите по вредности и елите по моћи? Да ли су и ко је од њих политички мислио? Какве су све трансформације доживели? Колико су остали приковани за идеолошко наслеђе, а колико антиципирали савремени свет? Колико су били Југословени, а колико огорчени противници Југославије и када? Колико интернационални а колико национални и када? Колико су били спремни да отворе европске путеве новим генерацијама?

Пример професора економије који је после дужег боравка на стручном усавршавању у Енглеској написао више уџбеника из самоуправне економије само је један, ситан, можда не и најрепрезентативнији пример једног од могућих критеријума за анализу укупног учинка и друштвеног ефекта образовања југословенске интелигенције на европским универзитетима после Другог светског рата.

***

Српску интелигенцију 19. века нису сачињавали једино интелектуалци школовани у иностранству. По истраживањима Љубинке Трговчевић они су били претежни део са око 70%, и имали су пресудан утицај на процесе модернизације у Србији, на обликовање једне, у политичком, привредном, културном и уопште друштвеном погледу, другачије – више грађанске Србије. Србија је крај 19. и почетак 20. века дочекала као држава која је била европскија него што би то била да није било тих људи. Њихово стручно, интелектуално и политичко сазревање ван граница своје земље утицало је да допринос тих појединаца не буду само стручна знања и идеје које су донели собом, већ је сама њихова појава у државном апарату, школству, култури, политичком животу и свакодневном животу у унутрашњости Србије била значајан чинилац друштвених промена. По рођењу потицали су из преко 40 места у Србији, што је са становишта разумевања средине у коју су се вратили помогло да реалније сагледају место своје државе у контексту европских вредности. С друге стране, мада је у знатном броју било и оних других, добар део те интелигенције је разумевао европски

дух и он је утичући на поједине сегменте друштва утицао на кључне процесе у друштву – на оне који су друштво у целини повукли напред. Школовање српских студената на страним универзитетима из угла државе у 19. веку био је национални задатак, из угла појединца био је то пут за продор ка вишем друштвеном слоју, оном који преузима улогу носиоца модернизацијских процеса.

За разлику од 19. века, у прве две деценије социјалистичке Југославије (до средине 60-их година) удео оних који су се школовали или усавршавали на страним универзитетима у укупној структури југословенске интелигенције био је око 15 %. Да ли је и допринос једних и других модернизацији друштва био у нивоу наведених бројки?

ΦΟΤΟΓΡΑΦΙΕ

Послератни Париз

Послератни Париз

Послератни Париз

Послелатни Париз

Послератни Париз

Послератни Париз

Послератни Париз

Послератни Париз

Југословенски слушаоци на Војној академији "Фрунзе" у СССР-у, 1947.
(Из оставштине генерал-пуковника Станка Бјелајца)

Москва, 1947.

Станко Бјелајац,
слушалац на Војној академији
“Фрунзе”, 1947.
(Из оставштине генерал-
-пуковника Станка Бјелајца)

Југословенски питомци у Лењинграду, 1947.
(Из породичне збирке Владимира Милосављевића)

Југословенски питомци у Лењинграду, 1947.
(Из породичне збирке Владимира Милосављевића)

Југословенски студенти у Москви са Иљом Еренбургом, 1947.
(Из породичне збирке проф. др Николе Гаћеше)

“Ноћ у белом”.

Стево Жигон у групи југословенских студената у СССР-у, 1947.
(Из збирке породице Жигон)

Београд, 1947.

(Из збирке Немање Будисављевића)

Београд, 1947.
(Из збирке Немање Будисављевића)

Београд, 1947.
(Из збирке Немање Будисављевића)

Београд, 1947.
(Из збирке Немање Будисављевића)

Београд, 1947.
(Из збирке Немање Будисављевића)

Београд, 1947.
(Из збирке Немање Будисављевића)

Списак студената одабраних за студије у ССРСР-у у школској 1946/47. години

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	У НОВЈ од	Националност
1	Ивановић Владимир	БиХ	КПУ	Москва	Архитектура	1922	Минск	чиновничка породица	средња техничка школа	1941	Србин
2	Давидовић Данка	БиХ	КПУ	Лењинград	Грађевина	1924	Каоци	ситнобуржоаска породица	гимназија	1943	Србин
3	Богдановић Јован	БиХ	КПУ	Лењинград	Рударство - рударска електромеханика	1925	Сухоноге	сиромашна сељачка породица	гимназија	1944	Србин
4	Манџић Ахмед	БиХ	КПУ	Лењинград	Саобраћај - грађење железничког транспорта	1924	Тузла	радничка породица	гимназија	1943	Муслиман
5	Фалатар Владо	БиХ	КПУ	Лењинград	Индустрија - електричне станице, мреже и систем	1927	Мостар	ситнобуржоаска породица	гимназија	1945	Хрват
6	Монтиљо Јосип	БиХ	КПУ	Лењинград	Рударство - оплемењавање руда	1922	Караула		гимназија	1943	Хрват
7	Митровић Драгољуб	БиХ	КПУ	Лењинград	филозофија	1922	Д-Бродац	сиромашна сељачка породица	гимназија	1942	
8	Тинић Нинела	БиХ	КПУ	Краснодар	Индустрија - прехрамбена	1926	Тузла	радничка породица	гимназија		
9	Павловић Радослава	БиХ	КПУ	Лењинград	Индустрија - хемиска прерада дрвета	1926	Требинье	сиромашна породица	гимназија		

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
10	Бралић Здравка	БиХ	КПУ	Лењинград	Индустрија - инструменти и алатке			сиромашна породица	гимназија		Хрват
11	Никшић Злата	БиХ	КПУ	Москва	Економија - трговина	1924	Ливно	ситнобуржоаска породица	Трговачка академија	1943	Хрват
12	Чемаловић Нарциса	БиХ	КПУ	Москва	Економија - планирање	1923	Бреза	чиновничка породица	гимназија	1941	Муслиман
13	Стефановић Јокица	БиХ	КПУ	Лењинград	филологија	1928	Невесинје	ситнобуржоаска породица	гимназија	1943	Србин
14	Садиковић Зијад	БиХ	КПУ	Свердловск	Рударство - металургија гвожђа и челика	1928	Невесинје	чиновничка породица	гимназија		Муслиман
15	Капетановић Садета	БиХ	КПУ	Москва	Економија - финансије	1924	Чапљина	сиромашна сељачка породица	гимназија		Муслиман
16	Бутуровић Исмет	БиХ	КПУ	Лењинград	шумарство	1921	Фоча	сиромашна породица	студент шумарства	1944	Муслиман
17	Тиквина Кевсера	БиХ	КПУ	Лењинград	шумарство	1923	Мостар	радничка породица	гимназија		Муслиман
18	Малић Ненад	БиХ	КПУ	Лењинград	Рударство - истраживање налазишта руда	1923	Сењски рудник	ситнобуржоаска породица	студент рударства	1943	Србин
19	Шерић Мевлида	БиХ	КПУ	Лењинград	Рударство - истраживање спојевитих земљишта	1925	Велики Бечкерек	чиновничка породица	гимназија		Муслиман
20	Милићевић Огњенка	БиХ	СКОЈ	Лењинград	позоришна режија	1927	Бања Лука	ситнобуржоаска породица	гимназија		Србин
Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност

21	Јелић Страхиња	БиХ	КПУ	Лењинград	Историја	1928	Бугојно	радничка породица	гимназија	1944	Србин
22	Самоковић Јасмина	БиХ	КПУ	Лењинград	филозофија	1927	Сарајево	чиновничка породица	учитељска школа		
23	Радновић Миодраг	БиХ	КПУ	Свердловск	Рударство - металургија шарених метала	1927	Сарајево	ситнобуржоаска породица	гимназија	1943	
24	Керец Мица	БиХ	КПУ	Краснодар	Пољопривреда - ратарство	1927	Вараждин	ситнобуржоаска породица	гимназија	1945	Хрват
25	Новаковић Стана	БиХ		Краснодар	Пољопривреда - воћарство	1925	Глоговац	сељачка породица	средња школа		Србин
26	Тадјић Нада	БиХ	КПУ	Харков	Пољопривреда - сточарство	1927	Бијељина	занатлијска породица	гимназија	1945	Хрват
27	Бићанић Јелена	БиХ	КПУ	Лењинград	Педагогија	1921	Градачац	ситнобуржоаска породица	учитељска школа	1941	
28	Крешић Андреја	БиХ	КПУ	Москва	филозофија	1921	Виховићи	радничка породица	гимназија	1944	Хрват
29	Крчмар Михајло	БиХ	КПУ	Лењинград	Рударство - јамско грађевинарство	1927		чиновничка породица	гимназија	1944	Хрват
30	Азабагић Теуфик	БиХ	КПУ	Лењинград	Машинство - рударске машине		Тузла	ситнобуржоаска породица	студент рударства	1945	Муслиман
31	Јокић Јован	БиХ	КПУ	Горкиј	медицина	1924	Подлуге		гимназија	1944	Србин
32	Пузић Асим	БиХ	КПУ	Москва	Рударство - рударска електромеханика	1924	Мостар	сиромашна сељачка породица	гимназија	1943	Муслиман
33	Киндибал Драго	БиХ	КПУ	Краснодар	Пољопривреда - мелиорација	1926		ситнобуржоаска породица	студент агрономије		Србин

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
34	Кнежевић Бранко	БиХ	КПУ	Свердловск	Индустрија - електрична опрема предузећа	1924	Никшић	радничка породица	гимназија		Црногорац
35	Ивановић Миливојевић Смиља	БиХ		Москва		1923	Вуковар	чиновничка породица	гимназија	1944	Хрват
36	Талић Шефик	БиХ	КПУ	Лењинград	Геологија и хидрогеологија	1919	Мркоњић Град	чиновничка породица	Средња техничка школа	1941	Муслиман
37	Змијановић Бождар	Црна Гора	КПУ	Горкиј	медицина	1922	Скопље	чиновничка породица	гимназија	1944	Црногорац
38	Рутешић Милорад	Црна Гора	КПУ	Лењинград	Геологија и хидрогеологија	1923	Никшић	трговачка породица	гимназија	1944	Црногорац
39	Мартиновић Ковиљка	Црна Гора	КПУ	Лењинград	Економија - планирање	1927	Цетиње	ситнобуржоаска породица	гимназија		Црногорац
40	Шабовић Осман	Црна Гора	КПУ	Москва	жична веза	1923	Подгорица	радничка породица	гимназија		Црногорац
41	Мећедовић Владимир	Црна Гора	КПУ	Свердловск	Грађевина	1922	Горње Поље	сељачка породица	гимназија	1943	Црногорац
42	Рашовић Веселин	Црна Гора	КПУ	Алма Ата	Машинство - авионско стројарство	1925	Подгорица	сељачка породица	гимназија		Црногорац
43	Думовић Видан	Црна Гора	КПУ	Алма Ата	Пољопривреда - сточарство	1923	Релези	сељачка породица	средња школа	1941	Црногорац
44	Бацковић Бождар	Црна Гора	КПУ	Лењинград	Филозофија	1923	Никшић	сиромашна породица	гимназија	1943	Црногорац
45	Вујица Слободан	Црна Гора	КПУ	Лењинград	Економија - финансије	1926	Никшић	ситнобуржоаска породица	гимназија	1943	Црногорац

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
46	Ћетковић Васо	Црна Гора	КПУ	Лењинград	Индустрија - електрична опрема предузећа	1922	Баковићи	сиромашна сељачка породица	гимназија		Црногорац
47	Марковић Милорад	Црна Гора	КПУ	Лењинград	Економија - планирање	1926	Братоножићи	сељачка породица	гимназија		Црногорац
48	Нешковић Благоје	Црна Гора	КПУ	Харков	Пољопривреда - вођарство	1926	Беране	радничка породица	гимназија	1943	Црногорац
49	Варезић Јеремије	Црна Гора	КПУ	Лењинград	Економија - финансије	1922	Беране	сиромашна сељачка породица	гимназија		Црногорац
50	Коматина Бранко	Црна Гора	КПУ	Москва	Економија - финансије	1921	Доња Ржаница	сељачка породица	студент права		Црногорац
51	Расковић Трације	Црна Гора	КПУ	Лењинград	Филозофија	1924	Мул	радничка породица	гимназија	1944	Црногорац
52	Бећир Радмила	Црна Гора	КПУ	Лењинград	Економија - финансије	1925	Цетиње	радничка породица	гимназија	1943	Црногорац
53	Малишић Миленко	Црна Гора	КПУ	Лењинград	Рударство - истраживање налазишта руда	1921	Пешици	средња сељачка породица	гимназија	1941	Црногорац
54	Јауковић Јосиф	Црна Гора	КПУ	Лењинград	Економија - финансије	1925	Жабљак	сељачка породица	гимназија	1943	Црногорац
55	Вујовић Војин	Црна Гора		Лењинград	Економија - финансије	1921	Кочани	сиромашна породица	гимназија		Црногорац
56	Арсенијевић Војислав	Црна Гора	КПУ	Москва	Економија - трговина	1923	Беране	чиновничка породица	гимназија	интернација	
57	Булић Раде	Црна Гора	КПУ	Москва	Економија - трговина	1925	Крш	сељачка породица	гимназија	1942	Црногорац
58	Рубежић Момчило	Црна Гора	КПУ	Харков	Пољопривреда - ратарство	1924	Плана	чиновничка породица	гимназија	1943	Црногорац
59	Бзјић Перлица	Црна Гора			Електротехника						

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
60	Вранић Ружа	Хрватска	КП	Москва	Економија - трговина	1924	Сушак	радничка породица	средња школа	1943	Хрват
61	Задровец Сидонија	Хрватска	КП	Лењинград	Индустрија - хемиска прерада дрвета	1925	Шибеник	радничка породица	средња школа	1943	Хрват
62	Бутуровић Фадила	Хрватска	КП	Москва	Економија - планирање	1921	Прозор	ситнобуржоаска породица	гимназија	1942	Муслиман
63	Љубица	Хрватска	КП	Лењинград	Економија - финансије	1927	Сплит	сељачка породица	гимназија	1943	Хрват
64	Гргурић Аленка	Хрватска	КП	Москва	Економија - планирање	1922	Дрниш	ситнобуржоаска породица	средња школа	1944	Хрват
65	Дапчевић Савка	Хрватска	КП	Лењинград	Економија - финансије	1923	Корчула	ситнобуржоаска породица	гимназија	1943	Хрват
66	Марјановић Босиљка	Хрватска	КП	Саратов	Пољопривреда - мелiorација	1923	Кољани	богата сељачка породица	гимназија		Србин
67	Дорчић Петра	Хрватска	КП	Краснодар	Пољопривреда - виноградарство	1924	Бачка Нова	радничка породица	студент	1944	Хрват
68	Сершић Марија	Хрватска	КП	Краснодар	Пољопривреда - ратарство	1923	Башка	ситнобуржоаска породица	студент	1944	Хрват
69	Гатин Живко	Хрватска	КП	Мичуринск	Пољопривреда - воћарство	1923		ситнобуржоаска породица	гимназија	1942	Хрват
70	Пејновић Михајло	Хрватска	КП	Алма Ата	Пољопривреда - сточарство	1926	Сисак	занатлијска породица	гимназија		Србин
71	Траутман Мирослав	Хрватска	СКОЈ	Саратов	Пољопривредне машини	1925	Сисак	ситнобуржоаска породица	гимназија	логор	Хрват
72	Петруша Иван	Хрватска	КП	Москва	Рударство - експлоатација налазишта нафте	1922	Травник	радничка породица	гимназија	1943	Словенац
73	Господнегић Иво	Хрватска		Лењинград	Рударство - истраживање налазишта руда	1925	Макарска	чиновничка породица	гимназија	1943	Хрват

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
74	Југ Богдан	Хрватска		Лењинград	Рударство - истраживање налазишта руда	1925	Омиш	чиновничка породица	гимназија	1943	
75	Царић Ненад	Хрватска	КП	Москва	Геодезија	1920	Мирковци	сељачка породица	студент технике	1943	Србин
76	Безјак Марија	Хрватска		Лењинград	Шumarство	1926	Сисак	ситнобуржоаска породица	гимназија		Хрват
77	Габријелић Милivoје	Хрватска	КП	Москва	Фискултура	1922	Пичани	ситнобуржоаска породица	студент агрономије	1944	
78	Хевко Наталија	Хрватска	КП	Горкиј	медицина	1925	Прњавор	чиновничка породица	гимназија	логор	
79	Хропић Дешковић Мира	Хрватска	КП	Лењинград	Индустрија - хемијска	1925	Сплит	ситнобуржоаска породица	студент технике	1943	Хрват
80	Дешковић Иван	Хрватска	КП	Лењинград	Индустрија - хемијска	1923	Босанско Грахово	ситнобуржоаска породица	средња школа		Хрват
81	Барац Вишња	Хрватска		Казань	филологија	1927	Загреб	ситнобуржоаска породица	средња школа		Хрват
82	Рубинић Никола	Хрватска	КП	Лењинград	Саобраћај - механизација пристаништа	1925	Корнић	ситнобуржоаска породица	студент технике	1943	Хрват
83	Миклошић Божидар	Хрватска	КП	Лењинград	грађевне железничког транспорта	1923	Лепоглава	ситнобуржоаска породица	средња техничка школа	1942	Хрват
84	Перишин Иво	Хрватска	КП	Лењинград	Економија - финансије	1925	Каштел Камбеловац	сељачка породица	гимназија	1943	
85	Марковић Савка	Хрватска	КП	Москва	Индустрија - текстилна	1923	Оровац	сељачка породица	гимназија		Србин
86	Бродарић Мисодраг	Хрватска	КП	Лењинград	Бродоградња	1924	Грахоте	сељачка породица	студент технике	1943	Хрват

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
87	Безић Иво	Хрватска	КПУ	Свердловск	Индустрија - електричне станице, мреже и систем	1925	Илок	ситнобуржоаска породица	студент технике	1943	Хрват
88	Грубич Ана	Хрватска	КПУ	Лењинград	Индустрија - текстилна	1926	Врањина	чиновничка породица	средња школа	1943	Хрват
89	Берековић Милан	Хрватска	КПУ	Москва	Радио везе	1924	Сисак	чиновничка породица	средња школа	1942	Србин
90	Молан Бранко	Хрватска	СКОЈ	Лењинград	Индустрија - електрична опрема предузећа	1926	Марибор	чиновничка породица	гимназија	логор	Словенац
91	Фак Зорка	Хрватска		Лењинград	педагогија	1922	Ст.Лаз	сиромашна породица	гимназија		Хрват
92	Бек Божо	Хрватска	СКОЈ	Лењинград	Историја уметности	1926	Ђурђевац	ситнобуржоаска породица	студент		
93	Бошковић Маја	Хрватска	КПУ	Лењинград	филологија	1922	Осијек	ситнобуржоаска породица	средња школа		Хрват
94	Деспот Славица	Хрватска	КПУ	Казань	Биологија			ситнобуржоаска породица	средња школа		
95	Кувачић Иван	Хрватска	КПУ	Москва	филозофија	1923	Гата	сиромашна сељачка породица	студент филозофије	1943	Хрват
96	Љубетић Еција	Хрватска	КПУ	Лењинград	Економија - финансије	1921	Брач	ситнобуржоаска породица	Трговачка академија		Хрват
97	Заниновић Мате	Хрватска	КПУ	Москва	педагогија	1919	Шибеник	радничка породица	студент филозофије	1943	Хрват
98	Вујић Душан	Хрватска	КПУ	Лењинград	Саобраћај - механика железничког транспорта	1923	Кореница	ситнобуржоаска породица	гимназија		Србин

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
99	Петровић Гајо	Хрватска	КПУ	Москва	филозофија	1927	Карловац	средње буржоаска породица			Србин
100	Мирковић Марија	Хрватска	КПУ	Москва	Економија - трговина	1925	Книн	ситнобуржоаска породица	гимназија	1944	Србин
101	Аливојводић Миро	Хрватска	КПУ	Лењинград	Рударство - оплемењавање руде	1920	Шибеник	радничка породица	гимназија	1943	Хрват
102	Богданска Анка	Македонија		Горкиј	Медицина	1925	Куманово	сиромашна породица	гимназија	1944	Македонац
103	Поцева Ефимова Љуба	Македонија	КПУ	Лењинград	Рударство - оплемењавање руде	1924		сиромашна породица	гимназија		Македонац
104	Страчков Методије	Македонија	СКОЈ	Лењинград	Рударство - истраживање налазишта руде	1927	Велес	сиромашна породица	гимназија	1944	Македонац
105	Целевски Живко	Македонија		Уралск	Индустрија - механичка опрема предузећа	1927	Куманово	занатлијска породица	гимназија	1944	
106	Домазетов Никола	Македонија		Лењинград	Економија - планирање	1923	Подлес	сиромашна сељачка породица	гимназија	1944	
107	Јанкуловски Коле	Македонија	КПУ	Саратов	Машинство - пољопривредне машине	1925	Битољ	сиромашна сељачка породица	гимназија	1944	Македонац
108	Петровски Александар	Македонија	СКОЈ		Електротехника - високи напон	1925	Куманово	радничка породица	гимназија	1944	Македонац

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
109	Добровски Тома	Македонија	КПУ	Лењинград	Саобраћај - механика железничког транспорта	1924	Ваташ	ситнобуржоаска породица	гимназија		Македонац
110	Хаџи Тогов Лазар	Македонија	КПУ	Лењинград	Рударство - истраживање слојевитих земљишта	1925	Богданица	сиромашна сељачка породица	студент технике		Македонац
111	Митров Тодор	Македонија		Лењинград	Геологија и хидрогеологија	1925	Мировци	сиромашна сељачка породица	студент технике		Македонац
112	Фрковић Бранко	Македонија	КПУ	Москва	Индустрија - инструменти и алатке	1928	Ђорђе Петров	сиромашна породица	гимназија		Македонац
113	Величковски Драгутин	Македонија	КПУ	Москва	Рударство - рударска електромеханика	1925	Куманово	радничка породица	гимназија	1944	Македонац
114	Толовски Диме	Македонија	КПУ	Лењинград	Саобраћај - грађење железничког транспорта	1925	Неготин	ситнобуржоаска породица	гимназија		Македонац
115	Котески Јонче	Македонија		Лењинград	Рударство - јамско грађевинарство	1925	Кура	сиромашна сељачка породица	гимназија		Македонац
116	Арсовски Милан	Македонија	КПУ	Лењинград	Рударство - истраживање слојевитих земљишта	1924	с.Скачица	сиромашна сељачка породица	гимназија	1944	Македонац
117	Беговски Алија	Македонија	КПУ	Краснодар	Пољопривреда - виноградарство	1924	Кавадар	ситнобуржоаска породица	гимназија		Македонац

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
118	Мојсовски	Македонија	СКОЈ	Лењинград	Машинство - рударске машине	1928	Скопје	радничка породица	гимназија		Македонац
119	Маркудов Стојан	Македонија	КПЈ	Краснодар	Пољопривреда - вођарство	1925	Ђеџелија	ситнобуржоаска породица	студент права	1944	Македонац
120	Узунов Илија	Македонија	КПЈ	Харков	Пољопривреда - мелиорација	1923	Ђеџелија	радничка породица	студент агрономије		
121	Поповски Костадин	Македонија	КПЈ	Лењинград	Економија - финансије	1922	с.Башле	средња сељачка породица	гимназија		Македонац
122	Јосифовски Јонче	Македонија	КПЈ	Москва	филозофија	1920	Дебар	ситнобуржоаска породица	учителска школа	1944	Македонац
123	Петровски Никола	Македонија	КПЈ	Харков	Пољопривреда - ратарство	1924	Скопје	сиромашна породица	гимназија		Македонац
124	Милчин Илија	Македонија		Москва	позоришна режија	1918	Прилеп	ситнобуржоаска породица	гимназија		Македонац
125	Николовски Александар	Македонија	КПЈ	Краснодар	Пољопривреда - вођарство	1925	Скопје	занатлијска породица	гимназија	1941	Македонац
126	Митевски Георги	Македонија	КПЈ	Алма Ата	пољопривреда - сточарство	1922	Струмица	сиромашна сељачка породица	гимназија	1944	Македонац
127	Ефтимовски Димитрије	Македонија	КПЈ	Лењинград	Индустрија - хемијска	1926	Прилеп	радничка породица	гимназија		Македонац
128	Вовк Анка	Словенија	КПЈ	Москва	Економија - трговина	1923	Љубљана	ситнобуржоаска породица	гимназија	1941	Словенац
129	Черне Франц	Словенија	КПЈ	Москва	Економија - планирање	1923	Кашеј	радничка породица	учителска школа		Словенац
130	Стритар Јоже	Словенија	КПЈ	Москва	Економија - трговина	1923	Св.Криж	ситнобуржоаска породица	гимназија	1944	Словенац
131	Самса Богомил	Словенија	КПЈ	Лењинград	Економија - финансије	1927	Љубљана	чиновничка породица	гимназија	1944	Словенац

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
132	Лукман Цирил Ањо	Словенија			Машинство - авионско стројарство	1919	Пољане	занатлијска породица	средња техничка школа	1941	Словенац
133	Балох Тоне	Словенија	КП	Свердловск	Индустрија - технологија машинског стројарства	1918	Блед	ситнобуржоаска породица	студент технике	1943	Словенац
134	Козак Дамјан	Словенија	КП	Казањ	Индустрија - прехрана	1924	Љубљана	ситнобуржоаска породица	гимназија	1942	Словенац
135	Пер Даница	Словенија	КП	Москва	Индустрија - текстилна	1922	Љубљана	чиновничка породица	студент хемије	1943	Словенац
136	Томше Бого	Словенија	КП	Лењинград	Индустрија - електричне станице, мрежа и стројеви	1924	Кршка Вас	чиновничка породица	гимназија	1943	Словенац
137	Горуп Франц	Словенија	КП	Новочеркаск	Грађевина	1922	Сп.Бесница	радничка породица	гимназија	1943	Словенац
138	Клавс Владимир	Словенија	КП	Москва	Радио везе	1919	Меклова	радничка породица	студент технике	1942	Словенац
139	Хочева Стефан	Словенија	СКОЈ		Рударство - јамско грађевинарство	1925	Велика Лашца	радничка породица	средња техничка школа	логор	Словенац
140	Клајншчек Ана	Словенија		Харков	Пољопривреда - вођарство	1926	Св. Болфенку	чиновничка породица	гимназија		Словенац
141	Шмитек Лудвик	Словенија	КП	Москва	Фискултура	1924	Кроп	радничка породица	студент	1942	Словенац
142	Претнар Игор	Словенија	КП	Москва	Филмска режија	1924	Љубљана	чиновничка породица	гимназија	1944	Словенац
143	Жигон Стево	Словенија	СКОЈ	Лењинград	Глума	1926	Љубљана	занатлијска породица	студент		Словенац

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
144	Маринчић Франц	Словенија	КПУ	Москва	Машинство - рударске машине	1925	Хорјул	занатлијска породица	средња техничка школа	1941	Словенац
145	Ваднов Хенрик	Словенија	КПУ	Кијев	Рударство - металургија гвожђа и челика	1925	Камник	чиновничка породица	средња техничка школа	1943	Словенац
146	Гвардијанчић Душан	Словенија	КПУ	Москва	Рударство - металургија гвожђа и челика				средња техничка школа		Словенац
147	Флајс Стојан	Словенија	КПУ	Лењинград	Радио везе	1924	Љубљана	чиновничка породица	гимназија	1942	Словенац
148	Пожар Милош	Словенија	КПУ	Тбилиси	педагогија	1925	Кланица	чиновничка породица	гимназија	1943	Словенац
149	Шонц Алојз	Словенија	КПУ	Лењинград	Филозофија	1920	Мирна Печ	чиновничка породица	студент	1943	Словенац
150	Светина Марија	Словенија	КПУ	Одеса	Историја	1924	Жировница	радничка породица	гимназија		Словенац
151	Шебек Тања	Словенија	КПУ	Лењинград	Историја	1926	Марибор	радничка породица	гимназија	1943	Словенац
152	Пишћанец Гроздана	Словенија	СКОЈ	Лењинград	Историја уметности	1925	Марибор	чиновничка породица	гимназија		Словенац
153	Костнапфел Јанко	Словенија	КПУ	Лењинград	медицина	1924	Љубљана	чиновничка породица	студент	1943	Словенац
154	Берлић Срејко	Словенија	КПУ	Харков	саобраћај - експлоатација железничког транспорта	1921	Птуј	занатлијска породица	студент	1941	Словенац
155	Прапортник Жиндарић Цвета	Словенија		Москва	Економија - планирање	1919	Средишче на Драви	ситнобуржоаска породица	студент		Словенац

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
156	Перовшек Пепица	Словенија	КПУ	Харков	Пољопривреда - ратарство	1927	Шмарје	сељачка породица	гимназија		Словенац
157	Бизјак Филип	Словенија			Индустрија - хартија и целулоза	1921		занатлијска породица	студент	1943	Словенац
158	Паучић Милош	Словенија	СКОЈ	Лењинград	Рударство - јамско грађевинарство	1922	Љубљана	занатлијска породица	гимназија		Словенац
159	Никезић Марија	Србија	КПУ	Москва	медицина	1925	Париз	чиновничка породица	гимназија		
160	Јовановић Радмила	Србија	КПУ	Лењинград	Историја	1922	Крагујевац	радничка породица	гимназија		Србин
161	Бранковић Иван	Србија	КПУ	Лењинград	Саобраћај - механика железничког транспорта	1925	Лозница	радничка породица	гимназија		
162	Мазић Душан	Србија	КПУ	Одеса	Пољопривреда - ратарство	1925	Дарувар	буржоаска породица	гимназија	1943	Србин
163	Спасојевић Радмила	Србија	КПУ	Лењинград	Индустрија - електричне мреже, станице и систем	1922	Ваљево	средња сељачка породица	гимназија	1941	Србин
164	Арсич Драгиња	Србија	КПУ	Лењинград	Економија - финансије	1924	Левачки срез	радничка породица	студент		
165	Стојановић Милорад	Србија	КПУ	Москва	Рударство - експлоатација налазишта нафте	1922	Љубичево	радничка породица	студент	1944	Србин
166	Урошевић Љубомир	Србија	КПУ	Москва	Рударство - оплемењавање руда	1921	Ваљево	средња сељачка породица	средња техничка школа		

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
167	Ђорђевић Радмила	Србија	КПУ	Харков	Машинство - пољопривредне машине	1925	Мали мокри луг	сиромашна сељачка породица	студент		
168	Шарић Велимир	Србија	КПУ	Москва	Индустрија - технологија машинског стројарства	1927	Смедерево	радничка породица	гимназија	1944	
169	Џулић Зоран	Србија	СКОЈ	Москва	Рударство - металургија шарених метала	1925	Београд	ситнобуржоаска породица	Средња техничка школа		
170	Трајковић Петар	Србија	КПУ	Лењинград	медицина	1922	Печењевици	средња сељачка породица	гимназија	1944	
171	Стевановић Видосав	Србија		Кијев	Индустрија - механичка опрема предузећа	1925	Врање	ситнобуржоаска породица	гимназија		Србин
172	Димитријевић Живојин	Србија	КПУ	Москва	Индустрија - технологија машинског стројарства	1926	Врање	ситнобуржоаска породица	гимназија		
173	Здравковић Иван	Србија	КПУ	Лењинград	Саобраћај - грађење железничког транспорта	1924	Београд	радничка породица	гимназија		
174	Тодоровић Добривоје	Србија	КПУ	Саратов	шумарство	1924	Ратковић	сељачка породица	гимназија	1944	Србин
175	Илић Љубинка	Србија	КПУ	Харков	Индустрија - хемиска прерада дрвета	1927	Свилајнац	сељачка породица	гимназија		Србин

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
176	Јовановић Милисав	Србија		Кијев	Индустрија - механичка опрема предузећа	1924	Ђуприја	радничка породица	гимназија		
177	Станојевић Трифун	Србија	КПУ	Лењинград	Саобраћај - експлоатација железничког трансп.	1926	Ђуприја	радничка породица	гимназија	1944	
178	Марковић Љубиша	Србија	КПУ	Лењинград	Економија - финансије	1926	Крушевац	чиновничка породица	гимназија	1942	
179	Марковић Десанка	Србија	КПУ	Лењинград	Индустрија - хартије и целулозе	1928	Ђуприја	чиновничка породица	гимназија		
180	Ајданић Злата	Србија	КПУ	Мичуринск	Пољопривреда - сточарство	1921	Пећ	трговачка породица	гимназија		Србин
181	Митовић Димитрије	Србија	КПУ	Краснодар	Пољопривреда - виноградарство	1922	Пећ	радничка породица	гимназија	1944	Србин
182	Петровић Светислав	Србија	КПУ	Москва	Економија - трговина	1923	Петровац	сиромашна породица	гимназија		
183	Јовановић Олга	Србија	КПУ	Мичуринск	Пољопривреда - воћарство	1925	Смедерево	радничка породица	гимназија		
184	Тодоровић Војислав	Србија	КПУ	Кијев	Индустрија - електрична опрема предузећа	1926	Дражевац	сељачка породица	средња техничка школа		
185	Шуљаманац Недељко	Србија	КПУ	Москва	Економија - планирање	1919	Лаћарак	сељачка породица	студент	1942	Србин
186	Михајловић Живко	Србија	КПУ	Лењинград	Саобраћај - експлоатација воденог транспорта	1926	Београд	радничка породица	гимназија	1944	Србин

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
187	Жујовић Зоран	Србија	КПУ	Москва	физика	1924	Београд		гимназија	1941	Србин
188	Шашаић Ненад	Србија	КПУ	Москва	Економија - планирање	1922	Хаар	средња сељачка породица	гимназија	1944	Србин
189	Смиљковић Драгослав	Србија	КПУ	Москва	Машинство - бродске машине	1927	Ниш	радничка породица	гимназија	1944	
190	Савић Аранђел	Србија	КПУ	Лењинград	Бродоградња	1926	Ниш	радничка породица	гимназија	1944	Србин
191	Андрејевић Владимир	Србија	КПУ	Лењинград	Саобраћај - механика железничког транспорта	1926	Ниш	радничка породица	гимназија	1944	Србин
192	Мијалковић Радмила	Србија		Кијев	Пољопривреда - виноградарство	1922	Ниш	радничка породица	гимназија		Србин
193	Хасанбеговић Газо	Србија	КПУ	Лењинград	Економија - планирање	1917	Пријеполје	сиромашна породица	студент	1941	
194	Тирић Првослав	Србија	КПУ	Лењинград	Саобраћај - експлоатација железничког трансп.	1925	Пожаревац	радничка породица	гимназија		Србин
195	Панић Жарко	Србија	КПУ	Лењинград	Машинство - бродске машине	1926	Пирот	занатлијска породица	гимназија		Србин
196	Савић Добрила	Србија	КПУ	Горкиј	Медицина	1922	Труље	средња сељачка породица	гимназија		Србин
197	Ракић Витомир	Србија	КПУ	Новочеркас	Машинство - авионство стројарство	1925	Прокупље		гимназија		Србин
198	Средојевић Димитрије	Србија	КПУ	Кијев	Индустрија - прехрана	1926	Ателица	сиромашна сељачка породица	гимназија	1941	Србин

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
199	Рашковић Владимир	Србија	КПУ	Москва	Економија - планирање	1925	Поцесија	средња сељачка породица	гимназија	1944	Србин
200	Ђелинео Александар	Србија	КПУ	Москва	биологија	1925	Београд	ситнобуржоаска породица	студент	логор	Србин
201	Николић Раденко	Србија	КПУ	Кијев	Индустрија - електричне станице, мреже и систем	1926	Ужице	чиновничка породица	гимназија		Србин
202	Павловић Олга	Србија	КПУ	Москва	Економија - планирање	1923	Табановић	чиновничка породица	гимназија		Србин
203	Јехличка Часлав	Србија	КПУ	Лењинград	Саобраћај - механизација пристаништа	1927	Ужице	чиновничка породица	гимназија		Србин
204	Сковран Душан	Србија	КПУ	Лењинград	конзерваториј	1922	Панчево	ситнобуржоаска породица	Музичка академија		Србин
205	Делић Милинко	Србија		Лењинград	шумарство	1925	Кнић	сељачка породица	гимназија		Србин
206	Мићановић Наталија	Србија		Кијев	Индустрија - прехрана	1923	Шабац	радничка породица	студент	1943	Србин
207	Богдановић Љубомир	Србија	СКОЈ	Лењинград	Глума	1924	Београд	ситнобуржоаска породица	гимназија		Србин
208	Беловић Мирослав	Србија	СКОЈ	Лењинград	позоришна режија	1927	Илића		гимназија		
209	Недељковић Миодраг	Србија	КПУ	Саратов	Пољопривреда - мелiorација	1920	Дренова	средња сељачка породица	студент	1941	Србин
210	Јовановић Петко (Ратко)	Србија	КПУ	Лењинград	Рударство - истраживање слојевитих земљишта	1921	Косовска Митровица	сиромашна породица			Црногорац
211	Мартинчић Зденка	Србија	КПУ	Горкиј	медицина	1923	Топлица	ситнобуржоаска породица	студент	1943	

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
212	Јовашевић Владан	Србија	КПУ	Москва	Економија - планирање	1921	Марковица	средња сељачка породица	студент		
213	Миленковић Босиљка	Србија		Кијев	Индустрија - хемиска	1926	Лесковац	ситнобуржоаска породица	гимназија		Србин
214	Васиљевић Мирчета	Србија	КПУ	Саратов	Машинство - пољопривредне машине	1925	Ариље	ситнобуржоаска породица	пољопривредна школа	1941	Србин
215	Стевановић Анђелија	Србија	КПУ	Москва	Индустрија - инструменти и алатке	1922	Прилеп	ситнобуржоаска породица	студент	1941	Србин
216	Ковачевић Слободан	Србија	КПУ	Лењинград	Економија - планирање	1923	Срђевићи	средња сељачка породица	студент	1941	Србин
217	Миличевић Предраг	Србија	КПУ	Москва	Рударство - металургија шарених метала	1926	Београд	ситнобуржоаска породица	гимназија		Србин
218	Станимировић Владимир	Србија	КПУ	Москва	Економија - трговина	1925	Београд	ситнобуржоаска породица	студент	1944	Србин
219	Марковић Савка	Србија	КПУ	Лењинград	Рударство - металургија гвожђа и челика	1926	Међедовац	сиромашна сељачка породица	гимназија		
220	Лујак Марија	Србија		Лењинград	Педагогија	1922	Мартиновићи	чиновничка породица	гимназија		Хрват
221	Трајковић Лазар	Србија	КПУ	Москва	Саобраћај - експлоатација железничког трансп.	1920	Смедерево	сељачка породица	гимназија	логор	
222	Тошевски Љубомир	Македонија	КПУ	Лењинград	Индустрија - производња текстила	1926	Скопље	радничка породица	гимназија		Македонац
223	Анастасовски Александар			Лењинград	Електротехника						

Р. бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	у НОВЈ	Националност
224	Радуловић Милорад		КП	Лењинград	Рударство						
225	Гелевски Живко	Македонија	КП	Свердловск	Индустрија						
226	Францел Јанко		КП	Свердловск	Индустрија						
227	Кајнч Франчек		КП	Харков	Индустрија - производња машина						
228	Сељахудин Ахмет		КП	Мичуринск	Индустрија - прехрамбена	1925	Призрен	сиромашна сељачка породица	гимназија	1944	
229	Ракич Витомир		КП	Алма Ата	ветерина						

Списак студената одабраних за студије у СССР-у, у школској 1947/48. години

Р.бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Социјално порекло	У НОВЈ од	Националност
1	Адамовић Љубица	БиХ	КПЈ 1945	Москва	Индустија - Више техничко училиште	1929	ситно буржоаска породица		Србин
2	Алкалај Изидор	Србија	КПЈ 1945	Москва	Индустија - текстилна	1924	ситно буржоаска породица	1943	Јевреј
3	Арсовски Томе	Македонија	КПЈ 1946	Свердловск	Рударство - истраживање налазишта руда	1928	чиновничка породица		Македонац
4	Бановец Франц	Словенија	КПЈ 1944		Грађевинарство	1924	средња сељачка породица	1943	Словенац
5	Бабовић Велика	Србија	СКОЈ 1945	Москва	Медицина - интерна	1929	чиновничка породица		Црногорац
6	Беговић Јусуф	БиХ	СКОЈ 1944	Лењинград	Индустија - Политехника	1929	чиновничка породица		
7	Бизјак Филип	Словенија	КПЈ 1944	Свердловск	Рударство - истраживање налазишта руда	1921	ситно буржоаска породица	1943	Словенац
8	Бјелајац Павао	Хрватска	КПЈ 1945	Москва	Рударство - експлоатација налазишта нафте	1926	средња сељачка породица	1942	Србин
9	Благојевић Владимир	БиХ	СКОЈ 1945	Лењинград	Индустија - Политехника	1926	сиромашна сељачка породица		
10	Борањац Анђелка	Србија	КПЈ 1947	Лењинград	Индустија - Политехника	1928	чиновничка породица		Србин
11	Болтижар Ладислав	Хрватска	КПЈ 1945		Индустија - механика	1923	занатлијска породица	логор	Хрват
12	Бјоровић Радоња	Црна Гора	КПЈ 1945		Шумарство				
13	Бошковић Радмила	БиХ	КПЈ 1945		Економија	1925	радничка породица	1942	Србин
14	Бошкова Аница	Македонија	КПЈ 1947	Одеса	Пољопривреда - суптропске културе	1928	сиромашна породица		Македонац

Р.бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Социјално порекло	У НОВЈ од	Националност
15	Буњевац Данило	Хрватска	КПЈ 1943	Москва	Саобраћај - експлоатација железничког саоб.	1925	средња сељачка породица		Србин
16	Булатовић Душан	Црна Гора	КПЈ 1944		Економија	1925	чиновничка породица	1943	Црногорац
17	Буховац Бранко	Србија	СКОЈ 1944	Москва	Индустрија - радио техника	1925	ситно буржоаска породица	1944	
18	Цар Мато	Хрватска	КПЈ 1944	Москва	Рударство	1927	радничка породица	1943	Хрват
19	Црналић Халид	БиХ	КПЈ 1945	Свердловск	Рударство - истраживање слојевитих земљишта	1925	ситно буржоаска породица		Србин
20	Ђиријаковић Милутин	Србија	СКОЈ 1945	Одеса	Пољопривреда - вођарство	1927	сиромашна породица		Србин
21	Ђировић Гаврило	Србија	СКОЈ 1945		Саобраћај	1926	сиромашна породица		Србин
22	Ђупић Павле	Црна Гора	КПЈ 1945		Геологија и хидрологија	1927	сиромашна сељачка породица	1944	Црногорац
23	Ђулибрк Светозар	БиХ	КПЈ 1942		Филозофија	1924	сељачка породица	1941	Србин
24	Чамо Сабит	Словенија	КПЈ 1946		бродоградња	1925	сиромашна сељачка породица	1943	Хрват
25	Чакаровски Стеван	Македонија	СКОЈ 1944		Медицина	1928	ситно буржоаска породица		Македонац
26	Чадикиовски Лазар	Македонија	КПЈ 1944	Москва	Пољопривреда - агрономија и познавање тла	1926	чиновничка породица		Македонац
27	Ченгић Маида	БиХ	КПЈ 1945	Урал	Индустрија - текстилна	1928	ситно буржоаска породица		Србин
28	Чкробић Душан	Србија	КПЈ 1945	Москва	Индустрија - Авио-ауто машине	1927	радничка породица		Србин
29	Чопић Милан	Словенија	КПЈ 1943		Индустрија - пољопривредне машине	1925	радничка породица	1943	Словенац

Р.бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Социјално порекло	У НОВЈ од	Националност
30	Дамјановић Звонимир	Србија	КПЈ 1944	Москва	Биологија	1929	чиновничка породица	1943	Црногорац
31	Делић Биљана	Хрватска	СКОЈ 1945	Свердловск	Индустрија - електротехника високих напона	1927	сиромашна сељачка породица	1944	Хрват
32	Деловски Љубе	Македонија	КПЈ 1945	Свердловск	Рударство - истраживање налазишта руда	1927	сиромашна породица	1944	Македонац
33	Диздаревић Фатима	БиХ	КПЈ 1945		Геологија и хидрологија	1927	чиновничка породица		Србин
34	Домићер Злата	Хрватска	КПЈ 1946		Психологија	1928	радничка породица		Хрват
35	Дедић Мирослав	Србија	СКОЈ 1945	Москва	Фолклор	1921	ситно буржоаска породица	1944	Црногорац
36	Ђилас Аким	Србија	КПЈ 1945	Москва	Филозофија	1927	ситно буржоаска породица		Црногорац
37	Ђокић Љубиша	Србија	СКОЈ 1946	Москва	Хидрометеорологија	1929	чиновничка породица		Србин
38	Ејхер Кораљка	Хрватска	КПЈ 1945	Москва	фолклор	1926	ситно буржоаска породица	1944	Хрват
39	Филиповић Константин	БиХ	СКОЈ 1945	Лењинград	Индустрија - Политехника	1927	сиромашна породица		
40	Финци Јозеф	БиХ	КПЈ 1947	Лењинград	Индустрија - Политехника	1929	ситно буржоаска породица		Јевреј
41	Гађеша Никола	Хрватска	КПЈ 1944	Москва	Историја	1924	средња сељачка породица	1942	Србин
42	Гаврић Инга	Србија	СКОЈ 1944	Москва	Историја	1929	чиновничка породица		Србин
43	Гајић Миодраг	Србија	КПЈ 1944	Москва	Филм - режија	1925	сиромашна сељачка породица	1944	Србин
44	Георгијева Јелена	Македонија	КПЈ 1946		Економија	1928	ситно буржоаска породица		Македонац
45	Главина Славка	Словенија	КПЈ 1947	Москва	Фолклор	1926	ситно буржоаска породица	1944	Словенац

Р.бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Социјално порекло	У НОВЈ од	Националност
46	Глигоријевић Живојин	Србија	КПЈ 1945	Москва	Рударство - истраживање налазишта руда	1922	сиромашна сељачка породица		Србин
47	Глушћевић Божидар	Црна Гора	КПЈ 1946	Свердловск	Рударство - истраживање слојевитих земљишта	1928	сиромашна сељачка породица		Црногорац
48	Њаатовић Јован	Хрватска	КПЈ 1943		Рударство - металургија обојених метала	1925	средња сељачка породица	1941	Србин
49	Горше Мирко	Словенија	КПЈ 1942		Економија	1926	сељачка породица	1942	Словенац
50	Тојгић Дамјан	Србија	СКОЈ 1945		Рударство - истраживање слојевитих земљишта	1928	сиромашна породица		Србин
51	Тојковић Гојко	БиХ	КПЈ 1945	Лењинград	Индустрија - Политехника	1925	ситно буржоаска породица	1944	Црногорац
52	Грковић Љубица	Србија	КПЈ 1945		Пољопривреда - виноградарство	1928	средња сељачка породица		Србин
53	Хотић Асим	БиХ	КПЈ 1945	Москва	Филозофија	1927	чиновничка породица	1944	Србин
54	Ичокајева Анка	Македонија	КПЈ 1946		Биологија	1927	занатлијска породица		Македонац
55	Иванетић Петар	Словенија	КПЈ 1944		Индустрија - бродске машине	1926	средња сељачка породица	1943	Словенац
56	Јањатовић Веселинка	Србија	КПЈ 1944	Москва	Филозофија - марксизам - ленинизам	1923	сиромашна радничка породица	1943	Србин
57	Јарец Миран	Словенија	КПЈ 1945	Москва	Рударство - металургија обојених метала	1926	чиновничка породица	1944	Словенац
58	Јакир Антун	Хрватска	КПЈ 1944	Москва	Индустрија - текстилна	1925	чиновничка породица	1944	Хрват
59	Јанчевски Јован	Македонија	КПЈ 1946		Индустрија - електрична постројења		сиромашна сељачка породица		Македонац

Р.бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Социјално порекло	У НОВЈ од	Националност
60	Јовић Мирјана	Хрватска	КПЈ 1944	Москва	Пољопривреда - експлоатација пољ. машина	1926	средња сељачка породица	1943	Србин
61	Јокић Нада	БиХ	КПЈ 1946	Москва	Пољопривреда - експлоатација пољ. машина	1929	ситно буржоаска породица		Србин
62	Јовановић Гвозден	Србија	СКОЈ 1944	Москва	Рударство - рударска електромеханика	1927	сиромашна породица		Србин
63	Јовановски Станимир	Македонија	КПЈ 1946	Москва	Индустрија - електрификација	1926	ситно буржоаска породица		Македонац
64	Калаџић Азра	БиХ	КПЈ 1944	Москва	Филозофија	1927	трговачка породица	1944	неопредељен
65	Караводић Јован	Хрватска	КПЈ 1944		Медицина	1926	сиромашна сељачка породица	1942	Србин
66	Кајмаковић Ружица	БиХ	КПЈ 1944	Москва	Саобраћај - механика	1927	богата сељачка породица	1944	Србин
67	Катић Блаженка	Хрватска	КПЈ 1944	Одеса	Пољопривреда - зоотехника	1926	радничка породица	1943	Хрват
68	Катаић Јован	Србија	КПЈ 1945	Москва	Рударство - рударска електромеханика	1928	радничка породица		Србин
69	Кецман Петар	БиХ	КПЈ 1945	Москва	Индустрија - Авио-ауто машине	1923	ситно буржоаска породица	1944	Србин
70	Кнежевић Светозар	Црна Гора	КПЈ 1945	Москва	Шумарство	1928	средња сељачка породица	1943	Црногорац
71	Кнежевић Војислав	БиХ	КПЈ 1945	Лењинград	Индустрија - Политехника	1924	сиромашна породица		Црногорац
72	Кнежевић Десанка	Србија	КПЈ 1945	Москва	Индустрија - хемиска	1927	радничка породица	1943	Црногорац
73	Ковачев Ванчо	Македонија	КПЈ 1944		Медицина	1927	сиромашна радничка породица	1944	Македонац
74	Кордиш Иван	Хрватска	КПЈ 1945		Грађевинарство	1922	ситно буржоаска породица	1944	Хрват

Р.бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Социјално порекло	У НОВЈ од	Националност
75	Козак Олга	Србија	КПЈ 1946		Саобраћај - градња железничког саоб.	1927	чиновничка породица		Србин
76	Кодрић Франц	Словенија	КПЈ 1945		Рударство - оглемање руда	1927	занатлијска породица		Словенац
77	Коенерна	БиХ	КПЈ 1946	Урал	Индустрија - текстилна	1925	ситно буржоаска породица	1943	Србин
78	Кораћ Софија	Хрватска	КПЈ 1944	Москва	Индустрија - пољопривредне машине	1925	сељачка породица	1941	Србин
79	Кошта Вјекослав	Хрватска	КПЈ 1945		Индустрија - хартије и целулозе	1927	ситно буржоаска породица	1944	Хрват
80	Кршић Никола	БиХ	СКОЈ 1946	Москва	Индустрија - Више техничко училиште	1928	ситно буржоаска породица		Србин
81	Кржишник Марко	Словенија	КПЈ 1944	Москва	Индустрија - технологија градње машина	1926	средња породица	1943	Словенац
82	Кус Милош	Словенија	КПЈ 1946	Одеса	Пољопривреда - суптропске културе	1928	чиновничка породица		Словенац
83	Кудић Суљо	БиХ	КПЈ 1945		Пољопривреда	1926	радничка породица		Србин
84	Кузманић Анка	Хрватска	КПЈ 1945	Москва	Индустрија - хемиска	1924	сиромашна сељачка породица	1943	Хрват
85	Лазич Љубисав	Србија	КПЈ 1945		Рударство - оглемање руда	1926	средња сељачка породица		Србин
86	Лаковић Ђуро	Црна Гора	КПЈ 1946		Геологија и хидрологија	1926	средња сељачка породица	1943	Црногорац
87	Лакић Светозар	Црна Гора	КПЈ 1943	Москва	Филозофија	1928	сиромашна породица	1943	Црногорац
88	Левајац Радоје	Србија	КПЈ 1945	Москва	Индустрија - Авио-ауто машине	1926	сиромашна сељачка породица	1944	Србин
89	Лоренцин Јустина	Хрватска	КПЈ 1944		Економија	1922	сиромашна сељачка породица	1943	Хрват

Р.бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Социјално порекло	У НОВЈ од	Националност
90	Маројевић Марија	Хрватска	КПЈ 1944		Педагогија	1925	сиромашна сељачка породица	1942	Хрват
91	Мандић Светозар	Хрватска	КПЈ 1944		Ветерина	1926	чиновничка породица	1943	Србин
92	Масловарић Миловоје	Црна Гора	КПЈ 1944		Ветерина	1926	средња сељачка породица	1943	Црногорац
93	Марковић Саво	Македонија	КПЈ 1945		Шумарство	1926	чиновничка породица	1943	Србин
94	Маленшек Златан	Словенија	КПЈ 1945	Урал	Рударство - металургија гвожђа и челика	1925	радничка породица	1944	Словенац
95	Малковић Дане	БиХ	КПЈ 1947	Лењинград	Индустрија - Политехника	1927	радничка породица		Србин
96	Матић Велимир	Србија	КПЈ 1944		Индустрија - бродске машине	1924	средња сељачка породица	1943	Србин
97	Марјановић Предраг	Србија	КПЈ 1945	Москва	Индустрија - електрична постројења	1927	чиновничка породица	1944	Србин
98	Мариновић Стојан	Србија	КПЈ 1945	Москва	Индустрија - радио техника	1927	радничка породица	1944	Црногорац
99	Милићевић Боривоје	Србија	КПЈ 1945		Медицина	1924	средња сељачка породица		Србин
100	Милутиновић Бранислава	Србија	СКОЈ 1945	Свердловск	Грађевинарство	1928	чиновничка породица		Србин
101	Миловојевић Мирослава	Србија	КПЈ 1945	Москва	Саобраћај - електро-железнички саоб.	1927	радничка породица	1944	Србин
102	Милосављевић Милица	Србија	КПЈ 1945		Рударство - рударска електромеханика	1927	трговачка породица		Србин
103	Милетић Драгољуб	Србија	КПЈ 1946		Рударство - металургија обојених метала	1927	чиновничка породица	1944	Србин
104	Мијатовић Ненад	БиХ	КПЈ 1945	Свердловск	Индустрија - механичка опрема инд. предузећа	1926	ситно буржоаска породица	1944	Србин

Р.бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Социјално порекло	У НОВЈ од	Националност
105	Мирић Оливера	Србија	КПЈ 1945	Свердловск	Индустија - електрична постројења	1923	радничка породица		Србин
106	Момчилов Владимир	Србија	КПЈ 1944		Геологија и хидрологија	1928	ситно буржоаска породица		Србин
107	Монтиљо Хана	Хрватска	КПЈ 1945		Економија	1927	ситно буржоаска породица	1943	Хрват
108	Мохов Богдан	Словенија	КПЈ 1943		Економија	1925	занатлијска породица	1943	Словенац
109	Муцић Борка	Србија	КПЈ 1945		Пољопривреда	1926	ситно буржоаска породица	1944	Србин
110	Мушић Јосип	Словенија	КПЈ 1946	Москва	Пољопривреда - мелиорација	1929	средња чиновничка породица	1944	Словенац
111	Михајловски Ристо	Македонија	КПЈ 1946	Москва	Рударство - јамско	1929	радничка породица		Македонац
112	Ненадовић Александар	Србија	КПЈ 1945	Москва	Економија	1927	средња сељачка породица		Србин
113	Николски Властимир	Македонија	КПЈ 1947		Музичка композиција	1925	чиновничка породица		Македонац
114	Никић Милорад	Србија	КПЈ 1944	Москва	Пољопривреда - експлоатација пољ. машина	1927	трговачка породица	1944	Србин
115	Никулски Звонимир	Македонија	СКОЈ						
116	Новак Александар	Словенија	КПЈ 1946		Индустија - хемиска прерада дрвета	1928	сиромашна сељачка породица	1943	Словенац
117	Обрадовић Катарина	Србија	СКОЈ	Москва	Кореографија	1926	грађанска породица		Србин
118	Обрадовић Здравко	Црна Гора	КПЈ 1946	Свердловск	Индустија - електрична опрема инд. предузећа	1928	средња чиновничка породица		Црногорац
119	Орачески Стеван	Македонија	КПЈ 1944	Москва	Рударство - металургија гвожђа и челика	1925	грађанска породица		Македонац

Р.бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Социјално порекло	У НОВЈ од	Националност
120	Орлић Милорад	Србија	КПЈ 1945		Шумарство	1928	сиромашна сељачка породица		Србин
121	Османгић Мурис	БиХ	КПЈ 1945	Москва	Рударство - рударска електромеханика	1928	чиновничка породица	1944	Србин
122	Ожанић Звонимир	Хрватска	КПЈ 1945	Свердловск	Рударство - истраживање налазишта руда	1928	радничка породица	1944	Хрват
123	Ожанић Катица	Хрватска	КПЈ 1944	Москва	Индустрија - пољопривредне машине	1928	сељачка породица	1944	Хрват
124	Пашећ Неџад	БиХ	КПЈ 1945	Москва	Књижевност	1927	чиновничка породица	1944	Србин
125	Павловић Викторија	Србија	СКОЈ 1944		Пољопривреда - вођарство	1927			Србин
126	Пајк Злато	Словенија	КПЈ		Бродоградња				
127	Петровић Десанка	Србија	КПЈ 1946	Свердловск	Геологија и хидрологија	1927	ситно буржоаска породица		Србин
128	Пече Јасна	Словенија	КПЈ 1947		Медицина	1928	чиновничка породица		Словенац
129	Пејановић Нада	БиХ	КПЈ 1945		Економија	1925	сиромашна сељачка породица		Србин
130	Петровић Михајло	Србија	КПЈ 1945		Саобраћај - механика железничког саоб.	1929	чиновничка породица		Србин
131	Перић Љубомир	БиХ	КПЈ 1944		Пољопривреда - виноградарство	1928	средња сељачка породица	1943	Србин
132	Петершић Владо	БиХ	КПЈ 1945	Свердловск	Индустрија - електротехника високих напона	1926	сиромашна сељачка породица	1944	Словенац
133	Пејровић Вељко	Црна Гора	КПЈ 1947	Москва	Индустрија - Авио-ауто машине	1925	сиромашна породица		
134	Пифат Федор	Србија	СКОЈ 1945	Москва	Хидрометеорологија	1929	чиновничка породица		
135	Пишулић Крешимир	Хрватска	КПЈ 1944	Свердловск	Индустрија - рударске машине	1908	чиновничка породица	1943	Хрват

Р.бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Социјално порекло	У НОВЈ од	Националност
136	Полх Бранко	Словенија	КПЈ 1947		Индустија - хемиска прерада дрвета	1926	радничка породица	1944	Словенац
137	Продановић Василије	Хрватска	КПЈ 1941	Москва	Пољопривреда - механизација пољ.	1922	ситно буржоаска породица	1941	Србин
138	Пухало Мара	Хрватска	КПЈ 1944		Индустија - хартије и целулозе	1924	ситно буржоаска породица		Србин
139	Рајин Стеван	Србија	КПЈ 1945	Москва	Индустија - електрификација пољ.	1927	сиромашна радничка породица	1945	Србин
140	Радман Божо	Хрватска	КПЈ 1943	Одеса	Пољопривреда - зоотехника		радничка породица	1943	
141	Ристић Митра	Србија	КПЈ 1945		Историја	1927	сиромашна радничка породица		Србин
142	Розман Леополд	Словенија	СКОЈ 1945	Урал	Индустија - Електротехника	1927	радничка породица		Словенац
143	Роглев Киро	Македонија	КПЈ 1945	Москва	Пољопривреда - заштита биља	1926	сиромашна радничка породица	1944	Македонац
144	Росић Бранка	БиХ	СКОЈ 1946		Пољопривреда - селекција семена	1927	радничка породица		Србин
145	Рутар Тончка	Словенија	КПЈ 1943		Пољопривреда - заштита биља	1925	сељачка породица	затвор	Словенац
146	Савић Смиљка	БиХ	КПЈ 1946	Москва	Логика	1928	чиновничка породица		Србин
147	Сабљић Младен	Србија	СКОЈ 1945	Москва	Режија опере	1921	занатлијска породица		
148	Сакоман Јелка	Хрватска	СКОЈ 1946	Москва	Филм - монтажа	1929	сиромашна породица		Хрват
149	Санта Јоже	Словенија	КПЈ 1943		Биологија	1923	грађанска породица	1943	Словенац
150	Савић Раде	БиХ	КПЈ 1944		Грађевинарство	1927	сиромашна сељачка породица		Србин
151	Савић Станко	БиХ	КПЈ 1944		Индустија - прехранбена	1925	средња сељачка породица	1943	Србин
152	Сегелгија Штефица	БиХ	КПЈ 1947	Лењинград	Индустија - Политехника	1926	радничка породица		Хрват

Р.бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Социјално порекло	У НОВЈ од	Националност
153	Селенац Марија	Хрватска	КПЈ 1942		Индустрија - хемиска преграда дрвета	1924	средња сељачка породица	1942	Хрват
154	Скорупан Мара	Хрватска	КПЈ 1944	Москва	Индустрија - технологија градње машина	1926	чиновничка породица	1944	Србин
155	Совил Владимир	Хрватска	КПЈ 1947		Медицина - физиологија	1926	средња сељачка породица	1942	Србин
156	Соколов Људмила	Србија	СКОЈ 1944	Свердловск	Индустрија - електротехника високих напона	1928	чиновничка породица	логор	
157	Стефановић Тихомир	Србија	КПЈ 1946	Москва	Филологија - руски језик	1924	трговачка породица		Србин
158	Стефановић Милош	Србија	СКОЈ 1945	Москва	Филм - режисерски курс	1925	чиновничка породица	1944	Србин
159	Стефановић Мирослав	Србија	КПЈ 1945	Урал	Индустрија - Електротехника	1928	ситно буржоаска породица		Србин
160	Станимировић Драгутин	Србија	КПЈ 1944	Москва	Индустрија - Авио-ауто машине	1924	ситно буржоаска породица	1944	Србин
161	Станојевић Здравко	Србија	КПЈ 1944		бродоградња	1927	чиновничка породица	1944	Хрват
162	Стојановић Бранислав	Србија	КПЈ 1946		Индустрија - прехрамбена	1925	сиромашна породица		Србин
163	Суша Јустина	Словенија	КПЈ 1943		Рударство - рударска електромеханика	1924	средња сељачка породица	1943	Словенац
164	Шаута Јоже	Словенија	КПЈ		Биологија				
165	Шугић Хасим	БиХ	КПЈ 1945	Москва	Пољопривреда - експлоатација пољ. машина	1925	радничка породица	1945	Србин
166	Штербенц Иван	Словенија	КПЈ 1943		Грађевинарство	1924	радничка породица	1942	Словенац
167	Талијан Даница	Србија	СКОЈ 1945	Москва	Филологија - руски језик		сиромашна породица		

Р.бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Социјално порекло	У НОВЈ од	Националност
168	Тафро Гордан	БиХ	КПЈ 1945	Москва	Индустија - Више техничкоучилиште	1927	ситно буржоаска породица	1944	Србин
169	Танасковић Бранислав	Србија	КПЈ 1946	Москва	Индустија - радио техника	1925	занатлијска породица	1944	Србин
170	Тержан Мирослав	Србија	КПЈ 1943	Москва	Књижевност	1920	чиновничка породица	1943	Хрват
171	Тодоровић Марко	Црна Гора	КПЈ 1945		Економија	1927	сиромашна сељачка породица	1943	Црногорац
172	Томановић Петар	Црна Гора	КПЈ 1945		Саобраћај - телефонски и телеграфски	1928	буржоаска породица	1944	Црногорац
173	Томић Љубомир	БиХ	КПЈ 1943		Књижевност	1920		1942	Србин
174	Токовић Зоран	Србија	КПЈ 1945	Москва	Рударство - експлоатација налазишта нафте	1927	радничка породица		Србин
175	Тошић Мирослав	Србија	СКОЈ 1945	Москва	Рударство - племенити и драгоцени метали	1927	чиновничка породица		Србин
176	Тренчевски Тиго	Македонија	КПЈ 1944	Свердловск	Рударство - јамско грађевинарство	1927	сиромашна породица	1944	Македонац
177	Љубин Божидар	БиХ	КПЈ 1945	Москва	Саобраћај - градња железничког саоб.	1927	ситно буржоаска породица		Србин
178	Врбица Угљеша	Црна Гора	КПЈ 1943	Москва	Филозофија	1924	ситно буржоаска породица	1943	Црногорац
179	Вајда Љубомир	Србија	СКОЈ 1944	Москва	Хидрометеорологија	1927	чиновничка породица		Србин
180	Вагаја Власта	Словенија	КПЈ 1942		Шумарство	1927	чиновничка породица		Словенац
181	Вељак Богдан	Словенија	КПЈ 1944		Индустија - електрична постројења	1925	чиновничка породица	1943	Словенац
182	Воденичаревић Хајрудин	БиХ	СКОЈ 1945		Пољопривреда - зоотехника	1926	сиромашна сељачка породица		Словенац
183	Вртачник Саво	Словенија	КПЈ 1944	Москва	Филм - режија	1919	радничка породица	1943	Словенац
184	Вујић Љубомир	Србија	КПЈ 1946	Москва	Историја уметности	1925	ситно буржоаска породица	1941	Црногорац

Р.бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Социјално порекло	У НОВЈ од	Националност
185	Вујошевић Драгомир	Црна Гора	КПЈ 1944		Геологија и хидрологија	1924	сељачка породица	1943	Црногорац
186	Вучинић Гаврило	Србија	КПЈ 1947	Москва	Економија	1924	ситно буржоаска породица	интернација	Црногорац
187	Вујасин Гојко	БиХ	СКОЈ 1946		Пољопривреда - агрономија и познавање тла	1927	сиромашна сељачка породица		Србин
188	Вукотић Милена	БиХ	КПЈ 1945	Москва	Рударство - племенити и драгоцени метали	1927	ситно буржоаска породица	1943	Србин
189	Унуковић Танасије	Србија	КПЈ 1945		Историја	1928	ситно буржоаска породица	1944	Србин
190	Заплотник Јанез	Словенија	КПЈ 1944	Свердловск	Индустрија - електрична опрема инд. предузећа	1926	средња сељачка породица	1944	Словенац
191	Зечевић Младен	Хрватска	КПЈ 1944	Москва	Геодезија	1926	чиновничка породица	1944	Србин
192	Зимоњић Светозар	БиХ	КПЈ 1946	Свердловск	Индустрија - електрична опрема инд. предузећа	1928	ситно буржоаска породица	1944	Србин
193	Жагар Франц	Словенија	СКОЈ 1946		Индустрија - електромашинска техника	1926	чиновничка породица		Словенац
194	Жарић Љубиша	Србија	КПЈ 1944	Москва	Економија	1927	ситно буржоаска породица	1944	Србин
195	Живковић Нада	Србија	КПЈ 1945	Москва	Индустрија - хемиска	1929		1943	Србин
196	Живковић Димитрије	Црна Гора	КПЈ 1945		Грађевинарство	1925	сиромашна сељачка породица	1943	Црногорац
197	Петровски Звонимир	Македонија	СКОЈ 1944	Урал	Индустрија - хемија	1928	чиновничка породица		Македонац
198	Салопек Јурица	Хрватска	СКОЈ 1944	Москва	Саобраћај - електро-железнички саоб.	1929	сиромашна сељачка породица		Хрват

Аспиранти у ССРС-у 1945-1948.

Р.бр.	Презиме и име	Република	Члан	Место студирања	Научна дисциплина	Образовање	Година рођења	Место рођења	У НОВЈ од
1	Пејић Обрен	Србија	КПЈ	Москва	пољопривреда	хонор. наставник на Пољ.-шумар. фак.			
2	Чанковић Јован	Србија	КПЈ	Москва	медицина				
3	Главинић Ружица	Србија	КПЈ	Лењинград	биологија - генетика и селекција биља	асистент на Медицинском факултету	1917	Београд	
4	Симоновић Милутин	Србија	КПЈ	Лењинград	шумарство	асистент на Пољ.-шумар. фак.			
5	Лилић Лука	Србија	није члан	Лењинград	фармација - студије спектрографије	асистент на Фармацеутском факултету			
6	Савић Исидор Стевановић	Србија	КПЈ	Новочеркаск	ветерина - преглед животињих намирница	асистент на Ветеринарском факултету			
7	Петар	Србија	није члан	Москва	геологија	кустос Музеја српске земље	1914	Баћевац	
8	Богданка	Хрватска	КПЈ	Москва	медицина	лекар	1914		1942
9	Царић Драган	Хрватска	КПЈ	Москва	грађевина	грађевински инжењер	1911		1943
10	Грденић Драго	Хрватска	КПЈ	Москва	органска хемија	Природнословског факултета	1919	Крижевци	1942
11	Четковић Слава	Хрватска	КПЈ	Лењинград	педијатрија	лекар	1914		1941
12	Јурић Мира	Хрватска	КПЈ	Лењинград	теоретска физика		1916	Травник	1943
13	Диковић Вељко	Хрватска	КПЈ	Лењинград	шумарство	инжењер шумарства	1919		1942
14	Вандал Алојз	Словенија	КПЈ	Лењинград	математика	професор математике			
15	Кмет Јанез Томажић	Словенија	КПЈ	Москва	медицина	доктор медицине	1916		1941
16	Габријел Ивановић	Словенија	није члан	Москва	ботаника	Доцент Ботаничког института			
17	Драгиша	Црна Гора	КПЈ	Москва	физика	доцент за теорију електрификације	1914	Сјеница	1941

18	Никезић Марија	КПЈ	Москва	медицина									
19	Савичевић Димитрије	КПЈ	Москва	Хигијенски институт									
20	Ђиковић Вељко	КПЈ	Лењинград	шумарство									
21	Јон Драгулин	Хрватска	Лењинград	грађевина					инжењер грађевине	1905			1943
22	Преци Гвидо	Хрватска	Лењинград	електротехника					инжењер електротехнике	1911	Сплит		1943
23	Бунушевац Томо	Србија	Москва	шумарство					доцент на Пољ.-шумар. фак.				
24	Перовић Душан	Србија	Лењинград	историја					историичар	1905	Ваљево		
25	Увалић Радивоје	Србија	Москва	економија					ванредни професор Правног факултета	1912	Бачка Паланка		1941
26	Долар Даворин	Словенија	Лењинград	хемија					асистент	1921	Крањ		
27	Чалић Душан	Хрватска	Москва	економија					Правни факултет	1918	Нова Градишка		1941

Списак студената одабраних за студије у Француској у школској 1945/46. години

Р. бр.	Презиме и име	Република	Национална припадност	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	У НОВЈ од	Мајка	Стипендиста
1	Андрејић Иван	Србија	Србин	КПЈ	Грињан	Пољопривреда - винарство	1922	Лион	отац чиновник	гимназија	1944	Францускиња	ФРА
2	Атанацковић Серж	Србија	Србин		Париз	променито више факултета	1924	Париз				Францускиња	ОСТ
3	Бајић Вера	Србија	Србин	КПЈ	Париз	Медицина	1922	Нови Сад	отац радник	гимназија			ФРА
4	Беговић Сима	Србија	Србин	КПЈ	Париз		1922	Обља	отац учитељ	студент медицине у Печују	логор		ФРА
5	Белански Мирко	Србија	Србин	КПЈ	Париз	Хемија	1923	Турција	сељачка породица				ФРА
6	Белкашић Добривоје	БиХ	Србин		Париз	сликарство	1923	Власеница	отац учитељ	гимназија			ФРА
7	Беначек Милка	БиХ	Србин	СКОЈ	Париз	Хемија	1925	Чајниче	отац виши катастарски инспектор	гимназија			ФРА
8	Божјић Бранко	Хрватска	Хрват		Париз	Биологија	1920	Загреб	отац лекар	студент	1944		ФРА

Р. бр.	Презиме и име	Република	Национална припадност	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	У НОВЈ од	Мајка	Стипендиста
9	Браница Ђвздо	Хрватска	Хрват	КПЈ	Париз	Правни факултет	1918	Зларин	отац радник	студент медицине у Загребу.	логор		ФРА
10	Брејц Јоже	Словенија	Словенац		Париз		1920	Вел. Лашчах	отац чиновник	студент филозофије	1942		ФРА
11	Чакра Ђорђе	Србија	Србин		Париз	Правни факултет	1920	Београд	отац чиновник			Францускиња	ОСТ, касније добио француску стипендију
12	Топић Јелисавета	Словенија	Словенац	СКОЈ	Париз	Филозофски факултет - Историја уметности	1922	Брежнице	отац професор	студент Историје уметности у Лубњани.			ФРА
13	Данилова Савета	Македонија	Македонац	СКОЈ	Париз	Медицина	1923	Тетово	отац трговац	студент медицине у Софији			ФРА
14	Дединац Катица	Србија	Србин	СКОЈ	Париз	Филозофски факултет - енглески језик	1924	Поатје	отац чиновник	гимназија			ОСТ
15	Дерновшек Мартина	Словенија	Словенац		Париз	Медицина	1916	Беч	отац банкар	студент	логор		ФРА
16	Димитријевић Јован	Србија	Србин		Париз	Архитектура	1926	Париз	отац пензионер	гимназија	апр.05	Францускиња	ФРА
17	Димитријевић Јованка	Србија	Србин		Париз	хемија	1926	Париз				Францускиња	ОСТ
18	Драгић Бранислава	БиХ	Србин	КПЈ	Париз	Филозофски факултет - историја	1925	Мостар	отац трговац	гимназија	1945		ФРА
19	Драгичевић Косара	Србија	Србин	КПЈ	Париз	Филозофски факултет - француски језик	1924	Мионица	отац чиновник	Трговачка академија			ФРА
20	Димитријевић Радомир	Србија	Србин		Грињан	Пољопривредне машине	1921	Приштина		гимназија			ФНРЈ
21	Дулић Ђорђе	Србија	Србин		Тулуз	Електротехника	1926	Пожаревац	отац чиновник	гимназија	1944	Францускиња	ФРА

Р.бр.	Презиме и име	Република	Национална припадност	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	У НОВЈ од	Мајка	Стипендиста
22	Ђокић Милка	Србија	Србин	СКОЈ	Париз	Филозофски факултет - француски језик	1926	Призрен	отац чиновник	гимназија			ФРА
23	Ђорђевић Анка	Србија	Србин		Париз	Биологија	1921	Београд	отац трговац	студент медицине		Францускиња	ФРА
24	Ђорђевић Драгољуб	Србија	Србин	КПЈ	Безансон	Медицина	1921	Врање					ФРА
25	Ђорђевић Ђорђе	Србија	Србин		Париз	Медицина	1923	Београд	отац трговац	гимназија	1944	Францускиња	ФРА
26	Ђукић Радослав	Црна Гора			Париз	Филозофски факултет - књижевност	1922	Андријевица		гимназија	1941		ФРА
27	Ђулизибариф Михајло	Србија	Србин		Париз	Фискултура	1920	Ниш	отац невршени инжењер агрономије	гимназија		Францускиња	ФРА
28	Ђурић Стеван	Србија	Србин	КПЈ	Тулуз	Техника	1920	Доњи Милановац	отац чиновник	Виши течајни испит	1944		ФРА
29	Ферлуга Јадран	Словенија	Словенац		Париз	Филозофски факултет - историја	1920	Трст		гимназија	логор		ФРА
30	Флего Срђан	Хрватска	Хрват		Париз	позоришна режија	1920	Волоско	отац чиновник	апсолвент глумачке школе Хрватског казалишта у Загребу	1943		ФРА
31	Флере Ђурђица	Словенија	Словенац		Париз	Филозофски факултет - књижевност (докторат)	1921	Птуј	отац издавач	Филозофски факултет - романистика			ФРА
32	Газвода Коста	Бих	Србин		Гринџан	Пољопривреда - млекарство	1918	Булоци	сељачка породица	гимназија			ОСТ
33	Глигоровски Зора	Македонија	Македонац	СКОЈ	Париз	Медицина	1923	Дебар	отац занатлија	студент медицине у Софији	1944		ФРА

Р.бр.	Презиме и име	Република	Национална припадност	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	У НОВЈ од	Мајка	Стипендиста
34	Голднер Василије	Србија	Србин	СКОЈ	Париз	Филозофски факултет - упоредна књижевност	1923	Ужице	отац архитекта	Виши течајни испит			ОСТ
35	Горкич Милош	Словенија	Словенац	СКОЈ	Париз	Филозофски факултет - историја	1922	Вртбоја					
36	Хајдаревић Фатима	БиХ	Србин	СКОЈ	Париз	Медицина	1926	Требиње	отац стоматолог	гимназија			ФРА
37	Илић Милорад	Србија	Србин	КПЈ	Париз	Филозофски факултет - упоредна књижевност	1924	с. Радинац	сељачка породица	гимназија			ФРА
38	Јанчић Марија	Србија	Србин	КПЈ	Париз	Медицина	1924	Суботица		студент медицине			ФРА
39	Јанковић Љубиша Доминик	Србија	Србин		Париз	Архитектура	1924	Сен Рафаел	отац графички уметник	Виши течајни испит	1944	Францускиња	ФРА
40	Јанковић Иван	Србија	Србин		Париз	Архитектура	1923	Париз	отац графички уметник	Виши течајни испит		Францускиња	ФРА
41	Јанковић Љубиша	Хрватска	Србин		Париз	Архитектура	1921	Кистање		студент архитектуре	1943		ФРА
42	Јоквић Миодраг	Србија	Србин	КПЈ	Париз	Медицина	1924	Азбуковица	отац инвалид	гимназија	1944		ФРА
43	Јовановић Драгомир	Србија	Србин	КПЈ	Лил	Стоматологија	1922	Мали Извор	отац учитељ	гимназија	1944		ФРА
44	Јовановић Душан	Хрватска	Србин		Монпелје	Медицина	1922	Сушак	грађанска породица	студент медицине	1944	Францускиња	ОСТ, касније добио француску стипендију
45	Јовановски Драги	Македонија	Македонац		Париз	Медицина	1922	Гостивар	отац чиновник	студент медицине у Софији	1944		ФРА
46	Јуратић Аугуст	Хрватска	Хрват	КПЈ	Лил	Машинство	1920	Карловац	отац занатлија	студент техничког факултета у Загребу.	1944		ОСТ

Р.бр.	Презиме и име	Република	Национална припадност	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	У НОВЈ од	Мајка	Стипендиста
47	Каназир Душан	Србија	Србин	КПЈ	Париз	Медицина	1921	Мошорин	отац вратар	студент медицине у Сегедину			ФРА
48	Каралић Радмила	Србија	Србин	СКОЈ	Гринан	Пољопривреда - агрономија	1924	Крушевац		гимназија			ФРА
49	Клокочар Мелита	Хрватска	Хрват	СКОЈ	Париз	Филозофски факултет - психологија	1921	Загреб	отац занатлија	студент филозофије у Загребу			ФРА
50	Коцковић Јосип	Хрватска	Хрват		Париз	Ветерина	1917	Капилица	отац учитељ	студент ветерине у Загребу	1943		ФРА
51	Колаковић Мерсија	БиХ	Хрват	КПЈ	Париз	Филозофски факултет - Историја	1923	Мостар	отац трговац	гимназија			ФРА
52	Коматина Миљан	Црна Гора	Црногорац	КПЈ	Париз	Правни факултет	1922	Беране	сељачка породица	гимназија	1941		ФРА
53	Комљеновић Борислав	Црна Гора	Србин	КПЈ	Тулуз	Техника	1922	Сарајево	отац				ФРА
54	Кон Мирјана	БиХ	Јеврејин	СКОЈ	Париз	Журналистика	1922	Мостар	отац инжењер	гимназија	логор		ФРА
55	Кршул Марин	Хрватска	Хрват	СКОЈ	Гренобл	Електротехника	1925	Загреб	отац чиновник	студент Рударско-металуршког одсека Техничког факултета			ОСТ
56	Лалић Миленко	БиХ	Србин	КПЈ	Париз	Медицина	1922	Сарајево		гимназија			фра.
57	Лазевски Борис	Македонија	Македонац	КПЈ	Париз	сликарство	1917	Прилеп	отац радник	студент уметничке академије у Београду	1944		фра.
58	Лазевски Софија	Македонија	Македонац		Париз	Филозофски факултет - француски језик	1919	Г. Џумаја					фра.
59	Максимовић Јованка	БиХ	Србин		Париз	Медицина	1923	Бијељина		гимназија	1944		ФРА
60	Максимовић Миленко	Србија	Србин		Нанси	Стоматологија	1920	Маглаји	отац свештеник	студент Техничког факултета	1943		ФРА

Р.бр.	Презиме и име	Република	Национална припадност	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	У НОВЈ од	Мајка	Стипендиста
61	Маркић Божена	Хрватска	Хрват		Париз	сликарство	1920	Карловац	отац инжењер	апсолвент Уметничке академије у Загребу			ФРА
62	Матић Даница	Србија	Србин	СКОЈ	Париз	Медицина	1920	Б. Лука				Францускиња	ФРА
63	Меламед Алберт	Србија	Јеврејин	КПЈ	Париз	Правни факултет	1920	Беч		гимназија			ФРА
64	Михалић Вера	Хрватска	Хрват	СКОЈ	Париз	Филозофски факултет - Историја уметности	1922	Карловац	отац чиновник	студент филозофије			ФРА
65	Мијовић Радмилко	Србија	Србин	СКОЈ	Париз	Медицина	1922	Бордо		студент медицине		Францускиња	ОСТ, касније добио француску стипендију
66	Мијушковић Милорад	Црна Гора	Црногорац	СКОЈ	Грињан	Пољопривреда - агрономија	1922	Никшић		гимназија	1944		ФРА
67	Милединовић Атанасије	Србија	Србин	КПЈ	Париз	Медицина	1922	Београд		гимназија			ФРА
68	Милетић Силвија	Хрватска	Хрват	СКОЈ	Маморол	Пољопривреда - агрономија	1923	Сплит	отац занатлија	студент Пољопривредног факултета у Загребу	1944		ФРА
69	Милетић Слободанка	Хрватска	Србин	КПЈ	Париз		1925	Ваљево	сељачка породица		1944		ФРА
70	Милојевић Вељко	Србија	Србин	КПЈ	Париз	Драмска уметност	1921	Бјеловар	отац свештеник	гимназија			ФРА
71	Милојковић Живојин	Србија	Србин		Епинал	Текстилна индустрија	1919	Књажевац		гимназија	логор		ФРА
72	Мимица Милорад	Хрватска	Хрват	КПЈ	Париз	Медицина (спец. из микробиологије)	1920	Рогозница	отац занатлија	апсолвент медицине у Загребу	1944		ФРА
73	Мирановић Андрија	Црна Гора	Црногорац		Париз	Филозофски факултет - француски језик	1919	Бар		студент филозофије	1944		ФРА

Р.бр.	Презиме и име	Република	Национална припадност	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	У НОВЈ од	Мајка	Стипендиста
74	Митровић Драгиша	Србија	Србин	КПЈ	Париз	Математика	1922	Ваљево	отац занатлија	гимназија	1944		ФРА
75	Младеновић Драгослава	Србија	Србин	КПЈ	Париз	Медицина	1925	Скопље		гимназија			ФРА
76	Ненадовић Јаков	Србија	Србин	КПЈ	Тулуз	Техника	1926	Ваљево	отац чиновник	гимназија	1944		ФРА
77	Николић Драгутин	Србија	Србин	КПЈ	Париз	Медицина	1926	Смедерево	отац радник		1944		ФРА
78	Новковић Добрила	БиХ	Србин		Париз	Хемија	1924	Брчко	отац чиновник	гимназија			ФРА
79	Обреновић Ивана	Србија	Србин		Париз	Филозофски факултет - Историја уметности	1922	Београд				Францускиња	ФРА
80	Обреновић Милена	Србија	Србин		Париз	Медицина	1920	Београд	отац инжењер	студент медицине		Францускиња	ОСТ
81	Пахл Јелена	Хрватска	Хрват	КПЈ	Париз	Филозофски факултет - књижевност	1917	Осијек	отац радник	Филозофског факултета - француски језик			ФРА
82	Паут Мирко	Хрватска	Хрват	КПЈ	Париз	Филозофски факултет - историја	1920	Сплит	отац радник	гимназија	1941		ФРА
83	Перошевић Пуниша	Црна Гора	Црногорац		Париз	Филозофски факултет	1917	Луково		учитељска школа			
84	Петковић Јован	Србија	Србин		Париз	Хемија	1922	Ѓвљане	отац инжењер	гимназија		Францускиња	ФРА
85	Петровић Гојко	Србија	Србин	КПЈ	Париз	Хемија	1923	Београд					
86	Петровић Милица	Србија	Србин	КПЈ	Париз	Филозофски факултет - Психологија	1920	Ужице	сељачка породица	студент Економско комерцијалне високе школе у Београду	1944		ФРА
87	Петровић Предраг	Србија	Србин		Париз	Правни факултет	1918	Лион				Францускиња	ФРА

Р.бр.	Презиме и име	Република	Национална припадност	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	У НОВЈ од	Мајка	Стипендиста
88	Петровић Славца	Србија			Париз	Филозофски факултет - историја	1926						
89	Полић Бранко	Хрватска	Хрват	СКОЈ	Париз	Филозофски факултет - студија језике	1924	Загреб	отац чиновник	ученик	1943		ФРА
90	Половић Мара	Србија	Србин	СКОЈ	Безансон	Медицина	1923	Столац		гимназија			ФРА
91	Половић Милан	Србија	Србин		Тулуз	Техника	1925	Мионица	отац чиновник	гимназија			ФРА
92	Половић Велимир	Србија	Србин		Париз	Правни факултет	1923	Београд	сељачка породица		1944		ОСТ
93	Претнар Јоже	Словенија	Словенац		Тулуз	Електротехника	1921	Љубљана	отац чиновник	студент машинства на Техничком факултету у Љубљани	1943		ОСТ
94	Радић Геа	Хрватска	Хрват	СКОЈ	Париз	Пољопривреда - винарство (спец.)	1920	Сушак	отац професор	Пољопривредно-шумарски факултет			ФРА
95	Радјевић Радојка	Србија	Србин		Париз	сликарство	1923	Срем. Митровица	отац адвокат	студент Академије ликовних уметности у Београду			ФРА
96	Равлић Тихана	Хрватска	Хрват	СКОЈ	Париз	Филозофски факултет - историја уметности	1923	Макарска	отац професор	студент Филозофског факултета у Загребу			ОСТ
97	Ристић Марија	Србија	Србин		Париз	Филозофски факултет - историја уметности	1925	Београд	отац трговац	гимназија		Францускиња	ФРА
98	Самаковлија Рикица	БиХ	Јеврејин	СКОЈ	Лип	Медицина	1923	Фојница	отац лекар	гимназија			ФРА

Р.бр.	Презиме и име	Република	Национална припадност	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	У НОВЈ од	Мајка	Стипендиста
99	Сефулеки Вера	Србија	Србин	КПЈ	Париз	Хемија	1924	Београд	отац чиновник	гимназија			ФРА
100	Селаковић Ђорђе	Србија	Србин		Париз	Правни факултет	1923	Рим	отац трговац	Трговачка академија		Францускиња	ФРА
101	Селаковић Даница	Србија	Србин		Париз	Филозофски факултет - студира језике	1921	Париз	отац чиновник	допунска матура у Београду		Францускиња	ФРА
102	Северин Степа	Хрватска	Хрват	СКОЈ	Париз	Филозофски факултет - Историја уметности	1923	Загреб	отац чиновник	студент Академије ликовних уметности у Загребу			ФРА
103	Сломић Ахмед	БиХ	муслиман	КПЈ	Париз	Медицина	1925	Брчко	отац трговац	гимназија			ФРА
104	Смиљанић Ђорђе	Србија	Србин	КПЈ	Париз	Правни факултет	1922	Милано				Францускиња	ФРА
105	Срњић Вука	Србија	Србин		Париз	сликарство	1923	Шабац	отац учитељ	студент Академије ликовних уметности		Францускиња	ФРА
106	Стојадинов Бошко	Србија	Србин	КПЈ	Париз	Медицина	1922	Мраморак	отац радник	гимназија			ФРА
107	Стојасављевић Миладин	БиХ	Србин	КПЈ	Париз	Правни факултет	1919	Папрача	отац чиновник	студент на Филозофском факултету у Београду			ФРА
108	Шестан Неда	Хрватска	Хрват		Париз	Фармација	1922	Кормонс	отац чиновник	студент фармације у Загребу.			ФРА
109	Шосбергер Мира	Србија	Јеврејин		Париз	Филозофски факултет - психологија	1923	Нови Сад	отац трговац	гимназија			ОСТ
110	Штамбук Динко	Хрватска	Хрват	КПЈ	Париз	Филозофски факултет - књижевност (докторат)	1912	Доњи Долац	отац пензионер	Филозофски факултет у Загребу	1944		ФРА

Р.бр.	Презиме и име	Република	Национална припадност	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	У НОВЈ од	Мајка	Стипендиста
111	Штурм Феодора	Словенија	Словенац	КПЈ	Париз	Филозофски факултет - француски језик	1917	Шт. Петру на Красу	отац професор	студент Филозофског факултета			ФРА
112	Талан Маријан	Хрватска	Хрват	СКОЈ	Париз	сликарство	1921	Загреб	отац радник	студент Уметничке академије у Загребу			ФРА
113	Теодоровић Душан	Србија	Србин	СКОЈ	Париз	Фармација	1922	Ст.Сивац		гимназија			ФРА
114	Трипковић Вера	Србија	Србин		Париз	Правни факултет	1919	Штип	отац директор гимназије	студент медицинског факултета у Београду	1944		ФРА
115	Урбах Бењамин	БиХ	Јеврејин		Париз	Електротехника	1923	Земун	отац свештеник	студент електротехнике у Швајцарској	логор		ФРА
116	Весов Илија	Македонија	Македонац	СКОЈ	Париз	Медицина	1924	Велес	отац чиновник	студент медицине у Софији	1944		ФРА
117	Вртачник Тајана	Словенија	Словенац	СКОЈ	Париз	Правни факултет	1921	Љубљана	отац адвокат	Правни факултет у Љубљани			ФРА
118	Вукасовић Александар	Србија	Србин	Париз	Париз	Медицина	1925	Београд	отац чиновник	гимназија	1944	Францускиња	ФРА
119	Вукасовић Радомир	Србија	Србин	Париз	Париз	Стоматологија	1919	Париз		гимназија		Францускиња	ФРА
120	Вукчевић Момчило	Црна Гора	Црногорац	СКОЈ	Гринџан	Пољопривреда - сточарство	1922	Подгорица	отац пензионер	гимназија	1944		ФРА
121	Вукчевић Радован	Црна Гора	Црногорац	КПЈ	Гринџан	Пољопривреда - фитопатологија	1920	Пећ		гимназија	1942		ФРА
122	Живановић Боринка	Црна Гора	Србин	КПЈ	Париз	Медицина	1926	Раковица	сељачка породица	гимназија			ФРА
123	Живановић Вукосава	Србија	Србин	СКОЈ	Париз	Филозофски факултет	1921	Земун		студент медицине			ФРА
124	Живковић Ивана	Србија	Србин		Париз	Медицина	1922	Крушевац				Францускиња	ФРА

Рбр.	Презиме и име	Република	Национална припадност	Члан	Место студија	Факултет	Година рођења	Место рођења	Социјално порекло	Образовање	У НОВЈ од	Мајка	Стипендиста
125	Јелић Снежана	БиХ		СКОЈ	Лион	Пољопривреда - козарство							ОСТ
126	Рончевић Жарко	БиХ			Лион	Пољопривреда - козарство							ОСТ
127	Николић Славица		Србин		Париз		1926	Брод					ФРА

Списак студената који су отишли на студије у Чехословачку у школској 1945/46. години

Р.бр.	Презиме и име	Република	Факултет	Финансира	Година рођења	Место рођења
1	Алексић Дејан	Србија	Медицина	ОСТ		
2	Божидаревић Лазар	Србија	Медицина	ОСТ		
3	Бролих - Брумен Станка	Словенија	Медицина	ОСТ		
4	Белимировић Александар	Србија	Медицина	ОСТ		
5	Береш Александар	Србија	Медицина	ОСТ		
6	Вјерк Олга	Србија	Медицина	ОСТ		
7	Јовичић Мара	Србија	Медицина	ОСТ		
8	Јоксимовић Славко	Србија	Медицина	ОСТ		
9	Максимовић Бошко	БиХ	Медицина	ОСТ		
10	Марковина Марко	Хрватска	Медицина	ОСТ		
11	Митровић Коста	Србија	Медицина	ОСТ		
12	Нижетић Љиљана	Србија	Медицина	ОСТ		
13	Петровић Биљана	Србија	Медицина	ОСТ		
14	Прибиш Марија	Србија	Медицина	ОСТ		Бачки Петровац
15	Радојчић Милица	Македонија	Медицина	ОСТ		
16	Радуловић Мирко	Црна Гора	Медицина	ОСТ		
17	Стојшин Велика	Србија	Медицина	ОСТ		
18	Тотовић Владимир	Србија	Медицина	ОСТ		
19	Турчан Мирослав	Србија	Медицина	ОСТ		
20	Ћупина Мара	БиХ	Медицина	ОСТ		
21	Червени Марија	Србија	Медицина	ОСТ		
22	Шарчев Олга	Србија	Медицина	ОСТ		
23	Арнаутовић Радомир	Србија	Медицина	ЧСР		Ниш
24	Балабанић Вељко	Хрватска	Медицина	ЧСР	1925	Новаља
25	Барац Комнен	Црна Гора	Медицина	ЧСР	1922	Тушиње
26	Бегић Фахрудин	БиХ	Медицина	ЧСР	1921	Брчко
27	Болесников Срећко	Србија	Медицина	ЧСР	1922	Павлиш
28	Бирса Мирко	Словенија	Медицина	ЧСР	1924	Доња Лендава
29	Вукотић Душан	Црна Гора	Медицина	ЧСР	1920	Чево
30	Вујић Јован	Србија	Медицина	ЧСР		
31	Гладовић Александар	Србија	Медицина	ЧСР	1924	Праг
32	Драганић Вера	Србија	Медицина	ЧСР	1925	Београд
33	Драшкоци Мирослав	Србија	Медицина	ЧСР	1921	Сењски рудник
34	Додер Божидар	БиХ	Медицина	ЧСР	1920	Мостар
35	Кафка Иван	Хрватска	Медицина	ЧСР	1923	Грацац
36	Лампрехт Зора	Словенија	Медицина	ЧСР	1923	Шмарје
37	Луковић Бранислав	Србија	Медицина	ЧСР	1921	Ваљево
38	Мази Алојз	Словенија	Медицина	ЧСР	1921	Јаворник
39	Наумовић Миливој	Србија	Медицина	ЧСР	1926	Београд
40	Продан Анте	Истра	Медицина	ЧСР	1922	Бузет
41	Поп-Јорданов Владимир	Македонија	Медицина	ЧСР	1925	Велико Градиште
42	Поповић Миодраг	Србија	Медицина	ЧСР		
43	Резаковић Џемал	БиХ	Медицина	ЧСР	1920	Фојница
44	Радовић Јован	Црна Гора	Медицина	ЧСР	1922	Никшић

Р.бр.	Презиме и име	Република	Факултет	Финансира	Година рођења	Место рођења
45	Суша Милан	Хрватска	Медицина	ЧСР	1921	Кистање
46	Слепчевић Борјанка	Србија	Медицина	ЧСР		
47	Стефановић Божана	Србија	Медицина	ЧСР		
48	Тумара Слободан	Србија	Медицина	ЧСР	1921	Купиново
49	Талеска Вера	Македонија	Медицина	ЧСР	1925	Прилеп
50	Фиданоска Рада	Македонија	Медицина	ЧСР		
51	Јоџић Мирјана	Србија	Медицина	ФНРЈ		
52	Воркапић Миланко	Хрватска	Медицина	реципроч. ЧСР		
53	Милосављевић Вера	Србија	Медицина	реципроч. ЧСР		
54	Алексић Момир	Црна Гора	Агрономија	ЧСР	1923	Прибој
55	Андролић Анка	Хрватска	Агрономија	ЧСР	1921	Делеховац
56	Анђелковски Качо	Македонија	Агрономија	ЧСР	1922	Ваташ
57	Бакалов Петар	Македонија	Агрономија	ЧСР	1921	Кавадар
58	Бига Јелена	Хрватска	Агрономија	ЧСР	1924	Пажук
59	Вукосављевић Миодраг	Србија	Агрономија	ЧСР	1924	Ужице
60	Винчек Жељко	Хрватска	Агрономија	ЧСР	1920	Белишће
61	Видаковић Вељко	Србија	Агрономија	ЧСР	1920	Ужице
62	Илић Боривоје	Србија	Агрономија	ЧСР	1923	Лесковац
63	Јовановић Александар	Србија	Агрономија	ЧСР	1919	Бартово
64	Карановић Владимир	БиХ	Агрономија	ЧСР	1925	Дрвар
65	Кос Ерика	Хрватска	Агрономија	ЧСР	1925	Вараждин
66	Михаиловић Љубица	Србија	Агрономија	ЧСР		
67	Мусалевски Алекса	Македонија	Агрономија	ЧСР	1920	Драгош
68	Пешева Васка	Македонија	Агрономија	ЧСР	1923	Куманово
69	Пејчиновић Раденко	Србија	Агрономија	ЧСР	1918	Атница
70	Радосављевић Лазар	Србија	Агрономија	ЧСР	1922	Куршумлија
71	Стефановић Добрила	Србија	Агрономија	ЧСР	1923	Прокупље
72	Теофиловић Живорад	Србија	Агрономија	ЧСР	1925	Прилеп
73	Трнинић Нада	БиХ	Агрономија	ЧСР	1921	Сарајево
74	Ујевић Иван	Хрватска	Агрономија	ЧСР	1921	Криводол
75	Урошевић Братислав	Србија	Агрономија	ЧСР	1921	Трстеник
76	Хлишч Марјан	Хрватска	Агрономија	ЧСР	1927	Загреб
77	Хрска Алиса	Црна Гора	Агрономија	ЧСР	1921	Баошић
78	Хумо Сабина	БиХ	Агрономија	ЧСР	1921	Мостар
79	Хонзак Драган	Словенија	Агрономија	ЧСР	1926	Љубљана
80	Цветковић Загорка	Србија	Агрономија	ЧСР	1921	Влашка
81	Чумливики Бора	Македонија	Агрономија	ЧСР	1916	Куманово
82	Јановац Живојин	Србија	Агрономија	ОСТ		
83	Ђорић Борислав	БиХ	Агрономија	ЧСР		
84	Арншек Елена	Словенија	Агрономија	ЧСР		
85	Ашанин Ристо	Црна Гора	Машинство	ЧСР	1921	Ускоци
86	Самоковић Јакуб	БиХ	Машинство	ЧСР	1921	Сарајево
87	Милинковић Милутин	Србија	Машинство	ОСТ		
88	Прелић Милојица	Србија	Машинство	ФНРЈ		
89	Јанковић Бранислав	Србија	Машинство	ФНРЈ		
90	Кулушић Антун	Хрватска	Машинство	ОСТ		
91	Банашевић Људмила	Црна Гора	Електротехника	ЧСР	1924	Цетиње
92	Бочварски Данко	Македонија	Електротехника	ЧСР	1924	Штип
93	Лукановић Божидар	Хрватска	Електротехника	ЧСР	1921	Херцег Нови
94	Лафински Георги	Македонија	Електротехника	ЧСР	1924	Гарево село
95	Михаиловић Крсто	Србија	Електротехника	ЧСР	1920	Ђаковица
96	Морети Вера	Словенија	Електротехника	ЧСР	1924	Јесенице
97	Максимовић Радивоје	Црна Гора	Електротехника	ЧСР	1922	Горње Поље
98	Марковић Марко	Црна Гора	Електротехника	ЧСР		

Р.бр.	Презиме и име	Република	Факултет	Финансира	Година рођења	Место рођења
99	Никчевић Ђорђе	Црна Гора	Електротехника	ЧСР	1920	Никшић
100	Перовић Мирко	Србија	Електротехника	ЧСР	1923	Коњарник
101	Петровић Младен	Македонија	Електротехника	ЧСР		
102	Струјић Душан	Хрватска	Електротехника	ЧСР	1924	Сињ
103	Фејић Алириза	БиХ	Електротехника	ЧСР	1917	Мостар
104	Чањи Карол	Србија	Електротехника	ЧСР		
105	Васиљевић Драган	Србија	Електротехника	ОСТ		
106	Јовић Иван	Србија	Електротехника	ОСТ		
107	Југовић Бошко	Србија	Електротехника	ОСТ		
108	Медић Божидар	Хрватска	Електротехника	ОСТ		
109	Петровић Младен	Србија	Електротехника	ОСТ		
110	Богоић Милан	Хрватска	Електротехника	реципроч. ЧСР		
111	Луковић Никола	Србија	Електротехника	ФНРЈ		
112	Радоман Слободан	Србија	Електротехника	ФНРЈ		
113	Бихлер Звонко	Хрватска	Маш. електротех.	ЧСР	1920	Загреб
114	Вујиновић Мирко	Србија	Маш. електротех.	ЧСР	1925	Праг
115	Вукићевић Драгутин	Србија	Маш. електротех.	ЧСР		
116	Јовановић Славко	Србија	Маш. електротех.	ЧСР	1922	Пониквићи
117	Јовановић Сретен	Србија	Маш. електротех.	ЧСР		
118	Краус Херберт	БиХ	Маш. електротех.	ЧСР	1921	Бијељина
119	Краљ Франц	Словенија	Маш. електротех.	ЧСР	1921	Љубљана
120	Новаковић Миодраг	Македонија	Маш. електротех.	ЧСР	1922	Скопље
121	Садиковић Ајша	БиХ	Маш. електротех.	ЧСР	1919	Љубушки
122	Чешљар Јосип	Словенија	маш. техника	ЧСР		
123	Максимовић Радивоје	Србија	маш. техника	ОСТ		
124	Пантовић Момчило	Србија	маш. техника	ОСТ		
125	Панце Иван	Словенија	маш. техника	ОСТ		
126	Орман Емир	БиХ	маш. техника	реципроч. ЧСР		
127	Брадић Драгослав		Техника	ОСТ		
128	Кончан Франц	Словенија	Техника	ОСТ		
129	Ледић Анте	Хрватска	Техника	ОСТ		
130	Новаков Леонид		Техника	ОСТ		
131	Огњановски Љубомир		Техника	ОСТ		
132	Рапош Вјера	Србија	Техника	ОСТ		Бачки Петровац
133	Шећеров Златоје		Техника	ОСТ		
134	Ружић Бајић Десанка	Србија	Техника	ОСТ		
135	Старц Иван	Словенија	Техника	ОСТ		
136	Корошец Мајда	Словенија	Техника	ФНРЈ		
137	Булат Југослав	Хрватска	Металургија	ЧСР		Скрадин
138	Гргић Антон	БиХ	Металургија	ЧСР		Сарајево
139	Павичић Вјекослава	Хрватска	Металургија	ЧСР		
140	Радељ Драго	Хрватска	Металургија	ЧСР		
141	Хорватин Газирео	Хрватска	Металургија	ЧСР		
142	Докић Војин	Србија	Металургија	ФНРЈ		
143	Наковски Ванчо	Македонија	Металургија	ФНРЈ		
144	Ненезић Момчило	Црна Гора	Металургија	ФНРЈ		
145	Радојичић Надежда	Србија	Металургија	ФНРЈ		
146	Бобар Славко	БиХ	Металургија	ФНРЈ		
147	Гргуревић Слободан	БиХ	Металургија	ФНРЈ		
148	Самарчић Војислав	БиХ	Металургија	ФНРЈ		
149	Добрила Саша	Словенија	Архитектура	ОСТ		
150	Вагаја Урош	Словенија	Архитектура	ЧСР	1920	Крањ
151	Југовец Отон	Словенија	Архитектура	ЧСР	1921	Маренберг
152	Јоветић Ђорђе	БиХ	Архитектура	ЧСР	1922	Котор Варош

Р.бр.	Презиме и име	Република	Факултет	Финансира	Година рођења	Место рођења
153	Кораћ Војислав	Србија	Архитектура	ЧСР		
154	Лучић Татјана	Хрватска	Архитектура	ЧСР	1922	Скрадин
155	Османчевић Хасим	БиХ	Архитектура	ЧСР	1922	Котор Варош
156	Петков Душан	Македонија	Архитектура	ЧСР	1923	Куманово
157	Арнаутовић Илија	Србија	Архитектура	ОСТ		
158	Ружић Орел	Хрватска	Архитектура	реципроч. ЧСР		
159	Орешник Славко	Словенија	Унутраш. архитект.	ФНРЈ		
160	Ивковић Мојмир	Србија	хем. технолог	ЧСР		
161	Ковачевић Олга	Србија	хем. технолог	ЧСР	1923	Београд
162	Николић Коста	Србија	хем. технолог	ЧСР	1924	Београд
163	Пилетић Мирослав	Србија	хем. технолог	ЧСР	1922	Београд
164	Шљивић Душан	БиХ	хем. технолог	ЧСР		
165	Антонијевић Мирјана	Србија	хем. технолог	ОСТ		
166	Беловић Бранко	БиХ	хем. технолог	ОСТ		
167	Јовановић Сима	Србија	хем. технолог	ОСТ		
168	Куртел Борис	Хрватска	хем. технолог	ОСТ		
169	Пилц Љубомир	Србија	хем. технолог	ОСТ		
170	Рапош Елена	Србија	хем. технолог	ОСТ		Бачки Петровац
171	Стакић Јован	Србија	хем. технолог	ОСТ		
172	Живковић Божидар	Србија	хем. технолог	ФНРЈ		
173	Рајнвајн Јелена	Црна Гора	технологија	ЧСР	1923	Цетиње
174	Станојевић Милош	Србија	технологија	ЧСР	1923	Смедерево
175	Смолчић Јасна	Хрватска	технологија	ЧСР	1924	Сплит
176	Јездић Војислав	Србија	технологија	ОСТ		
177	Мијовић Мирослав	Србија	технологија	ОСТ		
178	Радојичић Бојка	Македонија	технологија	ОСТ		
179	Шкубоња Татјана	БиХ	технологија	ФНРЈ		
180	Капетановић Менсур	БиХ	технологија	ФНРЈ		
181	Булатовић Вуко	Црна Гора	технологија	ФНРЈ	1919	Речина
182	Музер Роман	Словенија	технологија	ФНРЈ		
183	Сафтић Матеј	Хрватска	грађевинарство	ЧСР	1921	Грижани
184	Арингер Владимир	Хрватска	грађевинарство	ОСТ		
185	Бешкер Марко	Хрватска	грађевинарство	ОСТ		
186	Дебељковић Миодраг	Србија	грађевинарство	ОСТ		
187	Радовановић Александар	Србија	грађевинарство	ОСТ		
188	Грчић Јосип		граф. техника	ФНРЈ		
189	Арнштајн Стеван	Србија	текстил	ОСТ		
190	Гавански Богдан	Србија	текстил. техника	ОСТ		
191	Ђуровић Радиша	Србија	текстил. техника	ОСТ		
192	Манојловић Божидар	Србија	текстил. техника	ОСТ		
193	Ђурић Душан	Србија	хемија	ОСТ		
194	Пантелић Гордана	Србија	хемија	ОСТ		
195	Рајхл Драго	Србија	хемија	ОСТ		
196	Секулић Надежда	Србија	хемија	ОСТ		
197	Кмент Витеслав	Србија	текстил. хемија	ОСТ		
198	Кос Душан	Словенија	вис. тех. школа	ОСТ		
199	Маухлер Винко	Словенија	вис. тех. школа	ОСТ		
200	Павловић Никола	Србија	индуст. хемија	ОСТ		
201	Радосављевић Јелица		сред. тех. школа	ОСТ		
202	Суботић Вјеслав		индустр. школа	ОСТ		
203	Хлебјан Јанко	Србија	хем. техника	ОСТ		
204	Николић Славко	Србија	стат. осигурања	ФНРЈ		
205	Њемировски Мира	Хрватска	техника осигурања	ОСТ		

Р.бр.	Презиме и име	Република	Факултет	Финансира	Година рођења	Место рођења
206	Савески Душан	Македонија	техника осигурања	ОСТ		
207	Обад Душан	Хрватска	рударство	ФНРЈ		
208	Симоновски Бранислав	Македонија	рударство	ФНРЈ		
209	Бужек Вилим	Хрватска	Филозофија	ЧСР	1918	Славонски Брод
210	Видојковић Александар	Србија	Филозофија	ЧСР	1921	Власотинце
211	Излакар Михаела	Словенија	Филозофија	ЧСР		
212	Јакшић Ђуро	Србија	Филозофија	ЧСР	1924	Карловац
213	Крчевинац Светлана	Србија	Филозофија	ЧСР	1925	Београд
214	Мандић Вера	БиХ	Филозофија	ЧСР	1923	Мостар
215	Поповић Стојанка	БиХ	Филозофија	ЧСР	1922	Сарајево
216	Бајсић Звонимир	Хрватска	Филозофија	ОСТ		
217	Вотрубец Софија	Србија	музика	ОСТ		
218	Георгијевић Софија	Србија	Филозофија	ОСТ		
219	Иванковић Борис	Хрватска	Филозофија	ОСТ		
220	Кохаревић Саша	Хрватска	Филозофија	ОСТ		
221	Мелих Зузана	Србија	Филозофија	ОСТ		Бачки Петровац
222	Мркшић Борислав	Хрватска	Филозофија	ОСТ		
223	Палик Елена	Србија	Филозофија	ОСТ		
224	Савић Милорад	Црна Гора	Филозофија	ОСТ		
225	Сирачки Јан	Србија	Филозофија	ОСТ		
226	Кмет Јан	Србија	Славистика	ОСТ		
227	Голоб Винко	БиХ	педологија	ОСТ		
228	Перхарић Божидар	Хрватска	драматургија	ОСТ		
229	Полиак Андреј	Србија	права	ОСТ		
230	Мезорана Милојка	Хрватска	ЕКВШ	ЧСР		
231	Полић Десанка	Хрватска	ЕКВШ	ЧСР	1921	Краљевица
232	Станчић Јеврем	Србија	ЕКВШ	ОСТ		
233	Стефановић Надежда	Србија	ЕКВШ	ОСТ		
234	Кавчић Макс	Словенија	акад. прим. умет.	ФНРЈ		
235	Гром Богдан	Словенија	акад. прим. умет.	ОСТ		
236	Котар Срећко	Словенија	умет. академија	ФНРЈ		
237	Петрич Душан	Словенија	умет. академија	ОСТ		
238	Младеновић Милена	Србија	вис. школ. за прим. умет.	ФНРЈ		
239	Здравковић Живојин	Србија	музика	реципроч. ЧСР		
240	Спировски Ћирило	Македонија	муз. академија	ЧСР	1918	Велес
241	Сајић Милета	Србија	муз. академија	ЧСР		
242	Ђоровић Љиљана	Србија	муз. академија	ЧСР	1924	Дубровник
243	Новак Јасна	Србија	музика	ЧСР	1925	Загреб
244	Туриер - Тинта Зора	Словенија	вајарство	ОСТ		
245	Симоновић Олга	Србија	биологија	ОСТ		
246	Димитријевић Надежда	Србија	фармација	ОСТ		
247	Лачок Павел	Србија	фармација	ОСТ		
248	Привизер Јован	Србија	фармација	ОСТ		Кисач
249	Плавшић Спасоје	Србија	цвећарство	ОСТ		
250	Скалар Франц	Словенија	шумарство	ФНРЈ		
251	Ђокић Слободан	Србија	стакларство	ФНРЈ		
252	Михалић Милена	Словенија	стакларство	ФНРЈ		
253	Рунер Владета	Србија	стакларство	ФНРЈ		
254	Арсид Радојка	Србија	тонско одељ. (специјализација)	ФНРЈ		

Р.бр.	Презиме и име	Република	Факултет	Финансира	Година рођења	Место рођења
255	Бркић Велибор	Србија	тонско одељ. (специјализација)	ФНРЈ		
256	Живковић Душан	Србија	тонско одељ. (специјализација)	ФНРЈ		
257	Миловановић Миодраг	Србија	тонско одељ. (специјализација)	ФНРЈ		
258	Танасковић Александар	Србија	тонско одељ. (специјализација)	ФНРЈ		
259	Анђелковић Миливоје	Србија	конструк. филм. маш. (специјализација)	ФНРЈ		
260	Гарић Божидар	Србија	конструк. филм. маш. (специјализација)	ФНРЈ		
261	Димић Павле	Србија	конструк. филм. маш. (специјализација)	ФНРЈ		
262	Поповић Илија	Србија	конструк. филм. маш. (специјализација)	ФНРЈ		
263	Албуновић Живојин	Србија	лаборат. негат. (специјализација)	ФНРЈ		
264	Комадина Софија	Србија	лаборат. негат. (специјализација)	ФНРЈ		
265	Лазаревић Нада	Србија	лаборат. негат. (специјализација)	ФНРЈ		
266	Петковић Радмила	Србија	лаборат. негат. (специјализација)	ФНРЈ		
267	Стојановић Добрила	Србија	лаборат. негат. (специјализација)	ФНРЈ		
268	Ивковић Вера	Србија	монтажа филма (специјализација)	ФНРЈ		
269	Матић Драгомир	Србија	тон и осветљење (специјализација)	ФНРЈ		
270	Миловановић Родољуб	Србија	лабораторија (специјализација)	ФНРЈ		
271	Оровић Радмилко	Македонија	аеронаутика	ФНРЈ		

Списак студената који су отишли на студије у Чехословачку у школској 1946/47. години

Р.бр.	Презиме и име	Факултет	Стипендиста	Република
1	Константинов Драгољуб	медицина	ЧСР	Македонија
2	Никодијевић Бранислав	медицина	ЧСР	Македонија
3	Алауповић Тугомир	медицина	ОСТ	Хрватска
4	Арсеновић Александар	медицина	ОСТ	Србија
5	Булајић Милан	медицина	ОСТ	Србија
6	Кања Ирена	медицина	ОСТ	Србија
7	Карловац Мирко	медицина	ОСТ	Хрватска
8	Лалошевић Јован	медицина	ОСТ	Србија
9	Маневски Саша	медицина	ОСТ	Македонија
10	Науновић Душан	медицина	ОСТ	Србија
11	Скунца Ружа	медицина	ОСТ	
12	Халај Стеван	медицина	ОСТ	Хрватска
13	Чучковић Никола	медицина	ОСТ	Србија
14	Ђокић - Голубовић Милка	медицина	ФНРЈ	Србија
15	Николић Жарко	спорт. медицина	ОСТ	Србија
16	Станисављевић Станко	спорт. медицина	ОСТ	Србија
17	Ацић Ристо	рударство	ЧСР	БиХ
18	Црнадак Власта	рударство	ЧСР	Хрватска
19	Ибрахимпашић Енвер	рударство	ФНРЈ	БиХ
20	Самодајев Всеволд	рударство	ФНРЈ	
21	Бојовић Сретен	техника	ЧСР	Црна Гора
22	Бабић Велибор	техника	ЧСР	Србија
23	Васић Љубомир	техника	ОСТ	Србија
24	Кнафлич Томо	техника	ОСТ	Словенија
25	Кушан Милан	техника	ОСТ	БиХ
26	Рупчић Младен	техника	ОСТ	
27	Смиљански Милан	техника	ОСТ	Србија
28	Стевановић Властимир	техника	ОСТ	
29	Ђурановић Владимир	техника	ФНРЈ	Црна Гора
30	Магдески Васил	техника	ФНРЈ	Македонија
31	Стегеншек Мирослав	техника	ФНРЈ	Словенија
32	Стојановић Драгослав	техника	ФНРЈ	Србија
33	Костић Петар	техника	ФНРЈ	Србија
34	Црљић Душан	техника	ФНРЈ	Србија
35	Чачић Милан	техника	ФНРЈ	Хрватска
36	Васић Младен	електротехника	ЧСР	БиХ
37	Живадиновић Михаило	електротехника	ЧСР	Србија
38	Клисински Тодор	електротехника	ЧСР	Македонија
39	Филиповић Миласав	електротехника	ЧСР	Црна Гора
40	Вида Петар	електротехника	ОСТ	Србија
41	Мургашки Душан	електротехника	ОСТ	Србија
42	Ристић Анђелка	електротехника	ОСТ	
43	Томић Милан	електротехника	ОСТ	Србија
44	Георгијевић Миливоје	електротехника	ФНРЈ	Србија
45	Јовановски Славко	електротехника	ФНРЈ	Македонија
46	Јовановић Аврам	електротехника	ФНРЈ	Србија
47	Јовановић Мирослав	електротехника	ФНРЈ	Србија
48	Обрадовић Гојко	електротехника	ФНРЈ	Србија
49	Стаматовић Милош	електротехника	ФНРЈ	Србија
50	Радовић Милорад	електротехника	ФНРЈ	Србија
51	Николић Милош	електротехника	ФНРЈ	Србија
Р.бр.	Презиме и име	Факултет	Стипендиста	Република
52	Лончар Гојко	електротехника	ФНРЈ	Србија
53	Вучковић Томо	текст. техника	ЧСР	Црна Гора

54	Ђукић Радослав	текст. техника	ОСТ	Србија
55	Жарковачки Бранко	текст. техника	ОСТ	Србија
56	Јанкулов Зорица	текст. техника	ОСТ	Србија
57	Кемељ Јулије	текст. техника	ОСТ	Србија
58	Алкалај Марко	текст. техника	ФНРЈ	Србија
59	Дулар Марјан	текст. техника	ФНРЈ	Србија
60	Живић Олга	текст. техника	ФНРЈ	Србија
61	Крамарић Златко	текст. техника	ФНРЈ	Хрватска
62	Ломпар Драгослав	текст. техника	ФНРЈ	Црна Гора
63	Муџезиновић Шефик	текст. техника	ФНРЈ	БиХ
64	Пивчевић Петар	текст. техника	ФНРЈ	Хрватска
65	Секељи Федора	текст. техника	ФНРЈ	Хрватска
66	Цветковић Димитрије	текст. техника	ФНРЈ	Македонија
67	Губерина Винко	маш. техника	ЧСР	Хрватска
68	Шуваковић Тимотије	маш. техника	ОСТ	Србија
69	Поповић Предраг	маш. техника	ФНРЈ	Србија
70	Петровић Милорад	маш. техника	ФНРЈ	Србија
71	Радовановић Радован	маш. техника	ФНРЈ	Србија
72	Павличек Александар	рударски. техн.	ЧСР	Србија
73	Суботић Јефто	хидротехника	ЧСР	Србија
74	Жилиховски Ирина	фил. техника	ОСТ	Србија
75	Петровић Александар	фил. техника	ОСТ	Србија
76	Рајн Роберт Иван	фил. техника	ОСТ	Србија
77	Керечки Петар	радиотехн.	ОСТ	Србија
78	Лазаревић Александар	аутотехн.	ОСТ	Србија
79	Ђурчић Јелисавета	технологија	ЧСР	БиХ
80	Имамовић Злата	технологија	ЧСР	Србија
81	Весели Драгутин	технологија	ОСТ	Србија
82	Тепли Ана	технологија	ОСТ	Србија
83	Халиловић Ахмед	технологија	ФНРЈ	БиХ
84	Кисељев Ана	технологија	ФНРЈ	Србија
85	Муждека Драга	мет. обој. метала	ЧСР	Хрватска
86	Бодражић Драгољуб	металургија	ФНРЈ	Србија
87	Брковић Влајко	металургија	ФНРЈ	Србија
88	Вуксановић Петар	металургија	ФНРЈ	Црна Гора
89	Даковић Стеван	металургија	ФНРЈ	Црна Гора
90	Загорац Десанка	металургија	ФНРЈ	БиХ
91	Петровић Марија	металургија	ФНРЈ	Србија
92	Чукаловић Слободан	металургија	ФНРЈ	Србија
93	Стефановић Славољуб	индустрија	ЧСР	Србија
94	Тодоровић Биљана	машинство	ЧСР	БиХ
95	Латковић Иво	машинство	ОСТ	Хрватска
96	Ралев Ристо	машинство	ОСТ	Македонија
97	Јахода Фрањо	машинство	ФНРЈ	Хрватска
98	Мишић Душан	машинство	ФНРЈ	Србија
99	Фелике Мирослава	машинство	ФНРЈ	Македонија
100	Милановић Здравко	машинство	ФНРЈ	Србија
101	Неоричић Владимир	машинство	ФНРЈ	Србија
102	Раковић Никола	машинство	ФНРЈ	Србија
103	Михајловић Миодраг	машинство	ФНРЈ	Црна Гора
104	Михелић Милан	архитектура	реципр. ЧСР	Словенија
105	Вајда Војислав	архитектура	ФНРЈ	Србија
106	Данон Садик	архитектура	ФНРЈ	Србија
107	Лесковац Фрањо	архитектура	ФНРЈ	Хрватска
108	Келемен Александар	архитектура	ОСТ	Србија
109	Челић Мира	архитектура	ОСТ	Србија
110	Докмановић Данило	графевинарство	ФНРЈ	Хрватска

Р. бр.	Презиме и име	Факултет	Стипендиста	Република
111	Милета Жељко	грађевинарство	ФНРЈ	Хрватска
112	Малинарић Едуард	грађевинарство	ОСТ	Хрватска
113	Каљевић Доброслав	сред. тех. школа	ФНРЈ	Србија
114	Милихрам Драгутин	сред. тех. школа	ФНРЈ	Хрватска
115	Обрадовић Јелица	сред. тех. школа	ФНРЈ	Србија
116	Шагла Иво	сред. тех. школа	ОСТ	Словенија
117	Премужић Евгеније	вис. текст. школа	ФНРЈ	Хрватска
118	Медић Николај	вис. текст. школа	ОСТ	Словенија
119	Јелинек Жељко	вис. текст. школа	ОСТ	Хрватска
120	Ђаковић Милован	вис. текст. школа	ОСТ	
121	Котник Срећко	хемија	ЧСР	Словенија
122	Алауповић Срећко	хемија	ОСТ	Хрватска
123	Слатки Ана	хемија	ОСТ	Србија
124	Шимоњ Јаша	хемија	ОСТ	Србија
125	Рамовић Мехмед	руд. геологија	ФНРЈ	БиХ
126	Јагровић Петар	хем. технологија	ФНРЈ	Хрватска
127	Блаће Зденко	хем. технологија	ОСТ	
128	Станаћев Никола	физичка-хемија	ОСТ	Србија
129	Вучетић Радомир	фундирање тла	ФНРЈ	Србија
130	Панић Мирослав	технол. гуме	ФНРЈ	Србија
131	Пецотић Петар	аутомеханика	ФНРЈ	Хрватска
132	Шпицер Јан	аутомеханика	ОСТ	Србија
133	Јветовић војислав	стакларство	ФНРЈ	Србија
134	Остојић Милена	текст. хемија	ФНРЈ	Србија
135	Хочевар Миран	текст. хемија	ОСТ	Словенија
136	Пожгај Иван	умет. обрт. школа	ФНРЈ	Словенија
137	Јакић Веселин	агрономија	ЧСР	БиХ
138	Ђуровка Јан	агрономија	ОСТ	Србија
139	Исаковић Иван	шумарство	ЧСР	Србија
140	Јовановић Звонимир	шумарство	ЧСР	Србија
141	Томашевић Ђурђе	шумарство	реципр. ЧСР	Србија
142	Манчић Драгољуб	живинарство	реципр. ЧСР	Србија
143	Петричић Анте	млекарство	реципр. ЧСР	Хрватска
144	Женберн Јован	рударство	ОСТ	Србија
145	Коцка Михаило	медицина	ОСТ	
146	Тарас Драгутин	сред. тех. школа	ОСТ	Србија
147	Холо Андрија	умет. инд. школа	ОСТ	
148	Тотовић Александар	машин. саобраћај	ОСТ	Србија
149	Форманек Љиљана	инд. хемија	ОСТ	Србија
150	Фабјанац Влатко	геодезија	ОСТ	Хрватска
151	Борота Мирко	слов. археолог	ОСТ	Хрватска
152	Бајатовић Драгутин	фармац. хемија	ОСТ	Србија
153	Дубски Ангела	вис. трг. школа	ОСТ	
154	Чрепник Розалија	вис. трг. школа	ОСТ	Словенија
155	Мокић Анђелка	филозофија	ОСТ	
156	Белинчка Ана	ветерина	ОСТ	
157	Ђемровски Самуел	ветерина	ОСТ	Србија
158	Беговић Здравко	ЕКВШ	ОСТ	Хрватска
159	Јурашић Марија	ЕКВШ	ОСТ	Хрватска
160	Чањи Сузана	ЕКВШ	ОСТ	Србија
161	Адум Коралјка	вис. умет. школа	ОСТ	Хрватска
162	Блажић Здравко	акад. лик. уметн.	ОСТ	Хрватска
163	Градиш Звонко	акад. лик. уметн.	ОСТ	Хрватска
164	Клатник Олга	гимназија	ОСТ	
165	Асић Миле	музика	ФНРЈ	Хрватска
166	Белосавић Иванка	музика	ОСТ	Србија
167	Бакањац Смиља	музика	ОСТ	Србија
168	Гајић Олга	музика	ОСТ	Србија
169	Зрнић Десанка	музика	ОСТ	Србија

Р.бр.	Презиме и име	Факултет	Стипендиста	република
170	Ковачевић Милан	музика	ОСТ	
171	Симоновић Иванка	музика	ОСТ	
172	Балић Божана	филозофија	ОСТ	Хрватска
173	Годра Хелена	филозофија	ОСТ	Србија
174	Дрндић Татјана	филозофија	ОСТ	Хрватска
175	Крижанец Невенка	филозофија	ОСТ	Хрватска
176	Мелик Зузана	филозофија	ОСТ	Словенија
177	Ширка Бранислав	филозофија	ОСТ	Србија
178	Шустер Вера	фармација	ОСТ	Србија
179	Брадашић Мато	теологија	ОСТ	
180	Будровић Стјепан	теологија	ОСТ	
181	Буљан Трпимир	теологија	ОСТ	
182	Етеровић Фрањо	теологија	ОСТ	
183	Жагар Јанко	теологија	ОСТ	
184	Жанић Карло	теологија	ОСТ	
185	Купарео Лука	теологија	ОСТ	
186	Михојевић Иноцент	теологија	ОСТ	
187	Млинаруић Славко	теологија	ОСТ	
188	Тафро Мата	теологија	ОСТ	
189	Фафчић Нико	теологија	ОСТ	
190	Чуљац Владимир	теологија	ОСТ	

Списак војних академија и школа у СССР-у на којима су се школовала војна лица из Југославије 1945–1948.

Москва

Академија генералштаба "Ворошилов"
Академија "Фрунзе"
Пешијски курс "Вистрел"
Тенковска академија "Стаљина" – командни факултет
Инжињеријска академија "Кујбишев"
Виша коњичка школа Црвене заставе "Буђони"
Авио-инжињеријски факултет академије "Жуковски"
Курс Глав. ПУРКА имени "Лењина" – (политичка школа)
Прва московска Ордена Лењина Црвене Заставе авио-училиште везе
Артиљеријска академија
Штурманска академија МОНИНО
Авио-училиште
Московско инжињеријско училиште

Лењинград

Лењинградско артиљеријско техничко училиште
Војна Црвене заставе академија везе имени "С. М. Буђонова"
Лењинградско противавионско артиљеријско техничко училиште
Курс за усавршавање тенковских официера
Лењинградско топографско училиште
Лењинградско транспортно училиште
Војно транспортна академија имени "Каганович"
Војно медицинска академија имени "Кирова"
Лењинградско Суворовско училиште
Артиљеријско техничко училиште противавионске артиљерије
Артиљеријско техничко училиште
Артиљеријско техничко училиште противавионске артиљерије
Училиште ВОСО (саобраћај)
Војно училиште везе
Инжињеријско училиште
Ветеринарско училиште
Поморско училиште
Поморско инжињеријско училиште

Поморско инжињеријско техничко училиште

Кијев

Кијевско војно медицинско училиште
Тенковска техничка подофицирска школа
Прво Кијевско Ордена Лењина Црвене заставе артиљеријско
училиште "Киров"
Артиљеријско училиште
Училиште везе

Харков

Харковско техничко авио-училиште везе
Харковско артиљеријско војно техничко училиште
Харковско војно медицинско училиште
Авиотехничко училиште
Авио-училиште

Кострома

Хемијско војно училиште имени "Калињина"
Треће Лењинградско артиљеријско училиште
Хемијско училиште

Калињин

Академија позадине и снабдевања имени "Молотов"
Калињинско Суворовско училиште

Чкалов

Прва Чкаловска војно ваздухопловна школа
Чкаловско училиште противавионске артиљерије
Друго Чкаловско војно ваздухопловно училиште пилота
осматрача

Одеса

Одеско Ордена Лењина артиљеријско училиште имени
"Фрунзе"
Пешадиско училиште

Серпухов

Друга Московска авио-школа авиомеханичара
Школа механичара специјалне службе (авијатика)

Тамбов

Тамбовско техничко артиљеријско училиште
Артиљеријско техничко училиште

Рига

Лењин. авиотехничко училиште
Артиљеријско училиште обалске одбране

Молотов

Тројицкаја војна школа авиомеханичара
Школа авиомеханичара

Новочеркаск

Новочеркасско коњичко училиште

Енгелс

Ваздухопловно училиште
Војна ваздухопловна школа пилота

Рибињск

Тенковско училиште
Тенковско училиште

Краснодар

Артиљеријско бацачко училиште

Грозни

Војно училиште везе

Житомир

Севастопољско Црвене заставе противавионско училиште
артиљерије

Сума

Харковско Црвене заставе артиљеријско училиште

Армавир

Армавирско авио-училиште

Елец

Орловско Суворовско училиште

Курск

Курское Суворовско училиште

Рјазањ

Артиљеријско училиште

Тула

Техничко училиште наоружања

Омск

Интендантско училиште

Финансијско училиште

Кирсанов

Коњичко училиште "Првој коној армији"

Могилев

Пешадијско војно училиште

Напомена: Прилози су сачињени на основу бројних докумената претежно из фонда Савез комуниста Југославије, који се чува у Архиву Југославије. Осим спискова са именима који су садржани у сасвим одређеним документима, сви остали подаци су састављени у току истраживања из различитих докумената, па би и навођење њихових сигнатура заузело простор који су у добром делу рада заузеле фусноте. Скраћенице ОСТ у списковима студената означава студенте који су се школовали о свом трошку. Уколико у прилозима постоје извесне грешке или непрецизности оне су проистекле из садржаја архивске грађе.

SUMMARY

Obvious progress of the Serbian historiography in recent decades has helped contemporary generations of historians to face with more sentiments the challenge of writing "new history". Apart from knowledge of political history, knowledge about society and its particularities, regional imbalances, army, culture, elites, foreign influences, clashes of ideologies and knowledge, of modern and traditional, causes and consequences of failed economic reforms, is bringing historians to a broader overview of Yugoslav state experiences.

The topic Formation of Yugoslav intelligentsia at the European Universities 1945-1958 is part of that circle of interest. We are facing one of the phenomena that has been having influence on the political and social reality of the Yugoslav state since the Second World War. The topic is focused on the process of formation of the new identity of Yugoslav intelligentsia as well as, to a certain degree, to the process of planning of elite in the first decade of socialist Yugoslavia. The topic was researched within the framework of the establishment of the new face of the Yugoslav society under the decisive influence of the ruling communist ideology, then within the context of relationship between one big power (USSR) and a small ally (Yugoslavia), and, finally, having in mind the relationship between Yugoslavia and the West. The work also encompasses individual destinies of Yugoslav students and professionals that were educated in the West and in the East, their experiences and stories in two politically divided and confronted parts of Europe. The topic also opens the question of social power of the planned elite in later decades of Yugoslav society and state.

Having in mind the lack of literature, the research was based exclusively on archive documents from domestic and, to a certain degree, foreign archives.

The conflict with the Soviet Union in 1948 happened at a time when the position of Yugoslavia was rather complicated due to its relationships with the West. After the conflict and breakup of relations between the two states Tito no longer saw his chance in the communist world. He realized that he cannot be the leader of communism, but he also felt that it was possible to take a course which would lead in wider international framework to a position of an influential leader of a model of socialism that was in later practice presented as softer, more open, more humane in relation to the Soviet model. In 1950 Tito was in a position that was all but enviable given the blockade of the country, Cominform propaganda, difficult economic situation in the country, and legacy of socialist realism that was no ticket

to enter the world of different values. But, on the other hand, such position provided a chance. Yugoslavia had two great accomplishments that could not be ignored in international relations: anti-fascist legitimacy acquired on 27 March 1941 and 1948, when it drew attention of the world public and won sympathies of the West for the second time in a few years. The bridge to the West had to be rebuilt, but this time the party and state leaderships were aware that they have to do something in the area of internal changes to have something to show to the West. The focal point was found in cultural and scientific connections. This was followed by change in thinking, liberation from stiff dogmatic supervision, visible and in culture increasingly present qualitative change of value standards.

In 1950 Yugoslavia began to overtly open itself up to the West in culture, art and science, while at the same time liberating itself of the difficult heritage of socialist realism and abandoning Soviet views on culture. Use of terms such as „Westernism” and „decadent art” were becoming quite rare in party rhetoric since 1950, while the need to get to know Western culture was emphasized. In the new view of cultural and scientific relations with other countries one of the very important factors was insistence on professional opinion, on the knowledge which started to prevail over ideology in the new view of cultural policy. By pinpointing previous weaknesses, cultural penetration of as many countries as possible, qualitative scrutiny of cultural contents and forms of presentation, as well as involvement of as many institutions and individuals as possible were set as the main practical tasks. Hitherto hard-line state-party course in culture has been abandoned, its debureaucratization announced, artists associations have been given the freedom to establish cooperation with other countries without interference of the party and the state. Methods to encourage individuals to establish professional ties with their colleagues abroad have been discussed. Establishment of professional ties of Yugoslav artists and scientists with the West was experienced since 1950 by the top state and party level as the most important contribution to the promotion of cultural and scientific life in the country, because it enabled the insight into contemporary cultural and scientific trends, adoption of knowledge and their application in the country. The need to invite scientific and cultural workers from other countries, to show them „the real face of Yugoslavia”, to get them to know its values and openness was stressed among priorities. Thus a two-way process was at work: penetration to the West with everything valuable that was created in Yugoslavia's culture and thus presentation of Yugoslavia in a way

that was unknown until then and, on the other hand, acceptance of everything valuable that was created in the culture of the West, without fear of its influence.

Distancing of Yugoslavia's cultural policy from cultural policy in the Soviet Union in the eyes of the West was one of the most important goals of the country's promotion through culture. From 1950 to 1953 about 300 Yugoslav institutions established connections with about 650 institutions in Western countries, while more than 50,000 books, magazines and various publications from the West, including those from the USA, entered Yugoslavia between 1950 and 1952. According to imprecise records of the Commission for Cultural Relations with Other Countries, in the period from 1950 to 1963 about 17,000 experts and scientific workers stayed abroad on various scholarships for specialization, preparation of doctoral theses, shorter advanced education, study trips. The experience of certain Yugoslav intellectuals who traveled to Western Europe, met and talked with intellectuals, were in contact with intellectuals - socialists, show that in their eyes Yugoslavia of the 1950s „raised hope for the achievement of humane democratic socialism“. At the same time, Yugoslavia became open for foreign cultural contents. Yugoslav public in the 1950s was able to get to know contemporary art of the West through guest visits and exhibitions of famous painters and their work, as well as through theater, movies, literature. This was followed by cultural linking with „third world“ countries which gave a new dimension to the Yugoslav foreign policy, and where culture again proved to be its forerunner.

Awareness about the need to open Yugoslavia up to the West, which prevailed in the Yugoslav party and state leadership in 1950, was accompanied by the awareness on democratization of society in which culture, science and art have been seen as areas where ideological shift should first be made. Abandonment of strict ideological supervision over culture and openness to the world, linking with as many countries as possible, opening of country's borders for influence from the West, attracting foreign scientists and creators in the cultural field, promotion of cultural heritage from the territory of Yugoslavia and more valuable creative works, become in 1950 the most important imperative of cultural policy and integral part of foreign policy of Yugoslavia aimed at acquiring new positions in the eyes of the Western world. There was a more profound meaning in the democratization of culture and its penetration to the West which had its strategic political essence. On the internal plan, it rendered possible that knowledge

and abilities be recognized to a greater extent, and on the external - representing Yugoslavia in different light than the one in which it was regarded between 1945 and 1948. The idea of culture as the idea of freedom became more feasible for Yugoslavia than for the countries under the Soviet influence. Yugoslavia, detecting culture as one of its focal points, stepped in 1950 out of the world to which it belonged until that time and started to look for its place in wider framework of international relations. Since 1950 exhibits of medieval cultural heritage, Yugoslav folklore, instrumentalists, opera, ballet, theater, movies, works of Yugoslav writers, painters, sculptors were shown in foreign countries. In 1950 began efforts to enable as many experts as possible in all fields of art and science to go abroad, to visit the most important cultural and scientific centers in the West. The need for young people with creative élan to get in contact with individuals and cultural centers abroad, to get to know the works of „great masters“, to be given „wide possibilities“ in their creative progress was particularly stressed. Abolishment of administrative barriers, faster obtaining of permissions, introduction of business principles - agencies with „capitalist“ mode of functioning - into the practice of organizing cultural activities have been considered in the aim of facilitating this process. Elimination of former ideological barriers and formal obstacles have been considered, while readiness has been expressed to adopt certain Western models in the functioning, organization, planning and presentation of cultural contents.

By proclaimed goals and particularly by what followed in the years to come a shift in 1950 unquestionably deserves to be marked as a turning point in the post-war Yugoslavia's history, with much wider dimension than the one implied by „ideological shift“ in creativity. After ideological imprisonment (1945-1948) followed 1949, the year when Yugoslavia had all answers ready to questions it asked of itself. That was the year when books and textbooks of Soviet authors were still published, insistence on ideology of Marxism and Leninism was still present, incarceration of the spirit was still strongly pronounced, but indications of something different were recognizable from public statements of certain high-ranking party officials. The final answer to the question where and how to proceed further was finally given in 1950. That was the year when the party demonstrated internal power to change itself. It was the initiator and principal agent of changes which encouraged and resulted in major shifts in opinion, manifested through: power of critical reconsideration of socialist heritage, rejection of the Soviet pattern and model of centralized cultural policy and abandon-

ment of the socialist-realist style in art, partial, though selective, return to tradition, but with recognition of medieval cultural heritage, sense for the need of freer thought, expression and creation in culture, evaluation of the importance of free exchange of knowledge with the West and adoption of contemporary spiritual trends in the West, overcoming fear of „decadent“ Western culture, promotion of Yugoslavia through cultural values, recognizing the need of professional advancement and influence of profession on cultural policy, need to get to know Western culture and to present it in the country, orientation to the creation of intellectual elite by sending a large number of experts to specializations abroad, change of value standards in culture.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена архивска грађа

АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Министарство просвете Владе ФНРЈ

Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ

Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ

Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ

Савет за науку и културу Владе ФНРЈ

Савезни савет за образовање и културу

Савезни секретаријат за образовање и културу

Савезни завод за међународну техничку сарадњу

Савезни завод за међународну културну, научну и техничку сарадњу

Савезна комисија за културне везе са иностранством

Савезни комитет за науку и културу

Савезна планска комисија

Академијски савет

Председништво Владе ФНРЈ

Савез комуниста Југославије

(ЦК СКЈ, Комисија за развој и кадровску политику 1945–1981; стенографске белешке, записници, планови рада, извештаји о раду, кадрови; извештаји опуномоћеника ЦК КПЈ ЦК СКПб, образовање и школовање кадрова)

АРХИВ САВЕЗНОГ МИНИСТАРСТВА ИНОСТРАНИХ ПОСЛОВА

Политички архив (Чехословачка, Француска, СССР)

АРХИВ СРБИЈЕ

Комитет за Универзитет и научне установе

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ БЕОГРАДА

Управа града Београда 1839–1944.

STATNI USTREDNI ARCHIV – PRAHA

(Централни државни архив – Праг)

Ministerstvo školství a kultury (MŠK)

KSČ – Ustředni výbor 1945–1989 – oddeleni mezinárodní

ARCHIV MINISTERSTVA ZAHRANIČNÍCH VEČCI ČESKÉ REPUBLIKY

(Архив Министарства међународних односа Чешке Републике – Праг)

Teritoriální odbor Jugoslavia 1945–1959

ARCHIV UNIVERSITY KARLOVY

(Архив Карловог универзитета – Праг)

Fakulta lékařská

Fakulta filozofická

Fakulta právnická

ARCHIV ČESKÉ VYSOKÉ UČENÍ TECHNICKÉ (ČVUT)

(Архив високих техничких школа – Праг)

Vysoká škola architekti

Vysoká škola inženýrského stavitelství

Vysoká škola strojního elektrotechnického inženýrství

Vysoká škola chemicko technologického inženýrství

Vysoká škola zemědělského inženýrství

Необјављени мемоарски извори

Дневник Бранка Шотре из Совјетског Савеза 1947. године (у рукопису)
Збирка Војног музеја Београд;

Монографија школовања Југословена – припадника РВО и ПВО у
1. МКЛВАУС 1944–1948 (сећања у рукопису), Архив Музеја ратног
ваздухопловства Београд;

Спискови слушалаца који су завршили школовање у СССР;
(са прегледом академија и училишта и сећањима војних стипендиста,
у рукопису), Архив Музеја ратног ваздухопловства Београд;

Објављени извори

Универзитет у Београду 1838–1988, Зборник радова, Београд 1988.

Београдски универзитет у предратном периоду, НОР у револуцији, I,
Зборник радова, Београд 1986.

Идеје и покрети на Београдском универзитету, I, Зборник радова,
Београд 1989.

Записници и извештаји универзитетског комитета КПС 1945–1948.

(приредили Момчило Митровић и Ћорђе Станковић), Београд 1985.

Записници и извештаји универзитетског комитета КПС 1948–1958.

(приредили Момчило Митровић и Ћорђе Станковић), Београд 1987.

*Политбиро Централног комитета Комунистичке партије Југославије
1945–1948.*

(приредио: Б. Петрановић), Београд 1995.

Sbirka zakonu a narizeni, ч. 168/1946, Praha 1946.

Sbirka zakonu a narizeni, ч. 155/1947, Praha 1947.

Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945, документи и материјали

(приредили Бранко Петрановић, Урош Костић, Косара Вукасовић, Игор
В. Бухаркин, Нина Василјева, Виктор А. Сољанскиј, Нина А. Еспулова,
Леонид Ј. Гибјанскиј), Београд 1996.

Хофман Иван, *Југословени на студијама у Пољској и Резолуција Информ-биороа 1948. године*, документа, у: *Архив Часопис Архива Србије и Црне Горе*, бр 1, Београд 2004, 119–129.

Седнице Централног комитета КПЈ 1948–1952. (приредили: Бранко Петрановић, Ранко Кончар, Радован Радоњић), Београд 1985.

Литература

Аранитовић Добрило, *Сартр у Југославији. Библиографија превода дела и чланака Жан-Пол Сартра на језицима народа и народности Југославије са литературом о Сартровом делу*, у: *Жан-Пол Сартр*, Изабрана дела, књ. 12, Нолит, Београд 1984.

Basta N. D., *Životni put Božidara Grujovića (Teodora Filipovića)*, у: *Liberalna misao u Srbiji*, Friedrich Naumann Stiftung, Beograd 2001, 11–29.

Boffa Giuseppe, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, Opatija 1985.

Биланцић Душан, *Идеје и пракса друштвеног развоја Југославије 1945–1973*, Београд 1973.

Vojtechovsky Ondrej, *Formovani jugoslavске informbyrovske emigrace v Československu*, Slovanske historicke studie 29, Historicky ustav AV ČR, Praha 2003, 123–211.

Восточнаја Европа в документах росијских архивов 1944–1953, Росијскаја Академија наук, Институт славјановеденија и балканистики, Росијскиј центр храненија и изученија документа по новејшеј историји, Государствениј архив Росијскеј Федерацији, Москва 2005.

Гелер Михаил – Некрич Александар, *Утопија на власти. Историја Со-вјетског Савеза*, ЦИД, Подгорица 2000.

Darčević-Kučar Savka, *'71 Hrvatski snovi i stvarnost 1–2*, Zagreb 1997. *Dejiny Univerzity Karlovy 1348–1990*, IV (1918–1990), Univerzita Karlova vydavatelství Karolinum, Praha 1998.

Димић Љубодраг, *Агитпроп култура 1945–1952*, Београд 1988.

Димић Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–194*, Београд 1996/97.

Екмечић Милорад, *Стварање Југославије 1790–1918*, том 2, Београд 1989.

- История России XX – начала XXI века* (под редакцией Л. В. Милова), Эксмо, Москва 2006.
- Јанићијевић Милосав, *Стваралачка интелигенција међуратне Југославије*, Београд 1984.
- Јовановић Слободан, *Влада Александра Обреновића*, књига прва, Београд 1990.
- Јовановић Слободан, *Наше уставно питање у XIX веку, политичке и правне расправе*, Сабрана дела, том 2, Београд 1990.
- Katalog Arhiva Karlovog univerziteta*
- Korać Ljubiša, *Organizacija federacije u socijalističkoj Jugoslaviji 1943–1978*, Београд – Загреб – Лјубљана 1981.
- Лакер Валтер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд 1999.
- Лалић Р., *Величина совјетске науке*, у: Часопис „Југославија – СССР“, бр. 27, 1948.
- Lomič Vaclav, *Českeho Vysokeho učeni technickeho v Praze*, Praha, 1982, 98. *Dejiny Českeho Vysokeho učeni techickeho*, 1 dil svazek 1, Praha, 1973.
- Лончаревић Ђуро, *Специјална мисија* (приредио Иван Матовић), Београд 1991.
- Љушић Радош, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 1986.
- Љушић Радош, *Политичка делатност Димитрија Давидовића у Србији (1821–1835)*, у: *Стваралаштво Димитрија Давидовића*, Београд 1989.
- Матовић Иван, *Војсковођа с ореолом мученика. Повест о генералу Арсу Р. Јовановићу начелнику Врховног штаба НОВЈ и његовој трагичној судбини*, Београд 2001.
- Медведев Р., *Что читал Сталин? Люди и книги. Писатель и книга в тоталитарном обществе*, Издательство „Права человека“, Москва 2005.
- Милић Владимир, *Револуција и социјална структура*, Београд 1979.
- Милићевић Јован, *Прва група србијанских студената, државних питомаца, школованих у иностранству (1839–1842)*, *Историјски часопис*, IX–X, Београд 1960, 363–373.

- Милорадовић Горан, *Југословенска књижевна сцена четрдесетих и педесетих година XX века (совјетска специјалистичка анализа)*, у: *Годишњак за друштвену историју*, 1–3, Београд 2003, 229–262.
- Митровић Момчило, *Судови части у Србији после Другог светског рата*, у: *Годишњак за друштвену историју*, св. 2, Београд 1994.
- Митровић Андреј, *Време нетрпељивих*, Подгорица 1998.
- Митровић Момчило, *Изгубљене илузије, Прилози за друштвену историју Србије 1944–1952*, Београд 1997.
- Митровић Момчило, *Београд 1944–1950, неки аспекти друштвеног живота*, *Историја 20. века*, 1/2000, 91–93.
- Николић Драго, *Кадрови и кадровска политика*, Едиција Развој оружаних снага СФРЈ 1945–1985, књига 15, интерно издање, Београд 1989.
- Николић Коста, *Историја равногорског покрета*, том 1, Српска реч, Београд 1999.
- Perišić Miroslav, *Shvatanje prošlosti u političkim pogledima liberala u Srbiji 19. века*, у: *Dijalog povjesničara – istoričara* 9, Zagreb 2005.
- Перишић Мирослав, *Либерали и либерализам у Србији 19. века*, Београд 2004.
- Петрановић Бранко – Даутовић Сава, *Велика шизма четрдесетосма*, Подгорица, 1999.
- Петрановић Бранко, *Историја Југославије*, III, Београд, 1988.
- Петрановић Бранко, *Историчар и савремена епоха* (друго издање), Београд 1997.
- Петрановић Бранко, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица 1998.
- Попов Чедомир, *Привреда, друштво, политика*, у: *Историја српског народа*, Београд 1983
- Popović Dragoljub, *Dimitrije Davidović – od narodne k pojedinačnoj slobodi*, у: *Liberalna misao u Srbiji*, Friedrich Naumann Stiftung, Beograd 2001, 31–43.
- Pražske spolky soupis pražských spolku na zaklade urednica evidenci z let 1895–1990*, Scriptorium, Praha 1998.
- Pražske spolky. Soupis pražských spolku na zaklade urednich evidenci z let 1895–1990*, Scriptorium, Praha 1998.

- Prpa Branka, *Dva lica jedne nauke*, u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, 2, Zagreb 2000.
- Протић Миодраг, *Нојева барка. Поглед с краја века (1900–1965)*, Београд 1992.
- Рељић Јелица, *Школовање српске омладине у Русији 1916–1918. године*, у: Архивска грађа као извор за историју, Зборник радова са Међународног научног скупа, Архив Србије, Београд 2000.
- Рељић Јелица, *Школовање српске омладине у Великој Британији 1916–1919. године*, *Balkanica XXIV*, Београд 1993.
- Рељић Јелица, *Архивска грађа Министарства просвете на Крфу*, Зборник радова, књ. 5, Историјски институт Београд, Београд 1987.
- Ристић Марко, *Дипломатски списи* (приредио, предговор и коментаре написао Миладин Милошевић), Београд 1996.
- Станковић Ђорђе – Димић Љубодраг, *Историографија под надзором*, 1, Београд 1996.
- Станковић Ђорђе, *Изазов нове историје*, 1, Београд 1992.
- Станковић Ђорђе, *Студенти и универзитет 1914–1954. Огледи из друштвене историје*, Београд 2000.
- Станојевић Владимир, *Историја српског војног санитета. Наше ратно санитетско искуство* (приредили: М. Јовановић, М. Перишић), Београд 1992.
- Степанов С. А., *Триумф и трагедија, О младежи 1917–1991*, И здательство „Република“, 2005.
- Топчијев А., *Спремање научних кадрова у СССР*, у: Часопис „Југославија – СССР“, бр. 27, 1948.
- Трговчевић Љубинка, *Планирана елита*, Београд 2003.
- Хофман Иван, *Југословени на студијама у Чехословачкој 1945–1948*, у: *Годишњак за друштвену историју*, 1–3, Београд, 2002, 163–178.

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Мирослав Перишић рођен је 4. децембра 1959. године на Убу. Гимназију је завршио у Ваљеву, а дипломирао, магистрирао и докторирао на Филозофском факултету у Београду – Одељење за историју. Виши научни сарадник је у Институту за новију историју Србије, руководилац Одјељења за историју у Андрићевом институту у Андрићграду и директор Државног архива Србије. Члан је Одбора за историју Срба у 19. веку Српске академије наука и уметности.

Највећа научна интересовања исказао је за историју града и грађанског живота у Србији 19. и 20. века, културну и дипломатску историју, историју Првог светског рата и историју елита. Аутор је више од 150 научних и стручних радова, од тога шест самосталних монографија у десет издања и један је од приређивача 30 зборника докумената и каталога изложби. Монографске публикације: *Прота Матеја Ненадовић; Ваљево, град у Србији крајем 19. века; Од Стаљина ка Сартру; Либерали и либерализам у Србији 19. века; Дипломатија и култура; Сарајевски атентат*. Приређена дела, зборници докумената и каталози монографског карактера: *Историја Српског војног санитета. Наше ратно санитетско искуство* (са Мирославом Јовановићем); *О приступу прошлости – пример једног историјског извора; Живети у Београду (1837–1940)* у шест томова; *Модерна српска држава 1804–2004. Хронологија; Култура Срба у Дубровнику 1790–2010; Култура Срба у Трсту 1751–1914; Москва – Србија, Београд – Русија: зборник докумената и материјала, том III 1878–1917, Друштвено-политичке и културне везе XVI–XX век; Балкански ратови; серија издања Историја српске дипломатије – документа: Генерални конзулат Кнежевине Србије у Трсту (1884–1914), Дипломатско представништво Србије у Цариграду (1830–1868) 1–2, Дипломатско представништво Србије у Бечу (1874–1902) 1–3, Посланство Краљевине Србије у Паризу (1879–1893) 1–2, Посланство Краљевине Србије у Лондону (1881–1890) 1–2; Краљевина Србија и Краљевина Шпанија; Краљевина Србија и Краљевина Италија (зборник докумената и истоимени каталог изложбе); *Почиње рат: 1914. у документима Архива Србије; Србија и Срби у Првом светском рату; Српска књижевна задруга 1892–1914; Црква Светог Спиридона у Трсту. Поводом 150 година од осветавања; Србија и Света Столица 1878–1914; серија издања Преломне године: 1903. Преврат у Србији. У документима руских архива.**

Учесник је већег броја научних скупова и конференција у иностранству: Париз, Варшава, Брно, Свети Стефан, Печуј, Москва, Куала Лумпур,

Мадрид, Државни универзитет La Sapienza у Риму. Члан је одбора научних конференција при међународном Форуму словенских култура. Руководилац је сређивања и заштите архивске грађе при српским православним црквеним општинама у Трсту, Дубровнику, Бечу, Сентандреји и Лондону. Иницирао је и организовао истраживања архивске грађе значајне за историју српског народа у: Османском архиву у Истанбулу, руским архивима, Државном архиву у Венецији и Државном архиву у Дубровнику. Осмислио је и утемељио серије издања Државног архива Србије: Историја српске дипломатије – документа, Мала библиотека Архива Србије, Визуелна историја, Лични фондови, Подсећања, Преломне године. Поводом обележавања стогодишњице Првог светског рата, иницирао је и руководио пројектом објављивања више томова зборника докумената Први светски рат у документима Архива Србије.

Стручни је консултант серијала о Првом светском рату „Рат и цивилизација”, емитован на Радио-телевизији Републике Српске. Члан је Међународног одбора за обележавање сто година од Првог светског рата у Андрићевом институту у Андрићграду. Члан је редакција више научних часописа и уредник више десетина историјских издања.

Добитник је *Плакете града Ваљева*, *Грамате* Српске православне црквене општине у Трсту, *Златне архиве* Фондације Александра Арнаутовића, *Годишње награде Града Београда за друштвене и хуманистичке науке* за књигу *Култура Срба у Трсту 1751–1914*. (са Јелицом Рељић). Указом председника Републике Србије 2019. године одликован је *Златном медаљом за заслуге у очувању културног и историјског наслеђа*.

Мирослав Перишић
Од Стаљина ка Сартру
Формирање југословенске интелигенције
на европским универзитетима
1945–1958
Треће издање

Издавачи
Архив Војводине, Нови Сад
Жарка Васиљевића 2А
www.arhivvojvodine.org.rs

Институт за новију историју Србије, Београд
Трг Николе Пашића 11/4
www.inisbgd.co.rs

За издаваче
Др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине
Др Миле Бјелајац, директор Института за новију историју Србије

Штампа
Сајнос, Нови Сад

Тираж
300

ISBN 978-86-6178-013-4

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

378.18(=163.3/6)(4)“1945/1958”
316.75(497.1)“1945/1958”

ПЕРИШИЋ, Мирослав, 1959–

Од Стаљина ка Сартру : формирање југословенске интелигенције
на европским универзитетима : 1945–1958 / Мирослав Перишић. - 3.
изд. - Београд : Институт за новију историју Србије ; Нови Сад : Архив
Војводине, 2023 (Нови Сад : Сајнос). – 546 стр. : табеле ; 24 cm

Тираж 300. – Белешка о аутору: стр. 545–546. – Summary. – Библиографија.

ISBN 978-86-6178-013-4

а) Студенти, југословенски – Школовање – Европа – 1945–1958 б) Југославија
– Културна политика – 1945–1958

COBISS.SR-ID 118560777

